

Эргаш Ғозиев

**Онтогенез
психологияси**

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги Ўзбекистон Миллий Университети**

Эргаш Ғозиев

Онтогенез психологияси
Назарий-экспериментал
таҳлил

Тошкент – 2010

Такризчилар:

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети умумий психология кафедраси мудир, психология фанлари доктори, профессор З.Т.Нишонов;

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети педагогик психология ва педагогика кафедраси мудир, психология фанлари номзоди, доцент Н.М.Мажидов.

Мазкур монография онтогенез психологияси муаммосига бағишланган бўлиб, психология фанида олиб борилган назарий-экспериментал тадқиқот натижалари таҳлил қилинган ва умумлаштирилган. Монографияда ушбу йўналишнинг мақсади, вазифалари, аҳамияти, принциплари, механизмлари, қонуниятлари, методологияси ва феноменологияси тўғрисида мукамал мулоҳазалар билдирилган. Соҳага доир узок ва яқин хориж мамлакатлари психологларининг назариялари, ёндашувлари талқин қилинган, ўзига хос жиҳатлари алоҳида ажратиб кўрсатилган.

Монография бир неча қисмлардан иборат бўлиб, унда онтогенез психологиясининг ривожланиш босқичлари, мактабгача ёшдаги болалар психологияси, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг психологик хусусиятлари, ўсмирлар психологияси, илк ўспиринлик ёшининг психологик хусусиятлари, ўспиринлик даврининг ўзига хослиги, етуклик даври муаммолари, кексалик психологияси (психогеронтология) юзасидан фикр, мулоҳаза, мушоҳада баён қилинади. Шунингдек, инсон шахси камолотини аниқловчи методикалар, тестлар, методлар изчил равишда, иерархик тарзда жойлаштирилган.

Монография психологлар, социологлар ва педагогларга мўлжалланган.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши.....	
Биринчи боб. Онтогенез психологияси фанининг вазифалари ва тадқиқот методлари.....	
1.1. Онтогенез психологияси фанининг вазифалари ва аҳамияти	
1.2. Онтогенез психологияси фанининг принциплари ва илмий тадқиқот методлари.....	
Иккинчи боб. Онтогенез психологиясининг ривожланиш босқичлари.....	
2.1. Жаҳон психологлари асарларида ёш давлари муаммоси	
2.2. Онтогенез давларини табақалаш назариялари	
2.3. Онтогенез психологиясига янгича ёндашиш	
2.3.1. Комил инсоннинг психологик тузилмаси	
2.3.2. Методиканинг моҳияти	
2.3.3. Комил инсонни баҳолаш методикаси	
2.3.4. Шахсни ўрганиш сўровномаси	
Учинчи боб. Мактабгача ёшдаги болалар психологияси	
3.1. Чақалоқлик даврining психологик хусусиятлари	
3.2. Ҳис-туйғунинг ўсиши (жонланиш).....	
3.3. Гўдаклик даврининг психологик хусусиятлари. Гўдак ва мулоқот	
3.4. Гўдакда мулоқот кўламининг кенгайиши ва нутқнинг вужудга келиши	
3.5. Илк болалик давридаги психик ўсиш	
3.6. Илк болалик даврида нутқнинг ўсиши	
3.7. Мактабгача ёшдаги болалар ўсишининг умумий шарт-шароитлари	
3.8. Мактабгача ёш даврида ўйиннинг такомиллашуви	
3.9. Боланинг психик ўсишида ўйиннинг аҳамияти	
Тўртинчи боб. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг психологик хусусиятлари	
4.1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар психикасига умумий тушунча	
4.2. Ўқувчиларнинг анатомик-физиологик хусусиятлари	
4.3. Таълим ва шахс	
4.4. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тафаккури хусусиятлари	
4.5. Биринчи синф ўқувчиларининг тафаккури	
4.6. Бошланғич синф ўқувчиларида ахлоқий тушунчаларнинг таркиб топиши	
4.7. Бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар тафаккури	
4.8. Олти ёшлиларнинг психологик хусусиятлари	
Бешинчи боб. Ўсмирлар психикаси	

5.1. Ўсмирлар тўғрисида умумий тушунча	
5.2. Ўсмирларнинг биологик ўсиши	
5.3. Акселерация назариялари	
5.4. Ўсмирлик ёшида шахснинг шаклланиши	
5.5. Ўсмирнинг ақлик камолоти	
5.6. Тарбияис қийин ўсмирлар	
5.7. Ўсмирлар тафаккурининг ўсиши	
Олтинчи боб. Илк ўспиринлик ёшининг психологик хусусиятлари .	
6.1. Илк ўспиринлик ёшида шахснинг камол топиши	
6.2. Илк ўспиринлар ақл-идрокининг хусусиятлари	
6.3. Илк ўспирин ва касб танлаш	
6.4. Илк ўспиринларнинг турмуш ҳақидаги тасаввурлари	
6.5. Илк ўспиринлик даврининг ўзига хос хусусиятлари	
6.6. Илк ўспиринлар тафаккурининг ўсиши	
Еттинчи боб. Ўспиринлик даврининг психологик хусусиятлари	
7.1. Талабаларнинг психологик хусусиятлари	
7.2. Талабалар ўқув фаолиятининг хусусиятлари	
7.3. Таълимдаги қийинчиликларни бартараф қилиш	
7.4. Талаба шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятларини текшириш	
7.5. Ўқитувчи ва талабанинг ҳамкорлиги – таълим самарадорлигининг муҳим омили сифатида	
7.6. Талабалар ҳаёти ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар.	
7.7. Талаба эътиқоди, дунёқараши, ўзини ўзи назорат қилиши	
Саккизинчи боб. Етуклик даврининг психологик хусусиятлари	
8.1. Ёшлик даври ва унинг ўзига хос психологик хусусиятлари	
8.2. Етуклик даврининг биринчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари	
8.3. Етуклик даврининг иккинчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари	
Тўққизинчи боб. Психогеронтология – кексалик психологияси	
9.1. Психогеронтология ҳақида умумий тушунча	
9.2. Биологик кексайиш	
9.3. Кексайиш давридаги шахс психологияси	
9.4. Кексалик давридаги шахснинг психологик хусусиятлари	
9.5. Узоқ умр кўрувчиларнинг психологик хусусиятлари	

СЎЗ БОШИ

XX асрнинг охирида ижтимоий ҳаётимиздаги инқилобий ўзгаришлар, мустақиллик, республикамизда демократиянинг тантанаси учун кураш, ҳуқуқий давлат тузишга интилиш инсонпарвар психологиянинг қонуниятлари ва илмий материалларини ўрганиш, улардан турмушда оқилона фойдаланишни талаб қилади. Мазкур психологиянинг ғоялари эрк шарофати, демократик ҳаракатлар ва ошқораликнинг мамлакатимизда кенг қулоч ёйиши туфайли ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларига кириб бормоқда.

Кўп йиллар мобайнида мустақилликка эришгунга қадар инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини чеклашга асосланган ижтимоий тарбия — халққа робот сифатида муносабатда бўлишга, уни буйруқни сўзсиз бажариш ва итоаткорликка одатлантиришга қаратилгани учун ҳақиқий этнопсихологик, умумпсихологик, ижтимоий-психологик ва психогеронтологик қонуниятларни фуқаролардан мутлақо сир тутган.

Озодлик бой маънавият ва руҳият илмидан оқилона, одилона ва омилкорлик билан фойдаланишни тақозо қилмоқда. Ҳозирга қадар ёш психологиясининг, яъни онтогенез психологиянинг соҳалари — чақалоқлик, гўдақлик, илк болалик, мактабгача, кичик мактаб, ўсмирлик, ўспиринлик, ёшлик, етуқлик, кексайиш, кексалик давлари бўйича бебаҳо илмий-амалий маълумотлар тўпланган. Эндиги, яъни ХХІ асрдаги асосий вазифа ана шу маълумотларни ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қўллашдан иборат. Одамга чақалоқлигидан кексалик давригача (онтогенезда) унинг ички имконияти, майли, иқтидори, истеъдоди, қобилияти, ақл-заковати, қизиқиши, иродаси, ҳис-туйғуси, диққати ва билиш (когнитив) жараёнларининг хусусиятларига биноан индивидуал муносабатда бўлиш онтогенез психологиясининг инсонпарварлик ғояларидан биридир. Унинг муҳим хусусияти ҳар бир даврдаги ривожланишнинг ўзига хос қулай (сензитив) ҳолатидан унумли фойдаланишдир ва фақат ана шундагина ўсишдан орқада қолишнинг олдини олиш мумкин.

Ҳар бир онтогенез даврнинг психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълимий-тарбиявий таъсир ўтказиш инсонда ўз вақтида ўзини ўзи англашни вужудга келтиради. Болада ўзини ўзи англаш туйғуси қанча эрта уйғонса, шахсий нуқтаи назар, ўз ҳуқуқини ўзи ҳис этиш, ўзининг ақлий ва жисмоний имкониятларини баҳолаш шунчалик тез пайдо бўлади. Худди шу аснода инжиқлик, ўжарлик ва қайсарлик каби иллатлар таркиб топишига руҳий тўсиқ вужудга келади. Шахслараро муносабатлардаги қарама-қаршилиқ, зиддият, инқирозни ривожланиш қонунларига лоқайд қарашнинг оқибатидир. Инсон психикасидаги умидсизлик, ижтимоий адолат учун курашиш руҳининг ўзгариши — назария билан турмуш номуносиваблигининг маҳсулидир. Одамларда эътиқод, дунёқараш, идеал, муомала, мулоқот, мустақил ҳуқ-атворни самарали шакллантириш кўпроқ юқоридаги омилларга боғлиқдир. Кишидаги ташаббускорлик ҳамда тўсиқларни енгишга интилишни, ирода сифатларини аниқлаш ва уларга ёш

(онтогенез) психологияси хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда руҳий туртки бериш мақсадга мувофиқдир.

Таълимнинг барча босқичларида, ижтимоийлашишда унинг самарадорлигини ошириш онтогенез психологиясининг қонуниятларига суянмоғи зарур. Болалар жамоаси, оила муҳити, меҳнат жамоаларида шахслараро илиқ муносабатларни шакллантириш ёш даври хусусиятларини инобатга олишнинг маҳсули саналади. Ҳатто, кишининг узок умр кўриши ва унда ишчанлик қобилиятининг сақланиши, истиқбол режаси ва эзгу-мақсади билан яшаши ҳам ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мулоқотда бўлишнинг мевасидир. Умуман ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида оила, тарбия муассасалари, ишлаб чиқариш корхонаси ва жамоат ташкилотларида онтогенез психологиясидан фойдаланиш таълим ва тарбиянинг, шахслараро ижобий муносабатлар ўрнатишнинг, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг гаровидир.

Бўлажак ўқитувчилар, шунингдек, барча фуқаролар учун мазкур курс бўйича олинадиган билимлар жуда муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, ўқитувчи ва шахслар ижтимоий ҳаётда ўзига юкланган турли вазифа ва ролларни муваффақиятли амалга ошириш учун онтогенез психологияси маълумотларини қўллаши шарт.

Муаллиф онтогенез психологияси бўйича мураккаб илмий тадқиқотларга асосланиб яратилган ушбу монография ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларни кутади.

Биринчи боб

ОНТОГЕНЕЗ ПСИХОЛОГИЯСИ ФАНИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

1.1. Онтогенез психологияси фанининг вазифалари ва аҳамияти

Онтогенез психологияси фанининг мавзу баҳси турли ёшдаги одамларнинг (болалар, ўқувчилар, катталар, эркаклар, аёлларнинг) (онтогенезда) туғилганидан то умрининг охиригача психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ҳамда ўзаро муносабати қонуниятларини ўрганишдан иборатдир. Онтогенез психологияси инсонда турли психик жараёнлар (сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл ва ҳоказолар) ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини, унинг ҳар хил фаолиятини (ўйин, ўқиш, меҳнат кабилар), эр ва аёлнинг жинсий тафовутларини, шунингдек, инсон шахсининг таркиб топишини илмий жиҳатдан тадқиқ қилади.

Инсон психикасининг ривожланиш даврларини аниқлаш, шу соҳадаги маълумотларни тўплаш ҳам мазкур психологиянинг мавзу баҳсига киради. Боланинг туғилишидан то вояга етгунича ҳар томонлама ривожланиши, жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлгунича улғайиши ва шахсининг таркиб топиши муаммоларини, буларнинг психологик механизмларини аниқлаш ва шарҳлаш онтогенез психологияси соҳасининг муҳим жиҳатидир.

Бола жамиятнинг аъзоси, мукаммал шахс сифатида муайян ижтимоий муҳитда камол топар экан, унинг бутун билиш жараёнлари, ўзига хос хусусиятлари ва руҳий ҳолатлари, онги ривожланади. Ана шу ривожланиш натижасида унинг психикаси, онги гўдакнинг дастлабки оддий акс эттириш (инъикос) тарзидаги содда онгидаи балоғатга етган инсонларга хос теvarак-атрофни, борлиқни, одамларни аниқ, яққол, тўла ва англаб акс эттириш даражасигача тараққий этади.

Инсон зотининг турли жиҳатларини ўрганиш билан болалар анатомияси ва физиологияси, олий нерв фаолияти физиологияси, гигиена, педагогика, этнография каби фанлар шуғуллангани каби унинг камол топишидаги қонуниятларни, субъект психикасини, онгининг мантикий механизмларини, умуман, одам зотининг туғилганидан то вояга етгунича психик ривожланишини психология фанлари системасининг алоҳида соҳаси - болалар психологияси фани ўрганади ва тадқиқ қилади.

Боланинг психик ривожланишини кузатган психологлар (Л.С.Виготский, П.П.Блонский, А.Валлон, Ж.Пиаже ва бошқалар)нинг аниқлашича, мазкур камол топишнинг ўзига хос хусусиятларга асосланган (сензитив — қулай) даврлари мавжуд бўлиб, улар индивиднинг ўзи яшаб турган муҳитда (боғча, оилада) тутган ўрни, билиш жараёнлари, ўзига хос хусусиятлари, ҳолатлари, шахси ва онгининг ўсиши даражаси билан бевосита боғлиқдир.

Тадқиқотчиларнинг уқтиришига кўра, табиат ва жамиятнинг қонунлари сингари камол топаётган бола шахси ривожланишининг ҳам ўз қонунлари

бор. Бу қонунлар психология фанининг махсус тармоғи — болалар психологиясининг предметиға киради. Онтогенез психологияси соҳаси инсон психикаси фақат миқдор жиҳатдан эмас, балки сифат жиҳатдан ҳам ривожланиши, такомиллашиб бориши ва ўзгариши ҳақидаги методологик ҳамда феноменологик қоидаға амал қилади.

Ҳар бир фаннинг ўз предмети борлиғи синғари болалар психологиясининг ҳам ўзи текширадиган соҳаси ҳамда тадқиқот методлари бор.

Умумий психология психика ва унинг зоҳир бўлиши, ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги фан бўлса, ёш даври ёки онтогенез психологияси турли ёшдаги инсонларнинг (жинсларнинг) психик тараққиёти, психик хусусиятлари ва буларнинг ўзига хос омиллари, мезонлари ҳамда механизмлари ҳақидаги фандир. Шунингдек, у муайян ёшдаги инсонларнинг фақат ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганайди. Шунинг учун ижтимоий ҳаётда, таълим ва тарбияда, гуруҳлар ҳамда жамоаларда, ишлаб чиқаришда, оилавий муносабатларда онтогенез психологияси алоҳида ўрин тутайди. Инсон шахсининг таркиб топиши ва билиш жараёнларининг ривожланиши муаммосини шахс психикасининг тараққиёти қонунларини ҳисобға олмай оқилона ҳал қилиб бўлмайди. Шунинг учун ХХІ асрга келиб «инсон омили» масаласи долзарб мавзуга айланди.

Онтогенез психологияси — инсон психикасининг ривожланиш қонуниятлари ва хусусиятлари ҳамда шу тараққиётнинг босқичлари тўғрисидаги фандир.

Онтогенез психологиясининг асосий вазифаси шахснинг камол топиши қонуниятлари ва турли ёш давридаги одамларда вужудға келадиган психик фаолият, ҳолат ва шарт-шароитларнинг ўзаро таъсири хусусиятларини аниқлашдан иборатдир.

Онтогенез психологияси ана шу вазифани ҳал этиш билан амалий мақсадларни рўёбға чиқаради: таълим-тарбия ишларини такомиллаштиришға ёрдам беради, моддий неъматлар ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишға, миллатлараро муносабатларни яхшилашға, шахслараро мулоқотни тўғри йўналтиришға, жамоада ижобий психологик муҳит яратишға, узоқ умр кўриш сирларини очишға, оилавий муносабатларни мустаҳкамлашға, ажралишларнинг олдини олишға хизмат қилади. Модомики шундай экан, камолотнинг турли даврларини инсоннинг ёш ва жинсий хусусиятларини ҳисобға олмай туриб, юқоридаги вазифаларни ҳал қилиб бўлмайди.

Мазкур психология фанининг соҳаси алоҳида предмет сифатида ХІХ асрнинг бошларида вужудға келган, лекин дастлабки илдизи қадимги юнон маданиятиға бориб тақалади. Унинг предмети ва қонуниятлари тўғрисида жаҳон психологияси оламида турли қарашлар назариялар мавжуд. Уларнинг жуда кенг тарқалганлари биогенетик (И.Штерн), социогенетик (К.Левин), бихевиористик (Э.Торндайк), психоаналитик (З.Фрейд) назарияларидир.

Шунингдек, илмий методларга асосланиб тадқиқотлар олиб борган олимлар ҳам жуда кўп. Улар тўғрисида кейинги саҳифаларда батафсил тўхталган.

Илмий психологик адабиётлар, эмпирик маълумотлар онтогенез психологиясининг мустақил фан сифатида ажралиб чиқишига қатор оимлар ва ҳолатлар сабаб бўлган, деган хулосага келдик. Қуйида ана шуларни баён қиламиз.

1. Барча фанлар негизига кириб борган эволюция ғоясининг (Ч.Дарвин) инсон психикасининг ривожланиши жараёнида ўрганиш зарурлиги.

2. Умуминсоний, умумпсихик қонуниятлар турли ёшдаги одамлар хатти-ҳаракатини, психик хусусиятларини ва болаларнинг ўсишига бирор фаолиятнинг таъсирини аниқлаш учун етарли эмаслигини эътироф этиш.

3. Онтогенез психологияси инсоннинг (туғилганидан умрининг охиригача) камолоти учун методологик ва назарий аҳамиятга эга эканлиги тан олингани.

4. Турли ёшдаги одамлар (мактабгача ёшдаги болалар, мактаб ўқувчилари, ўрта ва олий ўқув юр்தларининг талабалари, ишчилар, ходимлар, қариялар ҳар хил психологик хусусиятларга эга эканлиги сабабли тарбия, ишлаб чиқариш, ижтимоий-таъминот муассасалари, меҳрибонлик уйлари, колониялар, ёрдамчи мактаблар, интернатлар, психоневрологик диспансерлар, қариялар уйлари, шифохоналар ва бошқалар)нинг ходимларида эҳтиёжлар ортиб бораётгани.

5. Тиббиёт фани ва унинг тармоқлари ривожланиши, психиатрия, психоневрология, психогигиена, сангигиена, болалар ва катталар патологияси, нейрохирургия, генетика, олий нерв фаолияти ва ҳоказолар бўйича комплекс тадқиқотларнинг вужудга келиши, психология, биология, медицина, социология фанларининг ҳамкорлигида илмий тадқиқот ишлари олиб борилиши, яъни интеграциянинг амалга ошиши.

6. Юридик (ҳуқуқшунослик) психологияси ва унинг соҳалари ижтимоий ҳаётимизда сезиларли ўрин эгаллаётгани ҳамда ёшлар ўртасида қонунбузарликнинг давом этаётгани (суд иши психологияси, криминал психология, пенитенциар ёки ахлоқ тузатиш меҳнати психологияси; вояга етмаган қонунбузарлар муаммоси ва жиноятнинг олдини олиш масалалари).

7. Амалий психологиянинг ижтимоий-сиёсий тус олаётгани ва турмушнинг ҳар бир жабҳасига кириб бориши, шунингдек, ўз ўрнини топаётгани (психологик консультациялар, маслаҳатлар, ауто ва социал тренинглар, ишбилармонлик ўйинлари, арт ва психотерапия, профессиограмма, психодиагностика ва ҳоказоларга талаб ортиши).

8. Психология фани соҳаларининг инсон онтогенезидаги ўзгаришларга доир, билимларга эҳтиёжи ва талаби ортаётгани (ҳарбий, спорт, савдо, меҳнат, космик, муҳандислик, ижод, авиация, реклама, менежмент психологияларига аниқ материаллар зарурлиги).

9. Экология муаммолари, зоопсихология ва этология вазифалари, миллатлараро муносабатларни барқарорлаштириш, инсонпарварлик ғояларини турмуш тарзига олиб кириш масалаларининг долзарблиги

(экология ва инсон, қиёсий психология, шахс психологияси, этник психология ва ҳоказолар).

10. Моддий ишлаб чиқаришни кўпайтириш, саноатда ва қишлоқ хўжалигида кишиларнинг ҳақиқий хўжайинлик туйғусини уйғотиш, ақлий ва жисмоний имкониятларни қидириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, инсон — инсон, инсон — техника, ер — инсон, инсон — иқлим муносабатларини изчил ўрганиш зарурлиги.

11. Оилавий муносабатларни яхшилаш, ажралишларнинг олдини олиш, иноқ оила яратиш, ёшларни турмушга тайёрлаш, ўз жонига қасд қилиш ҳолларини бартараф этиш, оилада тенгҳуқуқлилиқни қарор топтириш ва болалар тарбиясини такомиллаштириш вазифалари.

12. Инсон узоқ умр кўришининг сирларини — герантопсихологик қонуниятларни очиш ва тарғиб қилиш, давлат муассасаларида, нодавлат ташкилотларида, психологик билимлардан ўз ўрнида фойдаланиш, узоқ умр кўришга замин тайёрлаш, қариялар пансионатларида уларнинг руҳиятига мос муносабатда, одилona мулоқотда бўлиш кераклиги онтогенез психологиясини ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Турли ёш ва ҳар хил жинсдаги инсонлар психикасининг ривожланиши, ўзгариши, ватанимизда яшаётган барча миллат ва элатларнинг ахлоқий ва жисмоний камол топишига ижобий таъсир қиладиган омиллар ҳамда шарт-шароитларни билиш ва улардан унумли фойдаланиш ҳозирги даврда ниҳоятда зарур масала бўлиб қолди. Халқ таълими ходимлари, ишлаб чиқариш ва илмий-тадқиқот муассасаларининг, қишлоқ хўжалик жамоаларининг, фан, адабиёт ва маданий-оқартув ташкилотларининг раҳбарлари инсонни ҳар томонлама камол топган, маълумотли, маҳоратли, ақл-заковатли, ижодий изланишга мойил шахс сифатида камол топиш жараёни қандай содир бўлишини, кексайишнинг хусусиятлари ва ўзига хос жиҳатларини билишга қизиқмоқдалар. Шундай экан, тарбия тизимида ва ишлаб чиқаришда психология бўйича билимсизлик ва чаласаводлилиқни йўқотиш учун болалар руҳиятидан қариялар маънавиятигача назарий ва амалий билимларни эгаллаш ҳозирги давримизнинг муҳим талабидир.

Эндиликда инсонни акс эттириш фаолиятининг ривожланиши қонуниятларини, одамнинг бош мия ярим шарлари пўстидан ҳақиқий жисм, образ (тимсол) сифатида рўёбга чиқишини, нима сабабдан мазкур образ ўзгаришини ва бу ўзгариш кишининг руҳиятига таъсир қилишини тушунтириш учун диалектик материализмнинг психика ташқи дунёни инъикос эттиради, деган таърифининг ўзи етарли эмас. Мазкур ҳодисанинг чуқурлигини — акс эттириш жараёнини генетик метод билан ўрганиш орқалигина асослаб бериш мумкин. Психикага нисбатан биосфера ва неосфера нуқтаи назаридан ёндашиш ижобий натижа сари етаклайди.

Маълумки, гўдаклик давридаги оддий сезишдан бошлаб, мантиқий фикр юритишгача ўтадиган давр нисбатан узундир. Эндигина туғилган чақалоқ ҳам дастлабки соатлардан бошлаб сезги органлари ёрдамида атроф-муҳитни акс эттиришга киришади. Бироқ унинг тафаккури бир неча ойлар

ва, ҳатто, йиллар давомида вужудга келади, нутқ билан тафаккурнинг бирлиги мазкур ривожланишни амалга оширади. Бундай ҳолат ўта мураккаб ҳиссий билишдан мантикий тафаккурга ўтиш жараёни босқичини тадқиқ этиш имконини беради.

Ҳозирги психология фани индивидуал онг ўсишининг турли босқичларида амалиёт билан ҳиссий билиш ўртасидаги, амалиёт ва мавҳум тафаккур орасидаги жуда мураккаб, ўзгарувчан ички муносабатлар ҳамда механизмларни ифодалай олади. Инсон психикасининг вужудга келиши ва ривожланишини, унинг турли қирраларини ўрганиш одамнинг психик ўсиши, унинг объектив ва субъектив сабаблари, омиллари, шарт-шароитлари тўғрисида маълумотлар тўплаш имконини бера олади.

Мазкур муаммога илмий ёндашиш инсоннинг ҳаёт шароитлари, шахсий хусусиятлари, қобилиятлари, сифатлари, қизиқиш кўлами, иродавий фазилатлари, муайян ҳис-туйғуларининг мазмуни, тўлалиги ва ҳоказоларни ёритиш демакдир. Илмий ишлар олиб бораётган тадқиқотчи катта ёшдаги одамлардан ҳаёт шароитининг тайёр маҳсулини ўрганади, лекин бу билан синалувчининг психикаси қандай вужудга келгани, кечиши, акс эттириш хусусиятларини тушунтира олмайди. Ана шу мураккаб жараённи билиш учун боланинг психикаси турмуш ҳодисалари ва шароитлари билан боғлиқлигини аниқлаб олинмаса, тажриба ўтказувчи ўзи ўрганаётган назарий масалаларни ишонарли даражада исбот қила олмайди.

Инсон психикасининг ривожланишидаги сабаб-оқибат ва уларнинг вариантлари, инвариантлари, модификациялари, муносабатларини билиш бола тарбиясида энг қулай шарт-шароитларни вужудга келтириш учун ниҳоятда зарур.

Шундай қилиб, онтогенез психологияси фанини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга. У ҳам бошқа фанлар қаторида ривожланиди, бунда экспериментал биология ва генетика, медицина, социология каби фанларнинг хизмати каттадир. Онтогенез ва дифференциал психология фани диалектиканинг принципларига, олий нерв фаолияти қонунларига, дифференциал психофизиология қонуниятларига, психологлар тўпланган материалларга таяниб, инсон психикасининг кечиши, ривожланиши, ўзгариши юзасидан баҳс юритади. Ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларидаги амалий масалаларни ҳал қилишда фаол иштирок этади.

1.2. Онтогенез психологияси фанининг принциплари ва илмий тадқиқот методлари

Мазкур фан соҳаси ўзининг предмети ҳамда вазифасини умумий психологиянинг асосий принциплари ва қоидаларига таянган ҳолда белгилайди. Онтогенез психологияси қуйидаги принципларга риоя қилади:

1. Илмий диалектика таълимотига биноан психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти ва ёки мианинг маҳсулидир. Одатда психика ташқи дунёнинг сезги органлари орқали инсоннинг миасига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, сезги, идрок, тасаввур,

хотира, тафаккур, нутқ, хаёл каби билиш жараёнларида, шунингдек, шахснинг хусусиятлари ва ҳолатларида, диққати, ҳис-туйғуси ва характер ҳислатларида, қизиқиши ва эҳтиёжларида ўз ифодасини топади.

2. Психиканинг негизида мианинг рефлектор фаолият ётади. Ташқи дунёдан кириб келадиган қўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош миё катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ҳодисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади. Бош миё пўстлоғида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари И.П.Павловнинг нерв жараёнларининг иррадиацияси, концентрацияси ҳамда индукцияси қонунлари замирида рўй беради. Бу қонунлар турли йўсиндаги муваққат боғланишлар, ассоциациялар қандай юз бераётганини, қандай шарт-шароитда тормозланишини (қўзғалишини), муваққат боғланишларнинг йўқолаётгани ёки пайдо бўлаётганини тушунтириш имконини беради.

Психофизиологик қонуниятларга биноан мианинг функцияси муваққат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида ҳосил бўлади. Юқоридаги таълимотга кўра, ҳар иккала механизм ҳайвонларнинг ташқи оламга муносабатини акс эттиради. Шунинг учун психик фаолият воқеликни акс эттиришдан, олий нерв фаолиятининг ташқи оламини тинчликлар сифатида ифодалашдан иборатдир.

3. Психикани тадқиқ этиш инсоннинг бутун (онтогенезидаги) онгли фаолиятини — унинг ҳам назарий, ҳам амалий ҳаёт фаолиятини ўрганишдир. Одам зотининг онглилиги унинг турли-туман фаолиятида (ўйин, меҳнат, ўқишда), хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ҳамда амалий фаолиятларда таркиб топа боради. Бунда муҳит, ирсий белгилар, шахслараро муносабатлар, тарбия асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиради, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири остида билимларни ўзлаштириб боради, ижтимоийлашади, тарихан ўзгаради. Онтогенезда унинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, истеъдоди, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқодлари, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, истаклари, тилаклари, хоҳишлари, позицияси ҳам аста-секин ўзгариб боради.

4. Инсоннинг билиш фаолияти (жараёнлари) ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ ва аниқроқ акс эттириш имкониятини яратади ва у борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлар ва алоқаларни тобора аниқроқ ёритади. Шу билан бирга мазкур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзига муносабати вужудга келади.

5. Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламини фаол акс эттиришда намоён бўлади. Ижтимоий-тарихий тараққиёт таълимотича, инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечираётган тузумнинг моддий асосигина

эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, эътиқодлари, дунёқарашлари, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, фаолиятлари, ижод маҳсуллари ва хатти-харакатларининг мажмуасидир.

6. Инсоннинг борлиқни (воқелиқни) акс эттириши — фаол жараёндир. Маълумки, инсон зотининг ривожланиши объектив борлиққа (воқеликка) ва ўзига фаол таъсир кўрсатишида содир бўлади. Боланинг катта ёшдаги кишилар ташкил қиладиган амалий фаолияти, масалан, ўйини, кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутолаа қилиши ҳамда қизиқишининг барқарорлашуви, иқтидорининг такомиллашишига бошқалар унинг психик ривожланишини ифодалайди.

Бола тлмонидан нутқни эгаллаши унинг билиш жараёнлари (сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур ва ҳаёлини) ҳамда амалий фаолиятини (ўқиш, ўйин ва меҳнатини) кескин ўзгартиради. Бу ўзгаришлар, айниқса илк болалик даврида яққол намоён бўлади. Нутқнинг вужудга келиши бола шахсининг ривожини тезлаштиради, шахслараро мулоқотни, муносабатларни юқори даражага кўтаради.

Ривожланиш, тараққиёт, камолот инсон шахсининг таркиб топиши жараёнидир. Ривожланиш ўзаро узвий боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Бола ақл-заковатининг кўрсаткичи, сифати, характери унинг атрофдаги одамлар билан кундалик муносабатлари ва амалий фаолиятида вужудга келади, ўзаро таъсир (савол-жавоб) натижасида унда ақлнинг ижодий маҳсулдорлиги, теранлиги, тезлиги орта боради. Ҳозирги даврда инсоннинг ривожланиши янада жадаллаштирувчи воситалар мавжуд ва унинг ақлий ўсиш даражасини тест (синов)лар билан аниқлаш мумкин. Онтогенез психологияси предмети таълим ривожланишни ўз кетидан эргаштириб боради (*Л.С.Виготскийники*), деган қоидага амал қиладди. Бизнингча, ХХІ асрда бу талқинни ўзгача тарзда ифодалаш мақсадга мувофиқ: тараққиёт таълимни ўз ортидан етаклайди (*Э.Ғозиевники*).

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда ва инсоннинг онтогенезида психик ривожланишини мукаммал бўлмаса-да, очиб бериш имкониятига эга бўлган умумий, назарий қоидалар, яъни принциплар мавжуд. Ана шу принциплар асосида турли ёш ва жинсдаги одамларда олиб бориладиган илмий тадқиқот ишларида методологик ва методик хатоларга камроқ йўл қўйилади. Шундай ишларда инсон туғилганидан умрининг охиригача қандай ўзгариб бориши тўғрисида маълумот тўплаш мумкин.

Умуман, психологияда инсон психикасини тадқиқ қилиш методларининг турли таснифи мавжуд. Шулар тўғрисида умумий психология курсида кенг маълумотлар берилган. Онтогенез ва дифференциал психология фани ҳам психологиянинг бошқа соҳалари сингари ўзига хос илмий тадқиқот методларига эга. Қуйида собиқ иттифоқ психологи Б.Г.Ананьевни тавсия қилган классификациясига асосланган ҳолда мазкур методларнинг хусусиятларини ёритишга ҳаракат қилинган.

Б.Г.Ананьев психикани ўрганиш методларини тўрт гуруҳга ажратиб, уларни ташкилий, эмпирик (амалий), натижаларни қайта ишлаш ёки статистик натижаларни шарҳлаш методлари деб номлаган. Бу гуруҳлар ўзининг мақсад ва вазифаси бўйича яна бир нечта тоифа ҳамда турларга бўлинади. Қуйида мазкур методларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари ҳамда қиёсий тавсифи берилди.

Тадқиқот методларининг биринчиси, яъни ташкилий гуруҳи ўз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (кўпёқлама) деб аталган турларни олади. Қиёслаш методидан умумий психология, социал психология (катта ёки кичик гуруҳларни ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш), тиббиёт психологияси (соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қиёслаш), спорт психологияси (спортчиларнинг ҳолати, укувлилиги ва ишчанлигини ўзаро таққослаш) каби фанларда унумли фойдаланилади.

Онтогенез психологиясида эса қиёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари, шахс хусусиятлари, билимларни ўзлаштириши, ақлий қобилияти, салоҳияти, ривожланиш динамикаси, жинсларнинг тафовутлари ва ўзига хослиги кабиларни ўрганишда қўлланади. Психологлардан Л.С.Виготский, П.П.Блонский, А.А.Смирнов, Б.Г.Ананьев, Д.Б.Эльконин, П.Я.Гальперин ва уларнинг шогирдлари олиб борган тадқиқотлар (чақалоқлик, гўдақлик, илк болалик, кичик мактаб ёши, ўсмирлик, ўспиринлик ёш даврларини ўзаро солиштириш) шу методдан фойдаланиб амалга оширилган. Кейинги йилларда халқ таълими тизими ва ишлаб чиқаришда «инсон омили» муаммосининг кўтарилиши, вақт тақчиллиги, ишчанлик имконияти, психологик мослик масалаларининг алоҳида аҳамият касб этиши мазкур методни кенг қўллашни тақозо этмоқда. Бундан ташқари, тажрибада олинган маълумотларнинг ишончилигини оширишда ҳам қиёслаш методи қўлланади. Айниқса, синалувчилардаги ўзгаришларни ажратиб олиб қараш, тадқиқотнинг босқичларини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиш, масалан, тажрибанинг биринчи босқичи турли ёшдаги ва жинсдаги одамларга қандай таъсир этганини аниқлаш ва ҳоказолар бу методга диққат-эътибор ортиб бораётганидан далолатдир.

Онтогенез психологиясида қиёслаш методи билан бир даврда лонгитюд (узлуксиз) методи ҳам қўлланади. Унинг бошқа методлардан фарқи бир ёки бир нечта синалувчилар узоқ муддат, ҳатто, ўн йиллаб текширилишидир. Лонгитюд методидан психологлардан немис В.Штерн, француз Р.Заззо, рус психологлари Н.А.Менчинская, А.Н.Гвоздев, Н.С.Лейтис, В.С.Мухина ва бошқалар кўп йиллардан бери фойдаланмоқдалар.

Мазкур метод орқали бир хил жинсли (Ҳасан-Ҳусан, Фотима-Зухра) ёки аралаш жинсли (Ҳасан-Зухра, Фотима-Ҳусан) эгизаклар кузатилган. Шунинг учун қатор тадқиқотларнинг “она кундалиги” (Н.А.Менчинская, В.С.Мухина) деб номланиши бежиз эмас. Узоқ вақт бир шахсни (кичик гуруҳни) кузатиш унда пайдо бўлаётган янги фазилатларнинг ривожланиш динамикасини, хулқ-атворидаги иллатларни (хатти-ҳаракат) ва уларнинг

олдини олиш тадбирларини, мураккаб психологик муносабатлари, ички боғланиш қонунияти, механизми тўғрисида мукамал, ишончли, барқарор маълумотлар тўплаш имконини яратади.

Лонгитюд методи ёрдамида субъектив омилларнинг ўзига хослигини, объектив шарт-шароитлар ва ижтимоий муҳитнинг синалувчига таъсири ўрганилади. Чунончи, эгизакларнинг ўхшашлиги ва тафовути, таъсирланиши, хис-туйғусининг ўзгариши, кишилар ўртасидаги индивидуал фарқлар (ишчанлиги, темпераменти, олий нерв фаолияти тизими ва ҳоказолар) бўйича маълумотлар олиш лонгитюд методи билан амалга ошади.

Ҳозирги даврда фан ва техника тараққиёти психологик текширишларнинг илмийлигини янада ошириш учун (субъектив омилларнинг таъсирини камайтириш мақсадида) яхлит дастур асосида бошқа фанлар (тиббиёт, физика, физиология, биология, социология, кибернетика, статистика, фалсафа, мантиқ ва ҳоказолар) билан биргаликда тадқиқот ишлари олиб боришни тақозо этмоқда. Амалий йўсиндаги илмий-тадқиқот ана шу кўп қиррали (комплекс) ёндашишни талаб қилади. Психология соҳаларида (психофизиология, космос, тиббиёт психологияси, муҳандислик ёки авиация психологиясида тадқиқот объектига тизимли ёндашиш тамойили амалга оширилмоқда. Комплекс метод ёрдамида ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар турли нуқтаи назардан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ёндашилади. Масалаи, болада оддий билимларни ўзлаштириш хусусияти психологик жиҳатдан текширилаётган бўлса, комплекс ёндашиш таъсирида ана шу ўзлаштиришнинг фалсафий, мантикий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари ёритилади. Айтайлик, кексايшнинг биологик омилларини ўрганиш унинг психологик, физиологик, мантикий жиҳатларини ёритишга хизмат қилади.

Комплекс дастур ёрдамида амалга оширилган тадқиқот натижалари илмий аҳамиятга молик бўлиб, инсоншунослик муаммоларини ҳал қилишда катта ёрдам беради.

Илмий тадқиқот методларининг иккинчи гуруҳи эмпирик методлардан иборат бўлиб, бу гуруҳга кузатиш (ўзини ўзи кузатиш), эксперимент (табiiй, лаборатория), тест, анкета, сўров, социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва унинг маҳсулини таҳлил қилиш, таржимаи ҳол (шахсий гувоҳнома, ҳужжат, турмуш фаолияти воқеаларини таҳлил қилиш) кабилар киради ва улар синаш, текшириш, диагноз (аниқлаш) ва прогноз (олдиндан белгилаш) вазифаларини бажаради. Инсонда туғилганидан умрининг охиригача содир бўладиган психологик ўзгаришларни чуқурроқ ва объективроқ тадқиқ этиш учун эмпирик методлардан навбати билан фойдаланиш яхши натижа беради.

Илмий тадқиқот методларининг учинчи гуруҳи натижаларни қайта ишлашга мўлжалланган бўлиб, улар статистик (миқдор) ва психологик (сифат) таҳлил турларига бўлинади. Психологик-педагогик тадқиқотларда кўпинча қуйидаги статистик методлардан фойдаланилади.

Тўпланган миқдорларни ишлаб чиқишда мана бу формулаларни қўллаш мумкин:

1) $M = v / n$ формуласи ўртача арифметик қийматни топиш учун ишлатилади. M —йиғинди, v — вариацион миқдор, n — синалувчилар ёки объектларнинг саноғини билдиради.

2) $\sigma = \sqrt{s / n - 1}$ формуласи сон қаторидаги ўрта квадрат оғишни ҳисоблашда ёки стандарт оғишни аниқлашда ишлатилади. σ — квадратик оғиш, s — дисперсия, n — миқдор.

3) $S = \Sigma (v - M)^2$ — сон қаторидаги миқдорлар тарқоқлигини аниқлаш формуласи. У баъзан “ S ” — дисперсия деб ҳам аталади.

4) Психологик тажрибаларда олинган миқдорнинг, қўланган методиканинг ишончлилиқ даражасини аниқлаш учун Стьюдент мезонидан фойдаланиш мумкин: $t = (X - \bar{X}) / \sigma$

Бунда t — ишончлилиқ белгиси, X — сон қаторидаги юқори балл, $\bar{X}$ — ўртача арифметик миқдор, σ — квадратик оғиш аломати.

Психологик тажрибаларда Мёрдокнинг кўчиш фоизларини аниқловчи формула: $(\varepsilon - C) / (\varepsilon - C) \cdot 100$;

бунда ε — синалувчиларнинг тўғри ва нотўғри жавобларини ҳисоблашга хизмат қилади. Иккала миқдорнинг нисбати бирининг иккинчисидан қай даражада юқори эканини кўрсатади. Бунда “ C ” — назорат, тажриба гуруҳни англатади.

Тафаккурнинг сўз-мантиқ тежамкорлиги хусусиятини аниқлашда қуйидаги формула қўлланади (З.И.Калмикова тадқиқотларида):

$$TCT = \varepsilon R_1 / \varepsilon R_2;$$

εR_1 — синалувчилар топшириқни бажаргани учун олган баллар йиғиндиси; εR_2 — синалувчилар максимал даражада баллар тўплаши мумкин бўлган имкониятлар. Топшириқ ечими уч балли шкала билан ўлчанади. Тўғри ечгани учун “2” балл, нотўғри ечгани, ечишга интилгани учун “1” балл ва, ниҳоят мутлақо ечмагани учун “0” балл қўйилади.

Юқоридаги статистик методлар тажрибаларда олинган қийматларнинг ишончлилиқ даражасини аниқлашга хизмат қилади. Бундай методлар ҳаддан ташқари кўп ва биз уларнинг энг соддаларига тўхтаб ўтдик, холос.

Тўпланган материалларни психологик таҳлил қилиш методи мазкур фан учун алоҳида аҳамиятга эга. Унда аниқловчи, таркиб топтирувчи (тарбияловчи), текширувчи тажрибаларда олинган ҳар хил шаклдаги маълумотлар турли принцип, позиция, кўп қиррали (комплекс) ва яхлит (системали) ёндашишга асосланиб мантиқ ёрдамида психологик таҳлил қилинади. Барча фикр ва мулоҳазалар ишончли омиллар орқали исботлаб берилади, психологик қонуният, қонун, хусусият, хосса, ҳолат ва камолотнинг ўзига хослиги асосланади. Материал алоҳида гуруҳлар ва синфларга ажратилади, психологик воқеликнинг бошқа жиҳатлари билан узвий сабабий боғлиқлиги, ички мураккаб муносабати баён қилинади, синалувчилар муайян тоифаларга киритилади ва тадқиқотдан якуний хулоса чиқарилади.

Илмий тадқиқот методларининг тўртинчиси — шарҳлаш гуруҳи генетик ва доналаш методларидан иборатдир. Генетик метод билан тадқиқот давомида тўпланган маълумотлар яхлит ҳолда мақсадга мувофиқ йўсинда шарҳланади. Бу методдан фойдаланишнинг асосий мақсади — синалувчида вужудга келаётган янги шахс фазилатларининг ривожланиши ва билиш жараёнларининг ўзгаришига тажриба натижасига суянган ҳолда таъриф ҳамда тавсиф беришдир. Шунингдек, бунда мазкур фазилат ва хусусиятларнинг намоён бўлиш даври, босқичи ҳамда баъзи машаққатли дақиқаларга, пайтларга қўшимча шарҳлар бериш имконияти туғилади.

Генетик методга асосланиб психик ўзгаришлар билан ривожланиш босқичларининг бевосита боғлиқлигининг илдизи аниқланади. Танлаш методи билан тадқиқот объектига кирган шахс психикасидаги барча ўзгаришлар, ўзига хослик, ўзаро алоқа, ўзаро таъсир ва уйғунликнинг ўзаро боғланишлари ўрганилади. Жумладан, инсон нутқини идрок қилиш учун сезги, идрок, хотира, тафаккур жараёнларининг бир пайтда биргаликда қатнашиши бунга ёрқин мисолдир. Бунда ҳар бир билиш жараёнининг улуши ифодаланади ёки унинг аҳамияти алоҳида таъкидланади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асослаб берилади.

Лекин тажрибада тўпланган маълумотларни шарҳлаш учун юқоридаги методларнинг ўзи етарли эмас. Бунинг учун узилишларга йўл қўймаслик учун йиғилган материаллар махсус босқичларга ажратиб шарҳланади. Тадқиқотнинг биринчи — тайёрлов босқичида кашф қилинадиган психологик қонун ёки қонуният тўғрисидаги тахмин, фараз таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг иккинчи босқичида тажриба ўтказиш принципи, шароити, объектив ва субъектив омиллар бўйича мулоҳаза юритилади. Учинчи босқичда эса олинган миқдорий натижалар қайта ишланади ва бу ҳам ўз навбатида тўрт поғонага бўлинади: а) эмпирик материални бирламчи таҳлил қилиш: алоҳида олинган ёки топилган омил, аломат, кўрсаткич, механизм, хусусият шарҳланади; б) таҳлил қилинган миқдорий материаллар билан тадқиқот гипотезаси алоҳида шарҳланади; в) иккиламчи таҳлил; барқарор, устун далиллар ажратилади; г) иккиламчи синтез: психологик қонун, қонуният, топилган далил омил билан тадқиқот гипотезасини бирлаштириб махсус хулоса чиқарилади.

Тўртинчи босқич — шарҳлашда ҳар бир факт, аломат, кўрсаткич, механизм, хосса, психологик жиҳатдан сўз-мантиқ орқали таҳлил қилинади. Барча илмий-амалий мулоҳазалар исботланади, бунинг натижасида ҳеч бир шубҳага, эътирозларга ўрин қолмайди. Ана шу босқичда тадқиқот якунланади, зарур хулосалар чиқарилади, амалий тавсиялар берилади, ўрганилиши зарур муаммоларнинг аҳамияти ва истикболи тўғрисида мулоҳаза қилинади.

Энди тажрибада энг кўп қўлландиган эмпирик методлар ҳақида кенгроқ маълумот берамиз.

Кузатиш методи. Онтогенез психологиясида бу методнинг объектив (ташқи) ва субъектив (ўзини ўзи) кузатиш турлари бор. Инсон психикасидаги

Ўзгаришларни ҳар хил вазиятларда кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилади: 1) кузатишнинг мақсади, вазифаси белгиланади; 2) кузатиладиган объект танланади; 3) синалувчининг ёши, жинси, касби аниқланади; 4) тадқиқот ўтказиш вақти режалаштирилади; 5) кузатиш қанча вақт давом этиши қатъийлаштирилади; 6) кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида (ўйин, ўқиш, меҳнат, спортда) амалга оширилиши тавсия қилинади; 7) кузатишнинг шакли (якка, гуруҳ, жамоа билан ўтказилиши) тайинланади; 8) кузатилганларни қайд қилиб бориш воситалари (кундалик, суҳбат дафтари, кузатиш варақаси, магнитофон, видеомагнитофон, кинокамера, мобил телефон ва бошқалар) тахт қилинади.

Кузатиш орқали турли ёшдаги одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, нерв системасининг ташқи ифодалари, темперамент хусусиятлари, имо-ишоралари, сезгирлиги, хулқ-атвори, нутқ фаолияти ва ҳоказолари ўрганилади. Аммо ўта мураккаб ички психологик кечинмалар, юксак ҳиссиётлар, тафаккур, мантиқий хотира ва ақл-заковатни тадқиқ этишга бу методнинг имкони етмайди. Масалан, гўдак болани кузатишда унинг ҳаракатлари, ўйинчоқларга муносабати, ҳис-туйғуси, талпиниши, майли, хоҳиши аниқланади. Ўқувчининг дарсдаги ҳолатини кузатишда эса диққатининг хусусияти, ташқи қўзғатувчи билан таъсирланиши, темпераменти, хатти-ҳаракатининг суръати, эмоционал кечинмасининг ўзгариши тўғрисида маълумотлар тўплашга имконияти туғилади. Ўспирин ёшларнинг спорт фаолиятини кузатиш орқали уларнинг иродаси, ишчанлиги, ҳис-туйғусининг ўзгариш хусусиятлари, ғалабага интилиши, ўзининг ҳаракатини идора қила олиши юзасидан материаллар йиғиш мумкин. Ишчининг дастгоҳ ёнидаги фаолиятини кузатиш натижасида унинг ўз диққатини тақсимлаши, қийин дамларда ўзини тутиши, имо-ишоралари, ташқи қўзғатувчидан таъсирланиш даражаси ҳақида кенг маълумотлар йиғилади. Кексаларнинг мулоқот жараёнини кузатиш уларнинг характери, нутқ фаолияти, ҳис-туйғуси, экстравертивлиги ёки интровертивлиги, қизиқувчанлиги ва руҳиятининг бошқа хусусиятларини аниқлаш демакдир.

Ташқи кузатишда баъзан тафаккур бўйича ҳам маълумотлар олиш: иш устидаги кайфиятини, фикрнинг муайян объектга йўналтирилганини, ташқи қўзғатувчилар таъсирига берилмасликни, чехрадаги ташвиш ва изтиробни, кўздаги ғайритабiiйликни, шунингдек, синчковлик, теранлик, термулиш каби руҳий ҳолатларни кузатиб тафаккурнинг кечишидаги ўзгаришни аниқлаш мумкин. Булардан ташқари, қўлнинг титраши, асабийлашиш, нутқнинг бузилиши, ҳиссиётнинг беқарорлашуви ҳам инсон руҳиятидаги ўзгаришлар бўйича маълумот беради.

Психология фанида ўзини ўзи кузатишдан (интроспекциядан) ҳам фойдаланилади. Кўпинча тажрибали психолог ёки ўрта, махсус ўрта ва олий таълим тизимидаги юқори малакали моҳир ўқитувчи ўзини ўзи кузатиш орқали илмий хулоса чиқара билади. Масалан, ўз тафаккурини кузатиб ўзидаги эмоционал ўзгариш ҳақида, шунингдек, тафаккурнинг ички механизмлари вужудга келиши за кечиши ҳақида маълумот олади. Фикрлаш

фаолияти заифлашганини сезади. Натижада тафаккурнинг сифати, мазмуни, моҳияти ва қай тарзда, қандай тезликда, қай шаклда рўй беришини кузатади.

Узоқ ва яқин чет эл психологиясида ўзини ўзи кузатишнинг инсон руҳиятини ўрганишдаги ролини ифодаловчи илмий-амалий материаллар тўпланган. Интроспекция йўналишининг йирик намояндалари ўзларини ўзлари кузатганлар ва тўплаган материалларини таҳлил қилиб умумий психологик қонуниятларни яратишга ҳаракат қилганлар. Лекин инсон турли вазиятларда ўзини бир хил бошқара олмайди ва шунинг учун бу методнинг илмий аҳамияти унчали катта эмас, лекин ҳозирги замон электрон аппаратлари бу жараёни кучайтириш имкониятига эга.

Шундай қилиб, кузатиш методининг қулай ва самарали жиҳатлари билан бирга заиф томонлари ҳам мавжуд. Шу сабабли инсоннинг мураккаб психикаси бошқа методлардан фойдаланиб тадқиқ қилинади.

Суҳбат методи. Бу метод билан инсон психикасини ўрганишда суҳбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, мавзуси, ўтказиладиган вақти аниқланади, якка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан узвий боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Суҳбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Суҳбат орқали турли ёшдаги одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, тийраклиги, билим савияси, эътиқоди, дунёқараши, иродаси тўғрисида маълумотлар олинади, Суҳбат чоғида ўзаро изчил боғланган саволлар берилади:

- Хотира деб нимани айтилади?
- Хотира идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда зарур вақтда эсга туширишдан иборат психик жараёндир.
- Хотиранинг нерв-физиологик асослари нималардан иборат?
- Хотиранинг нерв физиогик асослари бош мия катта ярим шарлари қобиғида муваққат нерв боғланишларининг ҳосил бўлиши, мустаҳкамланиши ва кейинчалик фаоллашувидир.
- Хотиранинг самарадорлиги нималарга боғлиқ?
- Эсда олиб қолишда ҳаракатнинг тугалланмаганлигига, шахснинг қизиқиши ва майлларига, фаолиятга муносабати, кайфияти ва иродавий зўр беришига, характерологик сифатларига боғлиқ.
- Хотиранинг қандай турлари мавжуд?
- Ҳаракат, образли, сўз-мантиқ, эмоционал, қисқа ва узоқ муддатли, оператив, ихтиёрсиз, ихтиёрий, продуктив, репродуктив, фаол ва суст хотира турлари бор.

Суҳбат пайтида фикрлар мантиқий изчилликка эга бўлиши шарт. Бироқ машғулот синалувчиларни толиқтириб қўймаслиги, уларнинг ёшига, савиясига, мутахассислигига мутлақо мос бўлиши зарур.

Диалог шаклидаги суҳбатлар ҳам ўз кўлами, моҳияти, мазмуни, шакли, хусусияти, суръати, мавзуси, объектга йўналганлиги билан бир-биридан фарқланади. Суҳбатнинг яна бир турига мисол:

- Опажон, эсон-омон юрибсизми? Уйдагиларингиз яхшими?
- Опанг қоқиндик, минг қатла шукур, тинч юрибмиз.
- Нечук, қандай шамол учирди?
- Кўзимдан ўтавердинг, ўтавердинг, кейин йўлга отландим.
- Қийналмасдан етиб келдингизми?
- Айтарли қийналмадим. Аввал автобусга, сўнг трамвайга ўтирдим, лекин метрога тушгим келмади.

Суҳбат методининг юқорида таъкидланган ижобий жиҳатлари билан бирга айрим заиф томонлари ҳам мавжуд. Қайтариқ сўзлар, «ғализ» иборалар, нутқнинг тезлиги, фикрнинг мавҳумлиги, зерикарлиги муваффақиятсизликка сабаб бўлади. Шунингдек, савол-жавобнинг бир хил шаклда эмаслиги, синалувчида ўзига хос ишлаш услуби, ошкоралик етишмаслиги, ийманиш, уялиш атрофлича маълумотлар олишни қийинлаштиради ва шу сабабли бошқа методларга мурожаат қилишга тўғри келади.

Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш методи. Инсон хотираси, тафаккури, қобилияти ва хаёлининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида бу метод онтогенез психологиясида кенг қўлланади. Болалар чизган расмлар, ясаган ўйинчоқлар, моделлар, ёзган шеърларни таҳлил қилиш орқали уларнинг мантикий хотираси, тафаккури, техник, бадиий ва адабий қобилияти, ижодий хаёли юзасидан материаллар тўплаш мумкин. Мазкур методдан фойдаланишда маҳсулотни яратган шахс бевосита иштирок этмайди. Объект билан субъект ўртасида мулоқот ўрнатиш учун шахснинг психикаси тўғрисида сирtdан муайян ҳукм ва хулоса чиқарилади. Ижодий фаолият маҳсулларига кундалик, схема, ихтиро, диаграмма, кашфиёт, қурилма, асбоб, техник модель, мослама, миллий каштачилик, ҳунармандчилик, заргарлик буюмлари, реферат, курс ва малакавий битирув ишлари, илмий маъруза, конспект, тақриз, тезис, мақола, кўрсатмали қурооллар, лойиҳа, магистрлик, номзодлик, докторлик диссертациялари ва ҳоказолар киради. Булар турли ёшдаги ва жинсдаги одамлар, ҳар хил касб эгалари томонидан яратилган бўлиши ва шунга кўра шакли, мазмуни, сифати, оригиналлиги, катта-кичиклиги, хусусияти, мазмун-моҳияти билан бир-биридан кескин тафовут қилиши мумкин.

Ижодий фаолият маҳсуллариини таҳлил қилиш орқали болалар, ўқувчилар, талабалар, конструкторлар, олимлар, ҳунармандлар, ишчилар, кекса ёшдаги қариялар психик хусусиятлари, маҳорати, салоҳияти, ижодиёти тўғрисида маълумотлар тўплаш мумкин. Лекин инсондаги психик ўзгаришлар, камол топиш ва буларнинг кечишини ифодаловчи материаллар йиғиш учун бу методнинг ўзи етмайди. Шунинг учун инсон психикасини ўрганиш мақсадида бошқа методлардан ҳам фойдаланиш маъқул.

Тест методи. Тест — инглизча сўз бўлиб, синаш, текшириш, демакдир. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини, иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланадиган қисқа стандарт масала, топшириқ, мисол, жумбоқлар тест деб аталади. Тест айниқса одамнинг қандай касбни эгаллаш мумкинлигини, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлигини, истеъдодлилар ва ақли заифларни аниқлашда, кишиларни саралашда кенг қўлланади. Тест методининг қиммати тажрибанинг илмийлик даражасига, текширувчининг маҳоратига ва қизиқишига, йиғилган психологик маълумотларнинг объективлиги ва уларни илмий таҳлил қила билишга боғлиқдир.

1905 йилдан, яъни француз психологи А.Бинэ ва унинг шогирди Т.Симон инсоннинг ақлий ўсиш ва истеъдод даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ҳақини олға сурганидан кейин психологияда тест методи қўллана бошланди.

Чет эл психологлари тестларни шахснинг истеъдод даражасини аниқлаш воситаси деб биладилар. Бироқ тест текшириладиган ҳодисаларнинг психологик мезони ҳисобланмайди. Маълумки, бир муаммонинг ечимини излаш турли психологик воситалар билан амалга оширилади. Чет эл тестологлари тадқиқот объектларини ўзгартириб турадилар ва қобилият, тафаккур, билим, кўникма ҳамда малакаларни аралаш ҳолда ўрганишга интиладилар. Синаш жараёнида синалувчиларнинг эмоционал ҳолати ва саломатлигига боғлиқ руҳий кечинмаларни инобатга олмайдилар. Психологлар К.М.Гуревич, В.А.Крутецкий ва бошқалар қўллайдиган тестлар тубдан бошқача принцип асосида тузилган. Улар тестларнинг тафаккур кўрсаткичи (индикатори) бўлиши учун ҳаракат қилдилар ва муайян ютуқларга эришдилар. Шунингдек, тафаккур жараёнининг сифат хусусиятларини билмай туриб, қобилиятнинг моҳиятини ёритиб бўлмайди, деган қоидага амал қилган ҳолда тестлардан фойдаланмоқдалар.

Ҳозирги даврда нодир тестлар қаторига психологлардан Г.Роршах, С.Розенцвейг, Р.Кэттел, Д.Векслер, Г.Мейли, Г.Айзенк, А.Анастаси, Дж.Равен, Г.Мюррей, Р.Амтхаэр, М.Рокич, Дж.Роттер, М.Люшер, Дж.Гилфорд ва бошқалар ижодининг намуналарини киритиш мумкин. Энг кенг тарқалган тестлар қаторига ютуққа эришиш (мақсадга етиш) тестлари (улар дарсликларда берилган ва билим, малака даражаларини баҳолашга қаратилган), интеллект тестлари (ақлий ривожланиш даражасини ўлчашга мўлжалланган), шахс тестлари (инсон иродаси, эмоцияси, қизиқиши, мотивацияси ва ҳулкини баҳолашга йўналтирилган диагностик усуллардан иборатдир), шахс “лойиҳаси” (проектив) тестлари (саволларга битта аниқ жавоб бериш талаб қилинади, жавобларни таҳлил қилиб шахс хусусиятининг “лойиҳаси” ишлаб чиқилади) киради.

Бизнингча, тестлар қуйидаги гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқ:

1. натижага эришув тестлари (билимлар, кўникма ва малакалар аниқланади; улар ҳаракат, ёзма ва оғзаки тестларга бўлинади);
2. интеллект тестлари;

3. креативлик (ижодиёт) тестлари;
4. критериал-ориентир тестлари (мезоний мўлжалга йўналтирилган);
5. шахс тестлари;
6. истёдод (қобилият) тестлари;
7. проектив тестлар (сюжетли тестлар, расм тестлари, чизилган ва чизиш талаб қилинадиган тестлар);
8. когнитив тестлар.

Психология фанида тестлаштириш мана бу ижтимоий тузилмаларга йўналтирилади: а) узлуксиз таълим тизими; б) касбий тайёрлаш ва саралаш; в) кенг қўламли психологик маслаҳатга.

Тажриба (эксперимент) методи. Бу метод турли ёшдаги одамлар (чакалок, бола, ўспирин, балоғатга етган ва қарилар)нинг психикасини чуқурроқ, аниқроқ тадқиқ қилиш методлари ичида энг муҳими ҳисобланади. Эксперимент методи ёрдамида сунъий тушунчаларнинг шаклланиши, нутқнинг ўсиши, ғавқулддаги ҳолатдан чиқиш, муаммоли вазиятни ҳал қилиш жараёнлари, шахснинг ҳис-туйғулари, характери ва типологик хусусиятлари ўрганилади. Инсон психикасининг нозик ички боғланишлари, муносабатлари, қонуниятлари, қонунлари, хоссалари, мураккаб механизмлари текширилади. Бунинг учун эксперимент материални текширувчи синчковлик билан танлаши, объектив тарзда ҳар хил ҳолат ва вазиятларни яратиши, бунда синалувчининг ёши, ақл-идроки, характер, хусусияти, ҳис-туйғуси, қизиқиши ва савиясига, турмуш тажрибасига, кўникма ва малакаларига эътибор бериши лозим.

Тажриба методи ўз навбатида табиий ва лаборатория методларига ажратилади. Табиий метод психологик-педагогик масалаларни ҳал қилишда қўлланади. Бу методнинг илмий асосларини 1910 йилда А.Ф.Лазурский таърифлаган. Табиий методдан фойдаланишда ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалар ходимларининг, ўқитувчилар, кексайган кишиларнинг психологик ўзгаришлари, ўзаро муносабатлари, иш қобилиятлари, мутахассисликка яроқлилиги муаммоларини ҳал қилиш назарда тутилади. Табиий шароитда инсон психикасини ўрганишда синалувчилар (боғча болалари, мактаб ўқувчилари, ишчилар, деҳқонлар, ходимлар ва ҳоказолар)нинг ўзлари беҳабар бўлиши, таълим жараёнида берилаётган билимлар тадқиқот мақсадига мувофиқлаштирилиши, катта ёшдаги одамларга тарбиявий таъсир ўтказиш кундалик меҳнат тарзи доирасида амалга оширилиши, завод ва фабрикада эса моддий маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилиши лозим.

Лаборатория (клиника) методи кўпинча индивидуал (гоҳо гуруҳ ва жамоа) шаклида синалувчилардан яширмай, махсус психологик асбоблар, йўл-йўриқлар, тавсиялар, кўрсатма ва иловалардан фойдаланиб олиб борилади. Ҳозир инсон психикасидаги ўзгаришларни аниқлайдиган асбоблар, мураккаб электрон ҳисоблаш машиналари (дисплейлар), қурилмалар, мослама ва жиҳозлар мавжуд. Улар одамдаги психологик жараёнлар, ҳолатлар, функциялар, вужудга келаётган янги сифатларни қайд

қилиш ва ўлчашда қўлланади. Кўпинча детекторлар, электрон ва радио ўлчагичлар, секундомер, рефлексометр, хронорефлексометр, люксметр, аномалоскоп, тахистоскоп, аудиометр, эстезиометр, электромиограмма, электроэнцефалограмма кабилардан фойдаланилади.

Лаборатория методи ёрдами билан диққатнинг сифатлари, сезги, идрок, хотира ва тафаккурнинг хусусиятлари эмоционал ҳамда иродавий ва ақлий зўриқиш сингарн мураккаб психик ҳолатлар текширилади. Кўпинча лаборатория шароитида кишилар (учувчи, шофёр, оператор, электрончилар) ва қутилмаган тасодифий вазиятлар (ҳалокат, портлаш, издан чиқиш, шовқин кўтарилиши)нинг моделлари яратилади. Асбобларнинг кўрсатиши бўйича ўзгаришлар, ривожланиш динамикаси, жисмоний ва ақлий толиқиш, эмоционал-иродавий, асабий зўриқиш, жиддийлик, танглик қандай содир бўлаётганини ифодаловчи маълумотлар олинади.

Тажриба аниқловчи, таркиб топтирувчи (тарбияловчи) ва текшириш (назорат) қисмларига бўлинади. Тажрибанинг аниқловчи қисмида психик хусусият, жараён ёки ҳолат ўйин, меҳнат, ўқиш каби фаолиятларда тадқиқ қилинади. Тадқиқот объектининг айнан шу пайтдаги ҳолати, имконияти аниқланади, лекин текширувчи синалувчига субъектив таъсир ўтказмайди. Шу паллада синалувчига ҳатто, йўлловчи саволлар билан ҳам ёрдам бермаслик тажрибанинг принципи ҳисобланади.

Таркиб топтирувчи тажрибада синалувчиларда бирор фазилатни шакллантириш, шунингдек, уларга мақсадга мувофиқ муайян малакани, йўл-йўриқ ва усулни ўргатиш режалаштирилади. Тажриба яқка, гуруҳ ва жамоа тарзида ўтказилиши мумкин. Бунинг учун тажриба материалининг ҳажми, кўлами, қанча вақтга мўлжалланганлиги, нималар ўргатилиши, синалувчиларни психологик жиҳатдан тайёрлаш олдиндан белгилаб қўйилиши шарт.

Текшириш (назорат) тажрибасида таркиб топтирувчи босқичда шакллантирилган усул, восита, йўл-йўриқ, кўникма, малака ва шахс фазилатларининг даражасини, барқарорлигини аниқлаш, таъсирчанлигига ишонч ҳосил қилиш учун моҳияти ҳар хил мустақил топшириқлар берилади. Текшириш тажрибаси орқали таркиб топтирувчи экспериментнинг самараси ўлчанади. Мазкур тажрибада ҳам текширувчи синалувчига мутлақо ёрдам бериши мумкин эмас, акс ҳолда тадқиқот ўтказиш принципи бузилади.

Аниқловчи, таркиб топтирувчи ва текширувчи тажрибаларда йиғилган маълумотлар, миқдор-статистик методлардан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқилади, шунингдек, миқдор таҳлили ўтказишга тайёргарлик кўрилади. Статистик методлар ёрдамида инсоннинг билиш жараёнлари билан унинг индивидуал-типологик хусусиятлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлиги ва таъсири (корреляцияси) билиш жараёнларининг ҳис-туйғу билан бошқарилиши, ақл-заковат омилларини таҳлил қилиш амалга оширилади. Сўнгра миқдорнинг ҳамда қўлланилган методиканинг ишончлилиги, аниқлилиги даражаси аниқланади. Унга ҳам математик статистиканинг содда методларидан фойдаланиб айрим ҳисоблашлар, масалан, ўртача

арифметик қиймат, миқдорларни тартибга солиш ва медианани ҳисоблаш, квадрат четга оғишни топиш ва бошқалар амалга оширилади.

Ҳозир инженер (муҳандис) психологлар математиклар билан ҳамкорликда инсон психикасининг моделини яратиш устида тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар, шунингдек, медиклар, физиологлар, кибернетиклар психикани программалаштиришни ниҳоясига етказмоқдалар. Ишлаб чиқаришдаги “сунъий интеллектлар”, роботлар, ЭҲМлар ана шу изланишларнинг дастлабки самараси ҳисобланади.

Биография (таржимаи ҳол) методи. Инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар муҳим аҳамиятга эга. Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, кундалиги, хатлари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, танбехлари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, таснифлар, баҳолар, магнитофон овозлари, фотолавҳалар, ҳужжатли фильмлар, мобил телефон тасвирлари ва ҳоказолар ўрганилаётган шахсни тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда, унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очишда ёрдам беради. Масалан, мазкур маълумотлар орқали ижодий ҳаёл билан боғлиқ жараёнлар; шеърият, мусиқа, нафосат, тасвирий санъат, техник ижодиётнинг нозик турлари ва кашфиётдаги тафаккурнинг ўзига хослигини, шахснинг маънавият, қадрият, қобилият, иқтидор, истеъдод сингари фазилатларини ўрганиш мумкин. Инсон онгининг хоссаси, намоён бўлиши, ривожланиши, ўзига хос ва ижтимоий хусусиятлари атоқли одамлар билдирган мулоҳазаларда ўз ифодасини топади. Алломалар тўғрисидаги маълумотлар замондошлари, издошлари, сафдошларининг таърифу тавсифлари орқали авлоддан авлодга ўтади.

Биографик маълумотлар одамларнинг ўзини ўзи тарбиялаши, назорат қилиши, идора этиши, ўзининг услубини яратиши, камолот чўққисига эришиши жараёнида намуна вазифасини ўтайди.

Онтогенез психологиясида болаларнинг таржимаи ҳоли асосидаги илмий тадқиқотлар, масалан, Н.А.Менчинская, В.С.Мухинанинг кузатишлари “Она кундалиги” номи билан машҳурдир. Шундай тадқиқотлар чет эл психологиясида ҳам кенг тарқалган.

Бадиий адабиётда яратилган талай асарлар, масалан, Л.Н.Толстой, А.М.Горький, С.Айний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва бошқа қатор адибларнинг эсдаликлари таржимаи ҳол шаклида бўлиб, улар билан танишиш натижасида муаллифларнинг ҳис-туйғуси, темпераменти, характери, қобилияти, истеъдоди, қизиқиши, интилиши, майли, лаёқати, дунёқараши, эътиқоди, нафосати, ахлоқ ва одоби тўғрисида маълумотлар олиш мумкин.

Анкета методи. Онтогенез психологиясида кенг қўлланадиган методлардан биридир. Унинг ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари, нарса ва ҳодисаларга муносабатлари ўрганилади.

Анкета одатда уч шаклда тузилади. Уларнинг биринчи хили англашилган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан тузилади. Иккинчисидан эса ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади. Учинчи турдаги анкетада синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади. Анкетадан турли ёшдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини, ўзига, тенгдошларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлаш мақсадида фойдаланилади.

Тарқатилган анкеталар йиғиштирилади ва электрон ҳисоблаш машиналарида ҳисобланади, атрофлича миқдорий таҳлил қилинади, сўнгра тадқиқотга яқин ясашиб, илмий ва амалий йўсинда хулосалар чиқарилади. Анкета методи инсон психикасини ўрганиш учун бой материал тўплаш имконини беради. Лекин унда олинadиган маълумотлар доимо ҳолисона хусусиятга эга бўлавермайди. Бу камчиликка йўл қўймаслик учун анкета ичидаги назорат вазифасини бажарувчи саволларни пухта ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Қуйида анкета варақасидан намуна келтириб ўтамыз.

Одатда анкета саволларига тўлиқ жавоб берилади ёки қисқача “ҳа”, “йўқ” деб ёзиб қўйилади; шартли белгилар билан белгиланади: бунда (+) тасдиқлашни, (—) инкор қилишни билдиради; кетма-кет берилган бир нечта жавобдан фақат биттаси танланади ва тагига чизилади ёки тартиб рақами айлана ичига олинади.

№	Жавоблар	Жуда тўғри	Йўқ ундай эмас	Тўғри	Шундай десак ҳам бўлаверади
1.	Фикрим жойида, тинчман	1	2	3	4
2.	Мени ҳеч нарса безовта қилаётгани йўқ	1	2	3	4
3.	Мен танглик (зўриқиш) даман	1	2	3	4
4.	Мен афсус чекаётганимни ҳис қиляпман	1	2	3	4
5.	Мен ўзимни эркин ҳис қиляпман	1	2	3	4
6.	Мен ҳафаман	1	2	3	4
7.	Мени бўладиган омадсизликлар безовта қиляпти	1	2	3	4
8.	Ўзимни дам олгандек ҳис қиляпман	1	2	3	4
9.	Мен безовтаман	1	2	3	4
10.	Мен жуда хурсандман	1	2	3	4
11.	Мен ўзимга ишонапман	1	2	3	4
12.	Мен сиқияпман	1	2	3	4

13.	Ўзимни қўйгани жой топа олмаяпман	1	2	3	4
14.	Жуда сиқилганман, ўзимни ёмон сезаяпман	1	2	3	4
15.	Мен ўзимни яхши ҳис қиламан	1	2	3	4
16.	Мен асосан тез чарчайман	1	2	3	4
17.	Мен тез йиғлаб юбораман	1	2	3	4
18.	Мен бошқалар каби бахтли, хурсанд бўлишни истайман	1	2	3	4
19.	Мен етарлича тез қарор қабул қила олмаганим учун, кўпинча ютқазиб қўяман	1	2	3	4
20.	Мен совуққон, оғир, мулойимман	1	2	3	4
21.	Кутиладиган қийинчиликлар мени жуда безовта қилди	1	2	3	4
22.	Бўлар-бўлмасга куйиб, пишавераман	1	2	3	4
23.	Мен жуда бахтлиман	1	2	3	4
24.	Мен ҳар нарсани юрагимга яқин олавераман	1	2	3	4
25.	Менинг ўзимга ишончим етарли эмас	1	2	3	4
26.	Мен ўзимни аосан хатардан холи деб ҳис қиламан	1	2	3	4
27.	Танқидий ва оғир вазиятлардан узоқроқ юришга ҳаракат қиламан	1	2	3	4
28.	Мен ўзим йўл қўйган хатолардан жуда сиқиламан ва узоқ эсимдан чиқара олмайман	1	2	3	4
29.	Мен ишларим тўғрисида ўйлаганимда тинчим йўқолади	1	2	3	4

Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини

ўлчашда қўлланади. Унга америкалик социолог Джон Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзаро муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятда ким билан бирга катнашиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал шаклида ифодаланади. Улардаги миқдор кўрсаткичлари гуруҳдаги кишиларнинг шахслараро муносабатлар тўғрисида тасаввур ҳосил қилади. Бу маълумотлар гуруҳий муносабатларнинг ташқи кўринишини акс эттиради, холос. Шунинг учун ҳозир Я.Л.Коломинский ва И.П.Волков томонидан социометриянинг ёш даври психологиясига мослаб ўзгартирилган турлари ишлаб чиқилган. Булар шахсларнинг бир-бирини танлаши мотивларини кенг ифодалаш имконини беради. Айниқса социометриянинг Я.Л.Коломинский ишлаб чиққан ўзгартирилган тури болалар жамоасидаги шахслараро муносабатлар ҳақида тўлароқ ахборот беради.

Одатда ўқувчилардан қуйидагича саволларга жавоб бериш талаб қилинади: “Сен саёҳатга ким билан бирга боришни хоҳлайсан?” “Сессияга ким билан бирга тайёрланишни истайсан?”, “Ким билан қўшни бўлиб яшашни ёқтирасан?” Ҳар бир савол социометрик мезон (ўлчов) вазифасини бажаради ва турмуш воқелигидан олинган. Синалувчи ҳар бир саволнинг учта жавобидан биттасини “энг маъқул” деб танлаши лозим. Унга, “аввал, ҳаммадан кўра кўпроқ ким билан бирга бўлишни хоҳласанг, ўшанинг фамилиясини ёз”, “агар сен истаган шахс тўғри келмаса, яна ким билан бирга бўлишни истасанг, шунинг фамилиясини ёз”, “айтилган шартларга биноан учинчи шахснинг фамилиясини ёз” деб уқтириш лозим.

Гуруҳий табақаланишни кўрсатиш учун социограмма тўртта “майдон”га ажратилади. Қизлар доирача билан, ўғил болалар эса учбурчаклар билан белгиланади. Доирача ва учбурчаклар сони фамилиялар сонига тўғри келади. Гуруҳ аъзоларининг ўзаро муносабатлари доирача ва учбурчаклар стрелкалар билан боғланганида ўз ифодасини топади. Энг кўп муносабатга эга бўлган синалувчи доиранинг марказидан ўрин олади. У гуруҳ аъзоларининг энг ёқимтойи ҳисобланади. Шахслар билан алоқа ўрнатмаган синалувчи доиранинг энг четидан жой олади. Ораликдаги “майдон”ларга ўртача ва ундан камроқ танланган текширилувчилар жойлаштирилади. Текширишда, биринчидан, шахслараро муносабатнинг даражаси ва қўлами аниқланади, иккинчидан, қизлар билан ўғил болалар ўртасидаги кўрсаткичлар таққосланади. Кўрсаткичларга қараб гуруҳдаги муносабатлар ёки қизлар билан ўғил болалар ўртасидаги муносабатлар ва уларнинг ўзига хослиги, психологик механизмлари ҳақида хулоса чиқарилади. Шу билан бирга назарий аҳамиятга молик ғоялар олға сурилади, амалий кўрсатмалар берилади, тавсиялар билдирилади.

Онтогенез психологиясида тадқиқотнинг социометрик методи шароитга мувофиқлаштирилган кичик гуруҳлардаги шахслараро муносабатни ўлчаш усули ҳисобланади. Бу усулда синалувчиларга бевосита саволлар берилади ва уларга кетма-кет жавоб қайтариш орқали гуруҳ аъзоларини ўзаро танлаш жараёни вужудга келтирилади. Мактабгача таълим

муассасалари, мактаб синфлари, ўқувчилар муносабатлари, дам олиш манзиллари, олий мактаблар, меҳнат жамоалари ва турли муассасаларнинг ходимлари ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятлари, динамикаси, шахслараро зиддиятларнинг сабаби шу метод ёрдамида ўрганилади. Турли эҳтиёж, мотив, қизиқиш, интилиш, ҳаракат ва ҳоказолар муайян тартиб ҳамда қоидага биноан мувофиқлаштирилади, тизимлаштирилади, уларнинг ижтимоий-психологик ҳамда умумпсихологик илдизлари тўғрисида маълумотлар олинади. Шу билан бирга гуруҳлардаги шахсларнинг яққол, аниқ нуқтаи назари, гуруҳбозлик, оғмачилик, қарама-қаршилиқ, ҳис-туйғунинг зўриқиши, гуруҳий жипслик, мослик, муносабатнинг мотивлари, қурилиши, жинслар ўртасидаги мулоқотларнинг замини ҳамда сеҳри мана шу калит билан очилади.

Умуман айтганда, социометрия методидан турли ёшдаги, икки хил жинсдаги, савияси ҳар хил кишилар гуруҳларидаги психологик қонуниятларни тадқиқ этишда унумли фойдаланиш мумкин.

ИККИНЧИ БОБ

ОНТОГЕНЕЗ ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ РИВОЖЛАНИШ

БОСҚИЧЛАРИ

2.1. Жаҳон психологлари асарларида ёш давлари муаммоси

Ўтган буюк аждодларимиз онтогенез психологиясининг муаммоларини изчил ва атрофлича, муайян йўналишда, маълум концепция асосида ўрганмаган бўлсалар ҳам, алломаларнинг асарларида мазкур ҳолатларнинг акс этиши, намоён бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришлари тўғрисида қимматли фикрлар билдирилган. Булар тўрт хил манбаларда учрайди. Уларнинг бири — халқ ижодиёти: ривоятлар, мақоллар, маталлар ва масаллар; иккинчиси — махсус ижодкор кишилар (ҳатто ҳукмдорлар) муайян шахсга бағишлаб ёзган ўғит-насихат ва ҳикоятлар; учинчиси — қомусий, Ўрта Осиё мутафаккирларининг илмий-назарий қарашлари; тўртинчиси — турли даврларда ижод қилган шоир ва ёзувчилар ижодининг маҳсуллари, яъни бадий асарлардир.

Абу Наср Форобийнинг инсон ва унинг психикаси ҳақидаги ахлоқий-фалсафий мушоҳадалари “Фозил одамлар шахри”, “Масалалар моҳияти”, “Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар”, “Жисм ва акциденцияларнинг шаклларига қараб бўлиниши”, “Шарҳлардан”, “Ҳикмат маънолари”, “Ақл маънолари тўғрисида” каби қатор асарларида баён этилган. Абу Райҳон Беруний ўзининг “Ўтмиш ёдгорликлари” китобида инсон ҳаётига доир хилма-хил маълумотларни келтиради. Шу жумладан, олим кишиларнинг жисмоний тузилиши, умрларининг узун-қисқалиги тўғрисида билдирган мулоҳазалар диққатга сазовордир. Беруний одам узоқ вақт яшашининг сабабини биологик ва ирсий омиллар билан боғлайди. Бу жиҳатдан унинг “Ҳиндистон”, “Минералогия” асарлари, Ибн Сино билан ёзишмалари алоҳида аҳамиятга эга.

Ибн Синонинг 5 томлик “Тиб қонунлари” асарида организмнинг тузилиши, ундаги нервлар ва нерв йўллари, физиологик жараёнлар билан боғлиқ психик жараёнлар ҳақида анча муҳим маълумотлар бор. Унинг “Одоб ҳақида” рисоласи ҳам инсон шахсини шакллантириш тўғрисидаги жиддий асардир. Ибн Синонинг фан олдида энг муҳим ҳиссаси психотерапияни илмий-амалий жиҳатдан бойитгандир. Муаллиф педагогик психология, онтогенез психология, умумий, ижтимоий психологияга муносиб ҳисса қўшган олимдир. Шунини фахр билан таъкидлаш жоизки, Ибн Сино нейропсихология фанининг асосчиси.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу Билиг” асаридаги бош масалалардан бири комил инсонни тарбиялашдир. Адиб ўз асарида энг комил, жамиятнинг ўша даврдаги талабларига жавоб бера оладиган инсонни қандай тасаввур қилган бўлса, шу асосда ўз принципларини баён этади. А.Жомийнинг “Баҳористон”, “Хирадномаи Искандарий”, “Тухфатул аҳрор”, “Силсилатуз заҳоб” бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, қасб-хунар ўрганиш, яхши хислатлар ва одоблилик ҳақидаги фикрлар ифодаланган.

Давоний ўзининг “Ахлоқи Жалолий” номли асарида инсоний фазилатларни тўртга бўлади ва булар донолик, адолат, шижоат ва ифбатдир. Шоир, айниқса донолик фазилатини чуқур таҳлил қилади. Унингча, инсон ўзининг ақлий қобилияти ва ақлий истеъдодини шакллантириш учун зукко, зеҳнли, фаҳм-фаросатли бўлиши ва билимларни тез эгаллаши лозим.

А.Навоийнинг “Хазойинул маоний”, “Маҳбубул қулуб” ва бошқа асарларида етук, баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, одамларга муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик категориялар ижтимоий адолат қарор топиши учун муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланган. Шунингдек, Навоий асарларида шахснинг камол топишида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифбатлилиги, инсонларнинг камтарлиги масалалари, алоҳида ўрин эгаллайди. Навоий “Ҳамса”сининг ҳар бир достонида букилмас ирода, иродавий сифатлар, қатъиятlilik, шижоат, инсонпарварлик туйғулари, ижодий ҳаёт, инсоннинг мураккаб ички кечинмалари моҳирона ёритилган.

А.Навоий тасаввуфнинг йирик намояндаларидан бири бўлган. Аллома ақлнинг 28 таркибини таҳлил, талқин, тавсиф қилган.

Юқоридагилардан ташқари, Бобур, Фароғий, Мажлисий, Машраб, Гулханий, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Бедил, Завқий, Ҳамза, Авлоний ва бошқаларнинг ёшлар тарбиясига, ахлоқ-одоб, феъл-атвор, оилавий ҳаёт масалаларига, шахслараро муносабатларга доир қарашлари ҳам турли жанрлардаги асарларда раво ва ихчам баён қилиб берилган.

Россияда психологик тадқиқот намуналари Шарқ ва Ғарб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ қатор оғзаки ва ёзма, амалий ва илмий асарларда пайдо бўла бошлади. Дастлабки педагогик-психологик мазмундаги асарлар XVII—XVIII асрларда диний-ахлоқий негизда ёзилган эди. XVIII асрдан бошлаб болалар психологияси бўйича муайян тартибга, йўналишга ва услубга эга бўлган илмий фикрлар вужудга келди. Рус

тарихчиси В.Н.Татищев (1686—1750)нинг “Фанлар ва билим юртларининг фойдаси тўғрисида суҳбат” китобида фанларнинг таснифи, билимларни эгаллаш зарурлиги, тилнинг хосияти, ёзувнинг аҳамияти, ёш даврларининг хусусияти нуқтаи назардан баён қилинган. Н.И.Новиков (1744—1818) башарият фаровонлигини кўзлаб ёшлар ва болалар ўртасида фойдали билимларни кенг ёйиш учун уларни ўзига хос йўсинда тарбиялаш кераклиги ғоясини илгари суради. Унинг асарларида инсоннинг камолоти учун тафаккур, хотира, ахлоқ, ҳис-туйғу ва тақлидчанлик алоҳида аҳамиятга эга экани таъкидланади. А.Н.Радищевнинг (1748—1802) “Петербургда Москвага саёҳат” китоби ҳам аслида педагогик-психологик асар, дейиш мумкин. Рус маърифатпарварлари А.Н.Герцен, Н.Г.Чернишевский, И.А.Добролюбов, В.Г.Белинскийларнинг инсон камолоти тўғрисидаги қарашлари психологияни жонлантиришда муҳим роль ўйнади.

Россияда илмий психологияни ривожлантиришда К.Д.Ушинский, Н.Ф.Каптерев, И.А.Сикорский, А.П.Нечаев, А.Ф.Лазурский, П.Ф.Лесгафт каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. К.Д.Ушинскийнинг “Инсон тарбия предмети”, Н.Ф.Каптеревнинг “Педагогик психология”, И.А.Сикорскийнинг “Бола руҳи”, А.П. Нечаевнинг “Ҳозирги замон экспериментал психологияси ва унинг мактаб таълимига муносабати”, А.Ф.Лазурскийнинг “Мактаб ўқувчисининг тавсифи”, П.Ф.Лесгафтнинг “Оилада бола тарбияси ва унинг аҳамияти”, К.Ельницкийнинг “Қизлар тавсифи” асарлари психологик илмий тадқиқотни жадаллаштиришга хизмат қилди.

Россияда Г.И.Россолинонинг “Ёш психологияси ва неврологияси” лабораторияси ишга тушди. “Тарбия хабарлари”, “Рус мактаби”, “Эркин тарбия”, “Кундаликлар” каби журналлар чоп этила бошланди. Ана шунинг замирида “Оила тарбияси қомуси” дунё юзини кўрди. Буларнинг барчаси шахс психологияси ва дифференциал психологиянинг фан сифатида шаклланишига кенг имконият яратди.

Юқорида айтилган асарларда ҳар хил қарашларга хайрихоҳлик, ижтимоий муҳитнинг аҳамиятига эътиборсизлик кўзга ташланади. Уларда инсоннинг ижтимоий мавжудотлиги тан олиниб, унга илмий-назарий нуқтаи назардан ёндашилса-да, лекин инсондаги психологик, физиологик ва биологик жиҳатлар, таркибий қисмлар табақаланмайди, ташқи муҳитни бош омил деб тушунтирилади.

Рус физиолог И.М.Сеченов психиканинг рефлектор хусусиятини кашф қилиб, шунингдек, билиш жараёни, инсон ҳис-туйғуси, ўзини ўзи (ўзини) англашининг физиологик механизмини тушунтириши фан оламида кескин ўзгариш ясади. И.П.Павлов кашф этган қатор қонуниятлар, хоссалар, иккинчи сигналлар системаси экспериментал ишларни олиб боришга пухта замин ҳозирлади.

И.М.Сеченов, П.П.Павлов ғояларига асосланган П.О.Эфруси, Н.Е.Рибоков, К.Н.Корнилов, П.П.Блонский, Л.С.Виготский ва бошқа олимлар онтогенез психологияси бўйича қимматли тадқиқотларни амалга оширдилар ва янгидан-янги қонуниятларни яратдилар.

XIX аср охири XX аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатлари ва АҚШда онтогенез психологияси ва педагогик психология фанларида илмий тадқиқотларга асосланган қатор асарлар пайдо бўлди. Америкалик психолог У.Джемс “Ўқитувчилар билан психология тўғрисида суҳбат” (1902) асарида ёш даврининг хусусиятлари ҳақидаги илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни чуқур таҳлил қилди. К.Бюлер хоним (1879—1963) ўзининг илмий тадқиқотларида фаолиятнинг ҳар хил ёш даврларидаги ролини, фаолият турларида фантазия, тафаккур, нутқ жараёнларининг ривожланишини, ақлий фаолият ҳамда унинг ривожланиш босқичлари (инстинкт, дрессура, интеллект)ни, шахснинг шаклланишида биологик ва ижтимоий омилларнинг аҳамиятини изчил ўрганди.

Мазкур соҳада тубдан фарқланувчи ғоялар, назариялар юзага келди. Масалан, америкалик психолог С.Холл (1844—1924) Геккелнинг эволюция қонуниятини психологияга бевосита кўчиради. Унинг фикрича, “ирсият” филогенезни онтогенезда такрорлайди, холос. Швейцариялик психолог Э.Клапаред (1873—1940) С.Холлдан фарқли ўлароқ, онтогенез ва филогенезда психик функциянинг ўсишини ўрганиш учун куйидаги ҳолатларга эътибор беради: а) организм эҳтиёжини қондириш; б) рефлекс ҳаракат тўсикқа дуч келса, онгли ҳаракат вужудга келади; в) унга нисбатан эҳтиёж сезса, у ҳолда маълум фаолият турига йўналтирилади. Э.Клапаред “Бола психологияси ва экспериментал педагогика” китобида қизиқиш, мотив, эҳтиёжларнинг методологик асослари, болалар тафаккурининг хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятлари, уларда дастлабки умумлаштиришнинг синкретлиги (аралаш ҳолатдалиги), ўхшашлик ва фарқланишнинг бола онгида акс этиши тўғрисида мулоҳаза юритади.

Француз психологи Э.Дюркгейм (1858—1917) ўсиш — кишиларнинг ҳис-туйғусини ўзлаштириш эканини, шу боисдан, идрок қилинган ташқи фикрлар ва эмоциялар боланинг руҳий фаолиятини ифодалашини, бола тажриба, анъана, урф-одатларни тақлид орқали эгаллашини, биологияда ирсият қанчалик аҳамиятли бўлса, тақлид ҳам жамиятда шундай ўрин тутишини уқтиради. Э.Дюркгеймнинг фикрича, бола тақлид қилиш қобиляти билан туғилади.

Француз психологи П.Жане (1857—1947) психик ривожланишнинг биологик ва ижтимоий муносабатлар муаммоси билан шуғулланди.

Унинг назариясига биноан инсон психикаси ижтимоий муносабатларга боғлиқ, зотан жамият ва табиат ўртасидаги турли алоқалар тизимининг шаклланиши инсоннинг ўсишини белгилайди. У алоқа деб, хатти-ҳаракатни тушунади. Бу эса кишининг атроф муҳитга шахси муносабатидан бошқа нарса эмас, албатта. П.Жаненинг фикрича, энг қимматли, аҳамиятли, ижтимоий ҳаракат ҳамкорликдаги фаолиятда ўз ифодасини топади, шахслараро ташқи муносабатлар ривожланишнинг принципи ҳисобланади. П.Жане ўз тадқиқотларида психиканинг тўрт даражаси: а) ҳаракат реакциясининг ўсиши; б) идрок қилиш ҳаракатининг ўсиши; в) шахсий-ижтимоий ҳаракатнинг ўсиши (ўзининг ҳаракатини бошқа кишиларга

мослаштириш); г) ақлий содда хатти-ҳаракатнинг ўсиши (нутқ ва тафаккурнинг ривожланиши) мавжуд эканлигини асослаган.

Швейцариялик психолог Ж.Пиаже (1896—1980) инсоннинг камол топишини бир неча даврларга ажратиб ўрганишни тавсия қилади:

1. Бола — ташқи муҳит - маълумотларни қайта ишлаш.
2. Тафаккур: а) ижтимоий давргача; б) ижтимоий давр.
3. Интеллект (ақл): а) сенсомотор — 2 ёшгача; б) операционал давргача — 2— 7(8); в) яққол операция даври — 7(8) —11(12) ёшгача; г) расман (формал) операция даври —11(12) —15 ёшгача.

АҚШлик психолог Дж.Брунер (1915) шахснинг таркиб топиши билан таълим ўртасида иккиёқлама алоқа мавжудлигини айтиб, инсоннинг камолот сари интилиши билим олиш самарадорлигини оширса, ўқитишнинг такомиллашуви унинг ижтимоийлашуви жараёнини тезлаштиради, деб уқтиради.

Шу тариқа онтогенез психологияси фани қатор ривожланиш босқичларидан ўтиб, бугунги даражасига эришди. Унинг ривожланишига Ўрта Осиё алломалари, яқин ва узоқ чет эллар психологлари муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Юқорида айтилган назариялар, амалий ва илмий маълумотлар, тадқиқотчилар яратган методикалар ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

2.2. Онтогенез даврларини табақалаш назариялари

Психология фанида онтогенезни даврларга табақалаш бўйича қатор мустақил назариялар мавжуд, улар инсон шахсини тадқиқ қилишга ҳар хил нуқтаи назардан ёндашади ва муаммонинг моҳиятини турлича ёритади. Уларга биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психоаналитик, бихевиористик назарияларни киритиш мумкин.

Қуйида мазкур назариялар ва уларнинг айрим намояндалари ифодалаган ёш даврларини табақалаш принципларини кўриб чиқамиз.

Биогенетик назарияда инсоннинг биологик етилиши бош омил сифатида қабул қилинган, қолган жараёнларнинг ривожланиши ихтиёрий бўлиб, ана шу омил билан ўзаро боғлиқдир. Мазкур назарияга биноан, ривожлантиришнинг бош мақсади биологик детерминантларга (аниқловчиларга) қаратилади ва улардан ижтимоий-психологик хусусиятлар келиб чиқади.

Ривожланиш жараёнининг ўзи, даставвал биологик етилишнинг универсал босқичи сифатида талқин қилинади.

Биогенетик қонунни Ф.Мюллер ва Э.Геккел кашф қилган. Биогенетик қонун тана аъзоларининг ривожланиши назариясини ташвиқ қилишда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян даражада тарихий роль ўйнаган. Бироқ унда тана аъзоларининг индивидуал ва тарихий ривожланиши муносабатларини тушунтиришда қўпол хатоларга йўл қўйилган. Жумладан, биогенетик қонунга кўра, шахс психологиясининг индивидуал ривожланиши

(онтогенез) бутун инсониятнинг тарихий ривожининг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди.

Немис психологи В.Штерннинг фикрича, чақалоқ (янги туғилган бола) ҳали одам ҳисобланмайди, балки фақат сут эмизувчи ҳайвондир; олти ойликдан ошгач, у психик ривож жихатидан фақат маймунлар даражасига тенглашади, икки ёшида оддий одам ҳолига келади, беш ёшларида ибтидоий гала ҳолидаги одамлар даражасига етади, мактабга кирганидан бошлаб ибтидоий даврни бошидан кечиради, кичик мактаб ёшида унинг онги ўрта аср кишилари даражасига, ниҳоят, етуклик даври (16—18 ёшлари)дагина ҳозирги замон кишиларининг маданий даражасига эришади.

С.Холл “рекапитуляция қонуни”ни (филогенезни қисқача такрорлашни) психологик ўсишнинг бош қонуни деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, онтогенез филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди. Олимнинг талқинича, гўдаклик ҳайвонларга хос ривожланиш палласидан бошқа нарса эмас. Болалак эса асосий машғулот ивчилик ва балиқчилик бўлган қадимги кишиларнинг даврига айнан мос келади. 8—12 ёшлардаги ўсиш даври ёввойиликнинг охири ва цивилизациянинг бошланишидаги камолотга тенгдир. Ўспиринлик эса жинсий етилишдан (12—13 ёшдан) бошланиб етуклик давригача (22—25 ёшгача) давом этиб, романтизмга баробардир. С.Холлнинг талқинича, бу даврлар “бўрон ва тазйиқлар”, ички ва ташқи низолар (зиддиятлар)дан иборат бўлиб, одамда “индивидуаллик туйғуси” вужудга келади. Ёш даврларини табақалашнинг бу тури ўз навбатида танқидий мулоҳазалар манбаи вазифасини ўтайди, чунки инсон зотидаги ривожланиш босқичлари филогенезни айнан такрорламайди ва такрорлаши ҳам мумкин эмас.

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тури немис “конституцион психологияси” (инсоннинг тана тузилишига асосланган назария) намояндалари томонидан ишлаб чиқилган. Э.Кречмер шахс (психологияси) типологиясининг негизига бир қанча биологик омилларни (масалан, тана тузилишининг типи ва бошқаларни) киритиб, инсоннинг жисмоний типи билан ўсишининг хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, деб тахмин қилади. Э.Кречмер одамларни иккита катта тоифага: **циклоид** (тез кўзгалувчи, ҳис-туйғуси ўта беқарор) ва **шизоид** (одамови, муносабатга қийин киришувчи, ҳис-туйғуси чекланган)ларга ажратади. Бу тахминини ёш даврлари хусусиятларига ҳам татбиқ этиб, ўсмирлар **циклоид** хусусиятли, ўспиринлар эса **шизоид** хусусиятлилигини таъкидлайди. Лекин инсоннинг камол топишида биологик шартланган сифатлар ҳамиша етакчи ва ҳал қилувчи роль ўйнай олмайди, чунки шахснинг индивидуал-типологик хусусиятлари бир-бирига айнан мос тушмайди.

Биогенетик назариянинг намояндалари америкалик психологлар А.Гезелл ва С.Холл ривожланишнинг биологик моделига таяниб иш кўрадилар, бу жараёнда мувозанат, интеграция ва янгиланиш цикллари ўзаро алмашилиб туради, деган хулосага келадилар.

Психология тарихида биологизмнинг энг яққол кўриниши Зигмунд Фрейднинг шахс талқинида ўз ифодасини топган. Унинг таълимотига биноан шахснинг барча хатти-ҳаракатлари (хулқи) онгсиз биологик майллар ёки инстинктлардан келиб чиқади, биринчи навбатда, жинсий (сексуал) майлга боғлиқдир. Бундай биологизаторлик омиллари инсон хулқини белгиловчи бирдан-бир мезон ёки бетакрор туртки ролини бажара олмайди.

Биогенетик назариянинг қарама-қарши кўриниши **социогенетик** назариядир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш (социализация) усуллари, атрофдаги одамлар билан ўзаро муносабат воситалари асосида тушунтирилади. Ижтимоийлашиш назариясига кўра, инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Ғарбнинг энг муҳим назарияларидан бири – роллар назариясидир. Бу назарияга кўра жамият ўзининг ҳар бир аъзосига статус (ҳақ-ҳуқуқ) деб номланган хатти-ҳаракатнинг барқарор усуллари мажмуасини яратади. Инсон ижтимоий муҳитда бажариши шарт бўлган махсус роллар унинг хулқ-атворида, бошқалар билан муносабатида сезиларли из қолдиради.

АҚШда индивидуал тажриба ва билимларни ўзлаштириш (кўникиш) назарияси кенг тарқалган. Мазкур назарияга биноан, шахснинг ҳаёти ва воқеликка муносабати, кўникмаларни эгаллаши ва билимларни ўзлаштириши кўзғатувчининг барқарорлигига боғлиқдир.

К.Левин тавсия қилган “фазовий зарурат майдони” назарияси ўз даврида муҳим аҳамият касб этган. К.Левин назариясига кўра, шахснинг хулқи (хатти-ҳаракати) психологик куч вазифасини ўтовчи иштиёқ (интилиш), мақсад (ният) билан бошқарилиб туради, бу кучлар фазовий зарурат майдонининг кўламида таянч нуқтасига йўналган бўладилар.

Юқорида ифодаланган ҳар бир назария шахснинг ижтимоий хулқини ўзгалар учун ёпиқ ёки махфий муҳитнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради, бунда у одам хоҳиши ёки хоҳламаслигидан қатъи назар, мазкур шароитга мослашмоғи (кўникмоғи) зарур, деган қоидага амал қилади.

Бизнингча, барча назарияларда инсон ҳаётининг ижтимоий-тарихий, объектив шарт-шароитлари мутлақо эътиборга олинмаган.

Психологияда **психогенетик** ёндашиш ҳам мавжуд бўлиб, у биогенетик ва социогенетик омилларнинг қийматини камситмайди, балки психик жараёнларнинг ривожланишини биринчи даражали аҳамиятга эга деб ҳисоблайди. Мазкур ёндашишни урта мустақил йўналишга ажратиб таҳлил қилиш мумкин ва бу йўналишлар ўз моҳияти, кечиши ва маҳсули жиҳатидан кескин фарқланади.

Психиканинг иррационал (ақлий билиш жараёнларидан бошқа) таркибий қисмлари: эмоция, майл ёрдамида шахснинг хулқини таҳлил қилувчи назария психодинамика, дейилади. Бу назариянинг йирик намояндаларидан бири америкалик психолог Э.Эриксондир. У инсоннинг умрини ўзига хос бетакрор хусусиятларга молик 8 та даврга ажратади.

Биринчи давр – гўдакликда ташқи дунёга онгсиз “ишонч” туйғуси вужудга келади. Бунинг бош сабаби ота-онанинг меҳр-муҳаббати, ғамхўрлиги ва жонкуярлигидир. Агар гўдакда ишончнинг негизи пайдо бўлмай, борлиққа ишончсизлик ҳисси туғилса, вояга етган одамларда маҳдудлик, умидсизлик вужудга келиши шубҳасиздир.

Иккинчи давр – илк болаликда ярим мустақиллик ва шахсий қадр-қиммат туйғуси шаклланади ёки, аксинча, уларнинг тескариси — уят ва шубҳа ҳисси ҳосил бўлади. Болада мустақилликнинг ўсиши унга ўз танасини бошқариш учун кенг имконият яратиб, бўлғуси шахс хусусиятларидан тартиб ва интизом, масъулият, жавобгарлик, ҳурмат туйғулари таркиб топишига замин ҳозирлайди.

Учинчи давр – ўйин ёши деб аталади ва унга 5–7 ёшли болалар киради. Бу даврда ташаббус туйғуси, қандайдир ишларни амалга ошириш, бажариш майли таркиб топади. Мабодо боладаги хоҳиш-истакни рўёбга чиқариш йўли тўсиб қўйилса, бунинг учун у ўзини айбдор деб ҳисоблайди. Мазкур даврда давра, яъни гуруҳ ўйинларга, тенгқурлари билан мулоқотга киришиш муҳим аҳамият касб этади: бола турли роллар бажариб кўришига, унинг ҳаёлотини ўсишига имкон яратади. Худди шу даврда болада адолат туйғуси, уни тушуниш майли туғила бошлайди.

Тўртинчи давр – мактаб ёши боладаги асосий ўзгаришлар: кўзлаган мақсадига эришиш учун интилиш, уддабуронлик ва тиришқоқлик билан ажралиб туради. Унинг энг муҳим қадрияти омилкорлик ва маҳсулдорликдан иборатдир. Бу ёш даврининг салбий жиҳатлари (иллатлари) ҳам бўлиб, улар ижобий хислатлари етарли бўлмаслиги, онг ҳаётнинг барча қирраларини қамраб ололмаслиги, муаммоларни ҳал қилишда ақл-заковат даражасининг пастлиги, билимларни ўзлаштиришдаги қолоқлик ва ҳоказолардир. Худди шу даврда шахснинг меҳнатга муносабати шакллана бошлайди.

Бешинчи давр – ўспиринлик бетакрор хислати, ўзига хослиги, бошқа одамлардан кескин фарқланиши билан тавсифланади. Шунингдек, ўспиринлик шахс сифатида ноаниқлиги муайян ролни уддаламаслик, қатъиятсизлик сингари салбий сифатларга ҳам эгадир. Мазкур даврнинг энг муҳим хусусияти “ролини кечиктириш”нинг ўзгариши ҳисобланади. У ижтимоий ҳаётда бажараётган ролларнинг кўлами кенгаяди, лекин уларнинг барчасини жиддий эгаллаш имкониятига эга бўлмайди, шунингдек, ролларда ўзини синаб кўриш билан чекланади, холос. Эриксон ўспиринларда ўзини ўзи англашнинг психологик механизмларини батафсил таҳлил қилади, унда вақтни янгича ҳис қилиш, психосексуал қизиқиш, патоген (касаллик кўзгатувчи) жараёнларни ва уларнинг турли кўринишлари намоён бўлишини баён қилади.

Олтинчи давр – ёшлик бошқа жинсга психологик интим яқинлашув қобилияти ва эҳтиёжи вужудга келиши билан ажралиб туради. Бунда айниқса, жинсий майл алоҳида ўрин тутади. Бундан ташқари, ёшлик танҳоликни ёқтириш ва одамовилик каби ёқимсиз хусусият билан ҳам фарқланади.

Еттинчи давр – етуклик даврида ҳаётий фаолиятнинг барча соҳаларида (меҳнатда, ижодиётда, ғамхўрликда, пушт қолдиришда, тажриба узатиш ва бошқаларда) маҳсулдорлик туйғуси узлуксиз ҳамроҳ бўлади ва эзгу ниятларнинг амалга ошишида туртки вазифасини бажаради. Шунингдек, мазкур даврда айрим жиҳатларда турғунлик туйғуси салбий хусусият сифатида ҳукм суриши ҳам мумкин.

Саккизинчи давр, яъни қариллик инсон сифатида ўз бурчини уддалай олганлигидан, турмушнинг кенг қамровлилигидан қаноатланиш туйғулари билан тавсифланади. Салбий хусусият сифатида эса ҳаёт фаолиятдан ноумидлилик, кўнгил совиш туйғуларини айтиш мумкин. Донолик, софлик, гуноҳлардан фориғ бўлиш ҳар бир ҳолатга шахсий ва умумий нуқтаи назардан қараш бу ёшдаги одамларга хос энг муҳим жиҳатлардир.

Э.Шпрангер “Ўспиринлик даври психологияси” номли асарида бу даврга 13–19 ёшли қизларни, 14–22 ёшли йигитларни киритишни тавсия қилади. Унингча, бу ёш даврида юз берадиган асосий ўзгаришлар: а) шахсий “Мен”ни кашф қилиш; б) рефлексиянинг (ўзини ўзи ва ўзгаларни англаш) ўсиши; в) ўзининг индивидуаллигини англаш ва шахсий хусусиятларини эътироф қилиш; г) ҳаётий эзгу режаларнинг пайдо бўлиши; д) ўз шахсий турмушини онгли ҳолда қуришга интилиш ва ҳоказолардир. 14–17 ёшларда вужудга келадиган инқироз ўсмирларда ўзларига катталарнинг болаларча муносабати доирасидан қутулиш туйғуси пайдо бўлишидан иборатдир. 17–21 ёшлиларнинг яна бир хусусияти уларда тенгқурларидан “ажралиш” инқироzi ва танҳолик истагининг пайдо бўлишидир. Бу ҳолат тарихий шарт-шароитлардан келиб чиқади.

Э.Шпрангер, К.Бюлер, А.Маслоу ва бошқалар персонологик назариянинг йирик намояндалари ҳисобланадилар.

Когнитивистик йўналишнинг асосчилари қаторига Ж.Пиаже, Дж.Келли ва бошқаларни киритиш мумкин.

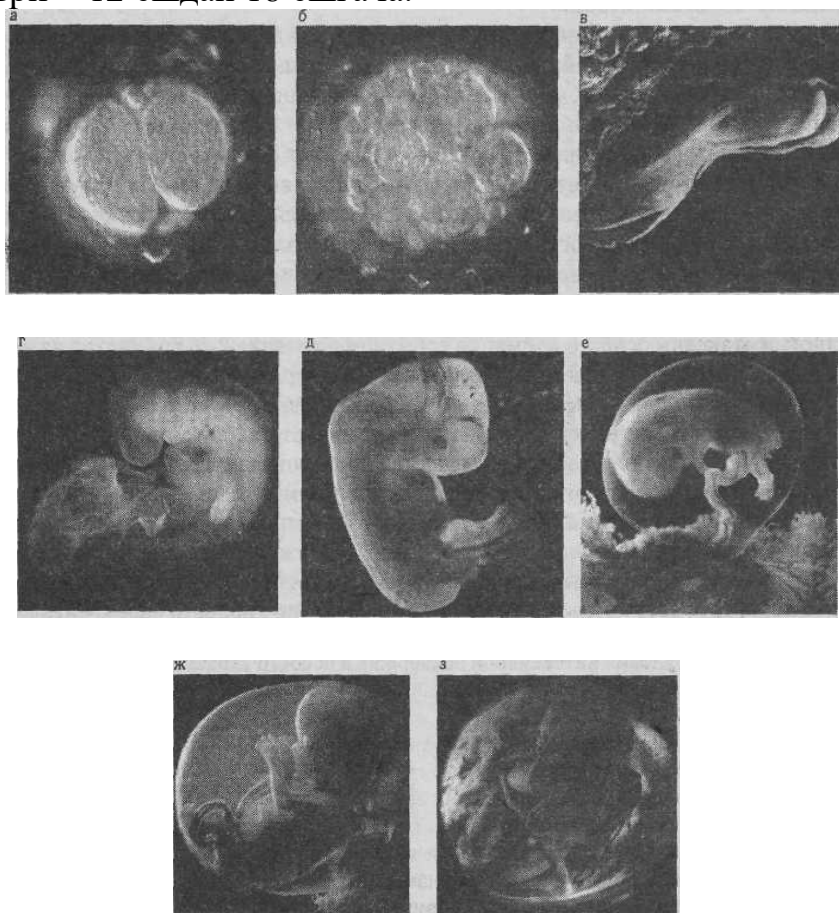
Ж.Пиаженинг ақл-идрок назарияси, ақл-идрок функциялари (вазифалари) ҳамда унинг давлари ҳақидаги таълимотни ўз ичига олади. Ақл-идрокнинг асосий функциялари (вазифалари) уюшқоқлик ва мослашиш, кўникишдан иборат бўлиб, ақл-идрокнинг функционал инвариантлиги деб юритилади.

Муаллиф интеллектни (ақлни) қуйидаги ривожланиш давларига ажратади: 1) сенсомотор (ҳиссий-ҳаракат) интеллекти (туғилишдан 2 ёшгача); 2) операциялардан (фикрий ҳаракатлардан) илгариги тафаккур даври (2 ёшдан 7 ёшгача); 3) яққол хатти-ҳаракат даври (7–8 ёшдан 11–12 ёшгача); 4) расмий саъй-ҳаракатлар даври.

Ж.Пиаженинг ғояларини давом эттирган психологларнинг бир гуруҳини когнитив-генетик назариячиларга қўшиш мумкин. Бу йўналишнинг намояндалари Л.Колберг, Д.Бромлей, Дж.Биррер, А.Валлон, Г.Гримм ва бошқалардан иборатдир.

А.Валлон (Франция) нуқтаи назарича, ёш давлари қуйидаги босқичларга ажратилади: 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври; 2) импульсив

ҳаракат даври – туғилгандан 6 ойликкача; 3) эмоционал (ҳис-туйғу) даври – 6 ойликдан 1 ёшгача; 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври – 1 ёшдан 3 ёшгача; 5) персонологизм (шахсга айланиш) даври – 3 ёшдан 5 ёшгача; 6) фарқлаш даври – 6 ёшдан 11 ёшгача; 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври – 12 ёшдан 18 ёшгача.

Туғилишдан аввалги ривожланиш босқичлари.

а-уруғлангандан бир неча соат ўтгач содир бўладиган ҳужайралар бўлиниши

б-терминал давр

в-21 кунли эмбрионда орқа мия шаклланиши

г-тўрт ҳафталик эмбрионда бош, тана ва думнинг шаклланиши. Бу даврда юрак ҳамда асаб тизими ўз фаолиятини бошлаб юборади.

д-беш ҳафталик эмбрионда қўл ва оёқнинг шаклланиши.

е-тўққиз ҳафталик эмбрионда киндик билан плацента бирлашишининг намоён бўлади.

ж-олти ҳафталик эмбрионда барча ички аъзолар шаклланиб бўлган бўлса ҳам, бироқ уларнинг ҳаммаси ўз фаолиятини бажара олмайди.

з-йигирма ҳафталик эмбрионда аксарият ички аъзолар фаолиятини бошлайди. Эмбрион ҳаракатланиши, юз ифодасини ўзгартира олиши мумкин.

Яна бир франциялик йирик психолог Р.Заззо ўз ватанидаги таълим ва тарбия тизимининг принципларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур муаммога бошқачароқ ёндашиб ва уни бошқача талқин этиб, инсоннинг улғайиб боришини қуйидаги босқичларга ажратишни тавсия қилади:

1. Биринчи босқич – боланинг туғилганидан 3 ёшгача даври.
2. Иккинчи босқич – 3 ёшидан 6 ёшигача.
3. Учинчи босқич – 6 ёшидан 9 ёшигача.
4. Тўртинчи босқич – 9 ёшидан 12 ёшигача.
5. Бешинчи босқич – 12 ёшидан 15 ёшигача.

6. Олтинчи босқич – 15 ёшдан 18 ёшгача.

Ёш даврларига ажратишидан кўринадик, Р.Заззо инсон ривожланишининг босқичларига шахс сифатида таркиб топиш, такомиллашув назариясидан келиб чиқиб ёндашгани шахс шаклланиши палласининг юқори нуқтаси, яъни ижтимоийлашуви билан чекланишга олиб келган. Шунинг учун унинг таълимоти инсоннинг туғилганидан умрининг охиригача психологик такомиллашуви, ўзгариши, ривожланиши хусусиятлари ва қонуниятлари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини бермайди.

Г.Гримм онтогенезда инсоннинг камолотини қуйидаги даврларга ажратишни лозим топади: 1) чақалоқлик – туғилгандан 10 кунликкача; 2) гўдақлик – 10 кунликдан 1 ёшгача; 3) илк болалик – 1 ёшдан 2 ёшгача; 4) биринчи болалик – 3 ёшдан 7 ёшгача; 5) иккинчи болалик – 8 ёшдан 12 ёшгача; 6) ўсмирлик – 13 ёшдан 16 ёшгача ўғил болалар, 12 ёшдан 15 ёшгача қизлар; 7) ўспиринлик – 17 ёшдан то 21 ёшгача йигитлар, 16 ёшдан 20 ёшгача қизлар; 8) етуқлик – биринчи босқич: 22 ёшдан 35 ёшгача эркақлар, 21 ёшдан 35 ёшгача аёллар; иккинчи босқич: 36 ёшдан 60 ёшгача эркақлар, 36 ёшдан 55 ёшгача аёллар; 9) кексайиш (ёш қайтиши) – 61 ёшдан 75 ёшгача эркақлар, 55 ёшдан 75 ёшгача аёллар; 10) қарилик – 76 ёшдан 90 ёшгача (жинсий тафовут йўқ); 11) узок умр кўрувчилар 91 ёшдан юқориси.

Дж.Биррер ёш даврларини қуйидагича тасаввур этади: 1) гўдақлик – туғилгандан 2 ёшгача; 2) мактабгача – 2 ёшдан 5 ёшгача; 3) болалик 5 ёшдан 12 ёшгача; 4) ўспиринлик даври – 12 ёшдан 17 ёшгача; 5) илк етуқлик – 17 ёшдан 20 ёшгача; 6) етуқлик – 20 ёшдан 50 ёшгача; 7) етуқликнинг охири – 50 ёшдан 75 ёшгача; 8) қарилик – 76 ёшдан юқориси.

Д.Бромлейнинг таснифи бошқаларникига мутлақо ўхшамайди, чунки унда ёш даврларининг ўзи ҳам давр ва босқичларга ажратилган: **биринчи давр** – она қорнидаги муддатни ўз ичига олади (зигота – эмбрион – ҳомила – туғилиш), **иккинчи давр** (болалик): а) гўдақлик – туғилгандан 18 ойликгача; б) мактабгача босқичдан олдинги – 19 ойликдан 5 ёшгача; в) мактаб болалиги – 5 ёшдан 11–13 ёшгача; **учинчи давр** (ўспиринлик) – 1) илк ўспиринлик – 11 ёшдан 15 ёшгача; 2) ўспиринлик – 15 ёшдан 21 ёшгача; **тўртинчи давр** (етуқлик) – 1 илк етуқлик – 21 ёшдан 25 ёшгача; 2) ўрта етуқлик – 25 ёшдан 40 ёшгача; 3) етуқликнинг сўнгги босқичи – 40 ёшдан 55 ёшгача; **бешинчи давр** (қарилик) – 1) истеъфо босқичи – 55 ёшдан 65 ёшгача; 2) қарилик босқичи – 65 ёшдан 75 ёшгача; 3) энг кексалик – 76 ёшдан юқориси.

Биз узок хориж мамлакатлар психологиясидаги ёш даврларини табақалашнинг йўналишлари ва назарияларига қисқача тўхталиб ўтдик. Улардан кўриниб турибдики, бу соҳада битта умумий назария ҳали ишлаб чиқилмаган.

Рус психологиясидаги онтогенезни даврларга табақалаш муаммоси дастлаб Л.С.Виготский, П.П.Блонский, Б.Г.Ананьев сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу

муаммо билан шуғулланувчилар сафи кенгайиб борди, шу боисдан табақаланиш келиб чиқиши, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндашилиши нуқтаи назаридан ўзаро кескин фарқланади. Ҳозир онтогенезни даврларга табақалаш юзасидан мулоҳаза юритишда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳларга ажратиш ва уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқдир.

Л.С.Виготский психологларнинг ёш даврларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгиланишларга таяниб қуйидаги босқичларга ажратади:

1. Чақалоқлик даври инқирози.
2. Гўдаклик даври – 2 ойликдан 1 ёшгача.
Бир ёшдаги инқироз.
3. Илк болалик даври – 1 ёшдан 3 ёшгача.
3 ёшдаги инқироз.
4. Мактабгача давр – 3 ёшдан 7 ёшгача.
7 ёшдаги инқироз.
5. Мактаб ёши даври – 8 ёшдан 12 ёшгача.
13 ёшдаги инқироз.
6. Пубертат (жинсий етилиш) даври – 14 ёшдан 18 ёшгача.
17 ёшдаги инқироз.

Олим ўз асарларида ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур илмий таърифлай олган. Энг муҳим шахс руҳиятидаги янгиланишлар ҳақида илмий ва амалий аҳамиятга молик мулоҳазалар билдирган. Бироқ бу мулоҳазаларида анча мунозарали, баҳсли ўринлар ҳам учрайди. Умуман Л.С.Виготскийнинг ёш даврларини табақалаш назарияси илмий-тарихий аҳамиятга эга, унинг ривожланишни амалга оширувчи инқирозлар роли тўғрисидаги мулоҳазалари ва олға сурган ғоялари ҳозирги куннинг талабига мосдир.

Л.С.Виготскийнинг шогирди Л.И.Божович инсоннинг камол топишини ёш даврларига бўлишда мотивларни асос қилиб олди, шунинг учун бу бўлишни мотивацион ёндашиш, деб аташ мумкин. Л.И.Божовичнинг мулоҳазасига кўра ёш даврлари қуйидаги босқичлардан иборат:

биринчи босқич – чақалоқлик; туғилгандан 1 ёшгача; иккинчи босқич – мотивацион тасаввур: 1 ёшдан 3 ёшгача; учинчи босқич – “Мен”ни англаш даври: 3 ёшдан 7 ёшгача; тўртинчи босқич – ижтимоий жонзотликни англаш даври; 7 ёшдан 11 ёшгача; бешинчи босқич – а) ўзини ўзи англаш даври: 12 ёшдан 14 ёшгача; б) ўз ўрнини белгилаш (топиш) даври: 15 ёшдан 17 ёшгача.

Л.И.Божович ҳар бир босқични психологик тавсифлашда унда намоён бўладиган ўзгаришларни, бу ўзгаришларнинг сабаблари, омиллари, манбалари, турткилари, механизмларини ҳам баён қилади.

Д.Б.Элькониннинг таснифи етакчи фаолият (А.Н.Леонтьев) назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида фаолиятнинг бирор устунлик қилиши мумкинлигига асосланади. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги роли назариянинг негизини ташкил қилади.

Д.Б.Эльконин ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратишни лозим топади:

1) гўдаклик даври – туғилгандан 1 ёшгача: асосий фаолият – бевосита эмоционал мулоқот;

2) илк болалик даври – 1 ёшдан 3 ёшгача: асосий фаолият – жисм билан нозик ҳаракатлар қилиш;

3) мактабгача давр – 3 ёшдан 7 ёшгача: асосий фаолият – ролли ўйинлар;

4) кичик мактаб ёши даври – 7 ёшдан 10 ёшгача: асосий фаолият – ўқиш;

5) кичик ўсмирлик даври – 10 ёшдан 15 ёшгача: асосий фаолият – шахснинг интим мулоқоти;

6) катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик даври – 16 ёшдан 17 ёшгача: асосий фаолият – ўқиш, касб танлаш.

Д.Б.Эльконин таснифини, кўпчилик психологлар маъқуллашига қарамай, унда айрим мунозарали жиҳатлар ҳам бор. Умуман эса Д.Б.Элькониннинг мазкур назарияси психология фанида, айниқса онтогенез психологиясида муҳим ўрин тутади.

Болалар психологияси фанининг йирик намояндаси А.А.Люблинская инсон камолотини ёш даврларига ажратишда педагогик психология, фаолият нуқтаи назаридан унга ёндашиб, қуйидаги даврларни атрофлича ифодалайди:

1. Чақалоқлик даври – туғилганидан бир ойликкача.
2. Кичик мактабгача давр – 1 ойликдан 1 ёшгача.
3. Мактабгача тарбиядан олдинги давр – 1 ёшдан 3 ёшгача.
4. Мактабгача тарбия даври – 3 ёшдан 7 ёшгача.
5. Кичик мактаб ёши даври – 7 ёшдан 11 (12) ёшгача.
6. Ўрта мактаб ёши даври (ўсмирлик) – 13 ёшдан 15 ёшгача.
7. Катта мактаб ёши даври – 15 ёшдан 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси В.А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичлардан иборатлигини таъкидлайди:

1. Чақалоқлик (туғилганидан 10 кунликкача).
2. Гўдаклик (10 кунликдан 1 ёшгача).
3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача).
4. Боғчагача ёши (3 ёшдан 5 ёшгача).
5. Боғча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача).
6. Кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача).
7. Ўсмирлик (11 ёшдан то 15 ёшгача).
8. Илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (15–18 ёш).

Ҳар иккала тасниф ҳам пухталигидан, уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганидан қатъи назар инсон камолотини тўла ифодалаб беришга ожизлик қилади. Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради, холос. Уларда ёшлик, етуқлик, қарилик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва

амалий маълумотлар етишмайди. Шунга қарамай, улар ўрта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

XXI аср психологиясининг йирик вакили А.В.Петровский инсон камолотига, шахснинг таркиб топишига социал-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, ёш давларининг ўзига хос таснифини яратди. А.В.Петровскийгача психологлар шахснинг бир текис камол топишини ўрганган бўлсалар, у шахс шаклланишининг просоциал (ижтимоий қоидаларга мувофиқ) ва асоциал (акселижтимоий) босқичлари ҳам бўлиши мумкинлигини исботлаб беришга ҳаракат қилади: шахснинг камол топиши учта макрофазадан иборатлигини қайд этиб, биринчиси – болалик даврига тўғри келишини, унда ижтимоий муҳитга мослашиш, кўникиш (адаптация) рўй беришини; иккинчиси – ўсмирларга хос индивидуаллашиш; учинчиси – ўспиринликда, яъни етукликка интилиш даврида ўзига хос ҳолатларни мувофиқлаштириш (бирлаштириш) хусусиятлари пайдо бўлишини баён қилади, шахснинг шаклланиши қуйидаги босқичларда амалга ошишини таъкидлайди:

1. Илк болалик (мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр) – туғилганидан 3 ёшгача.
2. Боғча даври – 3 ёшдан 7 ёшгача.
3. Кичик мактаб ёши даври – 7 ёшдан 11 ёшгача.
4. Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик) даври – 11 ёшдан то 15 ёшгача.
5. Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври – 15 ёшдан 17 ёшгача.

А.В.Петровскийнинг таснифи мукаммал бўлса-да, камолотнинг оралик босқичларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаламайди. Ваҳоланки, ўсиш ижтимоий қоидаларга мувофиқми ёки акселижтимоийми, барибир, ҳар икки йўналишнинг ҳам оралик жабҳалари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Лекин бу ғояни чуқур ифодалаб бериш жоиз.

Д.И.Фельдштейн таснифи ҳам шахсга ижтимоий ёндашувга асосланган бўлса-да, А.В.Петровский таснифидан кескин фарқ қилади. Унинг фикрича, инсон шахс сифатида шаклланишда иккита катта босқичдан ўтади, улардан бири – “Мен жамият билан” нуқтаи назардан иборат бўлиб, қуйидаги ёш паллаларини қамраб олади: 1) илк болалик – 1 ёшдан 3 ёшгача; 2) кичик мактаб ёши даври – 6 ёшдан 9 ёшгача; 3) катта мактаб ёши даври – 15 ёшдан 17 ёшгача.

Шахс камолотидаги иккинчи нуқтаи назар – “Мен ва жамият” деб номланиб, қуйидаги ёш босқичларидан иборат: 1) гўдаклик – туғилганидан 1 ёшгача; 2) мактабгача давр – 3 ёшдан 6 ёшгача; 3) ўсмирлик – 10 ёшдан 15 ёшгача.

Д.И.Фельдштейн бошқа тадқиқотчилардан фарқли равишда ўсмирлик даврини уч босқичга ажратади: биринчи босқич (10–11 ёш) ўзига муносабатни кашф қилишдан иборат бўлиб, ўзини шахс сифатида ҳис қилиш ва қатъий қарорга келиш билан яқунланади. Иккинчи босқич (12–13 ёш) бир томондан ўзини шахс сифатида тан олиш, иккинчи томондан ўзига салбий

муносабатда бўлишдир. Учинчи босқич (14–15 ёш) тезкорлик, ўзини ўзи баҳолашга мойиллик билан фарқланади.

Болаларда “Мен жамият билан” нуқтаи назари илк болалик, кичик мактаб ёши, катта мактаб ёши давларида фаол ва кенг тус олади, фаолиятнинг амалий-предметли жиҳатлари жадал ўсиш жараёнида бўлади. Уларда “Мен ва жамият” нуқтаи назари вужудга келиши мактабгача ва ўсмирлик давларига тўғри келиб, уларнинг ижтимоий хатти-ҳаракат мажбуриятларини, қоидаларини ўзлаштиришлари ва бошқа шахслар билан муносабат ўрнатишлари, ўзаро мулоқотга киришишлари билан ифодаланади. Ана шу мураккаб ижтимоий-психологик ҳаракатларга асосланган Д.И.Фельдштейн боланинг ижтимоий ўсишдаги жамиятга муносабатини асосий (бош) ва оралиқ муносабатларга ажратади. Болада жамиятга муносабатнинг шаклланиши ижтимоийлашув, индивидуаллашувнинг таркибий қисмларини эгаллаш ва бир даврдан иккинчи даврга ўтиш орқали амалга ошади. Асосий (бош) муносабат – инсоннинг камол топишида кескин силжиш нуқталари пайдо бўлиши, ички сифат ўзгаришлари вужудга келиши ва янги хислатлар таркиб топишининг маҳсулидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Д.И.Фельдштейннинг ёш давларига ажратиш назарияси онтогенездаги барча психологик ҳолат ва фазилатларни ифодалаш имкониятига эга эмас, аммо у таълим-тарбиянинг сифатини оширишга ижобий таъсир кўрсатиши билан амалий аҳамият касб этади.

Умуман психологлар томонидан онтогенезни давларга табақалаштиришнинг пухта илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назариялари ишлаб чиқилган. Улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта ҳисса бўлиб қўшилди, амалий ва назарий муаммоларни ҳал қилишда кенг қўлланмоқда. Аммо ҳозир онтогенезни тўла ёритишга хизмат қила оладиган назарияни яратиш зарурати туғилди.

2.3. Онтогенез психологиясига янгича ёндашиш

2.3.1. Комил инсоннинг психологик тузилмаси

Жаҳон психологияси фанида шахс муаммоси юзасидан кўплаб назариялар, концепциялар, ёндашувлар, қарашлар мавжуд бўлишига қарамай, комил инсон камолоти, ўзига хослиги бўйича ҳанузгача умумий бир фикрга, тўхтамга келинганича йўқ. Худди шу боис, инсоншунослик фанлари (соҳалари)да шахсга оид бир қатор терминлар, тушунчалар, атамалар қўлланилиши анъана тусига кирган, чунончи, шахс инсон, одам, киши, субъект, индивид, индивидуаллик, комил инсон, шунингдек, унга тааллуқли типик ва типологик хусусиятлар шулар жумласидандир. Психология фанида муносабатлар нуқтаи назаридан “субъект — объект — субъектлараро”, “субъект — субъект — объектлараро” сингари схематик ёндашувлар мавжуд бўлиб, уларнинг барча табиий — биологик ва ижтимоий (социал) шартланганлик манбаларидан келиб чиққан ҳолда таҳлил ҳамда талқин қилишга асослангандир.

Шахсга оид психоанализ, аналитик психология, индивидуал психология, неофрейдизм, бегоналашиш назарияси, роллар назарияси, гуманистик психология, эпигенетик назария, фрустрация назарияси, экзистенциал психология, тушунув психологияси, француз социологик мактаби, собиқ совет психологлариининг ҳар хил назариялари мавжуддир.

Узоқ ва яқин чет эл психологлариининг қарашларида камолот онтогенетик нуқтаи назардан муайян, қатъий босқичларга ажратилган ҳолда жуда кам тадқиқ қилинган. Шунинг учун биз шахсан ўзимиз таклиф қилаётган схема бўйича мулоҳаза юритамиз ва камол топиш босқичлари ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятларининг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қиламиз. Уларни қуйидаги даврларга бўлиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ: муртаклик (эмбрионал), одам (индивид), инсон, шахс, субъект, комил инсон.

Шахснинг камолоти муртаклик давридан бошланиши тўғрисида асосли фикрлар А.Валлон, Д.Бромлей тадқиқотларида айрим психологлар ва психофизиологларнинг мақолаларида учрайди, холос. Шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, муртаклик даврининг ўзига хос хусусиятларини акс эттириш имконияти муайян даражада мавжуд эканлиги нафақат психологлар, балки табиатшунослар, биологлар, физиологлар томонидан тавсифлаб берилганлиги, тиббиёт мутахассисларининг эса бу борада ўзларининг қарашлари, ёндашувлари шаклланганлиги назарий мулоҳаза юритиш учун асос бўлиб хизмат қила олади.

Муртаклик даврини камолот босқичига киритган тадқиқотчилар А.Валлон ва Д.Бромлей бўлиб ҳисобланади. Жумладаан, Д.Бромлей мазкур даврни қуйидаги босқичларга ажратиб таҳлил қилишни тавсия қилади: зигота — эмбрионал — ҳомила — туғилишолди. А.Валлон эса онтогенезнинг таркибий қисми сифатида уни камолот босқичи қаторига киритади.

Биз (Э.Ғозиев) яратган комил инсон концепцияси ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бизнинг таъкидлашимизча ҳомидалик — эмбрионал давр босқичи бўлғуси шахс учун муҳим аҳамият касб этиб, жисмоний баркамолликнинг, нерв системаси, бош мия катта ярим шарлари, ҳиссий билиш, тана аъзолари пайдо бўлишининг ва ўсишининг манбаи вазифасини бажаради. Ушбу босқичда қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ:

- ҳомиланинг жисмоний ўсишини узлуксиз равишда таъминлаш учун оксиллар, витаминлар ва бошқа турдаги озикларга нисбатан табиий эҳтиёжини қондириб туриш;
- унга салбий таъсир этувчи кўзғатувчилардан сақланиш ижобий хис-туйғу уйғотувчи ҳодисалар тўғрисида кўпроқ ўйлаш;
- қалтис жисмоний ва соматик ҳаракатлардан ўзини тийиб туриб, зўриқишнинг узлуксиз равишда олдини олиш;
- ҳомилага сенсор таъсир ўтказишни одатий психологик ҳолатга айлантириш;
- контакт ва дистант мослама воситаларидан фойдаланиш;

- шахслараро муносабатда мулоқот маромларига риоя қилиш;
- биоритмика ва психометрия қоидаларидан оғишмай фойдаланиш;
- ижтимоий ходисаларга нисбатан лоқайдроқ муносабатда бўлиш ва ҳоказо;

Одам (индивид)лик даври туғилганидан то унда нутқ пайдо бўлгунча қадар вақт бирлигини қамраб олади. Унинг муҳим томонлари мана бундай ҳолатларда кўзга яққол ташланади :

- эмбрионал давридаги планцентар системаси ўрнини орал (мустақил ҳазм қилиш) эгаллайди, яъни мустақил нафас олиш, қон айланиш ва бошқалар табиий равишда чақалоқда юз бера бошлайди;
- табиий ҳолатларга ва муҳитга мослашиш (адаптация) теварак-атрофини билиш бошланганлигидан далолат беради;
- ҳар хил турдаги ҳаракатларни амалга ошириш, жисмларни ушлаш, уларга интилиш, нарсаларни билишга нисбатан ҳаракатини билдиради;
- ота-онани ва қариндош-уруғларни таниш, сезги идрок, хотира жараёнлари ўсишини англади;
- жисмларга разм солиш, унинг тузилиши ва ранги билан қизиқиши яққол тафаккурнинг ифодасидир;
- унда эмоция ва ҳиссиётнинг пайдо бўлиши муомалага киришиш эҳтиёжини намоён этади;
- эмаклаш, тик туришга интилиш укувининг пайдо бўлаётганлиги фазовий тасаввурни акс эттиради ва бошқалар.

Инсон даври ўзини ўзи англашдан бошланиб, жисмоний, ақлий ва ижтимоий камолотга эришув жараёни амалга ошиши билан тугалланади.

Ушбу даврда алоҳидаликка оид хусусиятлар қуйидагиларда ўз аксини топади:

I. Нутқнинг пайдо бўлишидан то 6-7 ёшгача:

- болада фазовий мувозанатнинг вужудга келганлиги;
- ўзини ўзи англашдан иборат “Мен” даврининг мавжудлиги;
- нутқда она тили бойлигидан унумли фойдаланиш имкониятининг туғилиши;
- миллий урф-одатларга, хулқ-атвор қоидаларига риоя қила олиши;
- муомала мароми, ижтимоий қадриятларнинг эгаллаши;
- ўйин ҳамда фаолиятнинг бошқа турларини ўзлаштириш негизида миллий ва умумбашарий фазилатларнинг шаклланганлиги;
- индивидуал — типологик хусусиятларнинг аниқ намоён бўлиши;
- барча жиҳатлари билан мактаб таълимига тайёргарлиги;
- гуруҳий ҳамкорлик укувидан хабардорлиги.

II. Ўсмирлик даври хусусиятларининг акс этиши:

- жисмоний жиҳатдан мукамалликка интилишнинг мавжудлиги;

- фаолият хулқ ва муомала жараёнларида типологик хусусиятларга эришилганлиги;
- ақлий, ахлоқий, характерологик хусусиятлари шаклланганлиги;
- турли шаклдаги ва тузилишдаги (тенгқурлари, катта ёшдагилар, расмий ва норасмий, (реал) гуруҳларда ўзини ўзи англашнинг намоён қилиши;
- ижтимоий ҳаётда ва фаолиятда ўзини ўзи тасдиқлашга имкони борлиги;
- ижтимоий турмушнинг ҳар бир жабҳасида фаоллик кўрсатиши;
- ўқув фанларида дифференциал муносабатнинг қарор топиши;
- муайян эътиқод, дунёқараш, шахсий муносабатнинг мавжудлиги;
- ташқи таъсирларга берилувчанлиги, хулқ-атворга қатъиятлик етишмаслиги;
- фантазия ва ўзига бино қўйишнинг устуворлиги ва бошқалар.

Инсон камолотининг шахс даври етуқликнинг муайян босқичи ҳисобланиб, ижтимоий ҳаётда алоҳида аҳамият касб этади ва ўзининг кўрсаткичи билан муҳим роль ўйнайди. Шахс даври бир неча тараққиёт босқичларини акс эттириб, у илк ўспиринлик ва ёшликни қамраб олади.

Унинг биринчи босқичи балоғат деб номланиб, 15-16 ёшдаги ўғил-қизларни ўзида жамлайди. Бу босқичда ушбу хусусиятлар кўзга бевосита ташланади:

- жисмоний баркамолликнинг ифодаланиши;
- руҳий жиҳатдан муайян кўрсаткичга эришганлиги;
- хулқ, фаолият ва муомала жараёнларида индивидуалликнинг шаклланиши;
- эътиқод, дунёқараш ва позицияда барқарорликнинг мавжудлиги.
- Шахс таркиб топишининг иккинчи босқич ихтисос эгаллаш деб аталаб, 17-18 ва 21-23 ёшдаги баркамол йигитлар ва бокира қизлардан ташкил топади, касбий фаолиятни эгаллашнинг ўзига хослиги билан бошқа тараққиёт паллаларидан ажралиб туради. Ушбу ҳолатларда уларнинг ўзига хослиги намоён бўлади:
- билимлар, кўникмалар ва малакалар эгаллашдаги индивидуаллик;
- фаолиятнинг индивидуал услубининг пайдо бўлиши;
- касбий мотивациянинг устуворлиги;
- маънавий эҳтиёжнинг, барқарор қизиқишнинг, қатъиян етакчилиги;
- мутахассисликка муносабатнинг шахсий позицияга бўйсунганлиги;
- коллеж ва олий мактаб муҳитининг ўзига хослигининг улар шахсиятида ифодаланиши;
- амалиётга ва муҳитга мослашишнинг сифат жиҳатидан тафовутланиши.

Шахс шаклланишининг учинчи босқичи ёшлик давридан иборат бўлиб, ихтисосий етукликни ўзида акс эттиради. Кўпинча баркамоллик аломатлари қуйидагиларда ифодаланади:

- касбий, ихтисосий индивидуаллик, бетакрорлик, ўзига хослик юзага келиши;
- касбий, ихтисосий маҳорат даражасига эришув;
- ўз соҳасида новаторлик хусусиятини намоиш этиш;
- ижтимоий баҳолаш экспертизаси мезонларига батамом мос тушишлик.

Инсон камолотининг навбатдаги даври субъект деб номланиб, ўзига хос хусусиятлари билан умрнинг бошқа паллаларидан ажралиб туради. Ҳар қайси шахс субъект даражасига ўсиб ўтиши мумкин эмас, лекин унинг айрим хусусиятларини эгаллаш имконига эгадир. Субъект ўзининг мана шу хусусиятлари билан шахсдан тафовутланади:

- хулқ-атворда, фаолиятда, муомалада мустақиллик устуворлиги;
- ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир жабҳасида шахсий позицияга эгалик;
- илғор инсонпарварлик ғояларини илғари суришнинг оригиналлиги, инновацион эканлиги билан ажралиб туришлик;
- ғояларини қарор топтиришда объектив ва субъектив тўсиқларни енгиш ва ижтимоий-сиёсий етукликни намоиш қилишдир.

Биз муаммога ҳозирги замон нуқтаи назаридан ёндашиб, комил инсонликни тўрт босқичга ажратишни мақсадга мувофиқ топдик:

1. Инсон камолотининг бу босқичига келиб ўзининг соҳаси бўйича пири ихтисос даражасига эришади. Бунинг натижасида етук инсон ҳаёт ва фаолиятда ижтимоий-тарихий психологик намуна босқичига ўсиб ўтади, ўзининг салоҳияти билан соҳани тараққий эттириш манбаига айланади. Бу босқичдаги инсонларнинг асосий хусусиятлари қуйидагиларда ўз аксини топади:

- юксак ақл-заковатга эгалик, интеллектуал фаолиятда маҳсулдорлик;
- антиципация қундалик фаолият маҳсуласига айланганлиги, яъни амалга ошириш режалаштирилган фаолият натижасининг олдиндан моделини яратиш;
- хулқ, фаолият, муомала жараёнларида ўз имкониятини оқилона баҳолаш ва ўзгалар томонидан худди шундай даражага эришиш;
- соҳага оид талант ва салоҳиятнинг амалий ифодаланишини таъминлаш.

2. Ихтисослараро билимдонлик комил инсон камолотининг навбатдаги юксак босқичи бўлиб, ҳозирги даврда бир неча соҳа бўйича мукамал билимларга, қарашларга эгалиги билан тавсифланади.

Ихтисослараро билимдонлик ўзига хос икки хусусияти билан бошқа камолот босқичларидан ажралиб туради:

- узлуксиз равишда кашфиётларни амалга оширишга қобиллик;
- ҳар бир ихтисос предметиға оид қарашларда мукамалликка, сермахсулликка ва динамизмга эришиш.

3. Комил инсоннинг навбатдаги камолот босқичи ақлий донишмандлик деб аталиб, табиатга ва жамиятга, биосфера ва неосферга нисбатан супер онглилик кўрсаткичига эришиш билан тавсифланади. Ақлий донишмандлик ахлоқий маданият, юксак ҳис-туйғулар, муомала мароми табиат ва жамият нормаларига риоя қилишлик билан узвий уйғунлик ҳукм суради. Ахлоқий етуклик сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий онг кўринишларига оқилона ёндашишни таъминлайди.

4. Умумбашарий даҳолик жамият ва тараққиёт тақозоси билан вужудга келувчи имконият ёки заруриятни маҳсулидир. Фан, техника, сиёсат, дин, давлат қурилиши соҳасида кескин ўзгаришни амалга оширувчи тарихий шахслар камолотнинг охириги босқичига эришиши мумкин.

Комил инсон субсенсор, субцептив хусусиятлари билан замондошларидан юксак даражада устунликка эга. Субсенсорика имкониятларига дахлдорлик комилликнинг юксак даражасини ўзида акс эттиради. Илмий асосларга суяниб буюк башоратларни рўёбга чиқариш унинг янги хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади

Комил инсонлик тўғрисидаги мулоҳазалар идеал шароитни акс эттиришга қаратилганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Чунки реалликдан узоклашиш унга эришиш имконияти мавжуд эмаслигини билдирмайди, аксинча, инсон ўзини ўзи кашф қилиш, ўзини рўёбга чиқариш, қулай шарт-шароитлар яратиш орқали юксак даражага эришса бўлади. Лекин комил инсонликка қўйиладиган талаблар даражасига нисбий ёндашиш, мезонларни ихчамлаштириш ёрдамида комил инсонни шакллантириш мумкин.

2.3.2. Методиканинг моҳияти

Баркамол (комил) инсонни баҳолаш тести биз томонимиздан ишлаб чиқилган бўлиб, у етита блокдан ташкил топгандир. Маълумки, ҳар бир блок комил инсоннинг муайян фазилатлари ва хусусиятларини аниқлашга хизмат қилади ҳамда ўзига хос функцияни бажаради. Етита блокнинг бештаси асосий блок ҳисобланиб, уларнинг ҳар қайсиси 10 тадан фазилат (хислат)ни қамрагандир. Биринчи ва еттинчи блоклар ёрдамчи деб номланиб, ўзига хос мураккаб тузилишларга эга бўлиб, шахснинг индивидуал хусусиятлари серқирралигини чуқурроқ ечиш учун ёрдам беради. Бизнинг ушбу методикамиз 1995 йилдан бери амалиётга татбиқ этиб келинади, худди шу боисдан унинг ишончлилиги, валидлиги ва репрезентативлигига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ.

Қуйида унинг (методиканинг) маъновий функционал, шаклий томонларини ёритишга ҳаракат қиламиз. Методика моҳиятидан жой олган ҳар бир вазият “Кучсиз”, “Ўртача”, “Кучли”, “Ўта кучли” шкалаларга асосланиб жавоб берилишига мўлжаллангандир. Умумий тузилишига биноан берилган тартибдаги вазият “1”, “2”, “3”, “4” баллар билан баҳоланади ҳамда

“3”, “4”, “5”, “6” графалар билан белгиланади. Бир даврнинг ўзида иккита вазиятни белгилаш қатъиян ман этилади ва варақа бузилган деб тан олинади.

Асосий блокларда комил инсонга мутаносиб деб тавсия қилинаётган фазилат (хислат) бор ёки йўқлиги аниқланиш билан бирга, унинг устуворлиги синалувчи томонидан таъкидлалб ўтилиши кутилади. Бу билан биз қайси фазилатлар қўллаб-қувватланиши ва синалувчилар томонидан яна қандай хислатлар мавжуд бўлиши шартлиги таъкидланади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, биринчи блок вазиятларига баҳо (балл) қўйилмайди, шунинг учун у синалувчи тўғрисида маълумот олишга хизмат қилади, холос. Биринчи блок **“Шахс ҳақида умумий маълумот”** деб номланиб, иштирокчининг фамилияси, исми шарифи, жинси, ёши, иш ва ўқиш жойи юзасидан материал тўплашга имкон беради.

Методиканинг иккинчи блоки **“Шахснинг ижтимоий шартланган хусусиятлари”** деб аталиб, ўнта фазилатни ўзида мужассамлаштиради (иймон-этиқодлилик, собитқадамлилик, ҳамиятлилик, беғаразлик, ҳақгўйлик, камтарлик, адолатлилик, инсонпарварлик, фидойилик, ватанпарварлик). Учинчи блок **“Шахснинг умумий хусусиятлари”** деб номланиб, у қуйидаги хислатларни қамраб олади: мулоқотмандлик, ташаббускорлик, ҳаракатчанлик, зукколик, синчковлик, меҳнатсеварлик, қатъиятлилик, қулайликка интилувчанлик, мустақиллик, ўзини бошқарувчанлик. Методиканинг тўртинчи блоки **“Шахснинг ўзига хос хусусиятлари”**дан иборат бўлиб, **“Ўзга кишиларнинг психологик хусусиятлари ва ҳолатларини тез илғашга қобиллик”** **“Ўзгалар ички кечинмалари ва ҳисларини ўзиникидай қабул қилишга мойиллик”** сингари ўнта мураккаб вазият ҳамда ҳолатларга нисбатан муносабатни холисона билдиришга (аниқлашга) қаратилган шахс учун бетакрор хусусиятлар бўйича маълумотлар тўплашга хизмат қилади. Ҳатто унинг таркибига **“Шахслараро муомалада шахсий позицияга эгалик”**, **“Хулқ, фаолият ва муомалада одоблилик”** каби ўзига хосликни ўзида мужассамлаштиришга йўналтирилган ҳолатлар мавжуддир. Шахснинг ўзига хос хусусиятларининг роли, аҳамияти тўғрисидаги маълумотлар тадқиқот учун қанчалар муҳим эканлигини такрорлаш айтиш муддаодир.

Таҳлил қилинаётган методиканинг бешинчи блоки **“Ижтимоий таъсир этувчанлик”**дан ташкил топган бўлиб, ижтимоий воқеликка нисбатан шахснинг муносабатини ўзида акс эттиради. Ўзидан кўриниб турибдики, ижтимоий таъсир этувчанлик шахснинг фаоллиги, ўзининг **“Мен”**лигини юксак даражада ҳис қилишни аниқлаб келади. Худди шу боис, ушбу блок ёрдамида комилликнинг мураккаб кўрсаткичини ёритиш имконияти вужудга келиши мумкин. Бу восита орқали **“Мен”**лик билан **“Биз”**лик ўртасидаги масофа, оралик ўта қисқарганлигини аниқлаш борасида маълумот тўпласа бўлади. Мазкур блокнинг баъзи бир таркибларидан намуна келтириш фикримизни далиллашга ёрдам беради. Чунончи, **“Бошқа этиқодли кишиларга, ўзига хос омилларга ва мантиқий далиллашга таъсир ўтказишга топқирлик”**, **“Ўзининг ҳиссиёти ва эмоцияси билан ўзгаларга таъсир этишга**

укувчанлик” ёки “Миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасига садоқатлилик” шулар жумласидандир.

Олтинчи блок **“Ташкилотчиликка қобилиятлилик”** деб аталиб, у ўз таркибига ўнта вазиятни қамраб олгандир. Унинг номидан кўриниб турибдики, ташкилотчилик шахснинг муайян қобилияти сифатида полимодаллик (кўп кўринишлик) хусусиятига эгадир. Шунинг учун унинг турли хусусиятлари, таркиблари, кўринишлари, босқичлар, шакллари юзасидан муайян даражада маълумот тўплаш муҳим аҳамият касб этишига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Улардан айрим намуналар келтириш туфайли кўзлаган мақсад сари силжишни рўёбга чиқариш мумкин. Жумладан, “Ташкилотчиликка нисбатан эҳтиёж сезишлик” (ички омил), “Ташкилотчилик фаолиятини суиистеъмол қилмаслик” (ташқи омил) ёки “Ташкилотчиликда ижодийлик ва ақл-заковатлилик” шулар сарасига киради. Унга нисбатан лаёқатлилик, муваққатлилик ёки барқарорлик сифатларининг мавжудлиги унинг мураккаб таркиблардан тузилганлигидан далолат беради.

Ва ниҳоят методиканинг яна бир ёрдамчи блоки (еттинчи) бошқалардан фарқли ўлароқ **“Ташкилотчилик қобилиятининг индивидуал фарқлари”** моҳиятини очишга бағишлангандир. Ушбу блок куйидаги таркиблардан иборатдир.

1. Ташкилотчиликка нисбатан қобилиятлилиги:
 - а) кўпгина фаолият турларига;
 - б) фақат ягона фаолият турларига;
 2. Фаолият иштирокчиларининг ёш давлари бўйича ташкилотчилик қобилиятида тафовутчанлик:
 - а) ўзидан катта ёшдагиларга;
 - б) ўзининг тенгқурларига;
 3. Шахслараро муносабатга мутаносиблик;
 - а) дистанция;
 - б) контакт;
 - в) ҳар иккаласи ҳам;
 4. Фаолиятини бошқариш услуби бўйича:
 - а) ҳаракатли давомий;
 - б) фаол, жонли;
 - г) сусткаш, хотиржам;
 5. Бошқарув типологиясига кўра:
 - а) демократив;
 - б) либерал;
 - в) автократив;
- с) аралаш;

Кўриниб турибдики, мазкур блок шахснинг индивидуал фарқлари тўғрисида аниқ маълумот олиш имкониятига эга бўлиб, ҳақиқатга яқинлашиш, адолатга нисбатан интилиш, уни қарор топтириш учун иродавий зўр беришлик мезонлари орқали етуклик (комиллик) босқичларига эришганлик юзасидан материаллар тўплаш мумкин.

Тўлалигича ушбу методикадан фойдаланиш комиллик мезонларига нисбат ҳозирги замон кишилари (одамлари) муносабатлари бўйича амалий натижаларни умумлаштириш, тўплаш имконияти юзага келади. Бундан олдинги бобларда юритилган назарий мулоҳазалар ва мушоҳадаларга асосланган ҳолда ўзларининг шахсий муносабатларини билдириш, иштирокчиларнинг комиллик тўғрисидаги тасаввур даражаларини аниқлаш ҳамда такомиллаштириш имкони мавжудлиги бўйича муносабатларини таҳлиллаш муҳим аҳамият касб этади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, синалувчилар томонидан тўпланадиган максимал балл “220”, минимал “110”, шунингдек, “55” балл, “165” балл миқдорларини ўзида мужассамлаштиради. Бундан ташқари, ҳар қайси блок ва унинг ҳар бир вазиятига нисбатан муносабатини аниқлаш мақсадида математик статистика формулаларидан фойдаланган ҳолда ишончлилик, валидлик, репрезентативлик мезонларини ўрнатиш имконияти вужудга келади. Эмпирик маълумотларнинг ўртача арифметик қиймати, квадрат оғиши, корреляция, дисперсия, студент мезони орқали ишончлилик даражасини ўрнатиш имкони туғилади. Шуни унутмаслик лозимки, ҳар бир блок юзасидан миқдор ва сифат таҳлилини ўтказиш натижаларининг қийматини белгилайди, миқдорлар, вазиятлар ўртасидаги муносабатларни аниқлайди ҳамда комиллик белгиларини тан олиш, эътироф этиш юзасидан мулоҳазалар умумлаштирилади.

2.3.3. Комил инсонни баҳолаш методикаси

I Шахс ҳақида умумий маълумот

Ф.И.Ш. _____

Жинси _____

Иш ва ўқиш жойи _____

II Шахснинг ижтимоий шартланган хусусиятлари

Т.р	Фазилатлар номи	Кучсиз	Ўртача	Кучли	Ўта кучли
1	2	3	4	5	6
1	Иймон эътиқодлилик	1	2	3	4
2	Собитқадамлик	1	2	3	4
3	Ҳамиятлилик	1	2	3	4
4	Беғаразлик	1	2	3	4
5	Ҳақгўйлик	1	2	3	4
6	Камтарлик	1	2	3	4
7	Адолатлилик	1	2	3	4

8	Инсонпарварлик	1	2	3	4
9	Фидоййлик	1	2	3	4
10	Ватанпарварлик	1	2	3	4

III Шахснинг умумий хусусиятлари

Т.р	Фазилатлар номи	Кучсиз	Ўртача	Кучли	Ўта кучли
1	2	3	4	5	6
1	Мулоқотмандлик	1	2	3	4
2	Ташаббускорлик	1	2	3	4
3	Ҳаракатчанлик	1	2	3	4
4	Зукколик	1	2	3	4
5	Синчковлик	1	2	3	4
6	Меҳнатсеварлик	1	2	3	4
7	Қатъиятлилиқ	1	2	3	4
8	Қулайликка интилувчанлик	1	2	3	4
9	Мустақиллик	1	2	3	4
10	Ўзини бошқарувчанлик	1	2	3	4

IV Шахснинг ўзига хос хусусиятлари

Т.р	Фазилатлар номи	Кучсиз	Ўртача	Кучли	Ўта кучли
1	2	3	4	5	6
1	Ўзга кишиларнинг психологик хусусиятлари ва ҳолатларини тез илғашга қобиллик	1	2	3	4
2	Ўзгалар ички кечинмалари ва ҳисларини ўзиникидай қабул қилишга мойиллик	1	2	3	4
3	Ўзгалар хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атворини таҳлил этишга қобилиятлилиқ	1	2	3	4
4	Ўзини ҳаёлан ўзганинг ўрнига қўя билишга укувчанлик	1	2	3	4
5	Ўзгаларнинг шахсий хусусиятларини инобатга олган ҳолда уларга оқилона муносабат билдиришга лаёқатлилиқ	1	2	3	4
6	Шахслараро муносабатларни пайқай олувчанлик	1	2	3	4
7	Илғор тажрибаларни осон уқиб олишга зеҳнлилиқ	1	2	3	4

8	Вазият қатнашчилари билан умумий тил топишга зукколик	1	2	3	4
9	Шахслараро муомалада шахсий позицияга эгалик	1	2	3	4
10	Хулқ,фаолият ва муомалада одоблилик	1	2	3	4

V Ижтимоий таъсир этувчанлик

Т.р	Фазилатлар номи	Кучсиз	Ўртача	Кучли	Ўта кучли
1	2	3	4	5	6
1	Бошқа эътиқодли кишиларга ўзига хос омилларга ва мантикий далиллашга таъсир ўтказишга топқирлик	1	2	3	4
2	Ўзининг ҳиссиёти ва эмоцияси билан ўзгаларга таъсир этишга укувчанлик	1	2	3	4
3	Ишда ва ўқишда муваффақиятга эришувда ўзига ишонч уйғотувчанлик	1	2	3	4
4	Ўзига ва ўзгаларга нисбатан талабчанлик	1	2	3	4
5	Воқеликнинг муҳим ва номуҳим, ижобий ва салбий томонларига холисона баҳо берувчанлик	1	2	3	4
6	Танқидий фикрларни мантиқан баҳолашга бўлган қобиллик	1	2	3	4
7	Танқидий фикрларга нисбатан Беғаразлик	1	2	3	4
8	Вазият ва шароитни тўғри чама-лашда мантикий мукамаллик	1	2	3	4
9	Фикр алмашишда нутқий қобилиятлилик	1	2	3	4
10	Миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасига садоқатлилик	1	2	3	4

VI Ташкилотчиликка қобилиятлилик

Т.р	Фазилат номи	Кучсиз	Ўртача	Кучли	Ўта кучли
1	2	3	4	5	6
1	Ташкилотчиликка нисбатан эҳтиёж сезишлик	1	2	3	4
2	Ташкилотчилик фаолиятини	1	2	3	4

	суниестемол қилмаслик				
3	Фаолият моҳиятига мустақил кира билишлик	1	2	3	4
4	Ўз зиммасига жавобгарлик ва масъулият туйғусини олишлик	1	2	3	4
5	Ташкилотчилик фаолиятини завқ-шавқ билан адо этишлик	1	2	3	4
6	Ташкилотчилик жараёнида ўзи- дан қониқиш ҳиссини инъикос қилишлик	1	2	3	4
7	Ташкилотчиликни уддалашга бўлган лаёқат	1	2	3	4
8	Вазият ва шароитга нисбатан ташкилотчиликда муваққатлилик ёки барқарорлик	1	2	3	4
9	Ташкилотчиликда тезкорлик ва самарадорлик сифатларида уй- ғунлик	1	2	3	4
10	Ташкилотчиликда ижодийлик ва ақл-заковатлилик	1	2	3	4

VII Ташкилотчилик қобилиятининг индивидуал фарқлари

Т.р	Фазилат номи	Кучсиз	Ўртача	Кучли	Ўта кучли
1	2	3	4	5	6
1	Ташкилотчиликка нисбатан қо- билиятлилик: а) кўпгина фаолият турларига; б) фақат ягона фаолият турига;	1	2	3	4
2	Фаолият иштирокчиларининг ёш давлари бўйича ташкилотчилик қобилиятида тафовутчанлик: а) ўзидан катта ёшдагиларга; б) ўзининг тенгқурларига	1	2	3	4
3	Шахслараро муносабатга мута- носиблик: а) дистанция (бавосита) шаклига; б) контакт (бевосита) кўринишга в) ҳар иккаласи ҳам	1	2	3	4
4	Фаолиятни бошқариш услуби бўйича: а) ҳаракатли давомий;	1	2	3	4

23. Меҳмон кўнглини хушнуд қилишлик менга ёқади
 а)тўппа-тўғри б)гоҳ ундай, в)нотўғри
 гоҳ бундай
24. Менингча
 а)ҳамма юмушни пухта б)жавоб беришга в)бирор ишга киришсам
 уддалаш шарт эмас қийналаман уни дўндираман
25. Нохушликларни бартараф қилишга тўғри келади
 а)ҳа б)гоҳо в)йўқ
26. Дўстларим мен билан тез-тез
 а)фикрлашиб б)у ёки бу нарсани в)менга маслаҳат
 туради қилади беришади
27. Дўстим мени калака қилаётган бўлса, юзига солишдан кўра, уни
 сезмагандай ўзимни тутаман
 а)ҳа б)гоҳо в)йўқ
28. Мен шундай дўстларни қадрлайман
 а)қизиқишлари қатъий ва б)билмайман в)борлиққа ўз
 турмушга дахлдор қараши мавжуд бўлса
29. Турмушга сингиб кетган ғояларга қарши одамларга мен бефарқ
 эмасман
 а)тўппа-тўғри б)бир нарса в)нотўғри
 дейиш қийин
30. Ўтмишдаги нуқсонларим ва феъл-атворим ҳаловатимни бузади
 а)ҳа б)билмайман в)йўқ
31. Ўзим ёқтирган машғулотларни бошқалардай пухта эгаллашни орзу
 қиламан
 а)шахмат б)бир нарса в)расм чизишни
 ўйнашни дейиш қийин
32. Менга мулоқотманд, меҳмондўст одамлар ёқади
 а)ҳа б)бир нарса в)йўқ
 дейиш қийин
33. Эҳтиёткор, тажрибали бўлганлигим учун бошқалардан камроқ
 нохушлик ҳамда тасодифларга учрайман
 а)ҳа б)айтиш қийин в)йўқ
34. Зарурат туғилганида шахсий мажбурият ва ғамхўрликни асло эсдан
 чиқармайман
 а)ҳа б)гоҳо в)йўқ
35. Ноҳақлигимни тан олиш жуда қийин кечади
 а)ҳа б)гоҳо в)йўқ
36. Ташкилотда ишлаш қизиқроқ ўтади
 а)машина ёки б)айтиш в)одамлар билан
 техникани қийин суҳбатлашганда
 бошқаришда ҳамда жамоат иши билан
 шуғулланишда
37. Қайси сўз қолган иккитаси билан боғланмаган

- а)мушук б)узоқ в)қуёш
38. Дикқатимни чалғитувчи нарсалар
- а)ғашимни б)гоҳ ундай, в)тинчимни
келтиради гоҳ бундай бузади
39. Агар пулим кўп бўлганида, мен
- а)ўзимни ҳеч нарсадан б)билмайман в)ҳасаддан ўзимни
қисмай яшардим сақлаган бўлардим
40. Мен учун энг катта жазо-бу
- а)оғир меҳнат б)билмайман в)уйда ёлғиз қолишлик
41. Одамлар ахлоқ меъёрларига доимо риоя қилишлари керак
- а)ҳа б)билмайман в)йўқ
42. Фарзандим билан бирга бўлишим ҳақида гапирдилар
- а)ёлғиз қолишни ёқтираман, б)бирор нарса в)мени ёлғиз қолдириш
чунки хотиржамман дейиш қийин мумкин эмас, чунки ўта
ҳаракатчанман
43. Техника билан ишлашга майлим кучли
- а)ҳа б)билмайман в)йўқ
44. Қийин бўлса-да, судда гувоҳ ҳақиқатни гапириши керак деб
ўйлайман
- а)ҳа б)айтиш қийин в)йўқ
45. Амалга ошириш мумкин бўлмаганлиги учун ўз ғояларимни
турмушга татбиқ этишга ботина олмайман
- а)тўппа-тўғри б)жавоб беришга в)нотўғри
қийналаман
46. Бошқа одамлардай ҳазил-мутуйибида қаҳ-қаҳ кулишга интилмайман
- а)тўғри б)билмайман в)нотўғри
47. Ўзимни шу қадар бахтсиз, омадсиз ҳис қилганим сабабли йиғлагим
келади
- а)тўғри б)билмайман в)нотўғри
48. Менга жуда ёқади
- а)дутор ижросидаги куй б)билмайман в)ғижжак навоси
49. Мен таътилни шундай ўтказишни хоҳлайман
- а)бир ёки иккита б)жавобга в)сайёҳлар гуруҳини
дўстим билан қийналаман бошқаришни
қишлоқда
50. Режа тузишда ақлий зўр бериш
- а)ортиқча эмас б)айтиш қийин в)арзимаиди
51. Дўстларимнинг беўхшов қилиқлари ва мулоҳазаларига асло ҳафа
бўлмайман, ҳатто гоҳ парво қилмайман
- а)тўғри б)билмайман в)камдан кам
52. Уддалашга қурбим етса, топшириқни енгил бажараман
- а)доимо б)баъзан в)камдан кам
53. Мени ёқтирадиган юмушим
- а)одамларга раҳбарлик б)айтиш в)ёлғиз иш

[illegible]

70. Ўзимга ноқулай бўлишдан қатъи назар, бошқа одамлар учун қулай учрашувни ташкиллаштириш мени хушнуд қилади

а)ха б)баъзан в)йўқ

71. Сон қаторини давом эттирувчи

1,2,3,9, 6, 5,4-6y

a)10 б)8 в)7

72. Ноаниқ сабабларга кўра, менга қисқа муддатли кўнгил айланиш, бош айланиш хуруж қилади

[illegible]

73. Официантларни ортиқча безовта қилмаслик учун буюртмадан воз кечишни афзал кўраман

а)ха б)гоҥо в)йӱк

74. Бошқалардан фарқли ўлароқ мен бугунги кун ташвиши билан яшайман

а)түүри б)айтиш қийин в)нотүүри

75. Ўтиришларда ёқад

а)ишбилармонлик сўхбатида қатнашиш

б) жавобга қийналаман

в) барча билан бирга ҳордиқ чиқариш

76. Мени ким тинглаётганидан қатъи назар ўз фикримни билдираман

а)ҳа б)баъзан в)йўқ

77. Агарда ўтмишга қайтиш имкони бўлса эди, унда учрашишни хоҳлардим

а)Навоий билан б)билмайман в)Ҳизр ота билан

78. Бошқаларнинг ишига аралашмаслик учун ўзимни ушлаб туришга ҳаракат қиламан

а)ҳа б)баъзан в)йўқ

79. Дўконда ишлаганимда кўйидагиларга аҳамият берар эдим

а) витринани б) билмайман в) кассирликка

ЖИҲОЗЛАШ

80. Одамлар мен тўғримда ёмон фикрда бўлсалар, у ҳолда уларни ишонтиришга ҳаракат қилмайман

а)ха б)айтиш қийин в)йўқ

81. Жонажон дўстим мени дағалроқ қабул қилса, унда шундай мулоҳазага бораман

а) унинг кайфияти ёмонроқ

б) билмайман

в) нотўғри қилиқ қилдимми деб безовталанаман

82. Ноҳушликлар келиб чиқишига одамларнинг ўзи айбдор

а) муаммо ечимига ўзгартиришлар киритишади

б) билмайман

в) янги таклифларни инкор қилишади

83. Маҳаллий янгиликлар тўғрисида ахборот беришдан роҳатланаман

а)ҳа б)баъзан в)йўқ

84. Талабчан ва саришта одамлар мен билан умумий тил топа олмайдилар

а)тўғри б)баъзан в)нотўғри

85. Бошқалар билан қиёслаганда, мен камроқ асаббузар одамга ўхшайман

а)тўғри б)билмайман в)нотўғри

86. Бошқа одамларни писанд қилмаслик менда енгил кўчади

[illegible]

87. Одамовилик (бегонасираш) ҳолати менда бўлиб туради

а)тез-тез б)баъзан в)ҳеч қачон

88. Соат стрелкалари 65 сонияда учрашиб турса

а)орқада қолади б)тұғри юради в)илгарилаб кетади

89. Менда зерикиш ҳолатлари бўлиб туради

а)тез-тез б)баъзан в)камдан кам

90. Одамларни айтишларича, дидимга ёқадиган ишни қилиш менга жуда ёқар эмиш

а)тўғри б)баъзан в)нотўғри

91. Ҳаяжонланишга йўл қўймаслик керак, чунки у тинкани куритади

а)ха б)баъзан в)йўқ

92. Уйда бұш вақтимда

а)барча юмушлардан воз кечаман

б) жавоб беришга қийналаман

В) мени қизиқтирадиган иш билан шуғулланаман

93. Нотаниш одамлардан дўст орттиришга эҳтиёт билан ёндашаман

а)ха б)баъзан в)йўк

94. Шеър орқали ифодаланган фикрни муваффақият билан прозада ҳам қўлласа бўлади деб ўйлайман

а)ха б)кийналаман в)йўк

95. Менга дўстона муносабатдаги одамлар олдимдан ҳам, орқаворотдан ҳам бир хил фикрдалар

а)ҳа б)баъзан в)йўқ

96. Ҳар қандай ажойиботлар таассуроти бир йилдан кейин йўқола боради

а)ха б)билмайман в)йўк

97. Мен үчүн завклирок деб хисоблайман

а)ўсимликларни парвариш қилиш

б) билмайман

в)суғурта билан шуғулланиш

98. У ёки бу нарсаларга ҳадик билан қарайман: итга, мазорга, санага

а)ха б)баъзан в)йўқ

99. Оламни гуллаб яшнаши тўғрисида мулоҳаза юритишни хуш кўраман

а)ха б)айтиш қийин в)йўқ

100. Мен шундай ўйинни ёқтираман

а)жамоада ўйнашни ёки шерик топиб машғул бўлишни

б)билмайман

в)ҳар ким ўзи ўйнаса

101. Тушимга ўйлаган нарсаларим ёки қўрқинчли тасодифлар киради

а)ҳа

б)баъзан

в)ўйқ

102. Уйда ёлғиз қолсам, бироз вақт ўтгандан кейин ваҳима ва қўрқинч босади

а)ҳа

б)баъзан

в)ҳеч қачон

Ҳозирги замон психологиясида шахсни тадқиқ қилиш масаласи долзарблиги билан бошқа психологик категориялар ичида алоҳида аҳамият касб этади. Чунки эркин бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзи шахсда шаклланиб улгурмаган сифат, хислат, хусусият, фазилят сингари субъектив имкониятга эга бўлган миллий, умумбашарий, инсоний қиёфа олдига янги талабларни кўяди. Бунинг оқибатида ҳаёт ва фаолият одамдан ҳали рўёбга чиқмаган ички имкониятлари, захиралари намоён бўлишини тақозо қилади. Шахсий ва ижтимоий турмушда юз бераётган ўзгаришлар, ислохотлар инсонни замон талабига мослашишнинг эҳтиёж ва зарурат даражасига кўтаради. Бунинг натижасида шахсда янги фазилятлар, қобилиятлар рўёбга чиқа бошлайди, ҳатто эркак ва аёлга хос ўзига хослик, касбий йўналганлик ўртасидаги тафовутлар ҳам айниятга айланади. Айниқса, аёлларда менежмент, маркетинг, брокер, бизнес фаолиятларига мойиллик, укувчанлик, зехн, фаросатлилиқ, таваккалчилик, масъулият ҳисси каби характерологик хусусиятлар уларда таркиб топа бошлаганлиги ижобий, ижтимоий воқелиқ ёки ҳодиса сифатида баҳоланишга лойиқ. Ушбу шаклланаётган, янгидан юзага келаётган шахснинг хислатлари, ички имкониятлари жамият тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этади, шахслараро, миллатлараро муносабатлар даражасини юксакликка кўтаришга хизмат қилади. Маълумки, инсондаги ички имкониятларнинг узлуксиз равишда, изчиллик билан намоён бўлиши тараққиёт (прогресс)нинг кафолоти тариқасида гавдаланади. Шахсда доимо юксакликка интилиш ёки комфорт ҳиссининг ҳукм суриши тараққиётни амалга оширишнинг ҳам ҳаракатлантирувчиси, ҳам механизми вазифаларини бажаради.

Психология фанида юз бераётган ўзгаришлар шахсга оид таърифларнинг ҳам ўзгача, такомиллашган тарзда ифодаланишини тақозо этмоқда. Худди шу боис, биз шахсни ва унинг юқори босқичи бўлмиш қомилликни қуйидагича ифодалашни тавсия қиламиз: "Муайян жамоа, гуруҳ аъзоси, жисмоний, жинсий, ижтимоий қамолотга эришган, биологик ва социологик шартланган хислатлар эгаси, ўз имкониятларини рўёбга чиқарувчи, билишга интилувчи фаолият, ҳуқ-атвор, муомала субъекти шахс дейилади".

Субъектлилиқнинг инстанционал, супер станционал тажрибаларини ўзида мужассамлаштирган, табиат, жамият қонунлари ҳақидаги билимларнинг соҳиби, ҳуқ-атвори тўқис, ўзлигини бизлик билан умумлаштирган, бошқа оламлар тўғрисидаги тасаввурларни кашф қилувчи

донишманд зот (аллома, дахо) комил инсон деб аталади (таъриф бизники-Э.Ғ.).

Энди шахснинг хайрихоҳлик сифатини тадқиқ қилиш ҳамда ўрганиш учун қуйидаги методик ёки тестдан фойдаланишни тавсия этамиз. Китобхон ҳукмига ҳавола қилинаётган тест 20 та саволдан ёки вазиятдан тузилган бўлиб, шахснинг хайрихоҳлик мотивациясини аниқлашга имкон беради. Таҷриба иштирокчиларига мана бундай тарзда йўлланма бериш назарда тутилади: Сиз қуйида келтириладиган ҳар бир ҳукм ёки вазиятни диққат билан ўқиб чиқинг. Ўқиган саволингиз Сизнинг хатти-ҳаракатингизга айнан мутаносиб бўлса, у ҳолда қалб амрингиз билан "Ҳа" ёки мазкур ҳолат Сизга мос тушмаса, унда, "Йўқ" деб жавоб қайтаринг.

Сиз хайрихоҳмисиз?

1. Кутубхонадан олинган китобларни топширишдан биров олдин уларнинг ҳар бирига синчковлик билан разм соламан, ўқиб олишга ҳаракат қиламан.

2. Кимдир тасодифан мушкул аҳволга тушиб қолса, менда шу инсонга ёрдам бериш тўғрисида ҳеч қандай иккиланишлар юзага келмайди.

3. Мен ҳамиша дид билан кийинишимга эътибор қиламан.

4. Мен уйда хонтахта атрофида ҳам ўзимни ошхонада ўтиргандай ҳис қиламан.

5. Мен ҳеч қачон бировга носамимий, назар писанд қилмай, ёқтирмай қарамаганман.

6. Бирор машғулот билан шуғулланишдан воз кечган ҳолларим бўлган, бироқ ўша лаҳзаларда ўз куч-қувватимга, ақлий имкониятимга нисбатан ишончим қарийб йўқ эди.

7. Баъзан даврамизда йўқ, иштирок этмаган одамлар тўғрисида ғийбат қилишни ёқтираман.

8. Ким бўлишидан, ҳатто қандай лавозим эгаллашидан қатъий назар суҳбатдошимнинг фикрини диққат билан тинглайман.

9. Ҳаётимда шундай бир антиқа ҳодиса рўй берган, мен ўшанда ўзимни оқлаш учун йўқ жойдаги сабаб (важ)ни тўқиганман.

10. Турмуш таҷрибамда одамларнинг ношудлигидан фойдаланиш ҳолати учрайди.

11. Мен ҳеч иккиланмай, доимо ўз нуқсонларимни рўй рост тан оламан.

12. Баъзан инсонни қилган айбини кечириш ўрнига унга аъзоб бериб, тавбасига таянтиргим келади.

13. Шундай ҳодисалар бўлиб ўтишига йўл қўйганманки, ўшанда мен ўз фикримни бошқалар сўзсиз бажаришлари учун тазйиқ ўтказганман.

14. Мендан одамлар ҳомийлик қилишдан ёки ёрдам кўрсатишдан воз кечишни талаб этсалар, одатда бу вазиятда менда ички норозилик юзага келмайди.

15. Менинг хоҳишимга қарши фикр билдирсалар ҳеч қачон менда ранжиш, ўкинч туйғулари юзага келмайди.

16. Узоқ саёҳатга отланишдан олдин мен доимо ўзим билан нималарни олиб кетиш ҳақида пухта ўйлайман.

17. Мен бошқаларнинг ютуқларига ҳавас қилган онларим жуда кўп бўлган.

18. Менга илтимос билан мурожаат қилган одамлар баъзан мени ранжитишади.

19. Одамларда кўнгилсизликлар содир бўлганида улар қилмишга яраша жазо олдилар, деган ўйга толаман.

20. Кўнгилсиз, ёқимсиз ҳодиса, ҳолат ва хабар юзасидан ҳеч қачон кулимсираб гапирган эмасман.

Қатъий фикримизга кўра, мазкур тест бўйича тўпланган миқдорий натижаларни ҳисоблашнинг калити қуйидаги кўринишга эга.

Қўйилган саволларга "Ҳа" деб жавоб қайтариш: 1, 2, 3, 4, 5, 8, 11, 14, 15, 16, 20.

Синалувчилар ҳукмига ҳавола қилинган саволларга "Йўқ" деб жавоб қилиш: 6, 7, 9, 10, 12, 13, 17, 18, 19.

Хайрихоҳлик шахс сифати ва хатти-ҳаракат мотивациясининг якуний кўрсаткичи қўлланилиш имкони бўлган барча жавоблар йиғиндисиде ёки мажмуасиде ўз ифодасини топади. Бунда якуний кўрсаткич 0 дан 20 гача бўлган диапазонда жойлашиши мумкин. Ушбу кўрсаткич қанча юқори бўлса, хайрихоҳлик мотивацияси ҳам шунчалик юксак даражани эгаллайди. Худди шу боис, якка шахснинг бошқа одамлар томонидан унга хайрихоҳлик билдириш мезони муомалага нисбатан эҳтиёж билан алоқадор бўлганлиги туфайли юқорироқ кўрсаткичга эришиши мумкин.

УЧИНЧИ БОБ

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

3.1. Чақалоқлик даврining психологик хусусиятлари

Боланинг она қорнидаги ўсиш даври онанинг организмига узвий боғлиқ ҳолда кечади. Чақалоқнинг барча ҳаётий функциялари – овқатланиш, нафас олиш, нафас чиқариш, ҳаво ҳароратининг ўзгаришига ва атмосферадаги моддалар алмашинувига мослашиш ва ҳоказолар онанинг организми орқали амалга ошади.

Чақалоқнинг туғилиши сифат ўзгариш дақиқаси, ижтимоий ривожланишнинг янги кўриниши бошланадиган нуқта эканлиги билан муҳим аҳамиятга эгадир. Шунинг учун туғилиш табиатнинг чақалоқ организмига кучли ларзага келтирувчи мўъжизасидир. Бунда она қорнидаги барқарор муҳитда яшаган жонзот фавқулодда янги шароитга, сон-саноксиз хосса ва хусусиятларга эга бўлган қўзғовчилар доирасига тушади. Аввал чақалоқ организмнинг она организмдан ажралиши содир бўлиб, ижтимоий-табiiй шароитларга мослашуви бошланади. Унинг мурғак организмда туб ўзгаришлар рўй беради, унда янги шароитларга кўникиш даври курашлар остида ўтади. Чақалоқ организми миқдор ва сифат

ўзгаришларига, ташқи оламнинг қаршилигига, таъсирига, тазйиқига дуч келади; фазо, вақт ва ҳаракат муаммолари мутлақо бошқача тарзда унинг бош миёна катта ярим шарлари пўстида акс эта бошлайди.

Чақалоқда она организми билан анатомик, морфологик ва конституцион боғлиқлик даври тугаган бўлса-да, бироқ у дастлабки дақиқалардан бошлаб мустақил яшай олмайди, онага физиологик жиҳатдан тобелига қолаверади. Чақалоқ яшаши учун организми талаб қиладиган овқат, оксиллар мазкур ўсиш палласида она сути орқали бориб туради. Бола онанинг қорнида мўътадил ҳароратда, озиқ етарли даражадаги шароитда, ҳатто, организмнинг функционал ҳолати ҳам она организмга бевосита боғлиқ ҳолда яшаган бўлса, туғилиши биланок бирданига янги, мураккаб, кийин шароитга тушиб қолади.

Туғилган чақалоқ ҳаво бўшлиғи ва ҳавонинг босимида дуч келиши сабабли табиий талабга кўра унинг нафас олиши ва нафас чиқариши ўзгаради. Салқин, ҳаво оқимида тушиши билан ҳароратнинг таъсирига мослашиш учун ҳаракат қиладди. Унда овқатланиш усули ва воситаси ҳам ўзгаради, яъни планцентар озиқланиш (она организмдан бевосита қонга моддалар сўрилиши)дан орал озиқланиш (овқат оғиз бўшлиғи орқали меъда-ичакка бориши)га ўтади.

Чақалоқ ҳайвонларнинг болаларига қараганда, ҳимояга муҳтожроқ, ночорроқ бўлиб туғилади. Туғилиш арафасида унда наслий йўл билан мустаҳкамланган айрим механизмлар, шартсиз рефлекслар пайдо бўладики, булар янги ҳаёт шароитига мослашишни бирмунча енгиллаштиради.

Чақалоқ туғилганда унинг овқатланиш рефлекслари маълум даражада шаклланган: асосан, сўриш, эмиш рефлекслари ўз вазифасини адо этишга тайёр бўлади. Чақалоқнинг лабига ва тилининг шилимшиқ пардасига бирор кўзгатувчи тегиши билан унда ихтиёрсиз равишда сўлак ажрала бошлайди. Она кўкрагини эмишда унинг бошқа ҳар қандай ҳаракатлари секинлашади ёки мутлақо тўхтайдди. Психологлар М.П.Денисова ва Н.Л.Фигуринлар чақалоқлардаги мазкур жараёни чуқур тадқиқ қилиб “овқатга йўналиш” реакцияси деб атадилар. И.П.Павлов таъбирича, бунда шартсиз рефлекслар вужудга келиб, у идрок қилинадиган нарсага идрок қилувчи органни кўзгатувчи энг қулай йўналишида акс этади. Натижада эмиш механизмнинг таъсиридаги ҳатти-ҳаракатлар қисман ёки бутунлай тормозланади.

Чақалоқнинг янги шароитда яшашини таъминловчи асосий омил туғилишда унда вужудга келган табиий механизмлардир. У ташқи шароит ва муҳитга мослашиш имконини берадиган, нисбатан етилган нерв системаси билан туғилади. Туғилганидан бошлаб мазкур рефлекслар организмда қон айланиши, нафас олиш ҳамда нафас чиқаришни таъминлайди.

Биринчи кунданок кучли кўзгатувчиларга нисбатан кўзни қисий, пирпиратиш, унинг қорачиғини кенгайтириш ёки торайтириш механизмлари ишлай бошлайди. Бу рефлексларни ҳимоя рефлекслари дейилади.

Чақалоқда ҳимоя рефлексларидан ташқари, кўзгатувчилар билан алоқа ўрнатишга хизмат қиладиган рефлекслар ҳам бўлади. Буларни ориентир

рефлекслари деб аталади. Чақалоқларни кузатишларда икки-уч кунлик бола хонага куёш нури тушиши билан бошини ёруғлик томонга буриши, чақалоқ хонага аста кириб келаётган нур манбаини ҳам сезиши яққол кўринди.

Юқорида айтилган рефлекслардан ташқари, болада бир нечта туғма табиий рефлекслар ҳам учрайди: эмиш рефлекси оғзига тушган нарсани сўришда ўз ифодасини топса, қўл кафтига бирор нарсанинг тегиши ушлаш, чанг солиш реакциясини вужудга келтиради. Ўзидан нарсани итариш, узоқлаштириш рефлекси мавжудлигини кўрсатади ва бу ҳол товонга қандайдир жисм тегиши билан уни ўзидан узоқлаштиришда намоён бўлади.

Психолог В.С.Мухинанинг фикрича, чақалоқда туғилишига қадар ҳам шартсиз рефлекслар бўлиши, унга ҳомилалик пайтидаёқ ўз қўлини сўриш имконини яратади.

Шарқ алломаларининг фикрича, чақалоқда туғма реакцияларнинг бошқа гуруҳи ҳам мавжуд бўлиб, бешик тебратилганда чақалоқнинг йиғидан тўхташи, ихтиёрсиз ҳаракати секинлашуви шундан далолат беради. Қадим замонлардан бери бешик, сўргич ва ҳоказолардан чақалоқни юпатишнинг, унинг ихтиёрсиз ҳаракатини тўхтатишнинг, диққатини овқатга ва фавқулодда ҳолатга тўплашнинг муҳим воситаси сифатида фойдаланилади.

Қатор туғма-табиий реакциялар чақалоқ ҳаёти учун жуда муҳимдир. Ана шу шартсиз рефлекслар туфайли у янги, ўнғайсиз шароитга кўникиб боради ва ўз яшаш тарзини мавжуд йўналишга уйғунлаштиради. Унинг янги муҳитда овқатланиши ва нафас олиши ана шу рефлексларнинг бевосита функцияси ҳисобланади. Бола туғилгунича ундаги барча жараёнлар онанинг организми орқали амалга ошган бўлса, туғилганидан кейин мутлақо бошқача тарзда амалга оша бошлайди. Масалан, ўпка билан нафас олиш, орал (оғиз, ичак, ошқозон каби биологик органлар орқали) овқатланиш вужудга келади. Буни психологияда рефлексор мослашиш деб аталади.

Мускул системасининг иштирокида нафас олишнинг ритмли ҳаракатлари амалга ошади. Бу жараён овқатланиш, эмиш (сўриш) рефлекслари ёрдамида вужудга келади. Чақалоқнинг туғма рефлекслари дастлабки пайтларда номутаносиб ишлаши сабабли у тез-тез қалқиб кетади, жисмонан дарров толиқади (тез уйқуга кетади ёки уйғонади). Чақалоқнинг бутун фаолияти, фаоллиги организмни озик билан таъминлашга, тўйишга йўналган бўлади. Организмнинг терморегуляцияси ҳам алоҳида аҳамият касб этиб, болани ўзгарувчан микромуҳитга тобора мослаштириб боради.

Чақалоқлик даври инсоннинг камол топишида хулқ-атворнинг туғма-инстинктив кўринишлари: нафас олиш, овқатланиш, ҳароратдан таъсирланиш ва ҳоказолар соф ҳолда намоён бўлиши билан алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур органик (моддий) эҳтиёжлар чақалоқ учун психик ўсишнинг негизи вазифасини ўтай олмайди, аммо улар биргаликда унинг яшашини таъминлайди.

Психологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, қатор туғма рефлекслар боланинг ўсишига тўғридан-тўғри таъсир этмаса ҳам, унинг табиий-биологик эҳтиёжларини қондиришда иштирок қилади. Буларга

ативистик белгилар, тирмашиш, судралиш, эмаклаш каби наслий рефлекслар киради ва айрим рефлекслар (тирмашиш, чанг солиш) борган сари сусайиб боради. Чақалокда ушлаш, ўзини тутиш рефлексларининг пайдо бўлиши унга фазода тўғри ҳаракат қилишга имкон яратади. Том маънодаги судралиш – боланинг нарсаларга қўл чўзишидан бошлаб, олдинга интилишида кўринади. Бу жараён кейинчалик янада тараққий эта бошлайди.

Туғилишга яқин чақалокда қулоқ ва кўз механизмлари ўз вазифасини ўташга тайёр бўлади. Бундан ташқари, унда қатор ҳимоя ва ориентир рефлекслари (ўта ёруғликка қараш натижасида кўзни пирпиратиш, бошини олиб қочиш, буриш, кучли товушдан чўчиш кабилар) ҳам мавжуд бўлади. Аммо чақалокда “кўриш” ва “эшитиш” аппаратлари орқали ўз диққатини бирор объектга тўплаш имкони бўлмайди. Чунки объектни таниш, товушни ажратиш, сезиш имконияти болада кейинчалик вужудга келади.

Чақалок учун туғма механизмлар янги шароитга мослашиш (кўникиш) учун кифоя қилмайди. Шу боисдан уни парваришlashда кўшимча тарбиявий тадбирлар қўлланмаса, чақалок ўсишдан орқада қолиши мумкин.

Чақалок она қорнидаги яшаш шароитидан атмосферада ҳаёт кечиришга ўтган дастлабки пайтларда унинг уйқу ва уйқусизлик ҳолатлари ўртасида кескин чегара бўлмайди.

Туғилган чақалокнинг вазни тез камая боради. Бунинг сабаби ундан суяқлик моддасининг чиқиб кетиши, вазнсизлик ҳолатидан атмосфера босимига, қуёш нурига, турли хусусиятли моддалар таъсирига, ўзгарувчан ҳаво ҳароратига мослашиш даврида кўп куч-қувват сарфланишидир. Бу даврнинг кечишида чақалокларнинг ҳам индивидуал, ҳам жисмоний тафовутлари кўзга ташланади. Орадан кўп вақт ўтмай чақалок вазнининг камайиши табиий равишда тўхтайдиган ва унинг янги муҳитга мослашиши бошланади. **Киндик тушиш даври** организмда кескин ўзгаришлар юз бериш палласи ҳисобланиб, мурғак органнинг мустақил яшаётганидан далолат беради. Чақалокнинг олдинги вазнига етиш даври ҳаётининг биринчи ўн кунлигига тўғри келади.

Чақалок организмнинг анатомик-физиологик, морфологик тузилиши бўйича бошқа ёшдаги одамларникидан фарқи кам ривожлангани, заифлиги, иш қобилиятининг кучсизлигидир. Унинг суяк системаси, пай-мускуллари ва тоғай тўқималарининг ўсиши катта ёшдаги кишиларникидан ҳам суръат, ҳам сифат жиҳатдан фарқланади. Чақалокдаги мускулларнинг такомиллашиши ҳаракат негизини вужудга келтиради; шу билан бирга ҳар бир биологик органнинг мустақил ҳаракати ва фаолиятини таъминлашга хизмат қилади. Болада бўйин мускулларининг ўсиши бўйинини тутишга олиб келса, тана мускулларининг ривожланиши катталар ёрдамида ағанаш имконини, қўл ва оёқ мускулларининг етилиши эса жисмоний ҳаракат қилиши, жисмларга қўл чўзиш учун шароит яратади.

Чақалокнинг анатомик-физиологик тузилишини таҳлил қилсак, унинг суяк системасида оҳак моддаси ва ҳар хил тузлар етишмаслигининг гувоҳи бўламиз. Шу сабабли суяк функциясини кўпроқ тоғай тўқималари бажаради.

Бош суяклари боланинг икки ойлигида ўзаро қўшилиб кетади. Бош суякнинг пешона ва тепа қисмлари ўртасида **лиқилдоқ** деб аталадиган қалин парда ва тери билан қопланган оралиқ мавжуд бўлади. У бола бир ёшдан ошганидан кейин суяк билан қопланиб боради, лекин у ҳақиқий суяк бўлмайди.

Чақалоқ нерв системасининг юксак даражада ривожланган қисми, яъни бош мия катта ярим шарлари ташқи кўриниши билан катта одамникига айнан ўхшаса ҳам, аслида ундан кўп фарқ қилади. Одамларни ўзаро қиёсласак, ажойиб манзарани кўрамиз: миянинг оғирлиги чақалоқ танасининг саккиздан бир ва катта одамларда эса қирқдан бир қисмини ташкил этади. Чақалоқларда бош гавдага нисбатан каттароқ кўринса-да, у ҳали жуда бўш, мукаммаллашмаган бўлади. Уларнинг организми жадал суръат билан ўсиш давридан ўтади. Бу даврда чақалоқнинг оғирлиги 3–5 кг бўлишига қарамай, миясининг оғирлиги 300–350 граммни ташкил қилади, холос. Чақалоқнинг мияси ҳужайраларининг миқдори, “арикчалар”нинг яққол кўзга ташланмаслиги, нерв ҳужайралари тармоғи жиҳатдан катта одамларнинг миясидан фарқ қилади.

Юқоридаги фикрларни исботлашга ҳаракат қилган психолог Е.А.Аркиннинг таъкидлашича, бола туғилишга ҳаракат қилаётган пайтда унинг миясини бир хил кулранг масса ташкил этади, унинг нерв толаларида миелин қобиғи бўлмайди.

Чақалоқда нерв толалари бир-биридан ажралмагани сабабли, ташқаридан келган кўзғатувчилар муайян қисмга йўналган бўлса-да, бошқа марказларга ҳам таъсир қилаверади. Шу сабабдан бўлса керак, унинг бош мия ярим шарлари қобиғида аниқ, мустақил ва барқарор кўзғалиш ўчоқлари вужудга келмайди. Чақалоқ ташқи кўзғатувчилар таъсирига ихтиёрсиз равишда қўл-оёқлари ва бошини тартибсиз ҳаракатлантириш билан жавоб беради. Катта ёшли кишиларнинг билиш жараёнлари, ҳис-туйғулари, психик ҳолатлари ва ўзига хос типологик хусусиятларини идора қилишда нерв системасининг юксак даражада ривожланган қисмлари етакчи роль ўйнаса, чақалоқнинг ҳаётий фаолиятида бу вазифани бош мия қобиғининг остки марказлари бажаради. Бош мия ярим шарларининг дурустроқ ривожланган бўлимлари чақалоқ учун энг зарур жараёнлар: нафас олиш ва нафас чиқариш, эмиш, ютиниш, қон айланиш, сийдик чиқариш ва ҳоказоларни бошқариб туради. Мазкур нерв толалари чақалоқнинг яшаши учун етарли миқдорда миелин қобиғига ўралган бўлади.

Чақалоқ бошқа ёш давридаги одамларга қараганда кучсиз, заиф, ожиз кўринса-да, баъзи жиҳатлари билан катталардан устунлик қилади. Е.А.Аркиннинг фикрича, чақалоқлик даврининг кучли жиҳатлари кўпинча унинг ўсиш қувватида ўз ифодасини топади. У ҳар ойда икки см дан ўсади, унинг оғирлиги ҳар куни 1,6–2 граммдан ортиб боради. Унинг шиддатли суръат билан ўсиши кўпроқ индивиднинг вегетатив нерв системаси, ички секреция (буқоқ, қалқон ости ва устки) безларининг фаолиятига бевосита боғлиқдир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ички секреция безлари ишлаб чиқарган махсус гормонлар қонга сўрилиб, организмнинг жисмоний

ўсишини белгилайди. Чақалоқнинг ғоят жадал суръат билан ўсиши шу даврнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, унинг ўсишига таъсир этувчи омиллар овқат, соф ҳаво, қуёш нури, нафас олиш, парвариш ва ҳоказолардир.

Одатда чақалоқнинг нерв фаолияти шартсиз ва шартли рефлекслар таъсирида вужудга келади. Шартсиз туғма рефлекслар боланинг туғилиши арафасида етарли даражада етилиши сабабли унда қон айланиш, нафас олиш, овқат ҳазм қилиш, сийдик чиқариш сингари энг муҳим вегетатив функциялар амалга ошади. Масалан, қорни оч чақалоқнинг лабига бирор нарса тегиши билан унда эмиш ҳаракати вужудга келиб, сўлаклари оқа бошлайди. Бу овқатланишнинг шартсиз рефлекси деб аталади.

Чақалоқ туғилиши арафасида унинг бош мия катта ярим шарларининг оғирлиги, ҳажми ва функционал жиҳати етарлича ривожланмаган бўлса ҳам, у мавжуд шартсиз рефлекслар негизида атроф-муҳит ва бошқалар билан муносабатга киришиш имкониятини берадиган оддий шартли рефлекслар ҳосил қила олади. Масалан, ҳид, ёруғлик, ҳаракат кўзғатувчиларининг таъсирини натижасида оддий шартли рефлекслар вужудга келиши мумкин.

Чақалоқ ҳаётининг дастлабки кунларидан бошлаб ташқи муҳит билан муносабатга киришиш, алоқа боғлаш жараёнида унга мустақил ҳаёт кечириш имкониятлари туғилади. Илмий манбаларда кўрсатилишича, чақалоқ ҳаётининг илк даврида ундаги рефлекслар кучсиз, заиф ва беқарор бўлади. Чунки кучли ташқи кўзғатувчилар таъсирида рефлекслар тез издан чиқади ва қайта тикланиш имконияти тобора камаёди.

Чақалоқнинг асосий хусусиятларидан бири унинг инсон зотиغا хос барча ҳулқ-атвор шакллари ва авлодларнинг тажрибаларини ўзлаштириш имкониятига эгалигидир. Туғма рефлекслар чақалоқ ҳаётидаги етакчилик ролини аста-секин йўқотиб боради. Кундалик тартиб ва тарбиянинг ўзига хос шароитида эҳтиёжнинг бошқа кўринишлари, жумладан, таассурот олиш, таъсирланиш, ҳаракат, мулоқот каби шакллари вужудга келади. Моҳияти ва мақсади жиҳатидан янги эҳтиёжлар замирида психик ривожланиш амалга ошади.

Болада таассурот олиш эҳтиёжи пайдо бўлиши биланок, ориентир рефлекси билан алоқа ўрнатади, ҳиссий билиш органларининг тайёрлик даражасига мувофиқ мавжуд маълумотларни қабул қилади ва шу жараёнда ўзи ҳам ривожланади. Чақалоқнинг кўрув ва эшитув аппарати дастлабки кунданок ишга тушса ҳам, улар ҳали етилмаган бўлади. Шу сабабли кўриш сезгисини ёруғлик, эшитиш сезгисини эса қаттиқ товуш вужудга келтиради. Бола ҳаракатдаги жисмларни кузатишга интилса ҳам, аслида қимирламай турган нарсаларга кўпроқ диққатини тўплайди. Унинг руҳий дунёсида кўрув ва эшитув аппаратларига мос равишда диққатнинг муайян объектга тўпланиши жараёни аста-секин вужудга келади.

Чақалоқнинг сезги органлари унинг ҳаракатига қараганда дурустроқ ривожланган бўлади. Масалан, чақалоқ аччиқни шириндан, иссиқни совуқдан, ҳўлни куруқдан фарқлай олади. Унинг ҳид билиш органлари жуда заиф бўлишига қарамай, бурнига ёқимсиз ҳидли модда яқинлаштирилса,

безовталанади. Болада тери туюш, ҳароратни ҳис қилиш, сезиш, оғирликни фаҳмлаш, таъм билиш сезгилари ҳам етарли даражада ривожланган бўлади.

Чақалоқда жисмларни, одамларни, атроф-муҳитни катталар каби яхлит ва аниқ идрок қилиш имконияти бўлмайди. Чунки идрок қилиш инсоннинг бошқа психик жараёнлари (хотира, тасаввур, тафаккур), руҳий ҳолатлари (ҳис-туйғу, ўнғайсизланиш) ва ўзига хос типологик хусусиятлари билан узвий боғлиқликда амалга ошади. Шунинг учун чақалоқда мазкур имконият ўта чекланган бўлиб, сезги органлари оддий акс эттириш имкониятига эга.

Янги туғилган болада кучли ёруғликни акс эттириш имкони бўлади ва у ёруғликдан турли даражада ва шаклда таъсирланади, ҳатто, кўзларини юмиб олади. Кўриш механизмлари ҳали ўсиб улгурмагани сабабли тинч ҳолатдаги ёки ҳаракатдаги жисмни идрок қила олмайди. Гоҳо ўн кунлик чақалоқ ҳаракатдаги жисмга нигоҳ ташлагандек кўринса-да, аслида унга бир неча секунд термилишдан нари ўтмайди.

Чақалоқда эшитиш сезгиси заиф ривожланган бўлса ҳам, у ҳали ўзи эшитишга мослашмаган кучли қўзғатувчиларни (товуш, кичкирикни) акс эттира олади, бироқ товуш келаёган объектни аниқ топа олмайди.

Кўриш ва эшитиш органларининг муайян объектга йўналиши оёқ-қўл ва бошнинг ҳаракатида, боланинг йиғлашдан тўхташида кўринади.

Чақалоқдаги муҳим хусусиятлардан яна бири кўриш ва эшитиш тананинг ҳаракатланишидан илдамроқ ривожланишидир. Чақалоқда кўриш ва эшитиш аппаратлари фаолиятининг ўсиши ташқи қўзғатувчилардан таъсирланишнинг такомиллашувида ва бош миянинг ривожланишида намоён бўлади. Чақалоқ миясининг оғирлиги катталар миясининг чорак қисмига тенгдир. Чақалоқнинг нерв ҳужайралари катталардаги ҳужайраларга ўхшаса ҳам, заифлиги билан улардан фарқланади. Шунга қарамай, бола организмнинг тайёрлик даражаси шартли рефлекслар пайдо бўлиши учун мутлақо етарли эмас.

Чақалоқ ташқи олам билан алоқада бўлишининг маркази ролини бош мия катта ярим шарларининг юксак даражада ривожланган қисмлари бажаради. Мия тобора такомиллашувининг ўзи чақалоқдаги ҳиссий билиш органларининг ривожланишини таъминлай олмайди. Бу органлар бола олаётган таассуротлар натижасида ривожланади. Аслида таассуротларсиз миянинг ўзи ўсиши мумкин эмас. Миянинг ривожланишида ташқи оламдан келадиган қўзғатувчилар ва сигналларни қабул қилувчи ҳиссий билиш органлари анализаторларининг кўп ишлаши муҳим роль ўйнайди. Илмий манбаларда ифодаланганидек, чақалоқ сенсор тўсикқа тушиб қолса, ташқи таассуротларнинг етишмаслиги сабабли ўсишдан вақтинча орқада қолади. Аксинча таассуротнинг мияга кўпроқ келиб тушиши ориентир рефлексларнинг ривожини тезлаштиради. Кўрув ва эшитув аппаратини объектларга йўналтириш вужудга келади, натижада инсоний сифатлар, жараёнлар шаклланади. Кўрув ва эшитув аъзолари орқали тўпланадиган таассуротлар манбаи ҳамда нерв системасининг мунтазам ўсишини таъминлаш вазифасини катта ёшдаги одамлар бажаради.

Н.Л.Фигурин ва М.П.Денисованинг таъкидлашича, боланинг бир ойликкача давридаги тетиклик ҳолати (уйғоқлиги) кўриш ва эшитишга йўналган шартсиз рефлекслар туфайли фаоллашиб боради; товуш таъсирига берилиш 2–3 ҳафталикда вужудга келади. Шунинг учун бола сурнай садосига кулоқ солади ва йиғидан ёки ҳаракатдан тўхтайтиди. Бир ойлик бўлгач унда ориентир рефлекси намоён бўлади (И.П.Павлов). Шу сабабдан чақалоқ гаплашаётган одамга тикилади ва ихтиёрсиз хатти-ҳаракатдан ўзини тийиб туради.

Бола объектни кўриш ва товушни эшитиш учун диққатини тўплайдиган бўлгач ҳаракатининг фаоллашувида анча ўзгаришлар рўй беради. Одатда унинг ҳаракати ихтиёрсиз ва тартибсиз равишда амалга ошиб, жимсларга кўз югуртириш, бошини буриш билан тугаса ҳам, ҳаракат ҳодисаси вазифасини бажаради: ўзида ҳулқнинг содда кўринишини ифодалаб, болани воқелик, ташқи олам билан узвий боғлайди.

Д.Б.Элькониннинг фикрича, чақалоқ ҳаётининг учинчи ҳафтасида онанинг эмизишдаги ҳолатига мослашиш билан боғлиқ биринчи табиий шартли рефлекс вужудга келади ва кейинчалик эса баъзи кўзғатувчиларга жавоб тариқасидаги алоҳида шартли рефлекслар ҳам пайдо бўлади.

Д.Б.Эльконин ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, ҳали чақалоқ психик ҳаётининг мазмуни муаммоси узил-кесил ҳал қилинмаган ва чақалоқнинг психик дунёсига чинакам, ҳақиқатга яқин, илмий-объектив қарашлар И.М.Сеченов асарларидагина учрайди. Психология фани ривожининг ундан кейинги даврида шу муаммога тааллуқли анча тадқиқотлар олиб борилган, қатор психологик қонуниятлар ва механизмлар ишлаб чиқилганки, булар тўғрисида онтогенез психологияси ва педагогик психология хрестоматиясида бой материал берилган.

3.2. Ҳис-туйғунинг ўсиши (жонланиш).

Чақалоқнинг ҳаёти қичқириқ садоси билан бошланади ва бу кўпинча шартсиз рефлексор хусусиятидан келиб чиқади. Дастлабки қичқириқ товуш чиқариш оралиғи қисилишининг бевосита маҳсули сифатида, организмнинг табиий эҳтиёжи натижасида вужудга келади. Қисилиш аввал нафас олиш рефлексини ҳам бошқаради. Шунга қарамай, мутахассис олимларнинг фикрича, биринчи қичқириқ – нохуш ҳис-туйғунинг намоён бўлишидир. Қисилиш танглик (зўриқиш) туйғусини вужудга келишидир. Шунинг учун чақалоқдаги мускул реакцияси билан эмоционал муносабатни фарқлаш анча қийин. Қичқириқ нохуш кечинма ва сезгиларга жавоб тариқасида вужудга келиб, иссиққа, очликка ва намликка қаршилик вазифасини бажаради. Чақалоқни тўғри тарбиялаш жараёнида қичқириқ эмоционал кечинмаларнинг яна бир тури йиғлашга айланади. Йиғлаш бола жисмоний оғриқни, руҳий қайғуни, изтиробни табиий акс эттиришининг манбаи бўлади, ташқи олам билан алоқа ўрнатишнинг энг зарур воситаси сифатида чақалоқнинг ҳаёт фаолиятида алоҳида аҳамият касб этади. У нохуш ҳис-туйғуларнигина акс

этириб қолмай, табиий эҳтиёжларни қондириш механизми сифатида хизмат қилиши мумкин.

Бола бир ойга тўлгач ўзини парвариш қилаётган одамга интиладиган, талпинадиган бўлади ва бунинг мисоли тариқасида унинг кишилар орасидан “ўз” кишисини таниши ва ажратишини айтиш мумкин.

Мазкур психологик ҳолатни Н.Л.Фигурин ва М.П.Денисовалар **“жонланиш”** деб атаганлар. Бу даврда боланинг психик дунёсида тетиклик, ҳис-туйғусида эса атроф-муҳитдан таъсирланиш ўз аксини топади. Уларнинг фикрича, боланинг катта ёшдаги одамларга ўз муносабатини билдириши унинг бундан кейинги ўсишини белгиловчи босқич вазифасини ўтайди.

“Жонланиш” боланинг катталар билан ўзига хос равишда муносабатга киришининг янги шакли сифатида вужудга келади. Лекин ташқи қўзғатувчининг қитиқлашига жавоб тариқасида намоён бўладиган “жонланиш”нинг табиати ҳали очилгани йўқ. Эҳтимол, бу ҳолат боланинг катталар билан мулоқотининг махсус кўриниши ва овқатланиш рефлексининг мустаҳкамланиши билан боғлиқдир, у балки болада ижобий ҳис-туйғуларни қўзғатиш омилидир. Баъзан болада ўзини парвариш қилувчи шахснинг муомаласи туфайли эмоционал ҳаракатлар вужудга келади, натижада унинг қўл ва оёқлари ҳаракати илдам ва тез амалга ошади. Бу жараён интилиш, илтижо, талпиниш каби ташқи ифодага эга бўлган ички психик кечинмаларда ўз аксини топади.

Психолог Е.К.Каверина боланинг ташқи таъсирга жавоб билдиришини тадқиқ қилиб, унда одамлар ва жисмларга муносабат бир хиллигини таъкидлайди. Унинг фикрича, инсоннинг афт-ангорига қараб ижобий ҳис-туйғулар уйғониши кейинчалик вужудга келади. Таъсирга берилиш ва таъсирланишнинг мазкур шакли бола билан катталар ўртасидаги алоқанинг бошланғич кўриниши ҳисобланади. Шахслараро алоқанинг бу шакли чақалоқлик даврининг тугаши ва илк болаликнинг бошланишидан далолат беради.

Чақалоқда пайдо бўладиган ижобий ҳис-туйғуларнинг оддий табиий эҳтиёжларни қондириш билан ҳеч қандай боғлиқлиги йўқ. Чунки психик дунёдаги ўзгаришларни ўрганган М.Ю.Кистяковскаянинг уқтиришича, уйқусизликдан қийналиш ва очлик уйғотувчи қўзғатувчиларни бартараф қилиш салбий кечинма ва ҳис-туйғуни пасайтиради. Боланинг катталар билан ижобий муносабатда бўлиши замирида табассум, кулги, илдам ҳаракат, товуш чиқариш бўлса ҳам, буларнинг табиий-органик эҳтиёжларни қондириш билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Аксинча, ижобий эмоционал ҳолат янги ижтимоий эҳтиёжнинг кўрсаткичи бўлиб, бола катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга киришишининг мотиви ва имконияти ролини бажаради.

Психолог М.И.Лисина ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, мазкур ёш даврида бола кўз қарашлари, ихтиёрсиз ҳаракатлари, шарпага жавоби, тамшаниши орқали катталар билан алоқа боғлайди. Кўп марта такрорланиш натижасида шартли рефлекс шаклида вужудга келган ана шу жараёнлар мулоқотга айланади. Чақалоқнинг янги шароит ва муҳитга мослашишидан

келиб чикувчи бу ҳолат кўникиш кўринишида мулоқот вазифасини ўтай бошлайди. Бироқ бу мулоқот новербал равишда (сўзлар ишлатилмай) амалга ошади, содда шаклдаги, тор кўламли шахслараро муносабатни акс эттиради.

Катта ёшдаги одамларнинг чақалоқ билан мулоқотда бўлиши унга ўйинчоқ кўрсатиши, термулиши, эркалаши унда ташқи таъсирга жавоб рефлексларини фаоллаштиради.

Психолог Д.Б.Эльконин назариясига кўра, чақалоқлик давридан илк болалик, гўдаклик даврига ўтишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуддир. Булар:

1. Кўз ва қулоқ ёрдамида диққатни муайян объектга қаратиш (тўплаш) нинг пайдо бўлиши, бола ҳаракат фаолиятининг қайта қурилиши бошлангани, алоҳида намоён бўлувчи ҳаракатнинг хулқ ҳодисасига айланиши.

2. Сиртдан идрок қилинувчи барча объектларга (субъектларга) йўналган алоҳида кўзғатузчига нисбатан шартли рефлекслар ҳосил бўлиши.

3. Катта ёшдаги одамларга (онасига ва яқин кишиларга) нисбатан эмоционал реакциялар (ҳис-туйғулар, кечинмалар) янги эҳтиёж пайдо бўлишининг кўрсаткичи эканлиги.

4. Боланинг (чақалоқнинг) катталар билан мулоқотда бўлиш эҳтиёжи унинг кейинги психик ўсиши негизини ташкил этиши ва ҳоказолар.

3.3. Гўдаклик даврининг психологик хусусиятлари

Гўдак ва мулоқот

Гўдакнинг ҳаётий фаолияти ва тақдири уни қуршаган, парваришлайдиган катта ёшдагиларга бевосита боғлиқ бўлиб, унинг барча эҳтиёж ва талаблари фақат шулар томонидан қондирилади. Психологик иборалар билан айтсак, катталар боланинг фазодаги ўрнини узлуксиз ўзгартириши, алмаштириши натижасида унда кўриш, эшитиш, тери туюш, ҳароратни сезиш, таъм билиш каби сезгилар ривожланади (такмиллашади). Катталар томонидан гўдак учун яратган объектив ва субъектив шарт-шароитлар унинг ўсишини белгиловчи муҳим туртки вазифасини ўтайди. Атроф-муҳитнинг хусусият ва хоссаларини катталар гўдакнинг психик дунёсига сингдирадилар. Шиқилдоқлар шакли, ранги ҳар хил ўйинчоқлар ва ҳоказоларни боланинг диққатига ҳавола қилиш унда жисмлар тўғрисида тасаввур образларини яратади, гўдакнинг ҳиссий билиш органлари эса уларни акс эттиради. Ўзаро мулоқот жараёнида, жисмларни ушлашга ўргатиш, машқлар натижасида гўдак “таниш” жисмларга талпинадиган, уларга қўл чўзадиган бўла бошлайди, унда ранг ва шаклни фарқлаш имконияти туғилади.

Таъсир ўтказишнинг кейинги мураккаброқ босқичида бола катталар ёрдами билан ўтириш, ўринда думалаш, тик туриш, овқатланиш қуролларидан тўғри фойдаланишни, узлуксиз ва мазмунли ҳаракатларни амалга оширишни ўрганади. Шунинг учун акс эттириш қайси босқичдалигидан қатъи назар, бевосита йўл билан амалга ошади. Умуман,

гўдаклик даврининг дастлабки босқичида олам, барча ашёлар, жисмлар тўғрисидаги маълумотлар, тасаввурлар, тимсоллар ва ҳоказолар боланинг катталар билан ҳамкорликдаги фаолияти маҳсули сифатида маънавий бойликка айланиб, унинг бош мия ярим шарлари пўстлоғи остида ўз изларини қолдиради. Мазкур даврнинг аксарият босқичларида гўдакда билим ва тажрибаларни эгаллаш, укув, кўникма ва малакаларни мустақил ўзлаштириш имкони бўлмайди.

Гўдаклик даврининг хусусиятларини ўрганган Л.С.Виготский “Гўдаклик даври” номли асарида боланинг воқеликка муносабати дастлаб ижтимоий муносабатдек туюлишини, ана шу жиҳатдан уни ижтимоий жонзот дейиш мумкинлигини уқтирди.

Д.Б.Элькониннинг фикрича, катта ёшдаги одамлар гўдакни қуршаган воқеликнинг марказий сиймоси, муҳим таркибий қисми ҳисобланиб, унинг ҳар қандай эҳтиёжини қондириш билан боғлиқ муаммолар учун таянч нуқтаси вазифасини бажарадилар. Гўдак табиий-биологик жиҳатдан онадан ажралган бўлса ҳам, аслида у билан ижтимоий боғлиқлигича қолади.

Гўдакнинг бир ёшгача давридаги психологик хусусиятларини ўрганиш бўйича қатор тадқиқотлар мавжуд. Шулар орасида Н.Л.Фигурин, М.П.Денисова, М.Ю.Кистяковская, А.Валлон, Д.Б.Эльконин, Е.А.Аркин, С.Фаянс, Ш.Бюлер, Ф.И.Фрадкиналарнинг асарлари алоҳида аҳамиятга моликдир.

С.Фаянс тажрибасида гўдакка чиройли ва жозибадор ўйинчоқлар 9 см масофадан кўрсатилганда у бутун вужуди билан уларга интилан, кейинчалик оралик 60 см бўлганида боланинг интилиши, қўл чўзиши, сушлашган, ва ниҳоят, улар 100 см дан кўрсатилганда болада интилиши, чўзилиши, ихтиёрсиз ҳаракати мутлақо сўнган. У ўйинчоқ билан бир қаторда турган катта кишига ҳам ана шундай бефарқ қараган. Масофа қанчалик қисқарса, боланинг унга интилиши, қизиқиши шунчалик кучайиб боришини кузатиш мумкин.

Юқоридаги тажриба материаллари асосида, шундай хулоса чиқариш мумкин: катталар гўдак қатнашаётган фаолиятни жонлантирадилар. Гўдакни қуршаб турган жисмлар борган сари унинг нигоҳини ўзига тортиб, мафтун қилиб, қўзғатувчи вазифасини бажариб, боланинг кидириш, мўлжал олиш, чамалаш фаолиятини кучайтиришга хизмат қилади.

Тадқиқотчи А.В.Ярмоленко ярим ёшлик гўдакларда жозибали нарсаларнинг ўзаро қиёсий таснифини тадқиқ қилган. Муаллиф олган маълумотларга қараганда, гўдак беҳисоб жисмлар орасида инсонни (катта ёшли одамларни) тобора аниқроқ, равшанроқ ажрата бошлаган. Шу билан бирга ҳаракатсиз кўрув қўзғатувчисига диққатни тўплаш 26 секунддан 37 секундгача, ҳаракат қилмаётган одамга боланинг тикилиши 34 секунддан 111 секундгача, ҳаракатдаги кўрув қўзғатувчисига қараши, 41 секунддан 78 секундгача, ҳаракатдаги инсонга эътибор бериши 49 секунддан 186 секундгача ортган. Тажрибада гўдакнинг ҳаракатланаётган одамга диққатни тўплаб туриши тўрт маротаба ортгани аниқланган.

Бизнингча, гўдак жонсиз нарсаларга қараганда одамга диққатини барқарорроқ қаратиши унинг катталарга муносабати ўзгарганидан эмас, балки улар билан алоқага киришганда суст рецептор ўрнини фаолроқ рецептор эгаллаганидандир. Гўдакда фазовий тасаввурнинг бойишида жисмларни идрок қилишдаги фарқлашнинг такомиллашуви муҳим восита ҳисобланади. Ҳаёт тажрибаси ортиб бориши, машқлар натижасида жисмларнинг аломат ва белгиларини фарқлаш уқуви пайдо бўлади.

Француз психологи Анри Валлон гўдакда ижтимоий таъсирланиш ортиб боришини атрофлича тадқиқ қилган олимдир. Унинг таъкидлашича, ярим ёшли болада бошқа одамлардан фарқли равишда жавоб реакцияси (таъсири) ўзининг юқори босқичига кўтарилади. Бола олти ойлигида бошқа кишиларнинг имо-ишорасиз таъсирига жавоб бериши (таъсирланиши) 50 фоизни ташкил қилади, етти ойлигида эса айнан шу реакция 20 фоизга камаяди, аммо имо-ишора орқали мулоқот 41 фоизга ортади; етти-саккиз ойликда бошқа кишиларга талпиниш, табассум қилиш биринчи ярим йилликдагидан тўрт марта кўпдир.

М.Ю.Кистяковская бир ёшгача болаларда катталар билан мулоқотга киришишнинг мураккаблашиб боришини ўрганиб, болалар психологияси фани учун энг зарур материаллар тўплаган ва уларни атрофлича изоҳлаган. Олиманинг фикрича, 3 ойликдан 6 ойликкача болада катта ёшдаги одамлар билан танлаб муносабатда бўлиш вужудга келади. Уч ойлик гўдак бегоналар орасидаги туққан онасини ажрата олса, ярим ёшдан бошлаб эса бегоналар ичидаги қариндошларини ҳам фарқлай билади. М.Ю.Кистяковскаянинг маълумотига кўра, 3–4 ойлик гўдак унга юзланган, эркалатган, мулоқотга киришган ҳар қандай одамга табассум қилади ёки эркаланади, 5–6 ойликда у муомала қилаётган нотаниш шахсга бир оз тикилади, кейин ё кулимсирайди ёки ундан юзини ўтиради, ҳатто, кўрқиб йиғлаб юборади. Болада ўзини парвариш қилаётган, боқаётган яқин кишиларга боғланиб қолиш содир бўлади. Ана шу сабабли онаси ёки энагасини кўрсаёқ қийқириб қаршилайди, талпинади, кўл-оёғини ихтиёрсиз типирчилатади. У ярим ёшга тўлганида атрофидаги яқин кишилар қатори қариндош-уруғларига, ҳатто, кўни-кўшниларга ҳам боғланиб (ўрганиб) кўникиб қолади. Тахминан 8–9 ойлигидан катталар билан дастлабки ўйин фаолиятини бошлайди.

Ўйин фаолиятидаги табассум, жонланиш, шодлик туйғулари аввал фақат катталар иштирокида намоён бўлади, вақт ўтиши билан ўйиннинг ўзи болага қувонч бағишлайди. Гўдак бир ёшга яқинлашган сари катталарнинг хатти-ҳаракатларини изчил кузатишдан ташқари, унда аста-секин уларнинг фаолиятида иштирок этиш туйғуси, истаги пайдо бўлади, кейинчалик уларга кўмак бериш иштиёғи туғилади. Натижада бола индивидуал фаолият туридан ҳамкорликдаги фаолиятга ҳам ўта бошлайди. Маълумки, ҳамкорликдаги фаолият мулоқот кўламини кенгайтиришга ёрдам беради.

Тадқиқотчилардан Н.Л.Фигурин ва М.П.Денисова гўдакнинг бир ёшгача давридаги психик ўсишини ўрганганлар. Олинган маълумотларидан келиб чиқиб бир ёшгача кулги инсон чехраси ва товушидан таъсирланиш

асосида вужудга келишини таъкидлаганлар. Боланинг бошини буриб қараши асосан инсоннинг товушига жавоб реакцияси тарзида намоён бўлса-да, у кейинчалик бошқа товушлардан таъсирланишда ҳам кўринади.

Болада кўрқув ҳисси кишиларни таниш ва нотанишга, қариндош ва бегонага ажратиш, ниқобни фарқлаш жараёнида вужудга келади. Шунинг учун ижтимоий тажриба ва кўникмаларни ўзлаштиришда, бирор ҳолатни яққол акс эттиришда гўдак катталарга тақлид қилади. Тақлидчанлик боланинг ижтимоийлашувига кенг имкониятлар яратади ва уни фаолиятининг янада такомиллашувига туртки бўлади.

Юқоридаги тадқиқотчиларнинг фикр-мулоҳазаларини умумлаштирсак, қимматли умумпсихологик фикрларни муайян тартибда, изчил жойлаштириш мумкин бўлади. Биринчидан, мазкур ёш даврида бола билан уни парвариш қилаётган катталар ўртасида яқин ва нисбатан барқарор алоқа ўрнатилади. Иккинчидан, гўдак қатнашадиган ҳар қандай фавқулоддаги ҳолат ва муаммоли вазиятда катталар марказий сиймога айланадилар. Учинчидан, гўдаклик даврининг охирида ҳамкорликдаги ўйин фаолияти индивидуал ўйин фаолиятига айланади.

Шундай қилиб, гўдаклик даврида катталар билан фаол алоқага киришиш эҳтиёжи туғилади ва бу алоқа нутқ давригача мулоқотнинг ўзига хос янги шакли сифатида боланинг ўсишида муҳим роль ўйнайди. Бир ёшгача даврда пайдо бўлган эҳтиёжнинг тобора чуқурлашуви билан нутқ давригача мулоқот чекланганлигининг номутаносиблиги бир ёшдаги инқирозни келтириб чиқаради. Вужудга келган қарама-қаршилик ўз ечимини нутқ орқали мулоқот даврида топади ва бола ўсишнинг бир босқичидан иккинчи босқичига ўтаётганини ифодалайди. Гўдакнинг нутқ фаолияти такомиллашган сайин мулоқотнинг мазмуни бойиб, кўлами кенгайиб боради. Натижада ҳақиқий маънодаги шахслараро муносабат вужудга келади, гўдакнинг шахсга айланиши ва ижтимоийлашувига кенг имкониятлар яратади. Мазкур даврда гўдакнинг ўсишини таъминловчи объектив ва субъектив шароитлар яратилиши – боланинг фаоллиги ортиши учун психологик негиз бўлади.

Л.И.Божович олиб борган тадқиқотнинг натижаси туғилиш даврига келганда боланинг мия пўстлоғи фаолият кўрсата бошласа-да, аслида у на анатомик ва на функционал жиҳатдан ривожланган бўлишини кўрсатди. Ваҳоланки, унинг психик дунёсида вужудга келадиган эҳтиёжларнинг кучи, давомийлиги, барқарорлиги ана шу ривожланишга боғлиқдир. Шундай экан, органларнинг ривожланиши гўдакнинг функционал ҳолатига алоқадорлиги сабабли бош миянинг ривожланиши ҳам унга янги қўзғатувчиларнинг таъсир қилишига ва бу таъсирнинг бош мия катта ярим шарлари пўстлоғида фаолият уйғотишига боғлиқдир. Бош мия марказлари эса жадаллашган ориентировка фаолиятининг кучлилиги туфайли функционал жиҳатдан ривожланади.

Моҳир тадқиқотчи Н.М.Аскариннинг фикрича, катта ёшдаги одамнинг табассуми ёки ёқимли овозидан бошқа ҳеч қандай қўзғатувчи гўдакда шунчалик қувонч ва шодлик ҳис-туйғусини вужудга келтира олмайди. Шу

сабабли қувонч туйғусини уйғотиш ва мустаҳкамлаш учун тарбиячилар гўдак билан тез-тез мулоқотда бўлиши, ёқимли оҳангда, самимий суҳбатлашиб туриши лозим.

Ҳаракатнинг психологик хусусиятлари ва механизмларини қатор тажрибалар асосида ўрганган олимлардан Д.Б.Элькониннинг ишонч билан таъкидлашича, 2–3 ҳафталик гўдакда кўз конвергенцияси вужудга келса ҳам, ўз нигоҳини турли жисмларга қаратиб туриш жараёни жуда қийин кечади, ҳаётининг 3–5 ҳафталарида эса унинг нигоҳи оз фурсат бўлса-да, муайян объектга тўплана бошлайди. 4–5 ҳафталик гўдакда 1–1,5 метр наридаги жисмларни кузатиш кўникмаси ҳосил бўлади. Икки ойлик бола 2–4 метр узоқликдаги нарсани кузатишни ўрганади, у уч ойлигида 4–7 метр ораликдаги жисмларни ҳам пайқай олади, ниҳоят, 6–10 ҳафталик гўдак ҳатто, айланаётган нарсаларнинг ҳаракатини идрок қилиш имкониятига эга бўлади. Кейинчалик ҳиссий органларининг кўз билан турли функционал алоқалар ўрнатиши қарор топади. Гўдак тўрт ойлигида унинг жисмга тикилиши ва томоша қилиши нисбатан барқарор бўлади.

Юқоридаги фикрларга қарамай, мазкур ёшдаги болаларда қўл ҳаракати ҳали беихтиёр хусусиятга эга бўлиб, жисмларни мақсадга мувофиқ ҳаракатлантиришдан анча узоқдир. Гўдак 4 ойлигидан бошлаб нарсага қўлини йўналтиради, аста-секин унда пайпаслаш укуви намоён бўла бошлайди, 5–6 ойлигида нарсани ушлаш ва уни ўзига тортиб олиш (қўлдан юлиб олиш) кўникмалари шаклланади. Ҳаракат ва тери туюш органлари сифатида қўш вазифани ўтовчи кўриш қобилияти бир маромда ривожланишдан бирмунча кечикади. Бола 6 ойлигида унда ўтириш, туриш, эмаклаш, юриш, гапириш кўникмалари шаклланади.

Юқоридаги ҳолларнинг моддий асосини ўрганган Н.М.Шчелованов 2 ойлик болада бош мия ярим шарлари пўстлоғи ўз функциясини бошлашини, бу ҳол барча идрок қилиш органларида, жумладан, эшитув, кўрув аппаратларида шартли рефлекслар пайдо бўлганидан далолат беришини уқтиради. Олимнинг фикрича, эшитиш, кўришнинг юксак анализаторлари, ҳаттоки, уларнинг кортикал бўлимлари ривожланганидан кейин болада ҳаракат ва ҳаракат ҳодисаси ривожланади.

Д.Б.Эльконин ўз тадқиқотларидан кўзнинг ривожланиши 4 ойлик гўдакда айрим ҳаракатларни ва ҳаракатланувчи объектларни кузатиш имконини яратади, деган хулоса чиқаради. Мазкур ёш даврида предметнинг ҳаракати кўз ҳаракатини вужудга келтиради. Унинг ривожланиши қўл билан пайпаслаш ҳаракати пайдо бўлиши билан бошланади.

Гўдакнинг ҳаракати ўз қўлини силаш ва ушлаб кўришдан бошланиб, чойшаб ва кўрпачаларни пайпаслашга бориб етади. Одатда, бола қўлини узоқ вақт кўрпача ва чойшаб устида ҳаракатлантиради. Ташқи таъсирга жавоб сифатида пайдо бўлган психик жараённинг мазмуни қўлнинг жисм кетидан эмас, балки жисм бўйлаб ҳаракат қилишидан иборатдир.

Д.Б.Эльконин ва В.С.Мухиналарнинг фикрича, болада 5 ойлигидан жисмларни ушлаш ҳаракати бошланади: унда предметни пайпаслаш учун

қўлини узатиш ва узатилган қўллари кўздан кечириш ёки текшириш вужудга келади. Бунда ушлаб олиш содир бўлмаса-да, ушлашга интилиш бўлади; ваҳоланки, гўдакнинг қўл бармоқлари нарсани ушлаб туриш имконига эга бўлмайди.

Гўдак бир неча марта натижасиз ҳаракат оқибатида кафт ва бармоқларини яқинлаштириб, шундай қулай ҳолат яратадики, қўлининг учи жисмга тегиши биланок уни ушлаб олади. Қўл билан ушлашнинг вужудга келиши ҳам гўдаклик даврининг муҳим ривожланиш палласи ҳисобланади. Чунки қўл билан ушлаш ҳаракати, биринчидан, кўриш ҳаракатини мувофиқлаштира, иккинчидан, мазкур психологик ҳолат биринчи йўналтирилган ҳаракатни ифодалайди, учинчидан, жисмларни ушлашга интилишнинг ўзи нарса билан турли ҳаракатларни бажариш (манипуляция)нинг энг қулай шартидир.

Кўпгина психологларнинг фикрича, олти ойлик гўдак ётган жойидан туриб ўтиришга ҳаракат қилади. Чунки бунда жисмни тутиб турган қўлнинг ҳаракатини кузатиш имкони туғилади, ўтирганда қўл ҳаракатлари билан кўрув идрок майдони ўзаро мутаносиблашади. 7 ойликдан болада нарсани идрок қилиш ва ушлаб олиш ҳаракати ўртасида узвий алоқа вужудга келади. Масалан, бола ўйинчоқни кўриши биланок уни олиш учун қўлини чўзади.

Н.Л.Фигурин ва М.П.Денисоваларнинг фикрича, ярим ёшгача даврида гўдакда жисмларга такрорий интилишнинг пайдо бўлиши ҳаракатнинг ривожини янги босқичга кўтаради. Муаллифлар мазкур ҳолатни чуқурроқ ўрганиш мақсадида синалувчилар ҳар хил рангли ва ҳажмли куб, цилиндр, призма каби геометрик жисмларни кўрсатишган. Ҳар қайси жисм болада фаол ориентир (чамалаш, мўлжал) рефлексини вужудга келтирган: бола аввал жисмни кўздан кечирган, кейин уни қўлига олган, у билан машғул бўлган, сўнгра унга узоқ термулган қайтадан ушлаб кўрган, бир қўлидан бошқа қўлига бир неча марта олиб ўйнаган. Жисм 15–25 дақиқа гўдакнинг қўлида турган, олинган ва ундан фарқли яна битта жисм билан қўшиб, гўдакнинг олдида қўйилган. Тажрибада бола таниш жисмга мутлақо эътибор қилмай, фақат “янги”сига талпинаверган. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, “янгилик” аломати бола учун муҳим аҳамият касб этгани сабабли унда ориентир рефлекси борган сари фаоллашиб борган. Шунинг учун “янги”лик аломатининг қўзғатувчилик хусусияти боланинг фаолиятида учрайдиган такрорий ва узлуксиз ҳаракат механизмларини тушунишга, идрок қилинаётган нарсаларга фаол кўз югуртириш ва жисм билан турли ҳаракатларни бажаришнинг психологик моҳиятини очишга хизмат қилади.

Кейинчалик, яъни гўдак иккита жисмдан фойдаланиши, улар билан машғул бўлиши натижасида унда мазкур предметлар билан функционал ҳаракатларни амалга ошириш содир бўлади. Нарса билан функционал ҳаракатни амалга оширишда, биринчидан, шу ҳаракатлар предмет билан муносабат ўрнатишни талаб қилади, иккинчидан, мазкур ҳаракатдан фойдаланиш жараёнида гўдакнинг қўл ишлари кўлами кенгаяди.

Р.Я.Абрамович – Лехтман гўдакнинг бир ёшгача даврида предметлар билан ҳаракат қилишини ўрганиб, уларнинг олтита ривожланиш босқичидан иборат эканлигини айтади. Булар: а) фаол сергаклик (тетиклик) – 2 ҳафталикдан 4–5 ҳафталиккача; б) сенсор фаоллик – 1,5 ойликдан 2,5–3 ойликкача; в) ҳаракатолди – 2,5–3 ойликдан 4–4,5 ойликкача; г) содда “сермахсул” ҳаракат – 4 ойликдан 7 ойликкача; д) ўзаро боғланган (уйғун) ҳаракат – 7 ойликдан 10 ойликкача; е) функционал ҳаракат – 10–11 ойликдан 12–13 ойликкача давом этади. Муаллиф ҳар бир босқичнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам схематик, ҳам текстуал тарзда ифодалаган.

Бир ёшгача болаларда таъсирланишнинг энг муҳим жиҳатлари пайдо бўлиши ва шаклланиши жараёнининг ривожланиши схемасини Н.Л.Фигурин ва М.П.Денисова туздилар. Бунинг учун улар таъсирланишнинг 34 та кўринишини танлаб: таъсирланиш мавжуд эмаслиги, таъсирланиш намоён бўлиши, узил-кесил таъсирланиш шаклланиш босқичларига психологик тавсиф берганлар.

Жисмнинг хусусиятига қараб бола ҳаракатидаги ўзгаришларни М.Ю.Кистяковская, Д.Б.Эльконин, Е.А.Аркин, В.С.Мухина, Н.А.Менчинская ва бошқалар, рецептор фаолият механизмларини И.П.Павлов ва унинг шогирдлари Ф.Р.Дунаевский ва бошқалар ўрганишган. Уларнинг талқинича, эмаклаш – гўдакнинг фазода мустақил ҳолда ўрин алмаштириши, ҳаракат қилишнинг дастлабки кўринишидир. Мустақил юриш – гўдакнинг инсонларга хос йўсинда фазода силжиш, жойидан қўзғалишни амалга ошириш учун муайян даражада тайёргарликни тақозо қилувчи ҳаракатларнинг янги кўринишидир.

Шундай қилиб, гўдакнинг жисмлар билан бевосита амалий алоқага киришуви ва улар ёрдамида ҳаракатланиши нарсаларнинг янги хосса ва хусусиятларини билиб бориши, улар билан муносабатини янада кенгайтириши учун имкон яратади.

Ҳаётининг иккинчи ярим йилида боланинг предметлар билан ҳар хил ҳаракатларни амалга оширишдаги илдамлиги, ориентирлаш фаолиятининг мураккаблашуви, фазода ўрин алмаштиришининг янги шакллари вужудга келиши уни катта ёшдаги одамларга бевосита боғлаб қўяди.

Гўдак ўсишининг мураккаблиги унинг хилма-хил фаолияти ўзаро боғланганидир. Шунинг учун катта ёшдаги одамлар бу даврда гўдакнинг эҳтиёжларини тўла қондиришга ҳаракат қилишлари керак. Шундагина уларнинг бола психик дунёсига мунтазам ва мақсадга мувофиқ таъсир этиши бола бош мия катта ярим шарлари пўстининг фаолиятини такомиллаштиради.

Гўдак ҳаётининг дастлабки ойларидан бошлаб, ўйин фаолияти унинг ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди ва унда кўриб ва эшитиб идрок қилиш уқувини ўстиради, жисмларнинг ранги, шакли, катта-кичиклигини ажрата олиш қобилиятини ривожлантиради. Ўйин фаолияти гўдакнинг борлиқни билишида ва уни акс эттиришида муҳим роль уйнайди.

3.4. Гўдакда мулоқот кўламининг кенгайиши ва нутқнинг вужудга келиши

Олдинги саҳифаларда баён қилинганидек, гўдакнинг катталар билан узвий боғлиқлиги мажбурий мулоқотга киришишни тақозо қилади. Шахслараро алоқа ўрнатиш зарурати болада новербал, нутқсиз мулоқотнинг махсус шакли пайдо бўлишига олиб келади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, организмнинг ташқи ва ички қўзғатувчиларга жавоби “жонланиш”ни келтириб чиқаради. Мулоқотнинг энг оддий кўринишлари кейинчалик бошқа мураккаброқ кўринишларининг вужудга келишига пухта замин яратади.

Катта ёшли кишилар товушига тақлид қилиш, гўдакни қуршаб турган одамлар нутқини идрок қилиши том маънодаги нутқ фаолиятини таркиб топтиради. Мулоқотнинг сўнгги турлари гўдак ҳаётининг иккинчи ярим йилида кўзга ташланади. Унинг ўзини парваришлаётган, одамларга илиқ табассум, қувонч на шодлик туйғуси билан боқиши фақат хуш кечинмаларидан эмас, балки ички механизмларини ифодаловчи, муайян даражада ташкил топган ижобий таъсирланишни акс эттирувчи мулоқотдан ҳам иборатдир. Катта ёшли одамлардан таъсирланиш ҳис-туйғуси гўдакнинг ҳаёти ва фаолиятида бир неча йўналишда қарор топиб боради. Улардан биттаси қувонч ёки табассум туйғусида: катталарга бутун вужуди билан талпиниши, тикилиб туриши, ҳаракатларини кузатиши, қўлини узатиши, бошини қўзғатувчи келган томонга буриши, ўзига хос товушлар чиқариши ёки гугулашида яққол кўринади. Таъсирланиш ҳис-туйғуси “жонланиш мажмуаси” билангина эмас, балки унинг алоҳида таркибий қисмлари (товуш, чехра ва ҳоказолар) таъсирида ҳам вужудга келади. Таъсирланиш туйғуси кейинчалик танловчанлик хусусиятини касб этиб, фақат айрим (яқин, туғишган) кишиларга нисбатангина ҳосил бўлади.

Олдинги бўлимларда таъкидланганидек, таъсирланиш туйғуси аввал умумий хусусиятга эга бўлади, кейинчалик (4–5 ойлик пайтларда) кишиларни таниш ва бегонага ажратиш билан яқунланади. Яъни танишлар гўдакда чуқур ижобий кечинмалар ҳосил қилса, бегоналар қувонч ва табассум ҳисларини бутунлай тўхтатишга ҳам олиб келади. Таниш киши психик жараён сифатида боланинг психикасида алоҳида аҳамият касб этади. Шу боисдан катта ёшдаги одамлар гўдак учун дастлабки таниш жараённинг объектига айланадилар ва мулоқот давомида ижобий таъсирланиш туйғусини пайдо қилувчи қўзғатувчи вазифасини ўтайдилар.

Инсонга қаратилган таъсирланиш туйғуси вақт ўтиши билан турли жисмларга ҳам кўчади. Катталар қўлидаги масалан, ўйинчоқ гўдакда қувонч ва жонланиш ҳиссини уйғотади, жисмларнинг бола нигоҳини ўзига жалб этиш хусусияти ҳам катталар ёрдамида рўёбга чиқади. Гўдак ярим ёшида улар билан мулоқотга киришиш жараёни икки хил хусусият касб этади. Аввал мулоқот бир томонлама, фақат таъсир ўтказиш билан чегараланса, энди тескари муносабат (гўдакнинг уларга жавоби тариқасида) ҳам вужудга келади. Чунончи, бола катталарнинг кийимини тортқилайди, уларга

кичкаради, ҳатто, ҳиқиллайди ва ҳоказо. Мазкур психик ҳолат боланинг катталар билан мулоқоти ривожланишнинг юқорироқ босқичига кўтарилганидан далолат беради. Гўдакнинг катта одамларга қўядиган талаблари (гарчи қатъий оҳангда, сўз билан ифодаланмаса-да) бевосита ёрдамга муҳтожлигини билдириш (масалан, қўлини ўйинчоқ қисиб олса, қўйлаги илиниб қолса, коптоги думалаб кетса, чарчаса ва бошқа ҳоллар рўй берса, бошқаларни чақирувчи сигнал) вазифасини бажарса, кейинчалик шунчаки чақириш воситасига айланади ва бу ҳол мулоқотга эҳтиёждан, унинг нисбатан тақчиллигидан келиб чиқади. Шунингдек, бола ўйин фаолиятида қийинчиликларга учраса, ўйин қовушмаса ҳам мазкур чақирик воситасидан фойдаланади.

Бола ҳаётининг иккинчи ярим йиллигида катталар нутқини идрок қилиши ва уни тушуниши жадал суръат билан ўсаверади. Чунки она ёки тарбиячи уни парваришлаш ва тарбиялаш жараёнида ҳар бир ҳаракатни тушунчалар, сўз бирикмалари, атамалар билан бирга амалга оширади, ҳаракат билан предметнинг узвий боғлиқлигини ёритишга тиришади. Маълумки, ҳар қайси предмет ва воқеа ўз номи билан ифодаланади, натижада бола учун онанинг ёки тарбиячининг (мураббиянинг) нутқини тушуниш ва уни илғаб олиш бирмунча енгиллашади. Буларнинг барчаси бола билан катта ёшли одамлар ўртасида узлуксиз ҳамкорлик вужудга келишини тақозо қилади. Боланинг ҳамкорликдаги (ота-она, энага, мураббия ёки туғишганлари иштирокидаги) ўйин фаолияти ҳам, ҳис-туйғуга берилиши ҳам нутқ ва нутқ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Олима Г.Л.Розенгарт-Пупко боланинг нутқни тушуниши (идрок қилиши) жараёнини ўрганиб, кўрув идроки ва предметларга кўз югуртириш, уларнинг номларини тушуниш ривожланишига ёрдам беради, дея хулоса чиқаради. Тадқиқотчилардан З.И.Барабанова гўдакнинг нутқни идрок қилишини текшириб, ундаги турли анализаторларнинг ролига баҳо беради. Унинг маълумотларига қараганда, кўзғатувчи 10 марта намоён бўлишида кўрув анализаторларининг йўналиши 86 фоиз болада сақланган, эшитув анализаторининг эса 60 фоиз синалувчиларда йўқола бошлаган. Кўзғатувчининг 20 марта таъсир кўрсатиши натижасида кўрув анализаторини таъсирланиш ориентировкаси 18 фоиз болада сўнган, эшитув анализатори худди шу пайтда умуман батамом сўниб бўлган.

Д.Б.Эльконин хулосасига кўра, нутқни тушуниш вужудга келишининг асосий шартлари қуйидагилардан иборат: а) умумий ҳолатдан жисмни ажрата олиш; б) нарсага диққат-эътиборини тўплаш; в) фавқулодда ҳолатга қараб англанадиган ҳис-туйғунинг мавжудлиги ва бошқалар.

Ўзгалар нутқини тушуниш кўрув идрокининг замирида вужудга келади. Болани ўзгалар нутқини тушунишга ўргатишда катта одам бирор ўйинчоқдан таъсирланишни ҳосил қиладиган кўзғатувчини уйғотади. Бунда ўзи жисм ва расмларга боланинг диққатини жалб этади ёки унинг қўлидаги ёхуд стол устидаги объектларни кўрсатиб “Сурнай қани?”, “Катта айикча

кани?”, “Копток қани, автомобил-чи?” каби саволлар билан мурожаат қилади.

Катталарнинг бола билан машғулотларни бир неча марта такрорлаши натижасида талаффуз қилинаётган сўз билан предмет узвий боғланади ва бу боғланиш бир неча босқичларда намоён бўлади. Даставвал катталарнинг саволи болада ҳеч қандай таъсирланиш туйғусини кўзғатмайди, ҳатто, гўдак ўша предметга қиё ҳам боқмайди. Иккинчи босқичда болада саволга нисбатан суст ҳаракатланиш ҳосил бўлади ва у предмет турган томонга диққатини йўналтиради. Нутқни идрок қилишнинг учинчи босқичида гўдак учун жисмнинг моҳияти ва мазмуни муҳим аҳамият касб этмайди, балки берилаётган саволнинг интонацияси, ритми, темпи, мантикий урғуси бош мезон, асосий туртки вазифасини бажаради. Ўзгалар нутқини тушунишнинг охирги босқичида гўдак предметни англатувчи сўз билан предметни ўзаро боғлаш имкониятига эга бўлади, натижада бошқа жойлардан ҳам шу предметни топиш учун ижодий изланишга ҳаракат қилади. Нутқни идрок қилиш ва тушунишнинг охирги босқичи гўдакнинг 9–10 ойлигидан бошланади ва уни ўзгалар нутқини тушунишнинг илк шакли ва кўриниши деб аталади.

Тадқиқотчи Ф.И.Фрадкина катталарнинг гўдакка қаратилган нутқидан қуйидаги таъсирланиш ҳолатларини кўриш мумкинлигини аниқлаган: 1) номи айтилган предметга жавоб тариқасида бурилиб қараш (7–8 ойликда); 2) турмуш тажрибасида эгалланган ҳаракатларни катталар эслатиши биланок бажаришга интилиш (7–8 ойликда); 3) катталарнинг нутқ орқали кўрсатмаси бўйича оддий топшириқларни бажариш (9–10 ойликда); 4) нутқ орқали кўрсатма бўйича зарур предметни танлаб олиш (10–11 ойликда); 5) “Мумкин эмас” деган тақиқловчи сўз таъсирида ҳаракатини тўхтатиш (12 ойликда) ва ҳоказо.

Гўдакда ўзгалар нутқини идрок қилиш ва унга жавоб беришга интилиш, хусусан кўзғатувчига жавобан у ёки бу ҳаракатни амалга ошириш мураккаблашиб бораверади. Булар унинг ақлий имкониятлари даражасига (тийраклигига, топқирлигига) бевосита боғлиқ бўлиб, бола улардан таъсирланиш натижасида нарсаларга нигоҳ ташлайди, уни ушлаб олиш учун кўл чўзади, унга эмаклаб боради. Тушуниш вужудга келаётган жараёнда фавқулодда ҳолатга қараб таъсирланишнинг ўзи ҳам мураккаблашиб боради. Дастлаб таъсирланиш бирор жисмга нисбатан пайдо бўлади, кейинчалик бирор жисмни бошқа объектлар билан ёнма-ён турган жойидан танлаб олиш бирмунча қийинчилик билан кўчади. Тушунишнинг ривожланиш босқичлари кўрув идроки билан нутқ ўртасидаги ўзига хос муносабат тариқасида намоён бўлади. Шунинг учун тушуниш, яъни нутқни идрок қилиш гўдакни ориентирлаш фаолияти негизида вужудга келиб, кўрув ориентирини шаклида ифодаланади. Тушунишнинг ўзи ҳам кўрув ориентирининг ўсишида янги босқич ҳисобланиб, ҳаракатнинг сўз билан бошқарув босқичига кўчганлигини билдиради.

Д.Б.Элькониннинг фикрича, бир ёшгача бола психикаси ўсишининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат: 1) катталар нутқини тушуниш ҳамда дастлабки сўзларни мустақил талаффуз қилиш; 2) предметлар билан хилма-хил ҳаракатларни уйғунлаштириб, иш-ҳаракатини бажариш; 3) юришга уринишнинг рўй бериши; 4) хатти-ҳаракатни сўз билан бошқара олиш; 5) сўз билан гўдакнинг идрок қилиш фаолиятини бошқариш ва ҳоказолар.

Шундай қилиб, бир ёшгача гўдак эгаллаган энг қимматли хусусият пайдо бўлади ва у боладаги ижтимоий эҳтиёжнинг вужудга келишида ва унинг шу эҳтиёж орқали катта ёшдаги одамлар билан бевосита мулоқотга киришида ўз ифодасини топади. Шунинг учун жисмлар билан мақсадга мувофиқ хатти-ҳаракатларни биргаликда амалга оширишда, билиш жараёнлари ва шакллари замирида мулоқотга эҳтиёж туғилади. Гўдакнинг ўсиши катталар билан мулоқотга киришиш натижасида рўй беради.

Демак, уч ойлик гўдак гапираётган одамни ўз кўзлари билан топиш имкониятига эга бўлади, чунки унда шу пайтгача товуш манбаини излаш укуви шаклланади. Шунга кўра бола товуш келган томонга қараб, сўзловчига муносабатини ҳис-туйғуга ўраб ифодалай олади. Гўдакнинг борган сари диққат билан атроф-муҳит манзараларини ва ҳар хил овозларни эшитиш ҳамда кўриш имконияти унинг умумий ўсишида алоҳида аҳамият касб этади. Тажрибалар таҳлилидан кўринишича, кўриш, эшитиш анализаторлари гўдакнинг воқелик ва борлиқ билан, катталар билан ўзаро мулоқотга киришиши натижасида такомиллашади. Гўдакнинг ўз кўзлари орқали инсон ва жисмлар тўғрисида муайян маълумот олиши турмуш тажрибаси ортиб бориши билан вужудга келади. Эшитиш анализаторлари ёрдамида товушларни идрок қилиш овозларни фарқлашдан иборат шартли рефлексларнинг табиатига кўпроқ боғлиқдир. Шу сабабли гўдак инсон билан мушакнинг товушини ажрата билади, уларнинг кучсиз ва кучлилигини, ёқимли ва шовқинлилигини сезади. Унинг эшитиб тушуниши ва нутқни идрок қилиши кўпинча шартли боғланишларнинг сифати билан ўлчанади.

Инсон зотининг бир ёшгача даврини нутқгача давр деб аташ одат бўлиб қолган. Бу давр мобайнида гўдак бош мия ярим шарлари иккинчи сигналлар системаси фаолияти билан боғлиқ анчагина ишларни амалга оширади. Нутқни тушуниб идрок қилиш эса кун сайин ўсиб, такомиллашиб боради, унинг кўлами кенгаяди.

Гўдак икки ойлик бўлгунча ғудурлашни ўрганади. Ғудурланиш ижобий ҳис-туйғу, барқарор кайфиятнинг маҳсули сифатида бошланади. У аста-секин артикуляр аппаратнинг такомиллашуви натижасида товушларни ўзаро фарқлай бошлайди. Юқорида айтилганларнинг барчаси, бола амалга ошираётган нутқ фаолиятининг нишонаси туғилаётганини кўрсатади.

Гўдак ҳаётининг биринчи ярим йилида турли хусусиятларга эга анализаторлар ривожланиб, ориентирлаш реакцияси аниқроқ ифодалана бошлайди. Шартли рефлекслар кўлами тобора кенгайиши натижасида воқеликка ҳиссий муносабат такомиллашади. Гўдак ҳаётининг иккинчи ярим

йилида эса у катталарнинг имо-ишораларини тушуниб идрок қила бошлайди. Фаол нутқ аломатларининг вужудга келиши билан гўдаклик даври тугайди ва илк болалик ёш даври бошланади.

3.5. Илк болалик давридаги психик ўсиш

Инсон онтогенезида унинг 1 ёшдан 3 ёшгача ўсиш даври алоҳида аҳамият касб этади. Чунки бу даврда инсон зотига хос энг муҳим сифатлар, характер хислати, атроф-муҳитга, ўзгаларга муносабат, хулқ-атвор, тафаккур ва онг каби психик акс эттиришнинг турли кўринишлари шаклланади. Буларнинг барчаси қарама-қаршиликлар кураши остида таркиб топади, яъни унинг имконияти билан интилиши ўртасидаги зиддият ривожланиш негизи ҳисобланади.

Боланинг юришга уриниши, турли нарсалар билан овуниши ва машғул бўлиш имкониятлари кенгайиши, унинг катталарга бевосита тобелиги, уларга боғлиқлиги нисбатан камайишига олиб келади. Бинобарин, унинг мустақил ҳаракат қилиши учун зарур шарт-шароитлар яратилади.

Р.Я.Абрамович-Лехтманнинг тадқиқотларида ифодаланишича, бир ёшли ва бир ёшу икки ойлик болада турли нарсалар билан ҳаракат қилишнинг оддий тури жадал ривожланади. Бошқача айтганда, унда жисмлар билан муайян ҳаракатни амалга оширишнинг нисбатан барқарор усуллари шакллана боради. Шундай ҳаракатлар тобора ортади ва мураккаблашади, уларнинг моҳияти борган сари чуқурлашади, кўлами эса кенгаяди.

Д.Б.Элькониннинг фикрича, болаларда кенг кўламли ва кўп миқдордаги предметларни таниш, идрок қилиш, уларнинг хусусиятларини ўзлаштириш эҳтиёжининг ортиши катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга киришиш майли, туйғуси ва истагини кучайтиради. Шундай бўлса-да, бу муаммо бола шахсий ўйин фаолиятини ташкил қилишда ҳали катталарнинг мададига ва ёрдамга муҳтожлигини кўрсатади.

Бир ёшли ва ундан сал ошган боланинг ҳар хил ҳаракатли ўйинларда муваффақиятсизликка учраши кўзлаган ишни бажаришидаги нохуш кечинмалар унинг руҳий дунёсида дастлабки жазава (аффектив) туйғу ва ҳисни вужудга келтиради. Шунингдек, ўз фаолиятида учрайдиган кўнгилсиз воқеаларга шахсий муносабатини билдириш – акс эттиришнинг янги шакли таъсирланиш (реакцияга киришиш)ни таркиб топтиради.

Аччиқланиш, жаҳл кўзғалиши, қаҳру ғазаб туйғуларининг хусусиятини тадқиқ қилган Т.Е.Конникова маълумотларига биноан, бир ёшли болада кўпинча безовталаниш, хатти-ҳаракатдаги “портлаш”, қаҳри қаттиқлик юзага келади. Олиманинг фикрича, унинг психикасида пайдо бўлаётган хулқ ҳосиласи тиришқоқликнинг ўзига хос кўринишидан иборат бўлиб, у ўзи ёқтирган нарсани тезроқ қўлига олиш хоҳиши билан узвий боғлиқдир.

Одатда, аффектив ҳолатга берилишни ёки аффектив таъсирланишни бола катталар билан мулоқотда психик жиҳатдан қониқмаслиги ҳосил қилади. Психологик маълумотларга кўра, “портлаш”, “лов этиш” хусусиятига эга бўлган аффект қуйидаги сабаблар билан вужудга келади: 1) катталар

боланинг хоҳиш-истакларини тушунмаслиги, имо-ишораси ва юз-чеҳра ҳаракатларига, пантомимикасига (юз билан тана ҳаракатлари қўшилиши) эътиборсизлиги; 2) боланинг ихтиёрсиз хатти-ҳаракатига батамом қаршилиқ кўрсатиши, шунингдек, унинг талабини бажармаслиги, қониктирмаслиги; 3) боладаги ўзгаришларга оид билимлардан беҳабарлиги, бу ўзгаришларни олдиндан сеза олмаслиги ва бошқалар.

Жазавага тушишнинг хусусияти ва даражаси боланинг яшаш шароити ҳамда унга катталарнинг муносабатида ўз ифодасини топади ва маҳаллий мезонлар ёрдами билан аниқланади. Н.А.Менчинская ўз кундаликларида бир ярим ёшли ўғлининг ўжарлигини шундай таърифлайди: “Мумкин эмас!” деган тақиқлашга жавобан Саша ўжарлик қилар, шўхлигини яна зўр бериб давом эттиришга уринар эди; унинг ўжарона хоҳишини бошқа объектга тортиш билангина бартараф қилса бўлар эди: кўпинча тақиқлашга қарши йиғлаб инжиқлик қилар, ҳатто, ўзини полга отар қўл ва оёқларини тапиллатар, аммо бундай “жазава” унинг хулқида жуда кам содир бўлиб, уни бундай шўхликларидан тез ва осон чалғитиш мумкин эди..”

Психологлардан Л.С.Виготский, П.П.Блонский ва уларнинг шогирдлари олиб борган ишлардан кўринадики, болада пайдо бўлган дастлабки сўз-ибора гўдаклик давридан илк болалик даврига ўтишнинг энг муҳим жиҳати ва шарт ҳисобланади. Ҳаракат билан сўзнинг боғланиши боланинг мустақиллиги ва мустақил фаолиятни амалга ошириши учун зарур шароит яратади, унда интилишни жадаллаштиради.

Немис психологлари В.Штерн, К.Бюлер ва бошқаларнинг тадқиқотларида баён қилинишича, бола қўллайдиган дастлабки сўзлар иккита муҳим хусусиятга эгадир: биринчи хусусияти улар катталар нутқидаги сўзлардан фонетик жиҳатдан кескин фарқланишидир; иккинчи хусусияти эса ўзининг қамрови билан кўпмаъноли эканлигидир. Бошқача айтганда, мазкур сўзлар, иборалар маълум предметни эмас, балки қатор нарсаларнинг номини, ҳатто, гуруҳларини англатиши мумкин.

Юқоридаги мулоҳазаларнинг далили сифатида Т.Е.Конникова тажрибасидан намуна келтирамиз. Олиманинг нуқтаи назарича, катталар билан болалар мулоқотида ишлатиладиган сўзларнинг фарқлари турли манбага ва асосга боғлиқдир: а) болалар нутқида шундай сўзлар қўлланадики, улар ҳеч қачон катта одамларда шундай маънони билдирмайди (адига – балиқ мойи, ика – шарф, гили-гилига – қалам); б) кўпинча бола нутқидаги сўзлар катталар сўзлашувининг маълум бўлагини эмас, балки унинг ўзагини ташкил қилади, холос (“ис” – иссиқ”, “ди” – келди); в) болалар катталар қўллайдиган сўзларни бузиб талаффуз қилсалар-да, лекин предметнинг тимсолига асосланиб, уларнинг умумий фонетик ва ритмик жиҳатларини сақлайдилар (“ти-ти” – соат, “па-па” – машина, “линг-линг” – радио, телевизор); г) тақлидий сўзлар (“вов - вов” – ит, “му-му” – сигир, “ба - ба” – қўй кабилар).

Д.Б.Эльконин тажрибасида бир ёшу уч ойлик Галя учун “ака” деган тушунча (сунъий бўлса-да) ҳўл мевалар, конфет, қанд, золдир сингари

нарсаларни англатган. Т.Е.Конникова тажрибасида эса худди шу ёшдаги Нонна “кх-кх” деганда мушук, соч, мўйнани атаган. Бу мисолларни психологик нуқтаи назардан таҳлил қилсак, уларда умумпсихологик қонуниятга ва хоссага мос келувчи иккита хусусият ҳақиқатан мавжудлигига ишонч ҳосил қиламиз, чунки бу воқелик методологик ҳамда феноменологик аҳамият касб этади.

Жуда кўп йирик психологлар фикрига ва кузатишларимиз натижаларига кўра, боланинг нутқи ихтиёрсиз бирданига вужудга келиш хусусиятига эга бўлиб, катталарнинг мазмунли нутқи таъсирида “ночор аҳволга тушиб” қолиб, ўз фаоллигини йўқотади. Ҳатто, зарур шарт-шароит яратилган тақдирда ҳам бола ўзининг нутқ бойлигидан унумли фойдалана олмайди, чунки унда нутқнинг ички дастури мавжуд эмас, шу боисдан тасодифий хусусиятга эга.

Болада дастлабки фаол нутқнинг шаклланиши муаммоси билан шуғулланган Ф.И.Фрадкина илмий-амалий аҳамиятга молик кўп маълумотлар тўплаган. Унинг тажрибасида табиий мулоқот пайтида бола бирор сўзни бир кунда ўзлаштирган, бироқ сунъий шароитда эса 10–11 кун давомида ўша сўз билдирган предметнинг тимсолини кўрсатиш имкониятига эга бўлган. Ф.И.Фрадकिनанинг маълумотига кўра боланинг нутқ бойлиги 10 ойликда 1 тадан 5 тагача, 11 ойликда 3 тадан 8 тагача, 12 ойликда 7 тадан 16 тагача, яъни жуда чекланган бўлади. Бундан ташқари, олима ҳаракат жараёнида сўзларни талаффуз қилиш имконияти кенглигини баён қилган. Шундай қилиб, нутқнинг дастлабки ривожланиш босқичида сўз билан предмет, сўз билан ҳаракат ўртасидаги узвий алоқа фақат мулоқотга эҳтиёж туғилган тақдирда пайдо бўлади ва бу эҳтиёж катталарнинг бевосита раҳбарлиги ҳамда ҳамкорлигидаги фаолият орқали вужудга келади. Ўзгалар нутқини идрок қилиш ва тушуниш ҳамда ундан унумли, фаолроқ фойдаланишнинг энг муҳим шarti болада нутқ орқали мулоқот эҳтиёжининг мавжуд бўлишидир. Нутқ орқали мулоқот эҳтиёжининг пайдо бўлиши боланинг психик жиҳатдан ўсишида муҳим туртки вазифасини бажаради ва уни мустақиллик сари етаклаш механизми ҳисобланади.

Кўпчилик собиқ совет ва узоқ ҳориж психологлари боланинг нутқида сўзлар пайдо бўлишининг хусусиятлари ҳамда қонуниятларини ўрганадилар. Ана шундай тадқиқотчилардан Т.Е.Конниковадир. Бола нутқида сўзлар пайдо бўлишининг иккита муҳим хусусияти мавжудлигини айтади. Биринчи хусусият бола сўз билан боғлиқ нарсаларни ёрқин эмоционал бўёқларда идрок қилишида ўз ифодасини топади. Масалан, биринчидан, болалар битта буюмни бир қанча номда аташлари ҳамда кучли ва ёрқин аломатлари билан кўришлари; иккинчидан, бола муайян бир аёшни ҳар хил шароитда ҳар хил аташи. Бола нутқида янги сўзлар пайдо бўлишининг иккинчи хусусияти унинг мазкур вазиятга фаол ва дадил кириб боришидан иборатдир.

Бола дастлабки сўз ва атамаларни ўзлаштириши учун катталар унга қизиқарли йўл-йўриқ ва иш-ҳаракатларни кўрсатишлари лозим. Ҳаракатлар ва буюмларнинг янгилиги боланинг фаолиятини муайян йўналишга буриб

юбориши мумкин, буни вужудга келган ички механизмлар тақозо этади. Махсус ўтказилган тажрибалар асосида сўзлар кўп маънолилиги бўйича бир нечта гуруҳга мансуб, дея хулоса чиқариш мумкин: 1) бирор вазифани бажаришига кўра яратилган сўзлар: “ф-ф-фу” – гугурт; печка, чироқ, шам, примус кабилар; 2) предметларнинг ёндошлик белгисига қараб номлаш: “анна” – деворга осилган жами нарсалар, қўшни хонадан эшитилган овозлар; 3) ташқи белгисига асосланиб номлаш: “кх-кх” – мушук, соч, мўйна, телпак, наMAT ва бошқалар; 4) предметларнинг товуш чиқаришига қараб яратилган сўзлар: “ля-ля” – телефон, пианино, радио, телевизор, таниш мусиқа асбоблари ва ҳоказолар.

Психология фанида тўпланган маълумотларга таяниб бир маъноли ва кўп маъноли сўзларнинг ҳосил бўлиши ўртасида кескин тафовут йўқ, дея хулоса чиқариш мумкин. Чунки бола учун ҳар қандай сўзни ҳам талаффуз қилиш жуда қийин кечади.

Д.Б.Элькониннинг фикрича, сўзларнинг ҳосил бўлиши ва боланинг нутқида айланиши, энг аввало сўзнинг маъносини тушуниб ва идрок қилишга бевосита боғлиқдир. Бунинг натижасида, биринчидан, боланинг луғат бойлиги кескин кўпаяди, иккинчидан, нутқида иккита сўздан иборат гап тузиш имконияти вужудга келади ва учинчидан, предметларнинг номига қаратилган саволлар туғилади. Мазкур жараён бир ярим ёшдан ошгандан сўнг бошланади ва болада катталар, билан мулоқотнинг янги босқичи пайдо бўлганини билдиради. Нутқ орқали мана шу ёшдаги болаларга вазият ва ҳолатни эмас, балки предметларни англатувчи сўзлар ўргатилади. Гўдаклик давридан илк болалик даврига ўтиш унинг фаолиятида ва катталар билан мулоқотида жиддий олға силжиш билан ажралиб туради. Ана шу силжиш болада атрофдаги одамлар ва нарсаларга табақали муносабатни шакллантиради. Бироқ бу муносабатлар фақат катталар билан ҳамкорликдаги фаолият орқали амалга ошади. Катталар билан ҳамкорликдаги ёки мустақил предметли ҳаракатларни эгаллашдаги ютуқ ёки муваффақиятсизлик, омадсизлик ҳоллари болада турли ҳис-туйғу ва кечинмаларни (кувонч, ташвиш, ачиниш, қайғуриш, самимийлик, лоқайдлик ва ҳоказоларни) вужудга келтиради. Шахснинг фаоллиги, ҳаракатчанлиги, ташаббускорлиги, интилувчанлиги, билишга иштиёқмандлиги, дадиллиги асосан юқоридаги омилларга узвий боғлиқдир ва бунга катталар, атрофдагилар бефарқ қарамасликлари керак.

3.6. Илк болалик даврида нутқнинг ўсиши

Ақлий ўсиш

Сўз билан предмет ўртасида ҳар хил боғланиш бўлади, лекин дастлабки тушуниш вужудга келган вазиятга боғлиқдир. Агар бола “копток” сўзи бошқа кўринишдаги коптокларга ҳам дахлдорлигини тушунса, “Копток қани?” деган саволга коптокнинг у ёки бу хилини ҳам кўрсата олади. Янги предмет бола ўз тажрибасида учратган жисмга ўхшаса, танишдек туюлса, янги ҳаракат билан уни билдирадиган сўзни ўзаро боғлаш бирмунча енгил кўчади. Шунга ўхшаш вазият боланинг турмуш тажрибасида қанчалик кўп

учраса, идрок қилинган предметлар кўлами ҳам шунчалик тез кенгаяди ва боланинг луғат бойлигига қўшилади. Боланинг фаолиятида унга бериладиган саволларни тушуниш муҳим аҳамият касб этади ва унинг оддий хатти-ҳаракатларни амалга ошириш имкониятини яратади.

Тадқиқотчи Е.К.Каверинанинг тажрибасида тасдиқлаганидек, боланинг предмет номини тушуниши қуйидаги тартибда акс этиши мумкин: а) бола энг аввал атрофидаги предметларнинг номларини; б) катта ёшли одамлар ва ўйинчоқларнинг номлари ва расмларини; в) одамларнинг гавдасининг тузилишини, унинг бўлаклари ва ҳоказоларни тушунади.

Тушунишнинг энг қулай (сензитив) даври бир ёшдан бир ярим ёшгачадир. Бу даврда бола предмет ва жисмларнинг номларини енгил ўзлаштириб олади. Икки ёшгача даврида катталар билан мулоқотга киришишда уй жиҳозлари ва бошқаларни ўрганади.

Е.К.Каверинанинг фикрича, болага бериладиган топшириқлар, ҳаракат номлари ва уларни бажариш бўйича йўлланмаларни тушуниш қуйидаги босқичлардан иборат бўлади: а) таъсирланишнинг йўқлиги ёки мутлақо нотўғри таъсирланиш; б) ҳаракатни тўғри ижро этиш; в) ҳаракатнинг мураккаблашуви ва бошқа кўринишларининг хусусиятлари. Боланинг катталар йўналтирувчи нутқини тушуниши хатти-ҳаракатларни амалга оширишда етакловчи вазифани ўтайди.

Катталар билан боланинг ҳамкорликдаги фаолиятида йўл-йўриқ моҳиятини тушуниш ўзига хос янги муносабатлар ўрнатишнинг энг муҳим шарти ҳисобланади. Шунинг учун икки ёшли болаларда катталар нутқини тушунишнинг ўсиши предметлар билан ҳаракатни амалга ошириш усулини эгаллашда алоҳида аҳамият касб этади.

Бола уч ёшга қадам қўйганда, унда нутқни тушунишнинг кўлами кенгаяди; сифати эса юқори даражага кўтарилади. 2-3 ёшли бола катталарнинг амалий фаолиятни бажаришга доир нутқини тушунишдан ташқари, эртак, ҳикоя, шеър кабиларни тинглашни ҳам ёқтириши сабабли уларда баён қилинган фикрларни ҳам тушунишга интилади, натижада илк тасаввурлар вужудга келади.

Бола икки ёшга тўлганда нутқининг ривожига янги давр бошланади. У она тилининг грамматик қоидаларига мувофиқ гап тузишга ҳаракат қилади. Унинг нутқида қарийб барча сўз туркумлари, мураккаб боғловчисиз гаплар учрай бошлайди. Фикр билдириш, маълумот узатиш ихтиёрсизлик асосига қурилади.

Бола 3 ёшга ўтганидан кейин фақат яқин кишилари билан эмас, балки бегоналар, тенгқурлари билан ҳам мулоқот кўлами кенгайиши натижасида унда том маънодаги нутқ фаолияти вужудга келади. Болада катталарнинг нутқига, хатти-ҳаракатига қизиқиш кучаяди, ўзига дахлсиз фикр ва мулоҳазаларни тинглаш майли пайдо бўлади, шунингдек, унинг ўзи атроф-муҳитда, катталар давраида олган маълумотлар ва ахборотлар бўйича бошқалар билан мулоқотга киришиш истаги туғилади.

Уч ёшли боланинг нутқи мулоқот қуроли вазифасини бажариб, амалий фаолият билан узвий боғлиқ ҳолда рўёбга чиқади. Унда диалогик нутқ пайдо бўлади, чунки унинг ўзини қизиқтирган нарсалар ҳақида саволлар бериши ёки катталарнинг саволига жавоб қайтариши диалогик нутқни тақозо этади. Диалогик нутқ замирида она тилининг грамматик тузилишини фаол эгаллаш учун кенг имкониятлар ётади. Умуман, диалогик нутқ боланинг катталар билан ҳамкорликдаги фаолиятининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади.

А.Н.Гвоздев илк болалик ёш даврида рус тилининг грамматик қурилишини ўрганиб, уни икки босқичга ажратади. Биринчи босқич – 1 ёшу 3 ойликдан 1 ёшу 10 ойликкача. Бу босқич ҳам муайян даврларни ўз ичига: а) бир сўздан тузилган гаплар босқичи (1,3 – 1,8); б) икки ва ундан ортиқ сўздан тузилган гаплар. Иккинчи босқич – 1 ёшу 10 ойликдан 3 ёшгача. Бу босқич ҳам бир неча даврларга ажратилади: а) содда ва мураккаб гапларнинг шаклланиши (1,10 – 2); б) синтактистик алоқаларни ифодаловчи гаплардан фойдаланиш (2,1 – 2,3); в) ёрдамчи сўзларни ўзлаштириш босқичи кабилар.

Психологик адабиётларда илк болалик даврида тилнинг грамматик шакллари жадал суръат билан ўзлаштириш омиллари бўйича қатор муаммолар ифодаланган. Масалан, К.Бюллер болани тилнинг флексив (турланиш, тусланиш) табиати билан танишиш муаммоларига алоҳида аҳамият берган. Унинг фикрича, бола мазкур ҳолатни интуитив равишда кашф қилади, бу нарса грамматик алоқаларда, морфологик ўзгаришларда намоён бўлади.

Болада тилнинг грамматик қурилишини ўрганишга бағишланган анчагина тадқиқотлар мавжуд. Уларнинг муаллифлари Ф.А.Сохин, Л.С.Славина, Д.Б.Эльконин, К.И.Чуковский, М.И.Попова, Г.Л.Розенгарт–Пупко, А.Р.Лурия, Ф.Я.Юдович, П.Я.Гальперин ва бошқалардир.

Д.Б.Эльконин фикрича, она тили (рус тили) грамматикасини ўзлаштириш қуйидагича амалга ошади: а) яққол идрок қилинаётган вазият тилнинг лексик воситаси билан ифодаланиб, объектив муносабатни акс эттиради; б) предметли вазиятнинг грамматик шакли ажратилади; в) грамматик муносабатлар шаклини билдирувчиларни умумлаштириш ва мавҳумлаштириш юзага келади.

Тадқиқотчи Н.Х.Швачкин мулоҳазасига кўра, болада аввал унли ҳарфларни, кейин ундош ҳарфларни фарқлаш кўникмаси вужудга келади.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазалар асосида умумий бир хулосага келиш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, икки ёшга тўлган бола тилнинг барча товушларини фонетик жиҳатдан идрок қилиш асосида нутқни тушуниш имкониятига эга бўлади, бу ҳодиса шахслараро муносабатни вужудга келтиради.

Илк болалик даврида ҳаракатларнинг шаклланиши ориентировка фаолияти хусусияти ўзгариши билан узвий боғлиқдир. Бола у ёки бу ҳаракатни амалга ошириш учун аввал предмет билан танишади: унга кўз югуртиради, қўлига олади ва ҳоказо. Болани предметларнинг шакли, ранги,

вазни билан таништиришда катталар амалга ошириш мўлжалланган ҳаракатнинг моҳиятини тушунтирадилар ва ҳаракатни қай йўсинда бажаришни ўргатадилар: Болани “Олиб кел”, “Жойига қўй”, “Расм чиз”, “Ушлаб тур” каби сўз бирикмаларидан иборат топшириқнинг моҳияти билан таништириб, кейин унга ҳаракатни бажариш йўллари “Қаламни мана бундай ушла”, “Аввал қўлингга ол”, “Олдин ўнг қўлинг билан тут”, “Қошиқни бундай ушлаб оғзингга олиб бор” деб кўрсатилади. Шунинг учун ҳам болада предметли ҳаракатни ўстириш мураккаб жараён ҳисобланади.

Илк болалик амалий ҳаракат тафаккури вужудга келадиган давр ҳисобланиб, қўл операциялари турли нарсалар ва қурилмалар билан алмашинади. Бола ижтимоий қуроллардан фойдаланиш усулларини ўзлаштириши натижасида унда предметли ҳаракат кўникмаси шаклланади. Жисмлар билан турли ҳаракатларни ўзлаштиришда улардаги муҳим ва ўзгармас аломатларни ажратиш кўникмаси ҳосил бўлади, натижада умумлаштириш ва умумий тушунчаларни ўзлаштириш жараёни рўй беради. Янги шароитда предметли ҳаракатдан фойдаланиш боланинг ақлий ўсишига ижобий таъсир қилади. Ўз хатти-ҳаракатини катталарнинг ҳаракати билан солиштириш ва унинг ўхшаш жиҳатларини топиш боланинг ақлий ўсиши учун муҳим аҳамиятга эга. Ақлий ўсишни тўғри йўналтириш учун бола билан махсус режа асосида машғулотлар ўтказиш мақсадга мувофиқ.

Бу даврда болада “Мен ўзим” концепциясининг вужудга келиши шахсий фазилатлар шаклланишига олиб келади ва худди шу пайтларда у шахс сифатида таркиб топа бошлайди. Болада шахсий ҳаракатлар пайдо бўлиши ўсишнинг янги даври бошлангандан дарак беради.

Мустақил бажариш учун вазифа

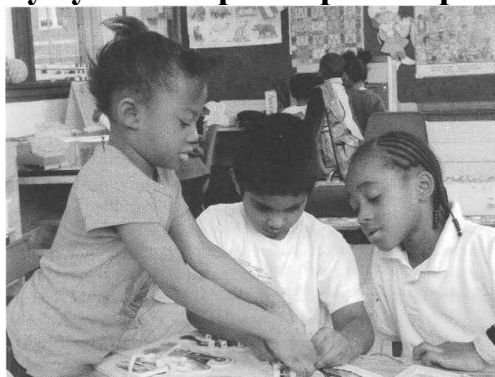
1. 2–3 ёшли болалар гуруҳида геометрик жисмлар ёрдамида ўтказиладиган машғулотларни кузатиб, гуруҳ тарбиячисининг:

- а) болаларга куб ва шарни қутича тешигига тушириш;
- б) ғиштча ва уч қиррали призма “том”ни қутича тешикчаларига тушириш;
- в) ясси жисмларни тешикларга туширишни ўргатиш тажрибаларини ёритиб, ўз хулосаларингизни ёзиб беринг.

2. Қуйидаги саволларга жавоб топиб, мавзу бўйича мунозарага тайёрланинг:

- 1) илк ёшдаги болалар сенсор тарбиясининг зарурлиги;
- 2) сенсор тарбиянинг вазифалари;
- 3) сенсор тарбиянинг методлари;
- 4) илк ёшдаги болаларнинг шаклни идрок қилиши;
- 5) болаларни нарсаларнинг шакли, ранги билан таништириш;
- 6) уларга турли геометрик жисмларни таққослашни қандай ўргатиш керак?
- 7) болаларни шакли икки хил нарсалар: кўзиқорин, кўзачалар, байроқчалар, кубчалар намунасига қараб танлашга қандай ўргатамиз?

3.7. Мактабгача ёшдаги болалар ўсишининг умумий шарт-шароитлари

Уч ёшли болаларга тўғри тарбия бериш, таъсир ўтказиш, уларнинг ҳаракатларини мақсадга мувофиқ йўналтириш орқали уларда мустақил ҳолда овқатланиш, кийиниш, ювиниш, ўз ўрнини йиғиштириш кўникмаларини таркиб топтиришга, айрим топшириқ ва вазифаларни пухта бажариш малакасини шакллантиришга эришиш мумкин. Мазкур ёш хусусиятларини тадқиқ қилган Н.М.Шчелованов, Д.Б.Эльконин ва бошқаларнинг фикрича, боланинг уч ёшгача ўсишида эришган ютуқлари унинг хулқ-атворини, билиш жараёнларини сифат жиҳатдан анча ўзгартириб юборади. Шунга қарамай, боланинг ўсишига катталарнинг таъсири, роли етакчилигича қолаверади, лекин аста-секин ўсиб бориши мустақилроқ бўлишини таъминлайди. Аммо мактабгача ёшдаги мустақиллик кўпинча боланинг амалий фаолиятда унча кучли бўлмаган шахсий имконияти доирасида катталар ёрдамисиз ҳаракат қилишида, нисбатан оз учраса-да, тобеликдан қутулиш туйғусида рўёбга чиқади.

Боланинг мустақиллиги фақат унинг жисмоний ва ақлий имкониятида, кучи етадиган жараёнга нисбатан ўз муносабатини катталарнинг кўмагисиз амалга оширишида эмас, балки ўзининг куч-қуввати, қурби етмайдиган, муайян амалий кўникмаларини эгаллай олмаган турмуш муаммоларини ҳал этишида ҳам кўринади. Мазкур психологик ҳолатнинг ўзига хос жиҳатлари Эльза Келлер, Н.А.Менчинская, В.С.Мухина, Э.Ғозиев ва Н.Содиқхўжаеваларнинг мамлакатимизда, чет элларда машҳур она кундаликларида ёритилган ҳамда батафсил таҳлил қилинган.

Мактабгача ёшга қадар болаларнинг психологик хусусиятлари юзасидан мулоҳаза юритишда кимнинг илмий тадқиқоти ва асари бўлишидан қатъи назар, унда вужудга келадиган хоҳиш, истак ҳамда ниятнинг қондирилиши индивидни камол топтиришга, шакллантиришга қарор қилган катталар томонидан амалга оширилади ва бошқарилади. Мана шу ёш даврида намоён бўладиган тарбия жараёнидаги айрим қийинчиликларнинг ташқи ва ички аломатлари (белгилари) ҳам психологик тадқиқотларда ва илмий-психологик адабиётларда кўп марта таъкидланган бўлиб, биринчи навбатда ўжарлик, негативизм, қайсарлик, инжиқлик катталарнинг болалар назарида обрўсизланиши ва қадрсизланиши каби иллатлар билан боғлиқдир. Қатор илмий-психологик манбаларда айтилишича, шу ёшдаги болаларнинг ҳис-туйғулари на иродасида муҳим ўзгаришлар содир бўлади ва буларнинг

хаммаси боладаги худбинлик, ўзига бино қўйиш, акселижтимоий майл, уриниш, қайсарлик, рашк каби иллатларда яққол акс этади.

Н.А.Менчинская, В.С.Мухиналарнинг оқилона мулоҳазаларига қараганда, болалардаги инжиқликларнинг бош омили атрофдаги одамларнинг улар шахсига адолатсиз, нотўғри, менсимай муносабатда бўлишидан иборатдир, бизнингча, ўзини тан олдиришга интилиш ҳам бунга сабабдир.

Кичик мактабгача ёшдаги болаларнинг психологик хусусиятларини ўрганган А.Н.Голубеванинг фикрича, ноқулай шароитда болага тарбиявий таъсир кўрсатиш унда ўжарликни пайдо қилади. Шунингдек, бу ёшдаги болаларнинг ўжарлиги доимий бўлмайди, масалан, ўз тенгдошларига нисбатан ўжарлик қилиш аҳён-аҳёндагина рўй беради, улар асосан катта ёшдаги одамларга, шунда ҳам муайян тарбиячига ёки оила аъзоларининг бирортасига ўжарлик қиладилар. А.Н.Голубева болалардаги ўжарлик барқарор эмаслиги сабабли унинг олдини олиш мумкинлигини уқтиради. А.П.Лариннинг тадқиқотида эса ноқулай ва номақбул тарбиявий шарт-шароитларда қайсарлик жуда эрта, ҳатто уч ёшда ҳам пайдо бўлиши ифодаланган. Дастлаб ўжарлик баъзи-баъзида рўй беради, лекин у ҳеч қачон барча катта ёшдаги кишиларга қаратилган бўлмайди, бинобарин, унинг объекти алоҳида шахс ҳисобланади. Бола характерининг бу сифати муҳитнинг нотўғри тарбиявий таъсири оқибатида бирор даражада барқарорлашса, кейинчалик кўпчиликка қаратилган, умумлашган шаклга кира бошлайди. Ўжарлик бир гуруҳ одамларга йўналганлигини ҳам учратиш мумкин. А.П.Ларин тўплаган маълумотлар ўжарликнинг асосий сабаблари – боланинг мустақиллигини чеклаб қўйиш, эркинлик туйғуси ва ташаббусини сўндириш ва унинг онг хусусиятини (англаш суръатини) камситишдан иборатлигини кўрсатади.

Мазкур омиллар боланинг катталарга муносабати негизини ташкил қилади ва унинг психик ўсиши давомида муайян даражада ўзгариб боради. Уларнинг ўзгариши катталарнинг болага у эришган камолот босқичини ҳисобга олиб, оқилона муносабатда бўлишига боғлиқ. Агар мактабгача даврда болага тегишлича муносабатда бўлинмаса, унда ўжарлик вужудга келиши мумкин.

Бола хулқида муайян шароитнинг таъсири билан пайдо бўлган ўжарлик ва ножўя қилиқлар мавжудлиги, унинг психикасида жиддий ўзгариш рўй берганини, энди унга унинг ҳозирги ўсиш даражасини ҳисобга олиб, муносабатни амалга ошириш зарурлигини билдиради. Боланинг психикасида вужудга келадиган инқирознинг сабаблари: 1) катталар боланинг жисмоний ва ақлий имкониятини; 2) хоҳиш ва истагини мустақил ҳолда турмушда қарор топтиришга интилишини; 3) айрим кўзга ташланган қийинчиликларни бартараф қилишга уринишини; 4) ўз ҳолича иш тутишни чеклашларидир.

Катталар боланинг раъйига, мустақиллигига қарши турмасдан, мумкин қадар истагига, интилишига ёрдам берсалар, унинг шахсини шакллантириш

жараёнидаги қийинчилик ўз-ўзидан барҳам топади, низо ёки ихтилофнинг олди олинади.

Оила ва боғчада шахслараро муносабатлар илмий асосга қурилиб, оқилона қоидага суянилса ва педагогик одоб (назокат) доирасидан четга чиқилмаса, юқорида айтилган зиддиятлар юзага келиши мумкин эмас.

Ўжарлик, қайсарлик, катталарга итоатсизликнинг вужудга келиши – боланинг катталарга қарамликдан қутулишга уриниш ва кичик мактабгача ёш давридан мактабгача даврга ўтишнинг ташқи ифодасидир. Мустақилликка интилиш мазкур ёш давридаги ўзгаришлар, янгиланишлар, яъни шахсий хатти-ҳаракатни ва “мен ўзим”ни англашнинг маҳсули тариқасида рўёбга чиқиш кутилади.

Д.Б.Элькониннинг фикрича, боланинг хоҳиши билан бу хоҳишнинг ҳаракатда ифодаланиши ўзаро мос тушмаслиги, катталар талабига сўзсиз итоаткорлик унинг истагини умумлаштиришга олиб келади, вояга етганлар талабига мос эмаслиги сабабли шунчаки хоҳиш, қатъий шахсий хоҳиш даражасига ўсиб ўтади. Одатда “Мен хоҳлайман”, “Ўзим бажараман” каби мустақилликка интилиш ҳаракатлари хоҳишнинг кучайишида ўз ифодасини топади. Ана шу тариқа бола психикасида хоҳишларнинг ўзаро узвий боғланиши, мотивлар ва уларнинг кураши юзага кела бошлайди.

К.М.Гуревич 3–4 ёшли болаларда мотивларнинг бирламчи тобелиги ва дастлабки иродавий ҳаракатнинг пайдо бўлишини тадқиқ қилган. Тадқиқотчи боланинг олдига жимжимадор ўйинчоқни олиш учун аввал ўзи ёқтирмаган ҳаракатни бажариш топшириғини қўйган. Бунинг учун тўрт қисмли тажриба иши амалга оширилган. Олинган маълумотлардан кўринадик: а) мактабгача ёш даврида эзгу орзулар асосида ҳаракат қилиш имконияти туғилади; б) мазкур орзуларнинг сабаблари ўзаро тобелиги (боғлиқлиги) бевосита сабабларга қараганда эртароқ пайдо бўлади; 3) бевосита идрок қилинадиган нарсаларга алоқадор хоҳишни бажаришга қараганда, нарсанинг ўзига алоқадор хоҳишни бажаришни муайян муддатга кечиктириш осонроқдир.

Шундай қилиб, хоҳиш-истакка тобе бўлмаслик ҳолатидан унга нисбатан дастлабки интилиш, хайрихоҳлик туйғусининг вужудга келиши айнан мактабгача ёшга тўғри келади. Бунинг замирида боланинг майли, нияти, орзуси, истаги, тилаги ва хоҳишининг мазмуни ҳамда хусусиятидаги кескин ўзгаришлар ётади.

Д.Б.Элькониннинг таъкидлашича, мазкур ўзгаришлар бевосита идрок қилинадиган буюмларга қаратилган хоҳишнинг мантиқан мавҳумроқ буюмларга йўналтирилган хоҳишга айланишидир. Бунинг асосий сабаблари, бир томондан, болада оддий умумлаштириш укувининг пайдо бўлиши ҳисобланса, иккинчидан, унда нутқ фаолиятининг жадал суръатлар билан ривожланишидир. Шундан сўнг унинг фаолияти жозибадор, мафтункор, жимжимадор, ялтироқ нарсаларнинг ташқи аломатларига ва уларни бевосита эгаллашга алоқадор бўлмай, балки мазкур нарсаларнинг тимсоли, тасаввур образлари, келгусида шуларнинг ҳаммасини ўзлаштириш истаги асосига қурилади. Боланинг орзу-истаги доирасидаги ҳали фойдаланилмаган янги,

яширин, аммо рўёбга чиқадиган имкониятлар унинг катталар билан муносабатида, муомаласида, мулоқотида, ўзининг шахсий фаолиятида, ҳис-туйғусининг мазмуни ва ривожланишидаги кескин, муҳим ўзгаришлар учун зарур шарт-шароитлар сифатида хизмат қилади. Ундаги тасаввур билан узвий боғлиқ ҳис-туйғулар хоҳишни қондиришда олдиндан таажжубланиш жараёнига кенг истиқболлар яратади. Боладаги мавжуд ҳис-туйғулар хоҳишни қондиришни бевосита акс эттириш билан кифояланиб қолмайди, балки келгусида амалга ошириш мўлжалланган фаолиятнинг аҳамиятини ҳам ўзида мужассамлантиради. Шунинг учун боланинг қувончи билан қайғуси дафъатан қандай мақсадни кўзлашга (амалга оширишга) йўналганида эмас, балки қайси фаолиятни (ишни) режалаштиргани билан узвий боғлиқдир.

Боланинг хоҳиш ва истагидаги айрим ўзгаришлар, уларнинг тасаввурлар билан бирлашуви мактабгача ёшдаги субъектларда фаолиятнинг янги кўринишлари (ролли ўйинлар, ижодий, тасвирий ва конструктив фаолият, содда меҳнат фаолияти) кенг кўламда ривожланишига қулай имконият яратувчи шарт-шароит ҳисобланади. Бола ўзининг фаолиятида теварак-атрофдаги нарсалар ва ҳодисалар тўғрисидаги тасаввур образларидан амалий фойдаланиш билан чегараланиб қолмай, уларга нисбатан ўзининг шахсий эмоционал муносабатини ҳам билдиради. Бу ҳол кўпинча уларнинг ижодий ўйинларида яққол кўзга ташланади. Ижодий ўйинларда боланинг катталар фаолияти ҳақидаги, уларнинг ўзаро муносабати тўғрисидаги тасаввури акс этади, у ўзини катталар билан бирга ҳаракат қилаётгандек ҳис этади, ҳатто воқеликнинг бевосита қатнашчиси вазифасини ўтайди.

Ҳаракатга ундовчи хоҳиш-истак боланинг тасаввури билан узвий боғланиб, шунингдек, бевосита идрок қилиш мумкин бўлган вазият билан алоқага киришиб, янгидан янги хоҳиш-истакларни келтириб чиқаради. Ҳатто, болани ўзи унча қизиқмайдиган фаолиятга ҳам ундаши ёки таниш фаолиятга янгича шакл ва мазмун бериб уни бажаришга йўналтириши мумкин. Психологик манбалардан маълумки, мазкур ёшдаги болаларни ўзлари хоҳламайдиган зерикарли фаолиятга (чунончи, ёзишга, расм чизишга, меҳнатга, ҳаракатли ўйинга) мажбур қилиш мумкин эмас. Улар ўзлари хоҳламаган машғулотларда жуда тез чарчайдилар. Шундай машғулотларга амалий жиҳатдан ёндашиб, яққоллик аломатлари киритилса, болалар ишга астойдил, бутун вужудлари билан киришиб кетади. Натижада уларда шу машғулотга ижодий муносабат вужудга келади.

Мазкур ёш давридаги болаларнинг катталар билан муносабатга киришувининг энг муҳим хусусиятларидан бири – уларнинг хоҳиш-истакларини бошқариш имконияти мавжудлигидир. Уларни катталарнинг эзгу ниятига кўникириш, ота-оналар ва мураббиялар майлига бўйсундириш мумкинлигидир. Уларнинг бошқа ёш давларидаги болалардан фарқи уларда нисбатан хотиржам, барқарорроқ ҳис-туйғулар мавжудлиги, уларнинг аффектив ҳолатлардан узоқроқлик, низоларга кам берилишидир. Бундай болаларда аффектив (жазавали) ҳолат юз бериши мумкин, лекин у

вақтинчалик бўлиб, яққол ҳаракат билан эмас, балки тасаввур образлари динамикаси билан боғлиқ ҳолда юзага келади.

Бевосита идрок қилинмайдиган ҳолатларга нисбатан ҳис-туйғу, мураккаб ички туғён ва кечинмаларнинг пайдо бўлиши, кейинчалик эмоционал ўсиш учун энг қулай шарт-шароитлар яратади. Л.С.Виготскийнинг таъкидлашича, бола ўйин фаолиятида бемор сингари йиғлайди, ўйиннинг иштирокчиси сифатида қувнайди. Шунинг учун унинг кечинмалари бемор тўғрисидаги тасаввур образларининг мажмуаси билан уларнинг нисбатан ранг-баранглиги билан аниқланади. Бола танлаган роль ундаги мавжуд кечинмаларнинг амалий ифодаси каби гавдаланади. Эртактлар тинглашда болада қаҳрамонлар тўғрисидаги дастлабки кечинмалар пайдо бўлади, унга эмоционал таъсир этиш имконияти туғилади, кечинмаларни акс эттириш эса тасаввур доирасида вужудга келади. Масалан: доктор – даволайди, шофёр – ҳайдайди, сотувчи – мол сотади, учувчи – самолётни бошқаради, ўқитувчи – болаларга билим беради ва ҳоказо.

Д.Б.Эльконин, Е.А.Аркин, А.В.Запорожец ва бошқаларнинг исботлашича, мазкур шарт-шароитлар болада катталар ҳаётида фаол иштирок этиш туйғуси ва истагини вужудга келтиради. Бу ҳолда боланинг фаолияти катталар фаолиятдан фарқланади, унинг ҳаёт шароити кенгаяди, шахслараро муносабат ва шахсий муносабатларнинг хусусияти ойдинлашади, унда вояга етганларнинг кундалик ишларида фаол қатнашиш хоҳиш-истаги кучаяди.

Уч ёшли болаларнинг психологик хусусиятлари. Уч ёшда ҳаракатни мувофиқлаштириш жараёнининг такомиллашуви болага югурганида, бир жойда тик турганида мувозанатни сақлаш имконини яратади. Бунинг натижасида бола мустақил ҳолда турли ҳаракатларни амалга ошира бошлайди. Жисмоний жиҳатдан мустақилликка эришиш болада эркин, катталарнинг назоратсиз, ўз ҳолича қандайдир ишларни бажариш, умуман микро ва макро муҳитда шахс сифатида яшаш истагини туғдиради.

Хусусан болада иккинчи сигналлар системасининг пайдо бўлиши мазкур давр учун муҳим аҳамият касб этиб, у энг қулай (сензитив) ўсиш босқичи вазифасини ўтайди. Иккинчи сигналлар системасининг вужудга келиши нутқ ва нутқ фаолиятининг ўсиши билан бевосита алоқадор бўлиб, бири иккинчисини тақозо қилади. Нутқ жараёнининг вужудга келиши психофизиологиянинг шартли рефлекслар қонунлари таъсирининг маҳсули (ҳосиласи) сифатида содир бўлади. Болада нутқ рефлекслари катталарга тақлид қилиш асосида ёки уларнинг кичкинтойлар билан узлуксиз мулоқотга киришуви орқали ҳосил бўлади ҳамда ота-оналар ва тарбиячиларнинг сўз ва атамаларни тўғри талаффуз қилишни ўргатишлари оқибатида жадал суръатлар билан такомиллашади.

Юқоридаги умумий хулосалар асосида айтиш мумкинки, уч ёшгача давр нутқ ва нутқ фаолиятини энг, оқилона намоён қилиш ва тўғри, мақсадга мувофиқ ривожлантириш босқичи ҳисобланади. Бинобарин, ҳар бир ёш даврининг ўзига хос қулай ўсиш паллалари, имкониятлари ва ўзига хос

хусусиятлари мавжуд. Бу нарса умумий психологик қонуниятларга суянган ҳолда талқин этилади, шу билан бирга етакчи фаолиятнинг роли инобатга олинади.

Боланинг тик юришга одатланиши, фазовий қонуниятлар, ўзига хослик, борлиқдаги мавжудотларни тўғри идрок қилиш кабилар унда турли психологик сифатларни шакллантиради, шунингдек, мутлақо янги шахс хусусиятларни вужудга келтиради. Унда ҳаракат шаклларига нисбатан синчковлик уқуви кўпроқ ўсади, вақтни тасаввур қилиш, вақт ўлчовларига қизиқиш туйғуси уйғонади. Ўйин фаолиятида, тенгдошлари ва катталар билан бевосита мулоқотга киришишда вақтни, фазони ва ҳаракатни идрок қилиш малакаси такомиллашиб боради, мазкур психологик категориялар сифат жиҳатдан янги ривожланиш босқичига кўтарила бошлайди.

Мазкур даврда нутқ мазмунлироқ, нутқ фаолияти эса грамматик, морфологик ва синтаксистик нуқтаи назардан тўғри тузилишга эга бўла боради, боланинг бу борадаги фаоллиги мислсиз даражада ўзгаради. Атоқли психологлар ва ўзимизнинг кузатишларимизга қараганда, уч ёшли бола соат сайин бир нечтадан (она тили ёки бегона тилга доир) сўзларни ўзлаштиради ва ўзининг нутқ бойлигига айлантиради. Нутқ фаолиятининг ривожини ўзгалар нутқини оқилона идрок қилиш ва тушуниш имконини яратади, шахслараро муомала кўламини янада кенгайтиради.

Шунга ўхшаш ўзгаришлар бола атроф-муҳит тўғрисидаги маълумотларни, ахборотларни, илмий билимлар ва ижтимоий кўникмаларни эгаллаши учун пухта замин ҳозирлайди. Натижада уч ёшлилар психикаси янгиликларни акс эттириш ва улардан таъсирланишдек мураккаб функцияни бажара бошлайди. Шулар сабабли бу ёшдаги болалар ўзининг кўрганларини, эшитганларини тез идрок қиладилар ва эслаб қоладилар, ҳатто уларни тушунишга интиладилар, улар ўз билимдонликларини намойиш этишга, ўзларини шахс сифатида кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Ўзининг катталар орасидаги ўрнини топиш истаги, ҳисси “Мен даври”ни вужудга келтиради. Боланинг янги эҳтиёж ва интилишлари катталар томонидан ғайритабiiй қабул қилиниши улар ўртасида “англашилмовчилик”ни келтириб чиқаради. Унда катталарнинг кўрсатмаси, тавсияси, илтимоси, буйруғи ва тазйиқига қаршилиқ кўрсатиш туйғуси вужудга келади. Шу тариқа шахслараро муносабатда зиддиятлар, ички низолар, психологик инқироз намоён бўлади. Буларнинг барчаси “Мен даври”нинг ҳосиласи бўлиб, бола шахс сифатида шаклланаётганидан далолат беради. Инқирознинг сабаблари ҳар хилдир.

Инқироз даврида боланинг катталарга қаршилиқ кўрсатиши ҳам турли кўринишларга эга бўлиб, улар ўткинчи психологик ҳолат ва ҳодисага ўхшайди. Лекин оила ва боғчада қийинчиликларни енгиш жараёнида боланинг шахсига унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тўғри ва оқилона ёндашиш уни инқироздан руҳан мутлақо соғлом олиб чиқиш имконини яратади. Қуйида ана шу қаршилиқларнинг айрим кўринишлари ҳақида қисқача тўхталамиз.

Кўпчилик психологларнинг тадқиқотларидан ва ўзимизнинг кузатишларимиздан маълумки, болалар мазкур инқироз даврида бир неча кўринишдаги қайсарлик ёшини босиб ўтадилар.

Ана шу кўринишларнинг биттаси биз назарда тутган даврга, яъни боланинг 3 ёшига тўғри келади. Шу даврда унинг рухий дунёсида сифат ва миқдор жиҳатдан турли ўзгаришлар рўй беради. Бу ўзгаришлар унинг оламни ўзича кашф қилаётганига, психикаси маълумот ва ахборотлар билан соат сайин босиб бораётганига боғлиқдир. Айтиш мумкин, бу ёшда болада иродасига ишонч ҳисси туғилади, у ўзлигини англай бошлайди. Ўзлигини англаш карама-қаршиликлари, зиддиятлари енгил билан амалга ошади.

Мазкур ёшдаги бола баъзан ўзига айтилган сўзнинг моҳиятини тушунмаслиги, англаб етмаслиги, гоҳи ўйинга ҳаддан ташқари берилиб кетиб, катталарнинг овозини эшитмай қолиши мумкин. Бундай пайтда болада ташқи таъсирга ёки кўзгатувчига эътибор бериш қобилияти етишмаслиги, бунга унинг кўтаринки ёки ғоят тушқин кайфияти ҳалақит бериши мумкин. Баъзан бола ўз ўйлари ва ички кечинмалари билан бандлиги сабабли унинг ташқи таъсирга жавоб қайтариши бироз кечикиши ҳам мумкин. Ана шу жараёнга ўзгаларнинг психологик қонуниятга риоя қилмай кўполлик билан аралашуви ёқимсиз, одошли болаларни ҳам дарров жаҳли кўзгайдиган, гап кўтара олмайдиган, нозик табиатли шахсларга айлантириб қўйиши мумкин. Бунда катталарнинг мулоқотдаги кўполлиги болада қайсарлиkning белгиларини яққол намоён эта бошлайди. У ҳар қандай таклифни, буйруқни, ҳатто, илтимосни ҳам рад қилади, ўзига берилган барча саволларга бир маромда “йўқ”, “керакмас”, “бермайман”, “билмайман” деб жавоб қайтараверади. Катталар билан бола ўртасидаги муносабатнинг бузилиши туфайли унинг хатти-ҳаракатида ўжарлик иллати пайдо бўлади. Бунинг асосий сабаби болада ўзининг ички кечинмалари, ҳис-туйғуларига боғлиқ ҳаракатлари мустақил бажариш истаги туғилиши, “мен” билан боғлиқ бутунлай янги нуқтаи назарнинг вужудга келишидир.

Мазкур даврни инсон шахсини шакллантиришда энг мураккаб давр десак, хато қилмаган бўламиз. Шунга кўра катта ёшдаги одамлар, ота-оналар, боғча тарбиячилари шу даврда болага ундаги ўзгаришларни, мураккаб ички кечинмаларнинг моҳиятини психологик инқирозни инобатга олган ҳолда муносабатда бўлсалар, ижобий воқеликни келтириб чиқаради. Юқорида айтганимиздек, бу даврда боланинг иродаси, иродавий сифати такомиллаша бошлайди, шахснинг мураккаб фазилатлари характер хислатлари барқарорлашади. Бола ўзлигини англашининг ташқи ва ички белгилари яққол кўзга ташланади. “Ўзим” билан боғлиқ эзгу ният мустақилликка интилиш туйғусини вужудга келтиради, бинобарин, уларнинг таъсири туфайли унда ўз хулқ-атвори, “юриш-туриши” билан катталарнинг мақтови ва олқишини эшитиш иштиёқи туғилади. Шахснинг хулқини баҳолаш кейинчалик ўзини ўзи баҳолаш даражасига етади.

Катта ёшдаги одамлар, ота-оналар, тарбиячилар бундай ҳолларда ўзларини осойишта тутишлари, шароитга қараб болага бироз ён беришлари,

баъзан уларга айтганларини қилдиришлари, керакли пайтларда масалани очик қолдиришлари лозим, чунки шахслараро муносабатнинг баъзан муаммолигича қолиши ҳам мақсадга мувофиқдир. Яхшиси асабийлик вазиятида боланинг диққатини бошқа нарсага (объектга) жалб қилиш, уни мушкул ҳолатдан чалғитиш маъқул. Шахсий кузатишларимизда аён бўлдики, мазкур ҳолат боланинг руҳий дунёсига қаттиқ таъсир қилади, у ўзининг ножўя қилиқлари катталарга асло ёқмаётганини англайди, ичидан чуқур изтиробга тушади.

Шу даврда организмнинг тез суръатлар билан ўсиши оқибатида бола шўх, серғайрат, тиниб-тинчимас, ҳамма нарсага қизиқувчан, ҳаракатчан бўлиб қолади. Ундаги бу ўзгаришлар табиий эканлигини катталар яхши билишлари, ўзларининг кичкинтойларга муомала ва муносабатларини тубдан ўзгартиришлари лозим. Бинобарин, бола олдига қўйиладиган талаблар муайян шарт ва шароитга мувофиқ бўлиши керак. Амалий фаолиятда жисмоний ва руҳий ўзгаришларни ҳисобга олмаслик катталар билан болаларнинг ўзаро муносабатларида қатор қийинчиликларни вужудга келтиради; бола ота-оналар ва тарбиячиларнинг гапига кулоқ солмайдиган, топшириқларни бажармайдиган, кўрс, ҳеч нарсага. кўнмайдиган бўлиб қолади. Бундай хатти-ҳаракатни келтириб чиқарувчи бош сабаб болаларнинг мустақилликка интилишини катталар тан олмаслигидир. Шунинг учун улар гоҳо катталардан ўринли ҳафа бўладилар, низонинг сабабини тўғри пайқайдилар.

Айрим кишилар болага топшириқ берадилару, лекин унинг қай даражада бажарилиши билан қизиқмайдилар, бола қандай ютуққа эришганига эътибор бермайдилар. Бола ўзига катталарнинг менсимай, ҳурматсизлик билан муносабатда бўлаётганини дарров сезади. Шахслараро муносабатда вужудга келган англашилмовчилик ва гинахонлик ана шу ҳолатга оқилона баҳо берилгунича давом этади.

Эркаланиш билан вужудга келадиган ўжарлик ҳам уч ёшлилар руҳий дунёсида кўп учрайди. Болага меъёрдан зиёд меҳр-муҳаббат қўйиш, уни ҳаддан ташқари эркалатиш, ҳар қандай хоҳишини қондиравериш, талаб ва эҳтиёжини сўзсиз адо этиш ҳам унда эркалик ва ўжарликни пайдо қилади. Шунингдек, боланинг хулқ-атворини, қилган ишини мақтайвериш, уни ўринсиз талтайтириш ёки унга нисбатан бефарқ муносабатда бўлиш ҳам ўжарликни келтириб чиқаради. Болани эътиборсиз қолдириш, назорат қилмаслик, текширмаслик ҳам нохуш оқибатларга олиб келади. Масалан, эътиборсизлик болани қаттиқ изтиробга солади, унда танҳолик туйғусини, умидсизлик, бегонасираш ҳиссини вужудга келтиради. Булар эса болада катталарга нисбатан ички қарама-қаршилиқни, ўзаро зиддиятни, низо аломатларини туғдиради. Кўп ҳолларда болаларни ўз майлига, ўз ҳолига ташлаб қўйилади, уларга жуда барвақт эркинлик, мустақиллик берилади, аммо бундай қилиш бола шахсини тезроқ такомиллаштиришга хизмат қилмайди. Ҳаёт ва фаолиятда ҳар бир боланинг олдига аниқ, яққол талаб ва топшириқлар қўймаслик, унга ҳомийлик қилмаслик унинг руҳиятига қаттиқ

таъсир этади, у ўкинади ва ичидан куюнади. Ўзининг ҳимоячиси йўқлигини ҳис қилиш ҳам болада ўжарликни юзага келтиради. Бошқача айтганда, боланинг руҳий оламида катталарга нисбатан пайдо бўлган гина—адоват уни ўжарликка етаклайди. Шахслараро муносабатда адоват қарор топгунича, зиддиятнинг бош сабабчиси ўз хулқига иқдор бўлгунича қарама-қаршилик давом этади.

Ўжарлик пайдо бўлган болага муомалада уни беҳуда эркалатмаслик, мақтамаслик, унинг барча орзу-истакларини қондирмаслик керак. Хоҳ оилада, хоҳ боғчада ҳаммага бир хил бир маромда эътибор бериш, болани ўз ҳолига ташлаб қўймаслик ўжарликнинг олдини олишга хизмат қилади.

Болаларда вужудга келадиган иллатлар — ўжарлик, қийиклик, қайсарлик ва ҳоказоларнинг сабабини у камол топаётган муҳитдан, унга кўрсатилаётган тарбиявий таъсирдан, шароитдан, шахсни шакллантириш жараёнидаги камчиликлардан қидириш лозим. Энг муҳими, ота-оналар ҳам, тарбиячилар ҳам боладаги салбий руҳий ҳолат ўткинчи эканини билишлари, унинг сабабларини ҳаққоний аниқлашлари, у билан умумий тил топишлари, унга нисбатан самимий муносабатда бўлишлари зарур.

Ҳаёт ва фаолиятда катталар боланинг шахсини ҳурмат қилишлари, унинг эҳтиёжлари билан ҳисоблашишлари, ҳис-туйғусини бошқариш имкониятларини аниқлашлари керак. Болани севиш, унинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш, қизиқишларига эътибор бериш — ўжарликнинг олдини олишнинг муҳим шартидир.

Уч ёшли бола жамоат жойларида, кўпчилик орасида ўзини қай тарзда тутиши кераклигини билмайди. Шунинг учун бунинг катталар тушунтиришлари, амалий кўрсатмалар беришлари шарт. Бироқ бу иш ҳаракат билан узвий боғланмаса, кўзланган натижага эришиш мумкин эмас. Ўйин фаолиятида бола шахсида хулқ ва одоб малакалари аста-секин шакллантирилади.

Уч ёшлилар шахсини шакллантиришда уларни бошлаган ишни охирига етказишга, қийинчиликларни енгишга, сабр-тоқатга, асабийлашмасликка, бардошлиликка, йиғидан ўзини тийишга, ортиқча хатти-ҳаракат қилмасликка ўргатиш жуда катта аҳамиятга эга. Болада ижобий—ахлоқий кўникма ва малакалар, одатлар мустақил ишларни бажаришга интилишда вужудга кела бошлайди. Шунинг учун катталар болани топшириқни қандай бажаришини назорат қилиб туришлари лозим. Умуман айтганда, болани ўз ҳолига ташлаб қўйиш педагогик назокатга (тактга) хилофдир.

Боланинг шахси таркиб топишида катталарнинг ахлоқий ибрати алоҳида аҳамиятга моликдир. Лекин юксак фазилатларни, инсоний хислатларни шакллантиришда шунинг ўзигина етарли эмас, чунки бола ўзича фаол ҳаракат қилмаса, ҳамкорликдаги фаолиятда иштирок этмаса, унда ҳеч маҳал хулқ-атвор кўникмалари ҳосил бўлмайди. Маълумки, ўйин фаолиятида ва мулоқотларда боланинг шахсий фазилатлари ҳамда характер хислатлари унинг нутқига боғлиқ ҳолда рўёбга чиқади. Боланинг нутқ фаолияти қанчалик равон ва бой бўлса, у она тилининг дурдоналаридан унумли

фойдалана олса, унинг ўзаро фикр алмашиши ҳам шунчалик қулай ва осон амалга ошади. Камолотнинг мазкур палласида эгоцентрик нутқ муҳим аҳамият касб этади. Ҳаракатли ва ролли (сюжетли ва мазмунли) ўйинлар (чунончи, “Миллиционер”, “Сотувчи”, “Шифокор”, “Қорбобо”, “Ветеринар” ва бошқалар) жараёнида амалий хатти-ҳаракат билан узвий боғлиқ ҳолда бола шахсида инсоний хислатлар таркиб топа боради. Ўйин фаолияти ва турли ўйинлар болада иродавий сифатларни такомиллаштиришда, ҳис-туйғуни бошқаришда етакчи фаолият вазифани ўтайди.

Ролли ўйин – мактабгача ёшдаги болаларнинг етакчи фаолияти. Ролли ўйин мазкур ёш давридаги болаларнинг энг муҳим фаолияти бўлиб, улар бундай ўйинда гўё катта ёшдаги одамларнинг барча вазифалари ва ишларини амалда бевосита “бажарадилар”. Шу боисдан ўйин фаолияти учун махсус яратиладиган шароитларда ижтимоий муҳит воқеалари, оилавий турмуш ҳодисалари, шахслараро муносабатларни умумлаштирган ҳолда акс эттиришга ҳаракат қиладилар. Болалар катталарнинг турмуш тарзи, ҳис-туйғуси, ўзаро муомала ва мулоқотларининг хусусиятларини, ўзига ва ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабатини яққол воқелик тарзида ижро этиш учун турли ўйинчоқлардан, шунингдек, уларнинг вазифасини ўтовчи нарсалардан ҳам фойдаланадилар. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ижтимоий ва маиший воқеликнинг барча жабҳаларини қамраб оладиган ролли ўйин уларда бирданига эмас, балки турмуш тажрибасининг ортиши, тасаввур образларининг кенгайиши натижасида вужудга келади ва моҳияти ҳамда мазмуни жиҳатдан оддийдан мураккабга қараб такомиллашиб боради.

Йирик психологлар А.Валлон, Ж.Пиаже, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, Д.Б.Эльконин ва бошқаларнинг фикрича, гўдаклик даврида боланинг предметли фаолияти негизида ролли ўйин учун энг зарур шароитлар аста-секин вужудга кела бошлайди. Мазкур олимлар ва уларнинг шогирдлари тўплаган маълумотларга асосланиб ролли ўйинни вужудга келтирувчи муҳим омиллар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) гўдаклик давридаги предмет билан уни ҳаракатлантириш орасидаги боғлиқлик ўз аҳамиятини йўқота боради, натижада предмет билан ҳаракат алоҳида ҳукм суриш имконияти туғилади ва бола уларни алоҳида умумлашган тарзда акс эттира бошлайди; 2) бола ҳақиқий ўйинчоқлар ўрнига уларнинг асл моҳиятини тўла акс эттиролмайдиган ясама ва беўхшов нусхаларидан кенг фойдаланади (фабрикада тайёрланган қўғирчоқ ёки автомобиль ўрнига уйда ясаб берилган шундай нарсалар билан қаноатланиш); 3) боланинг ўз хатти-ҳаракатлари катталарнинг ишларидан фарқланишига интилиши, унда ўзига хос шахсий ҳаракат кўникмасининг пайдо бўлиши; 4) болада ўз хатти-ҳаракатини катталар фаолияти билан қиёслаш, ҳаракатларнинг моҳиятини мувофиқлаштириш ва айнан тузилиши жиҳатдан бир-бирига яқинлаштириш истагининг туғилиши; 5) бола катталарнинг ҳаёти ва фаолиятида учраб турадиган, одатдаги турмуш муаммоларини ўзида акс эттирувчи, маънавий

ва маиший кўринишга эга бўлган ҳаёт жабҳасини ўз хатти-ҳаракатида изчил равишда тиклашга (уларнинг ролини бажаришга) уриниши.

Ролли ўйин фаолиятини вужудга келтирувчи энг зарур омиллардан бири — болада ўз хатти-ҳаракатини катталар хатти-ҳаракати билан солиштириш, ундан нусха олиш, айнан унга ўхшатиш туйғусининг мавжудлигидир. Худди шу сабабли катталар ва уларнинг хатти-ҳаракатлари боланинг ҳам ташқи, ҳам ички ибрат намунаси бўлади ва катталар унинг хулқ-атвори юриш-туришининг ҳам объекти, ҳам субъекти ҳисобланади.

Гўдаклик давридан мактабгача ёшга ўтган болаларнинг фаолияти катталар раҳбарлигидаги фаолиятдан мустақил ўз-ўзини назорат қилиш даражасига ўсиб ўтади. Бироқ юқорида таъкидланган барча шарт-шароитлар ўзаро узвий боғланмаслиги сабабли ҳар қандай ролли ўйиннинг негизи вазифасини ўтай олмайди ва шунга кўра маълум давргача ўйин фаолияти предметларга боғлиқ тарзда амалга ошади.

Ўйин фаолиятини такомиллаштирадиган шароитларни тадқиқ қилган Н.М.Аксаринанинг таъкидлашича, ўйин ўз-ўзидан вужудга келмайди, бунинг учун камида учта шароит мавжуд бўлиши керак: а) боланинг онгида уни куршаб турган воқелик тўғрисидаги хилма-хил таассуротлар таркиб топиши; б) ҳар хил кўринишдаги ўйинчоқлар ва тарбиявий таъсир воситаларининг муҳайёлиги; в) боланинг катталар билан тез-тез муомала ва мулоқотга киришуви. Бунда катталарнинг болага бевосита таъсир кўрсатиш услуби ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Юқорида таҳлил қилинган объектив шарт-шароитларнинг ўзи ролли ўйинларни яратиш учун ҳали етарли эмас, бунинг учун бола билан катталар ўртасидаги муносабатни тубдан ўзгартириш лозим, акс ҳолда, мустақиллик вужудга келмайди. Бунда катталар болага нисбатан талабчанликни оширишлари, уни мустақил равишда хатти-ҳаракат қилишга мажбур этишлари маъқул. Шунга ўхшаш тадбирлар болада мустақиллик ва мустақил фаолиятни ташкил қилиш уқувини шакллантиради. Мактабгача ёшдаги бола аста-секин катталарнинг ҳаёти ва фаолияти дунёсига кириб боради, олдин ҳамкорликдаги фаолиятда намоён бўлган ижобий ҳис-туйғулар, шижоат ва дадиллик сари етакловчи руҳий кечинмалар ибрат—намуна даражасига кўтарилган катталарнинг руҳий оламига кўчирилади. Энди боланинг ўзи мустақил равишда катталарнинг ҳаёти ва фаолиятига киришиш йўллари топа бошлайди. У кейинчалик катта кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятининг барча жабҳаларида ва шахслараро муносабатларида қатнашиш истагини кўрсатадиган бўлади. Шунинг учун ролли ўйин у катталар билан бола ўртасидаги янгича муносабатлар асосида вужудга келади, деб хулоса чиқариш мумкин. Ролли ўйин вужудга келиши жиҳатидан ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, катталарнинг ҳаёти ва фаолиятини қайта тиклаш ва такрорлашдан бошқа нарса эмас, шунингдек, бу ўйин фаолияти ўзининг мазмуни ва моҳияти билан ҳам ижтимоийдир. Ролли ўйин бола мустақил фаолиятининг ёрқин намунаси ҳисобланиб, у ўйиннинг мазмуни орқали катталарнинг ҳаёти билан яқиндан танишади. Кичик мактабгача ёшдаги

болаларнинг ролли ўйинларда фаолиятини, ана шу ўйин шароити ва предметли ҳаракатнинг ўзаро муносабатини текширган Л.С.Славина ролли ўйинларда кўпинча асосий эътибор ўйинчоқлар билан ҳаракат қилишга қаратилишини, бунда ўйинчоқ ҳаракатининг хусусияти субъект учун етакчи фаолият вазифасини ўташини, бу жараёнда роль иккинчи даражали аломатга айланиб қолишини, аммо бола ўйинлар (“Кубча”, “Геометрик шакллар”, “Тушки овқат тайёрлаш” каби таълимий мушғулотлар)да қандайдир вазифани бажаришини қайд қилади. Олиманинг ёзишича, роль ва ўйиннинг шарт-шароитлари боланинг ҳаракати учун фарқи йўқ нарсалар эмас, бола жисмларга ижтимоий мазмунни акс эттирувчи воқелик сифатида ёндашади.

Шундай қилиб, психологик адабиётлар таҳлиliga таяниб мактабгача ёшдаги болаларнинг ўзига хос хусусиятлари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) бола одамларнинг фаолияти, уларнинг предметларга муносабати ва ўзаро муомаласига қизиқади; 2) болалар ролли ўйинда атрофдаги воқеликнинг энг ташқи ифодали, жўшқин ҳис-туйғули жиҳатларини акс эттиради; 3) ролли ўйинда бола катталар билан бир хил шароитда, ягона заминда яшаётганини ҳис этган ҳолда ўз истагини амалиётга татбиқ қилади; 4) катталарнинг ҳаёти ва фаолиятига кириш боланинг тасаввури тимсоллари тариқасида намоён бўлса ҳам, умуман унинг чинакам шахсий ҳаётида ўчмас из қолдиради.

3.8. Мактабгача ёш даврида ўйиннинг такомиллашуви.

Психологияда қабул қилингандек, ролли ўйин фаолияти сюжет ва мазмундан ташкил топади. Одатда сюжет деганда, ўйин фаолиятида болалар акс эттирадиган воқеликнинг доираси тушунилади. Ўйин сюжети турли даврга, синфий хусусиятга, оилавий турмуш тарзига, географик ва ишлаб чиқариш шароитларига боғлиқ ҳолда яратилади. Бола муносабатга киришадиган воқелик доираси қанчалик тор, чекланган бўлса, ўйиннинг сюжети шунчалик хира ва бир хил эканлигини акс эттиради.

Ўйинларнинг сюжети хилма-хиллигига қарамай, уларни махсус гуруҳларга бириктириш имконияти мавжуддир. Масалан, йирик психолог Е.А.Аркин ўйинларнинг қуйидаги таснифини тавсия қилади: 1) ишлаб чиқаришга (техникага): саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, касб-ҳунарга оид ўйинлар; 2) маиший-рўзғор ва ижтимоий-сиёсий: боғча, мактаб, кундалик турмушга оид ўйинлар; 3) ҳарбий: уруш-уруш ўйинлари; 4) драмалаштирилган: кино, спектакль ва бошқаларга оид ўйинлар. Биз шу тасниф ҳақида Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин сингари психологларнинг танқидий мулоҳазаларига тўла қўшиламыз, чунки ҳарбий ва драмалаштирилган ўйинларни ҳам ижтимоий-сиёсий гуруҳга киритиш мумкин. Бизнингча, Д.Б.Элькониннинг таснифи маъқулдир. У мактабгача ёшдаги болаларга хос ролли ўйинларнинг сюжетига кўра учта гуруҳга ажратишни тавсия қилади: 1) маиший мавзу сюжетига оид ўйинлар; 2) ишлаб чиқариш сюжетига тааллуқли ўйинлар; 3) ижтимоий-сиёсий сюжетли ўйинлар. Муаллиф айрим ўйин турлари мактабгача ёшдаги болаларнинг

барча бўғинларига мослигини, сюжетлар маишийдан ишлаб чиқаришга қараб ва ундан ижтимоий-сиёсий воқеаларни акс эттиришга қараб ривожланишини алоҳида уқтиради. Унинг фикрича, ўйин сюжетидаги бундай изчиллик боланинг билим савияси, турмуш тажрибаси кенгайиши унинг катта ёшдаги одамлар турмушига чуқурроқ кириб бориши билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, ўйин сюжетининг ўсиши турмушнинг тобора янги қирраларини акс эттириш билан чекланиб қолмай, муайян сюжетнинг ўзига хос бошқа кўринишлари билан бойиши сабабли ҳам амалга ошади.

Болаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш жараёнини тўғри ташкил қилиш орқали ўйин сюжетларининг кўламини режали кенгайтириш мумкин. Онтогенез психологияси фанида қатъий ифодаланганидек, бола боғчага келганда унинг ўйин сюжети фақат оилавий турмушдаги воқеаларни акс эттирса, сайрларга олиб бориш, табиатни кузатиш натижасида ўйиннинг турлари кўпайиб боради: боғча, ҳайвонот боғи, ошхона, поезд, пароход, сартарош, сотувчи каби ўйинлар қўшилади. Боланинг ёши улғая бориши билан ўйиннинг муддати ҳам узайиб боради. Мазкур жараёнини тадқиқ қилган А.П.Усованинг маълумотига кўра, 3–4 ёшли болаларнинг ўйин фаолияти 10–15 дақиқа, 4–5 ёшли болаларнинг ўйин фаолияти 40–50 дақиқа, катта мактабгача ёшидагиларнинг ўйин фаолияти бир неча соатгача чўзилиши мумкин. Ҳатто, бир турдаги ўйинларнинг сюжетлари бутун кун бўйи, қолаверса, ундан ҳам ортиқ вақт давом этади. Бу ҳол бола ўйин фаолияти жараёнида ҳаёт фаолиятнинг у ёки бу қиррасини муҳим жиҳатини алоҳида ифодалаб ижро этади, дейишга ҳеч қандай асос бўла олмайди. Чунки психология фанида ҳозиргача тўпланган илмий маълумотлар бундай муаммоларга жавоб бера олмайди.

Д.Б.Эльконин ўз тадқиқотида ролли ўйиннинг сюжети билан бир қаторда унинг мазмуни ҳам мавжуд эканлигини ёзади. Унинг фикрича, ўйинда бола катталар фаолиятининг асосий жиҳати (томони)ни аниқроқ акс эттириши ўйиннинг мазмунини ташкил қилади.

Л.С.Славина тўплаган маълумотларга қараганда, маиший турмушга алоқадор бир хил сюжетли ўйин, мактабгача ёшдаги болаларнинг ёш хусусиятига қараб (кичик, ўрта, катта) турлича йўсинда амалга оширилган. Кичик мактабгача ёшдаги болалар бир хил ўйинчоқлар билан бир неча марта такрорий ёки ортиқча ҳаракат қиладилар. Уларнинг ўйин мазмунини ўйинчоқ билан бажариши катталарнинг ҳаракатларини такрорлашдир. Агар улар “Меҳмон-меҳмон” ўйнаётган бўлсалар, барча ҳаракатларни (меҳмонни кутиб олиш, дастурхон ёзиш, ҳол-аҳвол сўраш ва ҳоказоларни) буюмлар билан изчил бажарадилар. Ҳаракатларни сўз билан қисқартириш ҳоллари болалар фаолиятида кам учрайди. Ўйиннинг мазмуни асосан ўйинчоқлар билан бажариладиган ҳаракатларда ўз ифодасини топади, ролни ижро этиш ҳамкорликда эмас, балки ёнма-ён, бир-бирини тўлдиришдан анча йироқ тарзда амалга ошади.

Катта мактабгача ёшдаги болаларда ўйин фаолияти мутлақо бошқача ўтади, чунончи бир ҳаракат иккинчи ҳаракат билан узлуксиз боғланиб

кетади, баъзи бир ҳаракатлар эса сўз ёрдамида қисқартирилади (“келинг, хуш кўрдик” ҳаракат билан эмас, балки сўз орқали ифодаланади) ва умумлаштирилади. Ролли ўйин болаларнинг ҳамкорликдаги фаолияти маҳсули тариқасида вужудга келади. Бу ёшда роль танлашда иштирокчилар ўртасидаги низолар, тортишувлар камаяди, ролга ўзини лойиқ деб билиш ўзидаги мавжуд буюмлардан келиб чиқмайди (масалан, қалам – ўқитувчи, кайчи – тикувчи ролини олиш учун асос бўла олмайди), балки ўйиннинг мазмунидан, ҳамкорликдаги фаолият нуқтаи назаридан келиб чиқади. Натижада улар кичик мактабгача ёшдагиларга ўхшаб ролни алмаштириш, бир буюмдан бошқасига бир образдан иккинчисига ўтишдек беқарор ҳаракатлар қилмайдилар.

Ўрта мактабгача ёшдаги болаларда ролни тақсимлаш ёки уни танлаш ўйин фаолиятига киришишдан анча илгари амалга оширилади, бунга шу гуруҳ бошлиғи бевосита раҳбарлик қилади. Шунинг учун ким қандай ролга муносиблиги узок тортишувларга сабаб бўлади. Тортишувлар ва баҳслар катта ёшли одамларнинг аралашуви натижасида адолатли ҳал қилинади. Болалар ўртасидаги ва асар қаҳрамонларининг бир-бирига муносабати ўйин фаолиятида бош масалага айланади. Улар амалга оширадиган хатти-ҳаракатлар умумлашган бўлса ҳам, ўйиннинг мазмуни (она ва бола, паттачи ва йўловчи, сотувчи ва харидор, тарбиячи ва тарбияланувчи каби) шахслараро муносабатларни акс эттиришга кўчади.

Катта мактабгача ёшдаги болаларнинг ўйин фаолияти негизида ва мазмунини улар ўз зиммасига олган ролнинг моҳиятидан келиб чиқиб ўйиннинг барча қоидаларига риоя қилиш ташкил этади. Тенгқурлар орасидаги баҳс ва тортишувлар ўйин қоидалари ва талаблари қанчалик тўғри бажарилаётгани ҳақида бўлади.

Ўйин мазмунининг ривожланиши боланинг катталар ҳаёти ва фаолиятининг моҳиятига чуқурроқ кириб боришида, атрофдаги воқеаларга муносабати ўзгаришида, шунингдек, ўйин мазмуни ҳамда сюжети ижтимоий шарт-шароит ва жамият аъзолари турмушининг тобора тўғри акс эттиришида кўринади. Шунинг учун болаларда ролли ўйин қобилиятининг ўсиши ўз-ўзича юзага келмайди, балки катталарнинг, тарбиячиларнинг таъсири натижаси, атроф-муҳит билан танишиш, сайрлар уюштириш, шахслараро муносабатларнинг моҳиятини тушуниш ва ҳоказолар натижасида амалга ошади.

А.П.Усованинг тадқиқотида таъкидланишича, ролли ўйин иштирокчиларининг сафи ёш улғайишига қараб, жинсий тафовутларга биноан кенгайиб боради: а) уч ёшли болалар 2–3 тадан гуруҳга бирлашиб 3–5 дақиқа бирга ўйнай оладилар; 2) 4–5 ёшлилар гуруҳи 2–5 иштирокчидан иборат бўлиб, уларнинг ҳамкорликдаги фаолияти 40–50 дақиқа давом этади, ўйин давомида қатнашчилар сони ортиб ҳам боради; 3) 6–7 ёшли болаларда ролли ўйинни гуруҳ ёки жамоа бўлиб бирга ўйнаш истаги вужудга келади, натижада аввал роллар тақсимланади, ўйиннинг қоидалари ва шартлари

тушунтирилади (ўйин давомида болалар бир-бирларининг ҳаракатини қаттиқ назорат қиладилар).

Қатор илмий тадқиқотларда исботланишича, ўйинда тарбиявий таъсир жамоаси тўғри уюштирилса, болалар ҳаётида жуда мураккаб, нозик психологик механизм пайдо бўлади ва шахслараро муносабат бошқачароқ тус олади. Болалар жамоасидаги ўзаро муносабатлар, мулоқотлар ўйиннинг мазмунини бойитади, сюжетнинг кўламини кенгайтиради, роллардаги ғоялар барқарорлашиб боради. Гуруҳ ва жамоа бўлиб ўйнаш орқали болаларда жамоа ҳаракати қоидалари, ахлоқ нормалари, ўзаро ёрдам кўникмалари ва бошқа умуминсоний қадрият, маънавият ва руҳиятнинг таркибий қисмлари шаклланади. Шунинг учун ўйин фаолиятида жамоа аъзоларининг қоидага мувофиқ ҳаракат қилишлари алоҳида аҳамият касб этади, ўйин давомида ролларни бажарувчилар ўзларининг алоқалари орқали бир-бирлари билан узвий боғланишларини, ўйинни муваффақият билан якунлаш, охирига етказиш учун биргаликдаги ҳаракат қанчалик зарурлигини англай бошлайдилар.

Д.Б.Эльконин ва унинг шогирдлари тўплаган маълумотларга, шахсий кузатишларимизга кўра, бола бирор ролни ўйнашни ўз зиммасига олишининг энг зарур шарти унда катталар фаолиятининг муҳим хусусият ва белгиларини аниқ ифодалаш уқувининг унда мавжуд бўлишидир. Ўйин фаолиятида бола ўз хатти-ҳаракатини реал ҳаракатлар мантиқига мослаштиради, ўйин талабларига тўла бўйсундиради. Бинобарин, у мазкур жараёнда воқеликдан узоқлашмайди, аксинча, унга янада яқинлашади, ўйиндан ташқари ҳолатда қурби етмайдиган моҳият ичига чуқур кириб боради.

Д.Б.Эльконин ҳаракатли ўйиннинг қоидалари мазмуни ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқиб уларни беш гуруҳга ажратади: 1) ҳаракатга тақлид қилиш: тақлидий-процессуал ўйинлар; 2) муайян сюжетни драмалаштирган ўйинлар; 3) сюжети оддий ўйинлар; 4) сюжетсиз қоидали ўйинлар; 5) аниқ мақсадга қаратилган машқлардан иборат спорт ўйинлари.

Болани ўйинга ундаган омил унинг катта ёшдаги одамларнинг борлиқ тўғрисидаги ва шахслараро муносабати ҳақидаги тасаввури ва уларни ўз шахсий фаолиятида синаб кўриш истагидир, шунингдек, жамоа бўлиб ўйнаётган тенгқурлари билан бевосита мулоқотга киришиш иштиёқидир. Онтогенез психологияси фанида тўпланган маълумотлар таҳлиliga асосланиб, мазкур ёш даври бўйича қуйидаги хулосани чиқариш мумкин: 1) ўйин фаолиятида бола турли ҳаракатларни тўлалигича намойиш этишга, уларни бажариш усуллари кўрсатишга иштиёқманд бўлади; 2) кейинчалик эса барча хатти-ҳаракатларни умумлаштириб акс эттиришга уринади.

Бола ўсиб борган сайин нарсалар ва ўйинчоқларнинг номини ўзгартириш, янги ном билан аташ енгиллашади. Шунингдек, фақат янги вазиятда жисмлар номини ўзгартириш билан кифояланиб қолмай, уларни янги номга мувофиқ қўллаш имконияти ҳам вужудга келади. Ўйин фаолиятида фойдаланиладиган нарсаларини янгича номлаш қатор муаммоли вазиятларни вужудга келтиради.

Ўйин фаолиятида нарсалар номини ўзгартириш ўзининг психологик моҳияти билан мураккаб ҳолат ҳисобланади. Айниқса, сўз билан предметнинг ўзаро муносабатида уларга узвий боғлиқ ҳаракатлар алоҳида аҳамият касб этади.

Юқоридаги мулоҳазалар асосида айтиш мумкинки, катта кишилар ҳаёти ва фаолиятининг ўрнини босувчи ашёлар уларнинг ҳаракатини умумлашган ҳолда ифодалашнинг моддий таянчи ҳисобланади. Шундай экан, ўйин фаолиятида бола ҳаракатининг ривожланиши ўйин мазмунига кўпроқ боғлиқдир. Чунки боланинг хатти-ҳаракати қанчалик ихчам ва умумлашган бўлса, у катталарнинг фаолияти мазмунини акс эттиришдан шунчалик йироқлашади. Бинобарин, у одамларнинг нарсаларга ва бир-бирига муносабатини амалда бажаришга ўтади ва шунинг учун нарсалар билан ҳаракат қилишда катталарнинг ижтимоий муносабатларини тўғри ифодалашга интилади.

Ҳар қандай ўйиннинг ва ўйин фаолиятининг марказида бола катта кишиларнинг фаолияти ва ўзаро муносабатини, муомаласини ўзига хос тарзда акс эттириши, такрорлаши имконияти туради. Шунга кўра ўйин ижтимоий аҳамият касб этиб, бола инсоният томонидан асрлар давомида яратилган қимматли билимлар, амалий кўникмалар, малакалар ва одатларни ўрганишига имкон яратади, оқибатда уни шахслараро мулоқотнинг моҳиятига олиб киради.

3.9. Боланинг психик ўсишида ўйиннинг аҳамияти

Кўпчилик психологлар ҳамда педагоглар ўйиннинг психологик масалалари билан бевосита шуғулланиб, ўйинларнинг болани психик камол топтиришдаги аҳамиятига алоҳида тўхталиб ўтганлар. Маълумки, ўйин бола учун воқеликни акс эттиришдир. Бу воқелик болани қуршаб турган воқеликдан анча қизиқарлидир. Ўйиннинг қизиқарлилиги уни англаб етишнинг осонлигидадир. Катталар ҳаётида фаолият, хизмат, юмуш қандай аҳамиятга эга бўлса, бола ҳаётида ўйин ҳам худди шундай аҳамият касб этиши мумкин.

Жаҳон психологияси фанида тўпланган бой маълумотларга асосланиб, қуйидагича мулоҳаза юритиш мумкин. Масалан, энг содда психик жараёндан энг мураккаб психик жараёнгача ҳаммасининг энг муҳим жиҳатларини шакллантиришда ўйинлар катта роль ўйнайди.

Мактабгача ёшдаги болаларда ҳаракатнинг ўсишига ўйиннинг таъсири ҳақида гап борганида аввало шуни айтиш керакки, биринчидан, ўйинни ташкил қилишнинг ўзиёқ мазкур ёшдаги боланинг ҳаракатини ўстириш ва такомиллаштириш учун энг қулай шарт-шароит яратади. Иккинчидан, ўйиннинг бола ҳаракатига таъсир этишининг сабаби ва хусусияти шуки, ҳаракатнинг мураккаб кўникмаларини субъект айнан ўйин пайтида эмас, балки бевосита машғулот орқали ўзлаштиради. Учинчидан, ўйиннинг кейинчалик такомиллашуви барча жараёнлар учун энг қулай шарт-шароитларни вужудга келтиради. Шу боисдан ўйин фаолияти хатти-

ҳаракатни амалга ошириш воситасидан боланинг фаоллигини таъминловчи мустақил мақсадга айланади. Негаки, у (ўйин) субъект (жонзот) онгининг дастлабки объекти даражасига ўсиб ўтади. Мактабгача ёшдаги бола муайян хусусиятга эга бўлган ролни танлайди, шу билан бирга у ёки бу персонажга хос қатъий юриш-туришни онгли равишда ижро этишга интилади. Шундай экан, ўйин мазкур бола учун энг зарур фаолиятга айлана боради ва янги шаклдаги ҳаракатларни такомиллаштириш, уларни англаган ҳолда эсга тушириш эҳтимоли яққол воқеликка айлана бошлайди. Мазкур ҳаракатларни эгаллаш болада жисмоний машқларни онгли равишда бажариш имкониятини вужудга келтиради (А.В.Запорожец).

Боланинг ўйинлар шарт-шароитидан келиб чиқувчи онгли мақсади ҳаракатларни бажариш кезида ўз ифодасини топади ва унинг ўз олдига қўйган мақсади эса олиб қолиш ва эсга тушириш жараёнларига айланади.

Болалар лаборатория шароитига нисбатан ўйинларда кўпроқ сўзларни эслаб қолиш ва эсга тушириш имкониятига эга бўладилар, бу эса ихтиёрий хотира хусусиятини чуқурроқ очишга ёрдам беради. Тажрибада йиғилган маълумотларни таҳлил қилиш қуйидагича хулоса чиқариш имконини берди: а) ўйинда бола томонидан маълум роль танлаш ва уни ижро этиш жараёни бир талай ахборотларни эслаб қолишни талаб қилади б) шу боисдан персонажнинг нутқ бойлигини эгаллаш, хатти-ҳаракатини такрорлашдан иборат онгли мақсад болада олдинроқ пайдо бўлади ва осон амалга ошади.

Ўйин фақат билиш жараёнларини такомиллаштириб қолмай, боланинг хулқ-атворига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Мактабгача ёшдаги болаларда ўз хулқини бошқариш кўникмаларини таркиб топтиришга боғлиқ психологик муаммони ўрганган З.В.Мануйленконинг фикрича, бирор мақсадга йўналтирилган машғулотга нисбатан ўйинда хулқ кўникмаларини олдинроқ ва осонроқ эгаллаш мумкин. Айниқса, бу омил мактабгача ёшдаги болаларда ёш даврининг хусусияти сифатида ўзининг ёрқин ифодасини топади. Катта мактабгача ёшдаги болаларда ўз хулқини ўзи бошқариш кўникмаси ўйин фаолиятида ҳам, бошқа шароитларда ҳам қарийб бараварлашади. Баъзан улар айрим вазиятларда, масалан, мусобақа пайтида ўйиндагига қараганда юқорироқ кўрсаткичга ҳам эришишлари ҳам мумкин. Юқоридаги мулоҳазалар асосида умуман айтганда, ўйин ва ўйин фаолияти болада ўз хулқини бошқариш кўникмаларини шакллантириш учун муҳим аҳамият касб этади.

Боланинг ақлий ўсиши тўғрисида фикр юритилганда, олдинги бобда қайд қилинганидек, шуни ҳам айтиш керакки, нарсаларни янги ном билан аташда ёки янгича номлаш ҳолатидан келиб чиқиб, субъект ўйин пайтида фаол ҳаракат қилишга уринади. Чунки у моддий нарсаларга асосланган ҳаракат режасидан тасаввур қилинаётган, фикр юритилаётган жисмлар моҳиятини акс эттирувчи ҳаракат режасига ўтади. Бола жисмларнинг моддий шаклидан бирданига хаёлий кўринишига ўтишида унга таянч нуқтаси бўлиши керак, ваҳоланки шундай таянч нуқтаси вазифасини ўтувчи нарсаларнинг аксариятидан ўйинда бевосита объект сифатида

фойдаланилади. Ўйин фаолиятида мазкур жисмлар қандайдир аломатларни акс эттирувчи сифатида эмас, балки ана шу таянч нарсалар тўғрисида фикрлаш учун хизмат қилади, шунингдек, таянч нуқтаси ҳаракатнинг яққол нарса билан боғлиқ жиҳатини акс эттиради. Юқорида айтилганидек, нарса билан ўйин ҳаракатларининг такомиллашуви ҳаракат шакли, хусусияти, босқичи кабиларни қисқартириш ва умумлаштириш ҳисобига амалга оширилади. Ўйин ҳаракатларининг қисқариши ва умумлашуви уларнинг ақлий кўринишдаги мантиқан изчил, йиғиқ шаклга ўтишнинг асосини ташкил қилади.

Психолог Ж.Пиаже ўйинда жисмларга янги ном бериш омилига жиддий эътибор билан қараб, бу иш рамзий маъноли тафаккур шаклланишининг таянчи, деган хулосага келади. Лекин бу хулоса вазиятни акс эттиришнинг бирдан-бир тўғри йўли эканлигини билдирмайди. Шунинг учун нарсанинг номини ўзгартириш билан болада тафаккур ва ақл-заковат ўсишини кутиш ҳам мантиққа мутлақо зиддир. Аслида нарсаларни қайта номлаш эмас, балки ўйин ҳаракатларининг хусусиятини ўзгартириш боланинг ақлий ўсишига сезиларли таъсир ўтказа олади. Дарҳақиқат, ўйин фаолиятида болаларда ҳаракатнинг янги кўриниши, яъни унинг фикрий, ақлий жиҳати намоён бўлади ва шунинг учун ўйин ҳаракатларини шакллантириш жараёнида болада фикрлаш фаолиятининг дастлабки кўриниши вужудга келади. Боланинг ақлий камол топишида ёки унинг умумий камолотида ўйиннинг муҳим аҳамият касб этиши худди мана шу далил орқали ўз ифодасини топади.

Бола ўйин фаолиятида мактаб таълимига тайёрланиб боради, шу боисдан, унда ақлий ҳаракатларнинг яққол шакллари таркиб топа бошлайди. Лекин ўйин фаолиятида боланинг ақлий ўсишини чуқурроқ изохлаб бериш ҳали етарли тажриба маълумотлари мавжуд эмас.

Ролли ўйин фақат алоҳида олинган психик жараён учун аҳамиятли эмас, балки болада шахсий хусусият ва фазилатларни шакллантиришда ҳам зарурдир. Бинобарин, катта ёшдаги одамлар ролини танлаб, уни бажариш боланинг ҳис-туйғусини кўзғатувчилар билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Чунки ўйин давомида болада ҳар хил хоҳиш ва истаклар туғила боради, булар бошқа нарсаларнинг ташқи аломатлари, ўзига ром этиши сабабли ҳамда боланинг ихтиёридан ташқари, тенгдошларининг таъсири остида туғилади.

ТЎРТИНЧИ БОБ **КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ** **ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар психикасига умумий **тушунча**

Одатда психология фанида кичик мактаб ёши даврига 6 ёшдан 10 (11) ёшгача бўлган бошланғич синф (I-IV) ўқувчилари киритилади. Лекин бу ёш даврига ажратиш принципи қатъий ва мутлақ деган фикр эмас, албатта. Чунки,

халқ таълими тизимида юз берадиган айрим ўзгаришлар бунга у ёки бу тарзда ўз таъсирини ўтказади. Жумладан, бола мактаб таълимига боғчада тарбияланаётган пайтдан бошлаб тайёргарлик кўра боради, бунинг учун у, даставвал таълим-тарбия томонидан ўқувчи шахси олдида қўйиладиган турли мазмундаги талаблар билан танишади, ундан ташқари у фан асосларини эгаллаш учун ҳам биологик - жисмоний, ҳам психологик жиҳатдан қарийб етилган, жисмоний ва ақлий меҳнат қилиш имкониятига эга бўлади.

Мактаб таълимига психологик тайёргарлик деганда, боланинг объектив ва субъектив жиҳатдан муносиблиги, билиш жараёнлари билан шахс хусусиятларининг ўзаро муносиблиги назарда тутилади. Ўқувчи мактаб таълимига кенг маънода психологик жиҳатдан объектив тайёр бўлади. Бинобарин, унинг психикаси билим олишга етарли даражада тараққиёт босқичига эришади. Ушбу ёшдаги бола ўз идрокининг ўткирлиги, равшанлиги, софлиги, аниқлиги, унинг қизиқувчанлиги, дилкашлиги, хайрихоҳлиги, ишонувчанлиги, ҳаёлининг ёрқинлиги, хотирасининг кучлилиги билан бошқа ёшдаги ўқувчилардан (жумладан, ўсмирлардан) ажралиб туради. Мактаб таълимига тайёрлик кўраётган болада диққат нисбатан узок муддатли ва шартли равишда барқарор кўринишга эга, деб ҳисоблаш мумкин. Диққатнинг хусусиятлари (таксимланиши, кўчиши, кучи, барқарорлиги, бўлиниши, тебраниши ва бошқалар) унинг роли ва сюжетли ўйин фаолиятларида, расм чизиш ва кўриш, ясаш машғулотларида, лой ҳамда пластилиндан нарсаси ясашда, катта ёшдагилар ва тенгқурлари нутқини идрок қилиш ва тушунишда, математик амалларни бажаришда, ҳикоя тинглаш ҳамда шахсан ўзи ҳам тузишда бевосита намоён бўлади. Бу даврга келиб, бола ўз диққатини муайян объектга, нарсаси ва ҳодисаларга йўналтиришга, тўплашда ва уни мустаҳкамлашда ҳамда таксимлашда маълум даражада кўникмани эгаллаган бўлиб, ўз диққатини бошқариш, зарур пайтда, уни шахсан ташкил қилишга интилади. Унинг хотираси кизиқарли ажойиботларга, ғаройиботларга бой, вояга етган кишини таажжубга соладиган маълумотлар ва ҳодисаларни пухта эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш имкониятига эгадир. Шу давргача бевосита катталар раҳбарлигида у ёки бу ахборотларни эгаллаб келган бўлса, энди у ўз хоҳиш иродаси билан, муайян мотивацияга асосланган ҳолда зарур маълумотлар олишга, ўз олдида яққол мақсад ва аниқ вазифа қўйишга ҳаракат қилади. Боланинг муайян тараққиёт даражасига эришганлигини унинг хотираси фаоллиги намоёиш қилади. У ўзининг унча бой бўлмаган шахсий тажрибасига асосланиб, шеър, ҳикоя, эртакларни эсда қолдириш учун уларнинг такрорланганлиги, ёд олишнинг қулай йўл ва усулларида фойдаланганлиги таълим жараёнида унга жуда қўл келади. Демак, у ўқиш, идрок қилиш, ўзлаштириш техникаси билан яқиндан танишишга эришади.

Биринчи синф ўқувчиси, кўпинча яққол образли хотирага суянган ҳолда билиш фаолиятини (когнитив ҳолатни) ташкил этса ҳам, бирон бир нарсаси хотиранинг бошқа турларини сира истисно қилмайди, балки аксинча, таълим шахсдан сўз-мантиқ хотирасини тақозо қилади, ижодий продуктив

йўл билан билимларни эгаллашни талаб этади, Сўз-мантиқ хотирасининг мавжудлиги матннинг маъносига тушуниб эсда олиб қолиш жараёнининг самарадорлигини орттиришга кенг имконият яратади. Тажрибалардан шу нарсa маълумки, бола маъносиз сўзлардан кўра, кўпроқ маънодор илмий тушунча ҳамда атамаларни яратиш, тузиш ва мустаҳкамроқ эсда олиб қолиш хусусиятларга эга. Унинг нутқи таълимга тайёргарлик кўриш босқичида катталар билан мулоқотга киришиш, ўзгалар фикрини уқиб олиш ва уни мақсадга мувофиқ тўғри идрок қилиш даражасига тўла жавоб бера олади. Бола нутқининг тузилиши миллий тил грамматикаси қоидаларига мос, мантиқан изчил, ифодали, ранг-баранг тушунчаларга бой, миқдор ва кўлам жиҳатдан ҳар қандай одам билан фикр алмашиш, мулоқотга киришиш учун мутлақо етарлидир.

Ўқувчи ўзи эшитган нарсаларини, воқелик тўғрисидаги маълумотларни тўғри тушуна олади, ўзида мавжуд бўлган ахборотларни (таассуротларни) муайян тартиб билан баён қила билади, ақлий фаолият операцияларидан (нарсаларни таққослайди, яққоллаштиради, гуруҳларга ажратади, ҳукм чиқаради) ўринли фойдаланади.

Йирик чет эл ва собиқ совет психологлари (Ж.Пиаже, А.Валлон, Ж.Брунер, Л.В.Занков, Д.Б.Эльконин, П.Я.Гальперин, Н.А.Менчинская, В.В.Давидов, А.Ш.Амонашвили, С.Ф.Жуйков ва бошқалар) тадқиқотларининг кўрсатишича, оқилона ташкил қилинган таълим жараёни мазкур ёшдаги болалар тафаккурини жадал суръатлар билан ривожлантиради, ақлий имкониятларини эртароқ ишга тушишга, рўёбга чиқишга ёрдам беради. Чунончи, болалар математик, физик, лингвистик, политехник тушунчаларини ўзлаштирадilar, мустақил равишда унча мураккаб бўлмаган масалалар, мисоллар тузадилар, оддийроқ машқларни бажара оладилар, ижодий ва маҳсулдор фикр юритишга интиладилар.

Юқорида юритилган мулоҳазаларга асосланган ҳолда шундай хулосага келиш мумкинки, болаларнинг психологик тайёргарлик даражаси таълимни муваффақиятли уддалаш, амалга ошириш учун мутлақо кафолот бера олади. Бу ўринда унинг шахсий хусусиятлари шаклланганлиги юзасидан ҳам маълумот бериш мақсадга мувофиқдир. Болада шахснинг бир қатор фазилатлари ва хусусиятлари яққол кўзга ташланади; қатъийлик, нисбий мустақиллик, ўз олдига мақсад қўя олишлик, хулқ-атвори ижтимоий жамоатчилик нуқтаи-назардан баҳолашга интилишлик, аҳд-паймонга содиқдик, катталарни ҳурмат қилишлик, ваъдага вафо қилишлик, бурч ва жавобгарлик ҳислари кабилар. Шунинг билан бирга мактаб таълимига тайёргарлик кўраётган бола ўз ҳис-туйғуси ва ички кечинмаларини бошқариш уқувига эгадир, ҳатто у ўз-ўзига, ўз қилмишлари, ножўя хатти-ҳаракатлари, ўринсиз луқма ташлаганлиги, ихтиёрсиз ўшшайганлиги учун баҳоли қудрат ўз муносабатини билдириши мумкин. Таъкидлаб ўтилган барча мулоҳазалар, шарҳлар, тавсифлар мактаб таълимига психологик тайёрликнинг асосий омиллари, шунингдек, энг муҳим шарт-шароитлари бўлиб ҳисобланади.

Олти ёшли боланинг таълимга психологик тайёргарлиги тўғрисида фикр юритганимизда, биз муайян режа асосида тартибли, кўп қиррали, мақсадга йўналтирилган, ўзаро боғлиқ ва мантикий кетма-кетликка эга бўлган бошланғич таълим учун замин вазифасини ўтувчи рухий тараққиётнинг зарур кўрсаткичи ва даражасини назарда тутамиз. Бу борада яна шу нарсани қўшимча қилиш ўринлики, таълим учун рухий тараққиёт даражасидан ташқари, боланинг турмуш шароити ва фаолияти тафовутлари ўзига хослиги унинг сиҳат-саломатлиги, методик жиҳатдан тайёргарлиги, содда кўникмаларни эгаллаганлиги каби омилларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ. Билдирилган мулоҳазаларнинг барчаси боланинг мактаб таълимига психологик жиҳатдан тайёргарлигининг объектив томонларини ўзида акс эттиради, холос.

Бироқ боланинг мактаб таълимига психологик жиҳатдан тайёрликнинг субъектив томони ҳам мавжуддир. Бола мактабда ўқиш хоҳиши, интилиши, предметларга қизиқиши, иштиёқи катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга киришишнинг истаги мазкур тайёрлик билан узвий боғлиқдир. Унда бу даврга келиб ўқиш, билим олиш юзасидан турли тасаввурлар шаклланади. Шунинг учун у мактаб жамоасининг барча аъзоларининг масъулиятли вазифаларини эътироф этади ва уларга итоаткорлик туйғуси, уларнинг кўрсатмаларини бажаришга мойиллик туғилади. Лекин болаларнинг барчаси бу нарсага бир текис муносабатда бўлади, деб бўлмайди, шу боисдан улар ўртасида индивидуал фарқ вужудга келади. Баъзи бир болалар мактабга вужуди билан талпинадилар, гўёки қуш каби учишга тайёрдирлар, ўқиш бошланишига қанча вақт қолганлигини сабрсизлик билан санайдилар, ўқув ашёларини олдинроқ тахт қилиб қўйишга катталарни даъват этадилар (ўқувчилик формасини кийишни, сумкани елкасига осишни ёқтирадилар). Бошқа бир тоифадаги болалар эса бу тўғрида эҳтиёткорлик ва вазминлик билан муносабатда бўладилар. Бироқ бу тоифадагиларда шижоат, фаоллик, куюнчаклик билан интилиш етишмаганга ўхшаб кетади. Учинчи бир туркумга, гуруҳга тааллуқли ўқувчилар бўлса, мактабдан қатъий равишда воз кечиш даражасигача бориб етадилар. Ўқишга нисбатан бундай салбий муносабат катталарнинг (жазо бериш, мажбур қилиш, эркинликни йўқотиш кабилар билан) кўрқитишлари оқибатида вужудга келади. Масалан: "Мактабга борсанг, таъзирингни ейсан", "Қилт этсанг - калтак ейсан", "Дарс тайёрлайвериб, тинканг қурийди" ва бошқалар.

Шунинг билан бирга ўқувчиларнинг акалари ва опаларининг мактабдаги "машъум кечинмалар ва вазиятлар" тўғрисидаги нохуш ахборотлари, кино ва телеэкрандаги мактаб ҳаётига бағишланган фильмлардаги, компьютердаги вазиятлар ўзаро умумлашган тасаввур образларини яратиб, болада ўқишга нисбатан салбий муносабатни келтириб чиқаради. Ўқишга нисбатан салбий муносабатда бўлган болалар таълим муҳитига киришишга қийналадилар; қатор рухий тўсиқларга дуч келадилар, бунинг натижасида янги вазиятга ва жамоага, нотаниш одамларга мослашиш жуда оғир кечади.

4.2. Ўқувчиларнинг анатомик-физиологик хусусиятлари

Мактабда таълим-тарбия ишларини ташкил қилишда кичик мактаб ёшидаги болаларнинг анатомик-физиологик хусусиятларини, жисмоний ривожланиш даражасини, соғлиги ва қолаверса нуқсонларини ҳисобга олиш ўқишнинг муваффақият гаровидир. Бошланғич синф ўқувчиси биологик жиҳатдан нисбатан бир текис тараққий этади, унинг бўйи ва оғирлиги, ўпкасининг ҳажми мутаносиб ривожланади. Бироқ ўқувчининг суяк тизими (кўкрак қафаси, тос, қўл суяклари), умуртқа поғонасида ҳали тоғайсимон тўқималар учрайди, бу эса мазкур тизимнинг етарли даражада такомиллашиб бўлмаганлигидан дарак беради. Юрак мускуллари уларда тез ўсади, қон томирларининг диаметри сал каттароқ бўлади, миянинг оғирлиги бошланғич синфларда 1250-1400 граммни ташкил этади. Мия пўстининг аналитик-синтетик фаолияти такомиллашади, кўзғалиш билан тормозланиш ўртасидаги ўзаро муносабат (мувозанат) ўзгаради, лекин кўзғалиш нисбатан устунликка эга бўлади, шунинг учун ўқувчининг тўғри ўсишига ғамхўрлик қилиш, толиқишнинг олдини олиш зарур, ўқиш ва дам олиш режимига қатъий риоя қилиш маъқул.

4.3. Таълим ва шахс

Мактаб таълими унинг турмуш тарзи, тартиби, ижтимоий ҳолати, синф жамоаси, оила муҳитдаги аҳволини ўзгартиради, боланинг асосий вазифаси ўқишдан иборат бўлиб қолади. Янги билим, кўникма, малакалар эгаллашдан табиат ва жамият тўғрисидаги қонуниятларни ўзлаштира бошлайди. Таълим ўқувчидан муайян даражадаги уюшқоқликни, интизомликни, иродавий зўр беришликни, фаолликни, мақсадга йўналтирилган фаолиятни талаб қилади. Ихтиёрсиз хатти-ҳаракатлар ўрнини англашилган режали, мақсадга мувофиқ ақлий меҳнат эгаллай боради. Ўқувчи тенгдошлари билан биргаликда муайян бир синф жамоасига бирлаштирилади. Модомики шундай экан, синф жамоаси ва унинг аъзолари бола олдига кўпчилик манфаатини ҳимоя қилиш, шахсий истакларини умумжамоа интилишларига бўйсундириш, ўзаро ёрдам, ўзаро ҳурмат, ўзаро талабчанлик, ижтимоий жавобгарлик ва бурч ҳисларини эгаллаш вазифасини қўяди. Таълим жараёнида ўқувчи олдига қўйиладиган талаблар тобора ортиб, мураккаблашиб бораверади.

Мактаб таълимининг дастлабки кунидан бошлабоқ кичик мактаб ёшидаги боланинг тараққиётини ҳаракатга келтирувчи, куч вазифасини ўтувчи турли хусусиятга эга бўлган зиддиятлар, қарама-қаршиликлар, ички ихтилоф қабилаар вужудга келади. Ушбу ҳолат ва вазият замирида ўқувчи шахсига, унинг билиш жараёнларига нисбатан ўқув фаолияти, ўқитувчилар ва синф жамоаси томонидан қўйилаётган талаблар билан боланинг психик камолот даражаси ва ундаги мавжуд инсоний фазилатлари ўртасидаги қарама-қаршилик ётади. Талабнинг тобора ортиши боланинг психик жиҳатдан тўхтовсиз ўсишини тақозо этади ва бу нарса боши берк занжирнинг узлуксиз ҳаракати натижасида инсон тараққиётида амалга ошади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг муҳим хусусиятларидан бири — бу ундаги ўзига хос эҳтиёжнинг мавжудлигидир. Мазкур эҳтиёж ўз моҳияти билан муайян тартибдаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашга, теварак-атрофдаги воқеликни ўзлаштиришга қаратилган бўлмасдан, балки фақат ўқувчи бўлиш истагининг айнан ўзидан иборатдир. Бу эҳтиёж замирида ўқишнинг ташқи аломатлари (атрибутлари), чунончи, форма кийиш хоҳиши, ўз шахсий портфелига, дарс тайёрлаш бурчагига, китоб қўйиш жавонига эга бўлиш истаги, катталардек ҳар куни мактабга қатнаш туйғуси кабилар ётади, холос. Бундан ташқари, билимлар кундаги (1 сентябрдаги) шодиёна айём, ўқувчилар сафига қабул қилишлик лавҳаси, мактаб маъмурияти ва ўқитувчиларнинг уларга билдирган самимий тилаклари, юқори синф ўқувчиларининг табриклари биринчи синф субъектлари ҳис-туйғусига илк таъсир этади. Синф аъзолари билан қаторлашиб, саф тортиб юришлар, ёппасига ўйин фаолиятида қатнашиш ва ошхонага бирга бориш, ўқитувчининг (қабул қилиб олган) ўғитлари ҳам уларни ўзига ром қилади.

Лекин кичик мактаб ёшидагилар ўқишнинг туб моҳиятини ва вазифасини тушуниб етмайдилар, шунинг учун умумий тарзда ҳамма мактабга бориши керак, деб тасаввур этадилар. Ваҳоланки, ўқувчи ўқиш ижтимоий зарурият эканлигини англаб етмаслиги барчага аёндыр, бироқ катталарнинг кўрсатмаларига амал қилган ҳолда тиришқоқлик билан машғулотларга киришиб кетишлик реал воқеликдир.

Дарслар бошланиб кетгандан кейин орадан маълум муддат ўтгач, шодиёна лаҳзалар таассуроти камайиши билан мактабнинг ташқи, ички белгилари ўз аҳамиятини йўқота боради ва ўқишнинг кундалик ақлий меҳнат эканлигини (иродавий зўр бериш, ёқтирмаган нарсаси билан шуғулланиш, диққатни тақсимлаш, ўз хулқини идора қилиш заруриятини) ўқувчи англаб этади. Агарда ўқувчи шунга ўхшаш ақлий меҳнат кўникмасига эга бўлмаса, у ҳолда ўқишдан кўнгли совийди, умидсизланиш туйғуси, ҳисси вужудга келади. Шунинг учун ўқитувчи бундай ҳолнинг олдини олиш мақсадида бола билан таълимнинг ўйин фаолиятидан фарқи, қизиқарлилиги юзасидан маълумот бериши ва шу фаолиятга уни пухтароқ, жиддийроқ тайёрлаши мақсадга мувофиқ. Бу билан ўқитувчи борлиқни билишга нисбатан жиддий муносабатни уларда эҳтиёж сифатида намоён бўлишини таъминлайди.

Психолог Л.С.Славина тадқиқотида кўра, бошланғич синфларда билиш фаолияти етарли даражада шаклланиб бўлмаган, ақлий жиҳатдан номустақил ўқувчилар мавжуддир. Олиманинг фикрича, ўқиш ва ўйин фаолиятларида уларни фикр ва мулоҳаза юритишга ўргата бориш натижасида муваққат турғунлиқнинг олдини олиш мумкин.

Биринчи синф ўқувчисига ўқиш фаолиятининг дастлабки натижалари унинг бошқа материлларни эгаллаш сари етаклайди. Унинг ўқиш фаолиятидаги биринчи меҳнат фаолияти маҳсули шодлик, қувонч ва амалий (лаззатланиш) ҳис-туйғусини келтириб чиқаради. Ҳатто айрим ўқувчилар у ёки бу объектни, мавзунини бир неча маротаба ўқишни ҳам ёқтирадилар. Ўқиш фаолиятига нисбатан қизиқиш, мойиллик кейинчалик предметнинг

мазмунига қизиқишни вужудга келтиради, балким билим олиш эҳтиёжини туғдиради, қолаверса унда ўқиш мотивларини таркиб топтиради.

Таълим мазмунига, билимни эгаллашга қизиқиш ўқувчининг ўз ақлий меҳнати натижасидан қаноатланиш ҳисси билан узвий алоқадордир. Ушбу ҳис ўқитувчининг рағбатлантириши орқали намоён бўлади, янада самаралироқ ишлаш майли, хоҳиши, истаги, иштиёқи ўқувчида шаклланади. Ўқувчида пайдо бўлаётган фахрланиш, ўз кучига ишонч ҳислари билимларни ўзлаштириш ва малакаларни мустаҳкамлаш ишига хизмат қилади. Шунинг учун рағбатлантириш (жазолаш) ўз меъёрида бўлган тақдирдагина унинг тарбиявий қиймати ҳамда таъсирчанлиги ортади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар фаолиятини баҳолаш унинг ўқишга нисбатан ижобий муносабатини таркиб топтиради. Мактаб амалиётида кўпинча болани оғзаки баҳолаш одат тусига кириб қолган, чунки биринчи синф ўқувчиси ана шу баҳо таассуротида ўз фаолиятини фаоллаштиради. Ижодий изланишга ҳаракат қилади. Ҳатто ўқувчи дастлабки даврда "яхши" ёки "ёмон" баҳонинг фарқига ҳам бормайди, кўпроқ уни нечта баҳо олганлиги қизиқтиради, холос. Бу ёшда бола баҳонинг моҳиятини тушуниб етмаса-да, лекин ўқитувчининг рағбатлантириши унинг учун муҳим роль ўйнайди.

Йирик педагог ва психолог олимлар Б.А.Сухомлинский, Ш.А.Амонашвили ва уларнинг шогирдлари кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни баҳолаш салбий оқибатларга олиб келиш нуқтаи назарини ёқлаганлар. Маълумки, фақат баҳо учун ўқиш билимнинг ижтимоий аҳамиятини пасайтиришга олиб келади. Лекин билимни текширишни бошқа усул ва воситаларини қўллаш (масалан: рейтинг, шкала, баллар) ҳозирги куннинг асосий вазифаларидан биридир. Чунки баҳолашнинг бола камолоти учун аҳамиятини қатъий равишда инкор қилиш ҳам оқилона восита эмас, модомики шундай экан, баҳолашдан маслаҳат, йўлланма, тавсия, кўрсатма сифатида фойдаланиш ижобий омил вазифасини бажара олади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг муҳим хусусиятларидан яна биттаси - бу ўқитувчи шахсига нисбатан ишонч ҳисси ва юксак обрў туйғусининг мавжудлиги. Шунинг учун ўқитувчи болага тарбиявий, таълимий таъсир кўрсатиш имконияти шундай каттаки, унинг сиймосида ақл идрокли, тийрак, сезгир, меҳрибон, ҳатто донишманд инсон гавдаланади. Ўқитувчи сиймосида ўқувчилар эзгу нияти, орзу истаги, истикболи, ажойиб ва ғаройиб ҳис-туйғуларини рўёбга чиқарувчи камолот чўққисидаги шахсни тасаввур қиладилар. Ўқитувчининг обрўси олдида ота-оналар, оиланинг бошқа аъзолари, қариндош-уруғлари, таниш билишларининг нуфузи кескин пасаяди. Гўёки, борлиқнинг абсолютлиги, ҳақиқат ўлчамининг намунаси, заковатнинг юксак чуққиси, одоб назокатнинг аввал боши ўқитувчида ўз ифодасини топгандир. Ана шу сабабдан улар ўқитувчи хулқини муҳокама қилишга йўл қўймайдилар, унинг ҳар бир сўзини қонун тариқасида қабул қиладилар ва бу йўлда ўзларини ҳақ деб ҳисоблайдилар. Ўқувчининг психик жихатдан тараққий қилиши оқибатида ўқитувчининг мутлақлигига

муносабати биров ўзгаради, бунинг асосий сабаби унда онгли хатти-ҳаракат эҳтиёжининг туғилиши ҳисобланади. Ўқувчида турмуш ва борлиққа нисбатан бир талай муаммолар, саволлар вужудга келади, ҳамма нарса ҳаётда у ўйлагандай эмаслигига ишонч ҳосил қилади ва ундан қаноатланади, шубҳаланиш, иккиланиш ҳислари пайдо бўлади. Бу муаммоларга ўзи мустақил жавоб топишга интилади, натижада савол билан бошқа одамларга муурожаат қилишга қарор қилади.

Таълим жараёнида ўқитувчи обрўсидан оқилона фойдаланиб, ўқувчида уюшқоқлик, меҳнатсеварлик, ўқишга нисбатан ижобий муносабат, диққатни бошқариш, хулқни идора қилиш, ўз-ўзини қўлга олиш, ўз-ўзига тасалли бериш фазилатларини шакллантириш ва интилиш, фаоллик туйғуларини вужудга келтириш таълим жараёнида юқори самара беради. Педагогик одоб (такт) назорат нуқтаи назаридан ўқитувчи обрўсини ўқувчилар даврасида тўқиш ёки шахсиятига тегиш, мазах қилиш мутлақо мумкин эмас.

Одатда ўқувчилар ўртасида обрў орттириш учун бир нечта таркибий қисмларини яхлит бир тимсол сифатида, мужассамлаштириш мақсадга мувофиқдир: а) ўқитувчида касбий қобилиятларининг мавжудлиги; б) унинг дилкашлиги ва бошқа хислатларга эга бўлишлиги; в) ўқув предметларининг чуқур эгаллаганлиги; г) ўқитувчи билим савиясининг чуқурлиги ва қўламининг кенглиги; д) ўқитувчининг виждонлиги, адолатгўйлик фазилатлари, унинг статуси ва ролининг мақсадга мувофиқ равишда турмуш жабҳаларида намоён бўлиши, обрўсини янада юксалтиради. Чунки, сохта обрў орттириш сунъийликни келтириб чиқаради. Бунга таълим жараёнида йўл қўйиш қатор нуқсонларни юзага келтиради.

4.4. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тафаккури хусусиятлари

Ўқувчи теварак-атрофдаги воқеликнинг белги, аломати ва хусусиятларини, уларнинг хоссаларини, қонуниятларини ва ўзаро боғланишларини билиш фаолиятида ҳамда таълим жараёнида тушуна боради, фикр юритиш фаолиятида эса ҳам миқдор, ҳам сифат ўзгариши юзага келади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тафаккурининг ривожланишини йирик психолог Л.С.Виготский тушунчаларнинг шаклланиши ҳамда нутқнинг ўсиши билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганган. Шунинг учун у ажнабий психологларнинг (биринчи навбатда Ж.Пиаженинг эгоцентрик концепциясини қаттиқ танқид қилиб, тафаккурни генетик метод ёрдамида ўрганишни тавсия қилади. Л.С.Виготский психология фанига инсон камолотининг "Энг яқин тараққиёт зонаси" ва "актуал фаолият зонаси" деб номланган тушунчаларни олиб киради. Унинг биринчиси ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида оширилса, иккинчиси ўқувчининг мустақил фаолиятида намоён бўлади.

П.П.Блонский мазкур ёшдаги ўқувчилар тафаккурининг ўсишига хотиранинг тараққиётини, тафаккурнинг таъсир этишини генетик метод ёрдамида очиқ беради. Айниқса, тафаккурнинг "интизомлилик" сифатининг намоён бўлишини инсон томонидан тафаккурни бошқариш ва назорат қилиш

фаолиятдан аниқлаш мумкинлигини П.П.Блонский алоҳида таъкидлайди. Н.А.Менчинская тафаккур муаммосини чуқур ўрганиб, унинг тараққиёт кўрсаткичларини қуйидаги жиҳатларини ўрганишда кўради:

- 1) билимларни ўзлаштиришнинг тезлиги,
- 2) фикр юритиш жараёнининг эпчиллиги,
- 3) тафаккурнинг мавҳум ҳамда яққол жиҳатларининг ўзаро алоқаси ва ниҳоят,
- 4) аналитик-синтетик фаолиятнинг турли даражалари кабилар. Муаллиф тафаккур тараққиёти белгилари сифатида ўқувчиларда билимлар фондининг ортиши, ақлий фаолият усулларининг эгалланиши ҳамда таълим жараёнида уларда ўқувчанлик қобилиятининг пайдо бўлишини санаб ўтади. Бу нарсаларнинг барчаси кичик мактаб ёшидаги ўзлаштириши паст ўқувчиларида тажрибадан ўтказилади ҳамда уларнинг муайян мезонга асосланиб гуруҳларга ажратади.

Украин психологи Г.С.Костюк тафаккурнинг ривожланишини ўқувчилар томонидан ўзлаштириб олинган материалларнинг мазмунидан, синалувчиларнинг ўқув фаолиятини, топшириқларнинг бажариш шакллари сифат жиҳатдан ўзгариб боришини эътиборга олишда кўради. А.А.Люблинская бошланғич синф ўқувчиларининг тафаккури тўғрисидаги маълумотларида уларда мазкур жараённинг ривожи кўп жиҳатдан аналитик-синтетик фаолиятга боғлиқ эканлиги кўрсатиб ўтилади. Бу фаолият бирламчи синтез ва анализ, иккиламчи синтез ҳамда яққол ҳаракат анализ ва синтез каби таркиблардан иборат эканлигини таъкидлайди. Бундан у ёш даврда яққол-ҳаракат, яққол образли ва сўз-мантиқ ёки назарий тафаккур босқичларини босиб ўтиш тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Таниқли психолог Л.В.Занков кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тафаккурини ўстириш мақсадида ўзининг таълимий тизимини ишлаб чиқади. Бу таълим тизими ушбу ўқитиш тамойилларига асосланади:

- 1) таълим жараёнини юқори даражадаги мураккаб вазият асосида уюштириш,
- 2) таълим жараёнида ўқувчиларга берилиши назарда тутилган билимларнинг назарий салмоғини максимал даражада кўпайтириш:
- 3) мустақиллик, ўз-ўзини назорат қилиш фаолиятини режалаштириш сингари фаолиятни бошқариш усулларини ўқувчиларда таркиб топтириш.

Бундай таълим тизимида ўқувчилар чуқур ва мазмундор билим олиш билан чекланиб қолиш, балки уларнинг ақлий фаоллиги ортиб, мавҳум (абстракт) тафаккури ривожланган, ақлан ўсган, ўқишга нисбатан ижобий муносабати вужудга келган ва ҳоказо.

Ўқувчи мактабга келган кунидан эътиборан таълим жараёнида унда илмий тушунчалар ва тасаввурлар миқдори соат сайин орта боради, у аста-секин ўзлаштираётган тушунча ва тасаввурларнинг асл маъноси, моҳиятига тушуна бошлайди. Умуман, ўқувчида фикр юритиш доираси, кўлами ва мазмуни кенгая боради. Таълим жараёнида ўқувчилар билимлар тизимини, ўқув кўникмалари ва малакаларини эгаллаш орқали ўзларининг билим

кўламини кенгайтирадилар, шунинг билан бирга илмий тушунчаларнинг туб маъноси улар онгига синга боради. Бу ишларнинг ҳаммасини изчиллик билан, кетма-кет, бир текис амалга ошириш учун ўқувчилар маълум даражада билимлар ва кўникмаларни эгаллаган, қолаверса тафаккур шакллари ва мантикий фикр юритиш қоидаларини ўзлаштириб олган бўлишлари керак. Аммо мактаб оstonасига эндигина қадам қўйган боланинг бу нарсалардан талабга жавоб берадиган даражада хабари бўлмайди. Улар бу нарсаларнинг барчасига ўқиш жараёнида бевосита ўқитувчи раҳбарлиги остида эриша бошлайдилар. Жумладан, ўқитувчи изохли ўқиш дарсларида ўқувчиларга уй ҳайвонлари ёки ёввойи ҳайвонлар, жониворлар, йиртқичлар ва зараркунандалар, ҳашаротлар, фойдали кушлар, йил фасллари, ўқув қуроллари, уй жиҳозлари, мебеллар, спорт анжомлари ҳақида сўзлаб берар экан, уларнинг муҳим хусусиятлари, аломатлари, белгилари, хоссалари ва ўзаро боғланишларини таҳлил қилиб беради. Бундан ташқари, уларнинг ўхшашлик, умумийлик белгиларини ва тафовутларини ўқувчиларга аниқлаб кўрсатади. Бу сурункали олиб бориладиган таълимий жараён натижасида тафаккур маҳсули сифатида ўқувчиларда уй ҳайвонлари, ёввойи ҳайвонлар, ўқув қуроллари мебель ва бошқа тушунчалар таркиб топтиради. Улар булардан ташқари, йил фасллари, ҳашаротлар, ўсимлик, баргли дарахтлар каби қатор тушунчаларни ўзлаштирадилар, уларнинг моҳиятига тўлароқ тушуниб етадилар. Ўқувчиларга борган сари янгидан-янги масалалар, топшириқлар ва вазифалар юклатилиб, уларнинг барчасини мантиқан ҳал қилиш, фикр юритиш воситалари ёрдамида оқилона ечиш талаб қилинади. Болалар она тили дарсларида грамматик категорияларга амал қилиб, от сўз туркумининг турлаши, уларни гуруҳларга ажратиши, классификация қилиши лозим. Юқоридаги фикрлар сифат, сон, феъл сингари грамматик категорияларга тааллуқлидир. Ўқувчилар математика дарсларида бўлинувчи, бўлувчи, бўлинма, кўпаювчи, кўпайтирувчи, айирма, йиғинди, тенглик, тенглама, катта ва кичиклик белгилари тўғрисида тушунчалар билан танишадилар. Уларнинг бу тушунчаларни бир-биридан фарқ қилишлари эса навбатдаги камолотга дахлдор вазифа ҳисобланади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда илмий тушунчаларни тўғри таркиб топтираш учун ўқитувчи бола тафаккурининг ривожланиши хусусиятларини, унинг қонуниятларини пухта англаб олган бўлиши керак. Фикр юритиш операцияларининг психологик асослари ва механизмларини билмасдан туриб, у буларни ўқувчилар онгига сингдира олиши мумкин эмас.

Тушунчаларни шакллантиришнинг асосий манбаларидан бири уларни умумлаштиришдир. Умумлаштириш операциясининг муҳим шарти нарса ва ҳодисалар ўртасидаги умумийлик, ўхшашлик, ўзига хос хусусият, боғланиш ва ўзаро муносабатларнинг муҳим белгиларини топишдир. Борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгилари бўйича умумлаштиришдан олдин, ўша воқеликни кўзга яққол ташланиб турган ташқи белгилари бўйича умумлаштиришни билиши керак. Бунини ҳиссий билиш орқали яққол умумлаштириш дейилади. Бу даврга келиб нарса ва ҳодисаларнинг ташқи

белгиси, асосан умумлаштириш ўқувчи билими қобиғига сиғмай қолади. Эндиги навбат ўқитиш жараёнида уларнинг билим савияларига мос келадиган умумлаштиришни юқорироқ даражага кўчиришни тақозо этади.

Ўқувчиларнинг умумлаштириш фаолияти ўқитишнинг турли босқичларида у содда бўлиб, фақат ўхшашлик белгиси асосига қурилган бўлади. Кейинроқ нарса ва ҳодисаларнинг ташқи сифати ҳамда хусусиятига тааллуқли белгиларни, гуруҳларни ажратишга, классификация қилишга суянади. Бошланғич мактабнинг охирида, ўқувчилар нарса ва ҳодисаларнинг хоссалари, қонуниятлари, уларнинг ички мураккаб боғланишлари ва муносабатларининг муҳим белгисига асосланиб умумлаштиришга кўчадилар.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари буюмларнинг ўзига беихтиёр тортувчи ташқи белгиларига таяниб фикр юритишни амалга оширадилар: ўқувчи қуёш, момақалдирак, сигир, автомобиль, қуш ва бошқа нарсалар тўғрисида фикр юритиши давомида "қуёш ёритади, иситади...", "момоқалдирак гулдирайди, чакмоқ чакнайди", "қуш сайрайди", деб мулоҳаза юритади. Уларнинг ҳар турли "сигир сут беради", "автомобиль юк ташийди", "қушлар учишади" тўғрисидаги муҳокамаларида даставвал буюмларнинг хилма-хил ҳаракатлари ва уларга нисбатан берилган ҳаракатлар вужудга келади.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари жисм ва предметларнинг муҳим ички белгиларини бевосита аниқлаш кезида қийинчиликларга дуч келадилар. Чунки, улар муҳим бўлмаган (номуҳим), умумий хусусий, ягона сингари термин ҳамда тушунчаларни англаб етмайдилар. Билиш жараёни кўпинча ташқи белгиларга, яққол аломатларга қаратилган бўлади. Ана шунинг учун кичик мактаб ўқувчилари олдида мураккаб вазият юзага келиб туради. Ундай ҳолатдан чиқиш учун уларнинг ақлий имкониятлари, турмуш тажрибалари етишмайди.

Грузин психологи Р.Г.Натадзе тадқиқотларининг кўрсатишига қараганда, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар кит ва дельфинни балиқ деб ҳисоблаганлар, кейинчалик эса китнинг ҳаво билан нафас олиши; сут эмизувчи ҳайвон эканлиги атрофлича тушунтирилгандан сўнг ҳам ўз шахсий фикрини тўла-тўқис ўзгартирмаганлар, яъни синалувчиларнинг кўпчилиги экспериментатор фикрига ишонқирамай қараганларича қолганлар. Бу яққол омил яна бир маротаба мазкур ёш даврдаги болаларда умумлаштириш жараёни кўзга яққол ташланиб турувчи ташқи белгиларнинг кучли исканжаси остида содир бўлишини тасдиқлаб турибди. Математика юзасидан топшириқларни бажариш кезида ҳам уларда ана шундай унсурлар ёки нотўғри умумлаштириш ҳолати учрашини кузатиш мумкин.

Швецариялик психолог Жан Пиаженинг кўп йиллик тажрибаларининг далолат беришига қараганда, ушбу ёшдаги ўқувчилар нарсаларнинг ўзгаришсиз қоладиган баъзи белгиларининг доимийлигини дарров англаб ололмайдилар. Жумладан, агар ҳамирдан бир хил иккита зувала қилиниб, сўнгра уларнинг биридан кулча ясалса, 7-8 ёшли ўқувчилар ҳамирнинг миқдори бир хилда бўлмай қолади, деб ҳисоблайдилар, ҳажм ўзгаргани учун

зуваланинг оғирлиги ўзгаради, деб хулоса чиқарадилар. Ж.Пиаженинг мулоҳазасига биноан, бу ҳолат бола тафаккурининг бирдан-бир энг асосий ўзига хос хусусиятидир.

Худди шу тадқиқотчининг бошқа тажрибаларида кўрсатишича, ўқувчилар турли белгилар устида ишлаганларида ўзгармас (доимий) тушунчасини бир вақтнинг ўзида эгаллаб олмас эканлар. Болалар нарсалар сонининг ўзгармас тушунчасини 9-10 ёшда, ҳажмнинг ўзгармаслигини эса фақат 11-12 ёшда тушуниб етадилар. Лекин XX аср охири XXI аср психологлариининг илмий текширишларига кўра, Ж.Пиаже олган натижалар ҳозирги давр талабига жавоб бера олмайди.

Ўқувчилар учинчи синфга ўтганларидан кейин ўзларининг умумлаштириш, классификациялаш фаолиятларида моддий дунёдаги воқелик ўртасидаги энг муҳим муносабат, узвий зарурият ва боғланишларини акс эттиришга қодир бўлган ички, мураккаб белгиларга таяниб иш тутадилар. Жумладан, улар сўз, ҳаво, металл ва бошқа жисмларнинг иссиқдан кенгайиши ва совуқдан торайиши хусусиятиниинг муҳим аҳамиятлари ва жиҳатларига асосланиб умумлаштира оладилар. Бундан ташқари, ўсимликларнинг ҳаёт кечириши, ривожланиши ва кўпайиши, шунингдек, вояга етиши каби умумий белгиларга суянган ҳолда "жонли табиат" тушунчасини умумлаштирадилар.

Бошланғич синф ўқувчиларининг фикр юритишларини қиёслаш учун уларнинг мулоҳазаларидан мисоллар келтирамиз: "Шафтоли дарахти иссиқ иқлимли жойларда ўсади" (1синф ўқувчиси), "Пахта далада ўсади, уни деҳқонлар, жамоа хўжалиги аъзолари етиштирадилар, териб оладилар, сўнг ундан кийим-кечак тайёрлайдилар" (2 синф ўқувчиси), "Қарағай игна баргли дарахт ҳисобланиб, ўрмонларда ўсади, қарағайларда бужурлар мавжуд. Қарағай ўрмонларида олмахонлар яшайдилар. Олмахонлар бужурларни чақиб ичидаги мевасини ейдилар. Қишда кўм-кўк туради" (3 синф ўқувчиси).

Ўқувчиларнинг юқоридаги мулоҳазаларидан кўриниб турибдики, жонли предметларга нисбатан билдирилган аломатларда аниқлик етишмайди. Муҳим белгилар миқдори эса ҳаддан ташқари кам. Улар ўсимликларга тавсиф берганларида, дарахтларнинг қайси турга оидлиги, қандай зоналарда ўсиши, инсон ҳамда ҳайвонот олами учун қанчалик фойда келтиришини таъкидлаб ўтадилар, холос. Аммо биринчи даражали хусусиятлар, ички боғланишлар, қонуниятлар ва хоссалар аҳамиятига эътибор берилмайди.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар таълим жараёнида қатор илмий тушунчаларни ўзлаштириб олсалар-да, лекин ўтган дарсларда ўзлаштирилган турли белгиларни қориштириб, чалкаштириб юборадилар. Чунки, бу ёшдаги ўқувчиларда тушунчалар таркибига кирувчи нарса ва ҳодисалар билан, уларнинг белги ҳамда аломатлари ўртасида узвий боғланиш таркиб топмаган бўлади. Шунингдек, улар илмий тушунча билан турмушда истеъмол қилинадиган ноилмий (маҳаллий) тушунчалар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқни тўла ажратиб ололмайдилар.

I-IV синф ўқувчилари тушунчаларни юқори даражада ўзлаштиришга эришишлари учун биринчидан, кенг кўламдаги билимлар доирасига асосланиб, воқеликнинг умумий, муҳим ва хусусий белгиларини ажрата билишлари, иккинчидан, ана шу белгилар ўртасидаги маълум муносабатларни, боғланишларни аниқлай олишлари, учинчидан, содда тарзда бўлса ҳам ҳукм ва хулоса чиқаришлари, тўртинчидан, уларнинг операционал ҳамда функционал томонларини ажратишлари шарт.

Кўпгина тушунчалар, жумладан, баланд-паст, узоқ-яқин, кам-кўп, катта-кичик, йўғон-ингичка ва бошқалар даставвал воқеликдаги нарса ва ходисалар ўртасидаги фазовий муносабатларини бевосита идрок қилиш асосида ўзлаштирадilar. Кейинроқ эса умумлаштириш жараёнида сон тушунчасида ифодаланган билимларнинг миқдор муносабатларига асослана бошлайди.

Бироқ кичик мактаб ёшидаги ўқувчилари учун фазовий муносабатлари ҳақидаги тушунчаларни ўзлаштириш жуда қийиндир. Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари узунлик ўлчов бирлигини ўзлаштиришда қийналадилар, чунки, улар узунлик ўлчовининг асосий белгиси, унинг узунлигини ажратишни билмайдилар. Бу ёшдаги ўқувчилар "метр" тушунчасини буюм шакли билан бир деб ҳисоблайдилар. Бошқача сўз билан айтганда, метр деганда абстракт (мавҳум) тушунчани эмас, балки унинг яққол (конкрет) кўриниши (ёғоч метр, букланадиган метр, материалдан қилинган метр ва бошқаларни) назарда тутадилар. Тушунчаларнинг келиб чиқиши уларни деярли қизиқтирмайди.

Ўқувчи учинчи синфга ўтгандан кейин мураккаб фазовий муносабатларни англай бошлайди. Чунки, таълим жараёнида уларнинг фазо тўғрисидаги тушунчалари кундан-кунга режа, масштаб, чизма-ёйма ва шартли белгилар ҳақидаги билимлар билан кўпая боради.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи I-II синфда "вақт" тушунчаси билан танишади, лекин у кундалик турмуш тажрибаси доирасидан ташқари чиқмайди. III-IV синф ўқувчиларида эса тарихий мавзуга оид китоблар ўқиш туфайли "соат" "ҳафта", "ой", "йил", "аср", "минг йиллар" "узоқ ўтмиш" каби тушунчалар шакллана боради. Лекин, бу ўқувчиларда ҳам катта вақт ўлчовини кичик вақт миқдорига тушириб қўйиш, ўтган замонни ҳозирги замонга яқинлаштириш ҳоллари тез-тез учраб туради, шунинг учун икки хил тарихий воқеа тўғрисида фикр юритишса, санадаги тафовутни "сал ундан кейин ёки сал илгарироқ" дея изоҳлайдилар, холос. Аслида эса ўн минг йиллар оралиғи ичида рўй берган ҳодиса ҳақида фикр юритилади.

Бу даврда ақлий хатти-ҳаракатларни эгаллаш кетма-кет босқичларни босиб ўтади. Ўқувчилар тафаккурининг тараққиётидаги бу босқичларнинг кетма-кетлиги ҳамма фикр юритиш жараёнларида ҳам бир хил бўлавермайди. Чунки, ўқувчилар маълум шароитда эгаллаган ақлий ҳаракатни бошқа-бошқа шароитда бажара олмайди. Ўзлаштирилган ақлий фаолият усуллари, кўникма ва одатларни янги шароитга кўчира билмайдилар. Бунинг асосий сабаби уларда мавзуларга боғланган тасаввур образларининг шаклланмаганлигидир.

Таълим жараёнида ўқувчиларнинг муҳокамаси уларни эгаллаган билимлари эвазига, англашилганлик хусусиятининг мавжудлигидан оддий шаклдан аста-секин мураккаб шаклга ўсиб ўтади. Аммо ушбу ички мураккаб жараён бир талай қийинчиликларни енгиш туфайли намоён бўлади. Системали билимларни эгаллашга ўқувчи томонидан қизиқиш уйғониши ҳар қандай қийинчиликларни енгиласизга етаклайди.

Бошланғич синф ўқувчиларининг билим доираси кенгая борган сари, таълим субъектлари фикрлаши қатъий ҳукмлардан тахминий ҳукмларга кўча бошлайдилар, чунки, улар нарса ва ҳодисаларнинг, хусусият, қонуният ва хоссаларининг турли жиҳатларга эга эканлигини, воқелик атиги бир ҳаракатдан, бир сабабдан келиб чиқмасдан, балки кўплаб сабаблар, таъсирлар, қўзғовчилар натижасида пайдо бўлишини англаб олиш босқичига кўтариладилар.

Тахминий ҳукмлар иккинчи синфдан бошлаб намоён бўла бошлайди. Мазкур синф ўқувчилари "Нега бугун фалончи дарсда кўринмайди", балки касал бўлиб қолгандир, дарс тайёрлай олмагани учун келмагандир, ўқитувчининг бирор топшириғи билан кетгандир, боғчада ёрдам бераётгандир, нафақахўрларга ёрдам бераётгандир, деб гумонсираб, тахминий мулоҳазалар юрита бошлайдилар.

Учинчи синфдан бошлаб ўқувчилар турли вазиятларни далиллар асосида далиллаб беришга ўтадилар, бунинг сабаби шуки, уларнинг билими кундан-кунга оша боради, натижада маълум билимлар тизими ҳосил бўлади. Улар бу даврга келиб ўз ҳукмининг чин ёки ёлғон эканлигини англаб етадилар. Улардаги бевосита муҳокама қилиш, далил келтириш ҳолатлари исботлашнинг шартли тузилмасига асосланиб, фикр юритишга ўтади. Ўқувчилар нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиш сабабларини аниқлаш пайтида масала ва савол қўйишдан ташқари, муаммоли вазиятни ҳал қилишга одатлана бошлайдилар.

Ўқувчиларда назарий тафаккурни таркиб топтиришда математика масалаларини ечиш, грамматик категорияларни ўзлаштириш ва мураккаб чизмалар билан таништириш каби ҳоллар муҳим роль ўйнайди. Албатта, улар мана бу жараёнларда турли муҳокама, мунозара, мантиқан асослаш усуллари эгаллайдилар.

Бошланғич синф ўқувчиларида индуктив ва дедуктив ҳулоса чиқаришнинг ривожланиши таълим жараёнида бир неча босқичларни босиб ўтади. Ҳулоса чиқариш даставвал, бевосита идрок қилинаётган яққол предметлар асосида вужудга келади. Бу ўқувчиларда бевосита кузатиш, идрок қилиш жараёнларида нарса ва ҳодисаларнинг муносабатини, боғланишларини акс эттирган ҳулоса чиқариш имконияти туғилади. Кейинчалик эса уларда мавҳум шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳулоса чиқариш тури пайдо бўлади. Бу ҳол кўрсатмалилик, схемалар, чизмалар, расмлар ва таниш мисол ҳамда масалалар, ҳодисаларга асосланиш пайтида ўз ифодасини топади. Бироқ мавҳум ҳулоса чиқариш, яъни абстракт (мавҳум)

тушунчаларига асосланиб хулоса чиқариш ушбу ёшдагиларда ҳали одат тусига кирмаган бўлади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун сабаб-оқибат муносабатларни ифодаловчи нарса ва ҳодисалар тўғрисида таъриф бериш ҳоллари жуда мураккаб ҳисобланади. Психолог М.Н.Шардаков ишларида кўрсатилишича, учинчи синф ўқувчилари жисмларнинг кенгайиши иситишга боғлиқ эканлигини англаб етганлар, аммо барча жисмларнинг иссиқдан кенгайиши тўғрисида хулоса чиқара олмаганлар. Улар алоҳида олинган жисмларнинг иссиқдан кенгайиши ҳодисаларини тушунтириб берганлар, лекин улардаги умумийликни, ўхшашликни топа билганлар.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар дедуктив хулоса чиқариш усулини ўзлаштира бориб, янги далиллар, ички боғланишлар ва муносабатларни тушунтиришда ўзларининг олдин эгаллаган билимларини, умумий қонун ва қоидаларни тўғри қўллаш малакаларини ривожлантира борадилар. Ўқувчиларнинг таълим жараёнида билимлар тизимини барпо қилиш жараёнида тафаккурнинг аналитик-синтетик фаолияти муҳим роль ўйнайди. Агар таҳлил қилиш анализ ва синтез бўлмаса, ҳатто психик фаолиятнинг оддий шакллари сезги ва идрокларнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Ана шу анализ ва синтез биргаликда келгандагина воқелик тўғрисида мукамал ва ҳар томонлама ҳақиқий билиб олиш мумкин. Ўқувчи анализ жараёнида яхлит нарсани бўлакларга ажратиб уларнинг муносабатларини аниқлайди, синтезда эса унинг аксини ифодалайди, яъни шу бўлакларнинг яхлит буюмга нисбатан алоқасини белгилайди. Сўзларнинг гаплар, гаплардан эса йирик ахборотлар ва ниҳоят асарлар вужудга келади: ғиштдан иморат, томчилардан кўл барпо бўлади.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари кўрсатмалилик ва ҳаракатга асосланган анализ операцияси билан яқиндан таниш бўладилар. Бу ёшдаги ўқувчилар фикрлашнинг бевосита идрокка ва яққол материалларга асосланган аналитик-синтетик босқичида бўладилар. Биринчи синф ўқувчилари қирқилган ҳарфлардан фойдаланган пайтларида сўзидан ҳарф, гапдан сўзларни бемалол ажрата оладилар. Кўрсатмали ҳаракат анализи айниқса, математика дарсларида ёрқин намоён бўлади. Масалан, биринчи синф ўқувчиси бармоқ таёкчалар, доира ва ҳар хил геометрик шаклларга, кўрсатмали қуролларга асосланмасдан туриб, математик амалларни ёки мисол ва масалаларни еча олмайди.

Ўқувчиларнинг ҳарфлар белгисини ўзлаштириш вақтидаги анализи кўриш ифодасидан эшитиш ва фикр юритиш ифодасига ўтиши билан чамбарчас боғлиқдир. Одатда сўз овоз чиқариб ўқилмагунча, унинг таркибларига кирувчи анализ қийинлашади. Баъзи замонавий психологларнинг аниқлашича, "ўз ичида" пичирлаб ўқиш хатолар миқдорини кўпайтириб юборар эмиш. Шунинг учун ҳам ана шу олимларнинг таъбири билан айтганда, пичирлаб ўқиш ўқувчиларнинг аналитик-синтетик ақлий фаолиятини бўш, кучсиз қилиб шакллантиради, деган асосли фикрлар

мавжуддир. Иккинчи бир томондан, бундай мулоҳазаларга нисбатан эътироз билдирувчи психологлар ҳам учрайди.

Биринчи синф ўқувчиларидан политехник таълимга оид конструктив топшириқларни бажаришни талаб қилса, у ҳолда ҳеч бир анализ қилмасдан, ҳатто хомаки режалаштирмасдан туриб амалий ишга киришишнинг гувоҳи бўламиз. Шу туфайли фаолиятни амалга оширишда берилган ҳар қандай савол уларни англашмовчиликка олиб келади. Чунки, улар ўз ташаббуслари билан қандай анализ қилиш кераклигини ҳали англаб етмаган бўладилар.

Ўқувчилар иккинчи синфга ўтганларидан кейин нарса ва ҳодисаларни механик ҳаракатларсиз, нутқ орқали анализ қилишга ўрганадилар. Бундай даражада бўлиш бола нутқининг ривожланиши ҳамда билим асосининг ортишини таъминлайди.

Ўқувчиларда учинчи синфдан бошлаб амалий анализ қилиш ўрнини назарий анализ эгаллай бошлайди ва аста-секин тизим тусига кириб боради. Даставвал ақлий анализ унсурлари амалий анализ билан аралашган ҳолда учрайди. Масалан, ўқувчилар ташқи кўриниши бир-бирига ўхшаш турли билим ва ҳодисаларни анализ қилиш пайтида бевосита идрокка боғланиб қолмасдан, балки улар тўғрисида йиғилган билимларни ҳам ишга соладилар.

Ҳозирги кундаги мураккаб ўқув дастури анализ жараёнида ихтиёрий эсда олиб қолиш зарур бўлган масала ва мисолни англаш учун муҳим ҳисобланган унсурларни бўлақларга ажратишни тақозо этади. Демак, анализ нарсалар тўғрисидаги тасаввурлар билан узвий алоқада бўлиш зарур. Лекин аналитик-синтетик фаолиятнинг бу тури 1-2-синф ўқувчилари учун ўқитувчининг раҳбарлигисиз амалга ошириш ҳали машаққатли ҳисобланади. Чунки, 1-2 синф ўқувчиларига тасаввур бўйича анализ қилиш топширилса, у ҳолда улар албатта нарса ва ҳодисалар ҳақида майда ҳикоя қилиб бериш билан чекланиб, англаш жараёни эса қолиб кетади. Шу сабабдан ўқитувчи масалани ҳал қилишда нимасини ажратиш кераклиги тўғрисида уларга кўрсатма бериб бориши шарт. Баъзан 3-синф ўқувчиларида абстракт (мавҳум) ақлий анализ куртаклари ҳосил бўла бошлайди. Бу синфда ўқувчиларнинг тушунчаларни аста-секин воқеликнинг ички боғланишлари ва асосий хусусиятларини умумлаштириш асосида шаклланади. Ўқувчиларнинг фикр юритишларида ақлий анализ ва синтез жараёнларини умумлаштириш даражасига кўтарилиши фақат ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширилади. Аммо кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар жамият ва табиат қонунларини акс эттирувчи мураккаб тушунчаларни эгаллашдан анча йироқ бўлади.

Синфдан-синфга ўтиш билан предметлар микдорининг ортиши натижасида абстракциялаш фаолияти ўқувчиларда янада жадал суръатлар билан ривожланади. Чунки, ўқитилаётган ҳар бир фанда мавҳумийлик албатта учрайди ва у ўқувчилар онгига сингдириб борилади.

Ўқувчилар анализ ва синтез қилиш ҳамда таққослашни машқ қилиш натижасида нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини тасодифий белгилардан ажратишни ўрганадилар ва шу тариқа ўзларининг абстракциялаш фаолиятини ривожлантирадилар. Конкретликдан абстракт

ҳолатга ўтиш ва абстракт ҳолатдан конкретликка кўчишни такомиллаштириш замирида мазкур фикрий операциялар шаклланиб борадилар.

Ўқув материалларини пухта ўзлаштириб олишда ва туғри хулоса чиқаришда умумлаштиришнинг роли бениҳоят каттадир. Ўқишнинг дастлабки босқичларида ўқувчилар нарса ва ҳодисаларни фақат ташқи белгисига, яққол кўзга ташланадиган белгисига қараб умумлаштирадилар. Лекин, умумлаштиришнинг бу оддий шакли сўнгги таълим босқичларида унча яроқли бўлмай қолади. Чунки, ўқув материалнинг энг муҳим белгиси асосида ички боғланиш ва муносабатларни аниқлашга тўғри келади, аммо бу ишларни бошланғич синф ўқувчилари дарров уддалай олмайдилар. Бунинг учун уларда умумлаштириш фаолиятини янада тараққий эттириши керак. Бунинг учун ўқувчилар билан узлуксиз машғулоти олиб бориш жуда муҳим аҳамият касб этади. Шундагина улар учун билимлар тизимини ўзлаштириш бирмунча енгил кечади. Маълумки, таълим жараёнида тушунчаларни ва қонуниятларни номуҳим белгисига биноан эгаллаш ҳоллари тез-тез учраб туради. Бу ҳол эса ўқув материалларни ўзлаштиришни қийинлаштиради, шунинг учун ўқиш фаолиятида уларда қийналишлик ҳисси пайдо бўлади. Бироқ бу қийинчиликдан қутулиш имконияти мавжуд. Бунинг учун ўқувчилар тушунчаларни тўғри ва оқилона йўл билан умумлаштириш фаолиятини тараққий эттириш лозим.

Украин психологи А.В.Скрипченко 1-2 синф ўқувчиларида умумлаштириш фаолиятини ўрганишга оид қатор тажрибалар ўтказган. Муаллиф кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг умумлаштириш фаолияти такомиллашуви 4 та даражадан ёки 4 та усулдан ташкил топган, деган ғояни илгари суради, яъни босқичма-босқич ўсишни ўрганади. Олинган натижаларнинг кўрсатишига қараганда, ўқишнинг дастлабки кунларида ўқувчиларга мавжуд бўлган кўрсатмали-амалий умумлаштириш усули, шу ўқув йили охирига келиб кўрсатмали-сўзли усулга ўсиб ўтади. Турли предметлар билан турли кўрсатмали қуролларни кўриш, экскурсияларда ўз кўзи билан идрок қилиш туфайли образли-сўзли умумлаштириш усулга ўсиб ўтади ва ўқув йилининг охирига келиб тушунчали-сўзли умумлаштириш усули пайдо бўлади. Бу усулда мавҳумлашнинг муҳим унсурлари ўз аксини топган бўлади.

Ўзбек психологи Н.Н.Неъматов 1 ва 2- синф ўқувчиларида умумлаштириш фаолиятини ривожлантириш мақсадида илмий тадқиқот ишини олиб борган. Муаллиф таълим жараёнини махсус фаоллаштирувчи усулларни қўллайди. Тадқиқотчи ўз кузатишларида ўқувчиларга саволлар бериб, китоб ўқитиш пайтида, суҳбат маҳалида суратларни идрок қилишга, теvarак-атрофдаги вазиятни кузатиш давомида учрайдиган нарсаларни умумлаштиришга ёрдам берадиган махсус усулларни татбиқ этади. Ўтказилган тажрибаларга асосланиб, ўқув йилининг охирига бориб, эксперимент синфи ўқувчиларининг умумлаштириш фаолияти даражаси назорат синфлардаги ўқувчиларнинг умумлаштириш фаолияти билан

таққосланилса, эксперимент синфи ўқувчиларининг умумлаштириш фаолияти анча юқори эканлиги кўрсатиб ўтилган. Муаллифнинг фикрига кўра, ўқувчилар фикр юритиш фаолиятини фаоллаштириш мақсадида татбиқ этилган. Услубий усуллар эксперимент синфи ўқувчиларининг она тилидан улгуриш даражасини оширишга олиб келган. 2-синф ўқувчилари билан мана шу йўсинда олиб борилган тажрибалар ўхшаш натижаларни берган. Ўқувчиларда маҳаллий тушунчалар, терминлар миқдори кескин камайганлиги тажриба натижасида аниқланган.

Бизни олиб борган ишларнинг якунига кўра, таълим жараёнида умумлаштириш усулларининг бошқа турлари ҳам қўлланилди. Жумладан, фикрнинг умумийдан яккага, хусусийдан умумийга, умумийдан хусусийга йўналган усуллари мавжуд. Бизнинг текширишларимизга кўра, мактаб ўқитувчилари ўқувчиларга янги билим бераётганларида кўпинча умумлаштиришнинг биргина усулидан унумли фойдаланган ҳолда фаолият кўрсатадилар. Лекин ҳеч вақт улар бунинг умумлаштириш усули эканлигини мутлақо ҳаёлига келтирмайдилар. Айниқса, ўқитувчилар билан қилинган суҳбат пайтида дарс дедуктив (ёки индуктив) метод ёрдамида олиб борилди, деган мулоҳазаларни эшитиш мумкин. Аммо улар юқорида қайд қилиб ўтилган иккита метод ҳулоса чиқаришнинг икки йўли эканлигини, яъни тафаккур шакли эканлигини психологик нуқтаи назардан англаб етмайдилар. Шунинг учун биз уларга умумлаштириш жараёни тафаккур шакли эмас, балки унинг операцияси бўлишини айтиб ўтишни лозим топиб, бундай чалкашликка барҳам беришга интилдик.

Россия психологиясида Д.Б.Эльконин, В.В.Давидов ва уларнинг шогирдлари бир томондан, Н.А.Менчинская, Е.Н.Кабанова-Мюллер ва уларнинг издошлари, иккинчи томондан, таълим жараёнида қўлланиладиган умумлаштиришнинг амалий ва назарий турлари устунлик қилиши юзасидан узоқ йиллар илмий баҳс кетди. Бизнингча, ўқув материалларининг ўзига хос хусусиятларга қараб, ҳар қайси умумлаштириш усули юқори самара бериши турган гап, лекин у ёки бу йўл мутлақ эканлигини тан олиш ҳам методологик, ҳам амалий-услубий хато бўлган бўлар эди.

4.5. Биринчи синф ўқувчиларининг тафаккури

Биринчи синф ўқувчиларининг тафаккури қуйидагича ривожлантирилса, сўзсиз самарали натижалар бериши мумкин.

Ўқувчининг "Бу нима?", "Нега бундай?" деган саволларига ўзи жавоб беришига ўргатиш керак. Бу ўринда асосий вазифа унга тўғри кўрсатма бериш, уни мантикий хатолардан қутқариш, тўғри мулоҳаза юритишга кўмаклашишдан иборатдир. Масалан: "5" рақами қандай бўлаклардан тузилган? Бир жуфт сўздан тузиш мумкинми? 3 ва 2 сонини яхлитлаб кўрчи? Тўрт таёқчадан тўртбурчак ясади? Мева хусусиятини сўзлаб берчи? Йирткич ҳайвонлар қанақа бўлади? Эшитган чўпчагингдаги қаҳрамонларни санаб берчи?

Таққослаш ёрдами билан нарсаларидаги ўхшаш ва фарқли томонлар аниқланади. Таққослаш киши билиш фаолиятининг дастлабки босқичи ҳисобланади. Бу жараён орқали бешнинг учдан катталиги, сополнинг чиннидан мўртлиги фикран солиштирилади. Натижада ўқувчига ўхшаш ва тафовутли белгилар англашиб боради ва улар юзасидан маълум хулосага келади, унга нимани нима билан таққослаш кераклигини ўргатиш лозим, холос. Акс холда, у қандай йўл тутишни билмасдан довдираб қолиши мумкин.

Мавҳумлаштириш яққол нарсалардан муҳим томонини фикран ажратиб олиш демакдир. Жумладан, ўқувчи оқ кўйлак тўғрисида сўз юритган бўлса, таклифимизга биноан, у қор, оқ рўмол, оҳак, оқланган иморат ҳақида мулоҳаза юритади. Кейинчалик эса, бутунлай "оқ" деган тушунчани ўйлаши мумкин. Аввал ўқиш китоби, математика, меҳнат, ўзбек тили, табиатшунослик тушунчаларини талаффуз қилиб ўрганган бўлса, аста-секин уларни бир тушунча билан "китоб" деб мавҳумлаштиради.

Дунёдаги нарса ва ҳодисаларни, жисм ва предметларни конкретлаштириш, яққоллаштириш жараёни мавҳумлаштириш билан мустаҳкам алоқада бўлади. Яққол нарсалар ўқувчи учун жуда енгил фикр юритишда устун туради. Ўқувчи ҳамма вақт яққол нарса билан машғул бўлишни яхши кўради. Масалан, катта, учбурчак, ҳажм, гўзал, ҳаракат, электр, параллел (ёндош) каби мавҳум тушунчаларни улар дарров тушуниб ололмайдилар. Уларни яққоллаштирган тақдирдагина англай борадилар. Катта кўча, учбурчак тахтача, беш литр сут, гўзал ўйинчоқ, параллел темир йўл излари ва ҳоказолар тўғрисида маълумот берилгандан кейингина ўқувчилар юқоридаги тушунчалар ҳақида таассуротга эга бўладилар. Аммо ҳар қандай нарсаларни ҳам яққоллаштириш мумкин эмас, чунки бу нарса одат тусига кириб бориши, уларда мавҳум тушунчалар шаклланишига салбий таъсир этади. Таълим жараёнида бундай нохуш одатдан иложи борица сақланиш шарт.

Умумлаштириш усули ўқувчи фикр юритишининг шундай жараёнидирки, унинг ёрдамида нарсалар маълум аниқ аломат асосида фикран бирлаштирилади. "Мева" "орқали олма, шафтоли олча кабилар тўғрисида фикр юритса, кошиқ, чўмич, товоқ сўзларини жамлаб "идиш-товоқ" деб номланади. Нарса ва ҳодисаларни нотўғри умумлаштириш ҳам мумкин. Жумладан, сўз "уй ҳайвонлари" тўғрисида гап кетса, биринчи синф ўқувчилари кўй, эчки, сигир кабилар қаторига сичқон, каламуш, мушукларни ҳам қўшиб айтадилар. Шундай пайтларда ўқувчига аниқ ва тўла тушунча бериб ўтмоқ мақсадга молик. Дейлик, стол устида трактор, ракета, самолёт ўйинчоқлари турибди. У бу ўйинчоқларни таққослаш орқали яқка нарсаларни умумлаштириб, "ўйинчоқлар" дейилишини англайди.

Китоб, дафтар, қалам - ўқув қуроллари; қўғирчоқ, автомобиль, белкуракча - ўйинчоқлар; шкаф, жавон; стол, стул - уй жиҳозлари; учбурчак, тўртбурчак айлана - геометрик шакллар; айиқ, бўри, тулки, йўлбарс, арслон - ёввойи ҳайвонлар; қарға, чумчуқ, мусича - қушлар; буви, опа, оyi, ука, ака,

сингил - оила аъзолари каби сўзлар, тушунчалар орқали гуруҳларга ажратишда, бола ақлий фаолиятини ривожлантиришда салмоқли туртки бўлади олади. Шунинг учун уларни классификациялашга ўргатиш муҳим аҳамият касб этади.

Бошланғич синф таълими жараёнида айрим пайтларда ҳиссий-яққол ёки амалий умумлаштириш усулини қўллаш ҳоллари учраб туради. Бу ҳол, албатта, топшириқ талабига биноан амалга оширилади. Нарса ва ҳодисаларни классификация қилиш лозим бўлиб қолса, кўпинча шу усулдан фойдаланиш тавсия қилинади. Чунки, бундай чоғларда чуқур таҳлил қилиш, улардан муҳим белгиларни (аломатларни) ажратиш каби мураккаб жараёнлар талаб қилинмайди. Политехник таълим дарсларида мана шу хилдаги қатор вазифаларни бериш мумкин. Жумладан, турли ҳажмда ясалган ва турли рангда бўялган жисмлардан байрам безакларини тайёрлаш ёки бошқа нарсалардан яшил ўсимликлар, юмшоқ металллар, безакли-аквариум балиқлар, одамсимон маймунлар, қушлар, "йиғлоқи" болалар ва ҳоказоларни тайёрлаш мумкин.

Мисоллардан кўриниб турибдики, ўқувчилар предмет ва тушунчаларни муҳим бўлмаган белгисига асосланган ҳолда умумлаштиришни назарда тутадилар. Улар ҳиссий-яққол умумлаштириш усули ёрдамида вазифани бажаришга муваффақ бўлганлар. Болалар уларни "қизил" "ялтироқ" "юмшоқ", "безакли", "одамсимон" каби белгиларга ажратиб классификация қиладилар.

4.6. Бошланғич синф ўқувчиларида ахлоқий тушунчаларнинг таркиб топиши

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни ҳар томонлама етук, гўзал ахлоқли, хуш одобли инсон қилиб камол топтириш ҳозирги куннинг муҳим вазифаларидан биридир. Чунки, бу наrsa миллий қадрият ва руҳиятни тиклаш жараёнида таълим ва тарбия самарадорлигини ошириш масаласидан келиб чиқади. Мазкур муаммони ўрганишда психологлар олдида турган вазифани муваффақиятли амалга оширишда бошланғич таълимни илмий асосда тўғри йўлга қўйиш учун ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш зарур.

Маълумки, ўқувчи шахсини шакллантириш фаолиятини намунали йўлга қўйиш учун даставвал уларнинг характер хислатларини ва шахс фазилатларини мақсадга мувофиқ таркиб топганлиги даражасини аниқлаш айти муддаодир. Ҳар бир ўқувчини ахлоқий жиҳатдан аниқлагандан кейин алоҳида олинган субъект билан индивидуал муносабатда бўлиши имкони вужудга келади.

8-10 ёшли бошланғич синф ўқувчиларининг шахсий фазилатлари беқарор, дунёқараши содда, ташқи таассуротларга тез берилувчилардир, Буюк алломаларнинг таъкидлаганларидек, кишининг характери ҳаммадан кўра кўпроқ унинг ҳаётининг дастлабки билимларида ташкил топади ва мазкур хислатларида намоён бўлган сифат жуда мустаҳкам ўрнашади ва боланинг иккинчи табиатига айланади.

Боланинг иккинчи табиатида ижобий ҳис-туйғуларни, шахс фазилатларини таркиб топтиришда, юксак ахлоқий сифатларни уларда шакллантиришда барча масъулият бошланғич синф ўқитувчининг зиммасига тушади. Ўқувчининг ушбу ёш даврида ўқитувчининг ҳар бир айтган сўзи, ҳар бир хатти-ҳаракати, таъсир ўтказиш услуби унинг учун ҳақиқат мезони ролини ўтади. Чунки, ўқувчилар ўз ўқитувчисига жуда қаттиқ ишонадилар, унинг фикр ва мулоҳазаларига қулоқ соладилар, педагогик назоратдан (тактдан) ўта таъсирланадилар, қўйган талабларига ҳамиша амал қиладилар. Ана шу боисдан педагог томонидан берилган барча вазифалар, яратилган муаммоли вазифаларни бажаришга интиладилар, уларни ўз вақтида адо этишга ҳаракат қиладилар. Ўқитувчига юксак ишонч, унга бевосита тақлид инсонни инсон томонидан идрок қилишни идентификация босқичига ўхшаб кетади.

Айни шу даврдан бошлаб: 1) ўқитувчининг психикасига ташқи таъсир кўрсатиш, 2) атроф-микромухитидаги кишиларга ёрдам беришга ундаш, 3) нима билан шуғулланиш заррурияти тўғрисида кўрсатма ва йўлланма бериш, 4) унга оддий индивидуал ёки ижтимоий хусусиятга эга бўлган бурч ҳиссини тушунтириш, 5) уни тўғри мулоҳаза юритишга ўргатиш, 6) ижобий ҳис-туйғулари ва эзгу ниятларини қувватлаш, 7) ўқилган китобни, томоша қилинган кинофильмни, синфда содир бўлган воқеани, саёҳат таассуротларини биргалашиб муҳокама қилиш, 8) ўқувчиларни номаъқул сўз ва иборалардан тийиш, ихтилофнинг олдини олиш, 9) табиат манзараларини қувватлаш ва мусиқа тинглаш кўникмасини вужудга келтириш имконияти пайдо бўлади. Бу омилларнинг барчаси ўқитувчининг шахс сифатида шаклланишига муҳим роль ўйнайди.

Юқорида айтиб ўтилган вазифаларнинг тўғри бажарилиши, ўқитувчининг ўқувчилар билан мазмунли суҳбат уюштириши, мулоқот ўрнатиши уларда чуқур таассурот қолдиради ва фаоллик кўрсатиш сари ундайди. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ахлоқий сифатларини ривожлантириш жараёнида юксак самарага эришиш учун уларнинг ёш индивидуал психологик хусусиятларини ҳисобга олиш тақозо қилинади.

Маълумки, ўқитувчи турлича психологик хусусиятга эга бўлган яққол шахс билан шуғулланади. Шунинг учун бирор бир ўқувчига нисбатан муваффақиятли қўлланган интерфаол таъсир бошқа бирига кутилган самара бермаслиги мумкин. Бинобарин, ўзгаларга таъсир ўтказиш тадбирлари ўқувчи шахсига индивидуал ёндашиш орқали амалга оширилса, юқорироқ кўрсаткичга эришилади.

Ушбу вазифани амалга оширишда ўқитувчи ўқувчиларнинг индивидуал-типологик хусусиятларини қанчалик чуқур ўрганган бўлса, уларга шунчалик таъсир ўтказиш кучи сезиларли ва самарали бўлади. Таълим жараёнида ҳар бир ўқувчининг руҳий дунёсига оқилона йўл топа олиш барча муваффақиятларнинг гаровидир.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда мужассамлашган ахлоқий тушунчаларнинг қай даражада эканлигини аниқлаш мақсадида бошланғич

синф субъектларига ўқув йилининг бошида (сентябрь ойининг 3-ҳафтасида) алоҳида саволлар билан мурожаат қилинди.

Ўқувчилар билан ўтказиладиган аниқловчи тажриба учун "яхши" ва "ёмон" тушунчалари танлаб олинди. Уларнинг кундалик турмуш шароитида кенг қўламда қўлланиладиган тушунчалар бўлганлиги туфайли ўрганиш режалаштирилди. Ахлоқнинг алифбоси худди шу сўзлардан бошланади, чунки мазкур тушунчалар замирида инсоннинг мураккаб ахлоқий қиёфаси, юксак хислати, барқарор маслаги, негизи ётади. Тажрибаларда ўқувчиларнинг ҳукмига ҳавола қилинган саволлар уларнинг ёш хусусиятлари ва ҳаёт тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда тузилди.

Биринчи синф ўқувчиларида, юқорида санаб ўтилган, ахлоқий тушунчалар даражасини аниқлаш муддаоси билан уларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилинди: 1) Нима яхши-ю, нима ёмон? 2) Ўзидан катталарга салом берадиган, уларнинг айтганларини бажарадиган болалар, қандай болалар? 2) "Хўп" дегани яхшими ёки "Йўқ" дегани яхшими? ва ҳоказо.

Биринчи саволга 1-синфнинг аксарият ўқувчилари "Қуён яхши бўри ёмон "Эчки яхши, бўри ёмон" каби жавоблар берадилар. Аммо жавоблар ичида ўқувчи Ю.М.нинг жавоби тенгдошлариникидан мутлақо тафовутланиб, мантиқий изчиллик асосида ўз фикрини далиллаб бериш ташланади: "Эчки яхши - сут беради. Тулки ёмон. У бизни алдайди". Демак, у "яхши" тушунчаси учун муҳим белги сифатида инсонга фойда келтириш хислати ажратилган бўлса, "ёмон" тушунчаси замирида эса "алдаш"лик аломати ётади, яъни алдаш салбий иллат эканлигини англаб етади. Унинг ёмон иллатини ўз вақтида пайқай олган ва ҳайвонларга, қолаверса одамларга зиён келтиришини асослашга уринган. Ўқувчининг мулоҳазасидан кўриниб турибдики, биринчи саволга жавоб беришнинг ўзиёқ, тажрибада иштирок қилган ўқувчилар ичида индивидуал фарқлар мавжуддир.

Иккинчи саволга ўқувчилар "яхши болалар" деган умумий жавобни берганлар. Мазкур саволга деярли ҳамма болалар жавоб бера олган бўлса-да, лекин мулоҳаза юритиш кўламининг кенглиги, жавобнинг далилларга бойлиги бўйича индивидуал тафовут юзага келди. Бундай болалар саволга қуйидагича жавоб беришган: "Йўқ" дегани - ёмон, у алдайди, топширикни бажармайди". "Хўп" дегани- яхши, у ёрдамлашади". Ўқувчиларнинг кўпчилиги мазкур савол мунозарасида фаол қатнашдилар, фикрларининг равлонлиги, маълум даражада кенглиги билан бошқа тенгдошларидан ажралиб турадилар. Айниқса, М.нинг мулоҳаза юритиши ўз синфдошларидан ҳар томонлама, ҳар жиҳатдан устунликка эга. Баъзи аниқланган далилларга кўра қизчанинг оиласида фарзандларга нисбатан эътибор ва назорат кучли эканлиги, мулоқот ва шахслараро фикр алмашилиш яхши йўлга қўйилганлиги аниқланди. Уларнинг мулоҳазасига кўра, биринчи синф ўқувчиларида ахлоқий тушунчалар бўйича айрим тафовут мавжудлиги намоён бўлди.

Иккинчи синф ўқувчиларида юқорида қайд қилиб ўтилган ахлоқий тушунчалар даражасини аниқлаш учун қуйидаги саволлар берилди: "Нима

яхши-ю, нима ёмон?", Одобли бола деганда қандай болаларни тушунасиз?
"Одоб ҳақида қандай шеърларни биласиз?".

Биринчи саволга аксарият ўқувчилар "Катталарга қулоқ солиш, онасига ёрдамлашиш, дарсни тайёрлаш яхши". "Ёлғон гапириш, катталарни алдаш, дарс тайёрламаслик ёмон". "Чумчуқни отмайдиган, ёлғон гапирмайдиган, китобларни йиртиш ёмон" каби жавоб бердилар. Олинган жавобларга кўра, 2-синф болаларининг 1-синф ўқувчиларига нисбатан мантиқ ва мазмун жиҳатдан фикрларни баён қилиш бўйича устунлиги сезилиб туради. Улар жавобларида "яхши" тушунчасининг моҳиятини очиш кенгайиб борганлигини кўриш мумкин: қулоқ солиш, ёрдамлашиш, дарс тайёрлаш ёки чумчуқларни отмайдиган, ёлғон гапирмайдиганлар яхши. Ўқувчилар "ёмон" тушунчасига қиёс берганларида, қуйидаги ҳолатга эътибор қиладилар: ёлғон гапириш, алдаш, дарс тайёрламаслик; китобларни йиртиш ва бошқалар. Уларнинг мулоҳазаларининг кўрсатишича, билдирилган фикрлар айнан бир-бирларини такрорлашдан иборат эмаслиги маълум бўлади. Тушунчаларни тўғри англашларига қарамасдан, уларнинг моҳиятини очишда ўқувчилар ўртасида муайян даражада фарқлар мавжудлиги кўзга ташланди.

Иккинчи саволга 2-синфнинг ўқувчиси Умида ушбу тарзда жавоб берди: "Укасининг сочидан тортмайди. Тоза полни ифлос қилмайди". М.нинг фикрича, одобли бола кўчага руҳсатсиз чиқмайди, ўз ишларини қилади, уй ишларига ёрдамлашади, озода юради. Бунинг билан у одобли бола қиёфасига хос хислатлар кўламини бирмунча кенгайтиради. Биринчи синалувчининг жавобида биз чекланганлик ҳолатини кўрамиз: сочдан тортмайди ва полни ифлос қилмайди. Келтирилган иккита намуна бир-биридан маълум даражада фарққа эга. Мазкур тафовут одоб соҳасида шеърлардан мисоллар келтирилганда янада орта борди. Бундай омилларнинг тажрибада кўпинча қайд қилинганлиги юқоридаги фикримизни тўла тасдиқлайди.

Тажрибаларда учинчи синф ўқувчиларига қуйидаги саволлар билан мурожаат қилинди: "Нима яхши-ю, нима ёмон?", "Энг гўзал нарса нима?" "Энг хунук нарса-чи?", "Одоб нима?".

Кўпчилик ўқувчилар биринчи саволга ушбу мазмунда жавоб қайтардилар: "Одобли бола яхши, ёмон бола ёмон", "Одобли бола катталарга салом беради. Уларни ҳурмат қилади". "Ёмон бола гап қайтаради. Кексалар ёмон болаларни ёқтирмайдилар", "Нон олиб келиш яхши, айтганларни қилиш яхши. Пол артмаслик, уй супурмаслик - бу жуда ёмон".

Мазкур ўқувчилар "яхши" ва "ёмон" тушунчаларини мураккаблашган (одобли бола яхши ёки ёмон бола ёмон) шаклида қўллашга ҳаракат қиладилар. Чунончи, одобли боланинг характер хислати яна бойитилади: ундай бола салом беради ва ҳурмат қилади. "Ёмон" тушунчасининг моҳияти кенгайди: у гап қайтармайди, уни кексалар ёқтиради. Юритилган мулоҳазалар якуни бўйича аниқ хулоса чиқаришга интилсак, у ҳолда ўқувчиларнинг айримларигина 2 ва 3 саволларга жавоб беришга муваффақ бўлдилар: "Боғда ҳар хил гулларнинг очилиб туриши чиройли, гўзал. Ўша гулларни сўрамасдан узиш, уларни синдириш хунук", "Мевали

дарахтларнинг баҳорда гуллаши жуда чиройли, лекин уларни юлиш ва узиб ўйнаш хунук", Тандирда ёпилган нонлар чиройли. Шу нонларни синдириб ерга ташлаш хунук" ва бошқалар.

Юқоридаги саволлар психологик асосга эга бўлиб, шахснинг ахлоқ тушунчаларини аниқлашга қаратилганлиги сабабли атроф-муҳит, ижтимоий ҳаёт тўғрисида, шахслараро муносабат юзасидан билим ва тасаввурга эга бўлишини тақозо этади. Бу ерда "яхши ва "ёмон" тушунчалари "гўзал" ва "хунук" сингари ахлоқий тушунчалар билан уйғунлашиб кетганлигининг шохиди бўламиз. Жумладан, синалувчилар гулларнинг очилиши, дарахтларнинг гуллаши, иссиқ нонлар - чиройли, гулларни синдириш, шохларини узиб ташлаш, нонларни исроф қилиш - хунук, деган хулосага келадилар.

Билдирилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, улар тушунчалар моҳиятини очишда ҳам ўзаро тафовут қиладилар. Бизнингча, қайд қилинган тушунчалар юзасидан ўқувчилар фикри мазмундор бўлишининг асосий сабаблари - бу уларнинг табиатшунослик фанига қизиқиши ва англашилган ҳиссий мотивлари, ақлий ҳаракатларида фаоллиги мавжудлигидир.

3-синф ўқувчиларининг одоб тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалари 1-2 синф синалувчиларига қараганда, мазмун, шакл, тузилиш жиҳатдан катта тафовутга эга бўлиб, бу нарса боланинг турмуш тажрибаси кўлами, ёш хусусияти ва ақлий камолоти даражаси билан ўлчанади. Ёш давр хусусияти билан изоҳланувчи фарқ билан бир қаторда нарсага турлича қараш, ҳар хил ёндашиш, муаммо моҳиятини очиб бериш услуби индивидуал тафовут борлигини кўрсатади.

I-III синф ўқувчилари билан олиб борилган тажрибалар шуни кўрсатдики, ахлоқий тушунчаларни таркиб топтириш учун уларни ҳар бир тушунчанинг муҳим аломатлари (белгилари)ни ажратишга, умумлаштиришга ўргатиш, уларда иккинчи даражали белгиларни таъкидлаш уқувини вужудга келтириш зарур. Шунингдек, мустақил фикр юритиш кўникмасини такомиллаштириш, мантикий хулоса чиқариш усуллари билан бошланғич синф ўқувчиларини қуроллантириш мақсадга мувофиқ.

4.7. Бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар тафаккури

Психология фанида ўқувчи тафаккурининг фаоллашуви билан боғлиқ бўлган "уқувчанлик" даражаси ҳамма ўқувчиларда бир хилда ривожланмаган бўлишлиги кўрсатилган. Уқувчанлик кишининг интеллектуал хусусиятлари йиғиндисидан иборат бўлиб, унга барча тенг шароитларда материалнинг муваффақиятли ўзлаштирилишида муайян роль ўйнайдиган фикрлаш фаолияти хусусиятларининг фаоллашуви демакдир. Мана шунга биноан уқувчанлик даражаси юқори ҳисобланган ўқувчилар зарурий билимларни мустақил равишда тез ва чуқур эгаллаб олиш имкониятига эгадирлар. Албатта, бундай ўқувчиларнинг ўқишга муносабатлари ҳар хил бўлиши мумкин. Агар ўқишга ижобий муносабатда бўлсалар, бу ҳолат уларнинг диққатида, қизиқиш хусусиятларида, ҳис-туйғусида ва ўзлаштириш жараёндаги иродавий зўр беришларида яққол кўзга ташланади.

Уқувчанлик даражаси паст бўлган ўқувчилар яхши ўзлаштиришга хоҳишлари кучли, ўқишга муносабатлари эса аксарият ҳолларда самарали услубларини эгалламаганликларидандир. Улар кўп жиҳатдан ҳали хотира шаклдаги ўқув фаолияти усуллари ёрдамида билимларни эгаллашга интиладилар. Мустақил фикрлашларга нисбатан қўйиладиган талабларнинг тобора ортиб боришига қарамасдан, улар таълим жараёнида жуда суст бўладилар. Улар, ўқитувчи ҳамиша ўқув материални тўла тушунтириб беради, деган қабилда фаолиятда хотиржам қатнашадилар. Уқувчанлик даражаси паст бўлган ўқувчилар ўзларининг асосий вазифалари ўқув қўлланмаларида берилган ва ўқитувчи томонидан тушунтириладиган ахборотлар ёки маълумотларни эсда олиб қолиш, ўтилган мавзулар бўйича машқланиш, такрорлашдан иборат деб тушунадилар. Лекин, баъзи ўқувчиларга хос бўлган бундай хусусиятлар улар учун доимий ўзгармас сифат эмас, балки у таълим жараёнида тегишли машқлар билан шуғулланиш ёрдамида ўзгаради. Уқувчанлик даражаси юқори, юксак бўлган ўқувчилар ўқув материалларини тўғри умумлаштириш, таҳлил қилиш ва яхлитлаш (синтез) фаолиятини тез ва тўғри бажарилиши билан бошқа тоифага кирган тенгдошларидан фарқ қиладилар.

Уқувчанлик даражаси ва кўрсатгичи паст бўлган ўқувчиларда умумлаштириш, анализ ва синтез фаолияти жуда заиф ривожланган бўлади. Бу тоифага мансуб ўқувчилар асосан бўш ўзлаштирувчилар ҳисобланадилар. Улар билан индивидуал ишлашни ташкил қилишда мураккаб илмий ва мавҳум (абстракт) тушунчаларни кенг миқёсда кўрсатмалилик ёки тасвирийлик асосида тушунтириб бориш, мажбур қилмасдан (таъсир ўтказмасдан, тазйиқсиз), қизиқарли машқлар уюштириш, билиш мотиви ва эҳтиёжларини муайян даражада қондириш учун интилиш туйғусини вужудга келтириш мақсадга мувофиқдир. Хуллас, бўш ўзлаштирувчи ўқувчиларга кўрсатиладиган ёрдамлар даражасини тобора камайтириб бориш кейинроқ, ўқув материалларини секин-аста ошира бориш режалаштирган бўлиши шарт.

Н.А.Менчинская, Ю.К.Бабанский ва шунга ўхшаш олимлар илмий текшириш ишларининг кўрсатишича, ўзлаштирмовчи ўқувчиларни келтириб чиқарувчи сабаблар қуйидагилардан иборатдир.

1. Педагогик камчиликлар: ўқув фаолиятининг паст даражада олиб борилиши, ўз фаолиятидаги маҳсулдорликнинг йўқлиги, дарсларнинг кўп қолдирилганлиги - давоматнинг пастлиги; таълимда индивидуал муносабатнинг жорий этилмаганлиги, ота-оналар ва оила аъзолари томонидан ўқувчиларни назоратдан четда қолдирилганлик ва ғамхўрлик қилишнинг заифлиги кабилар.

2. Психологик камчиликлар: ўқув фаолияти мотивларининг таркиб топмаганлиги ва хулқ беқарорлиги, интизомнинг йўқлиги, таълимда эмоционал ва иродавий зўр беришликнинг ривожланмаганлиги, ўқувчининг билим тизимида кўплаб узилишларининг мавжудлиги, билим олиш учун зарур ўқув кўникмалари ва малакаларининг шаклланмаганлиги; ўқувчининг билиш қобилияти, ақлий имконияти даражасининг пастлиги ва бошқалар.

3. Нейрофизиологик камчиликлар: ўқувчи организмида умумий сусайишнинг кучайганлиги, кўриш, эшитиш, артикуляция, нутк апаратининг бузилганлиги, бош мия ярим шарлари пустлоғининг бирон қисмида юз берадиган барқарор ёки муваққат тормозланиш ҳодисасининг юзага келганлиги ва ҳоказо.

Таниқли психолог Н.А.Менчинская бўш ўзлаштирувчи ва барқарор ўзлаштирмовчи ўқувчилар тоифаси (типи) тўғрисида фикр юритади. Унинг фикрича, бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар типининг вужудга келиши уларнинг бўш ўзлаштиришларида устунлик ролини бажаради ҳамда комплекс шахс хусусиятларига боғлиқ бўлиши мумкин. Ўқув фаолияти мотивлари, интеллектуал қобилиятларининг ривожланмаганлиги, ўқув фаолияти учун зарур ҳисобланган кўникма ва малакаларининг етарли даражада ҳосил бўлмаганлиги шундай хусусиятлар қаторига киради. Булар бир-бирлари билан яқиндан алоқада бўлишига қарамасдан, ҳақиқатдан ҳам буларнинг бири бўш ўзлаштиришнинг сабабчиси ролини ўйнаши мумкин.

Психолог Н.И.Мурачковскийнинг аниқлашича, шахснинг икки хил тоифали хусусиятлари ўзлаштирмовчиликнинг келиб чиқишига таъсир этади: биринчидан, ўқувчининг фикр юритиш фаолияти хусусиятлари, иккинчидан, ўқувчи шахсининг йўналишида намоён бўладиган ўқишга муносабатлар "ўқувчининг ички мавқеи" ҳисобланади. Ўқувчи шахсининг бу икки томонини кўрсатувчи хусусиятлар билан боғлиқ равишда бўш ўзлаштирадиган болаларнинг муайян типлари пайдо бўлади, ҳозирча уларнинг қуйидаги типлари мавжуд: биринчи ўқишга муносабатлари ижобий, лекин ўқувчанлиги паст бўлган ўқувчилар; иккинчи тоифа - ўқишга муносабатлари салбий, аммо ўқувчанлик имкониятлари юқори бўлган ўқувчилар; учинчи тоифа - ўқишга муносабатлари салбий ҳамда ўқувчанлик имкониятлари паст бўлган контингентлар.

Ҳар учала тоифага алоқадор бўлган бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар билан ишлаш анча қийинчиликларни юзага келтиради. Табиийки, агар бўш ўзлаштирувчи ўқувчи шахси фақат бир томонлама (ўқувчанлик ёки ўқишга ижобий муносабат) ижобий кўринишида бўлганида эди, унда бўш ўзлаштиришнинг олдини олиш нисбатан осон бўлар эди. Борди-ю, ўқувчанлик имконияти паст, лекин ўқув мотивлари ижобий бўлган ўқувчилар билан ишлашга тўғри келганда, асосий диққат-этибор уларнинг ақлий фаолиятини машқлантиришга қаратиш мақсадга мувофиқ.

Ўзлаштиришлари паст бўлган иккинчи тоифадаги ўқувчиларга нисбатан бошқача ёндашиш талаб этилади. Энг муҳими уларга интерфаол таъсир кўрсатиш, ўқув фаолияти мотивларини ўзгартириш ижобий натижалар беради. Бу тоифадаги ўқувчиларнинг мактабдан ташқари амалий ва мустақил фаолиятларидан, айниқса, ижодий ишларга бўлган қизиқишларидан (расм солиш, мусиқа асбобларини чалиш, моделлаштириш) ва шахснинг бошқа ижобий сифатларига асосланган ўқитувчилик фаолияти вазифаларидан фойдаланган ҳолда иш юритиш одатда ижобий натижа бериши кузатилади.

Учинчи тоифадаги ўқувчиларга нисбатан қўлланиладиган тадбирлар жуда секин ва қийинчиликлар билан таъсир этади. Бу ўқувчилар ўқувчанлик имкониятларининг пасайиб кетиши уларга салбий муносабатда бўлишлари, педагогик таъсирдан четда қолганликари сабабли келиб чиқади.

Узоқ вақт асосий фанлардан бўш ўзлаштириб келган ва ақлий фаолиятдан бош тортишга ҳаракат қилишган ўқувчиларда ақлий ривожланишнинг мўътадил бориши бузилган, шу сабабли уларда салбий ахлоқий сифатлар ёки иллатлар юзага кела бошлагани аён бўлади.

Шунга қарамасдан, бу тоифага алоқадор ўқувчиларнинг ҳар бирида маълум даражада ижобий сифатлар учрайди. Ўқитувчи ана шу яширин ижобий сифатларга таяниб, шу асосда иш кўрганидагина ижобий натижаларга эриша олади.

Психолог Л.С.Славинанинг кўрсатишича, бошланғич синфларда ўз тенгкурларига нисбатан билиш фаоллиги етарли даражада бўлган, интеллектуал жиҳатдан нормал ривожланмаган болалар мавжуддир. Лекин улар ҳали фикр қилишга, мулоҳаза юритишга одатланмаган бўладилар. Фаол фикр юритиш фаолиятидан қочишга интиладилар. Ўқитувчи бундан ўқувчиларга алоҳида диққат билан қараши, уларни фикрлашга одатлантириши ўқув фаолиятида эришилган ютуқларини ҳар томонлама маъқуллаши, ўқув тотшириқларини бажаришни, ўйин ва амалий фаолият билан боғлаб олиб боришга ҳаракат қилиши керак.

Хуллас, бўш ўзлаштириш ёки барқарор ўзлаштирмасликни келиб чиқишга сабаб хусусиятларнинг бўлиши мумкин. Одатда, мактабга эндигина қадам қўйган болалар орасида ақлий жиҳатдан ўз имкониятларига нисбатан паст ривожланган, борлиқ тўғрисида тасаввурлари чекланган, нутқ фаолияти кам ривожланган, ҳатто содда бўлса ҳам, ўқув малакалари шаклланиб улгурмаган болалар учраб туради. Бундай ҳолат ота-оналар умумий педагогик ҳамда психологик маданияти даражасининг пастлиги, болани катталар билан муомала қилиш эҳтиёжларининг ўз вақтида қондирилмаганлиги билан тавсифланади.

Бўш ўзлаштиришнинг иккинчи даври бошқача тавсифланади. Чунончи, кўпгина болалар ўқишга нисбатан қизиқиши ўзгарганлигини ўзлари сезмайдилар, мураккаб ақлий фаолият уларни толиқтиради, натижада ўқишга, предметларга муносабати ўзгаради, ундан мутлақо кўнгли совийди.

Мактабда ўқувчилардан зўр уюшқоқлик, интизомлилик ва иродавийлик талаб этилади. Мана шу талабларга жавоб бера олмаган айрим ўқувчилар бўш ўзлаштирадиган бўлиб қоладилар. Шундай қилиб, юқорида айтиб ўтилганидек, юқори даражада ўқувчанлик муваффақиятли ўқитишнинг зарурий шартларидан ҳисобланса ҳам, бола шахси хусусиятларининг бошқа томонлари, аввало жавобгарлик ва бурч ҳисларининг шаклланимаганликларида, меҳнатга муҳаббат ва меҳнат қилишга одатланиши ривожланмай қолиши муваффақиятли ўқишни тўла таъминлай олмайди.

Бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар тафаккуридаги айрим заиф жиҳатлар ривожлантиришни тақозо қилади, унга қаратилган тадбирлардан бири - таълимга нисбатан дифференциал ёндашишни амалга оширишдан иборатдир.

Ю.К.Бабанскийнинг кўрсатишича, айрим ўқитувчилар бўшроқ ўзлаштирувчи ўқувчиларга нисбатан ўқув топшириқларининг ҳажминигина дифференциаллаштирадilar (бўш ўзлаштирувчи ўқувчи кучли ўқувчига нисбатан камроқ миқдорда топшириқ олади), яна бошқа ўқувчи эса мураккаб топшириқларни бажаришга тўғри келганда уларни дифференциялаштиради, (бўш ўзлаштирувчи ўқувчи анча содда топшириқ олади) яна бошқа бир ўқитувчи топшириқларни бажаришда ёрдам бериш хусусияти ва даражасига биноан дифференциялаштиради (бундай ҳолатда кучли ўзлаштирувчи ўқувчилар топшириқларни мустақил бажарадилар) ва ниҳоят яна бир тоифадаги ўқитувчилар турли қулайликлардаги топшириқлар вариантни бажаришда дифференциал ёндашишни амалга оширадilar.

Ю.К.Бабанский бўш ўзлаштирувчи ўқувчиларга нисбатан бундай дифференциал ёндашиш турларини кўриб чиқиб шундай хулосага келади: буларнинг ҳар бири ўқувчининг имкониятларини оптимал равишда, айтилиши вақтда ва келгуси тараққиёт учун қўлланиладиган бўлса, тўғри бўлиши мумкин. Ўқув топшириқларини шундай усуллар ёрдамида режалаштириб бориш мутлақо тўғридир. Фақат психологларнинг натижаларига асосланиб иш кўришга ҳаракат қилиши керак.

Психологик текширишларда бўш ўзлаштирувчиларга нисбатан ўқув топшириқларни камайтириб бориш фақат уларнинг ақлий жиҳатдан чарчаганликларини аниқлаганликда тўғри бўлади, лекин табиий равишда буни доимий қоидalar таркибига киритиб бўлмайди. Бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар ўқув топшириқларини мустақил ва муваффақиятли бажара олишларига ишонч ҳосил қилганларидагина уларга шундай топшириқларни бериш мақсадга мувофиқдир.

Ўқув топшириқларини дифференциялаган бўлиши уларнинг мазмунида эмас, балки методик жиҳатдан тўғри бажара олишни кўрсатишда намоён бўлади. Масалан, бўш ўзлаштирувчи ўқувчига ҳам барча ўқувчиларга (математика ёки она тилидан) бериладиган топшириқлар, лекин бўш ўзлаштирувчиларга берилган топшириқлар изоҳи, схемали ёки ўхшаш саволларнинг бўлиши билан тавсифланади. Бундай муносабат натижасида ўқувчилар топшириқларни мустақил бажара олиш имкониятига эга бўладilar. Айниқса, бўш ўзлаштирувчи ўқувчиларга муттасил ёрдам берилаётганда уларнинг мустақил фикр юритишига ҳаракат қилишларини рағбатлантириб бориш лозим.

Уқувчанлик даражаси қуйи бўлган ўқувчиларга нисбатан қўйиладиган талаблар уларнинг билимини ўзлаштириш имкониятларига мос тушмоғи керак. Акс ҳолда, уларда ўқув фаолиятининг мураккаблигидан чўчиш, ҳадиксираш, мустақил ўзлаштира олишга ишонмаслик туйғуси сингари салбий иллатлар юзага кела бошлайди.

Бўш ўзлаштирувчи ўқувчиларнинг фикр юритишларини ривожлантиришда уларга индивидуал ёндашиш катта роль ўйнайди.

Шубҳасизки, ўқувчи жиддийроқ шуғулланишга киришса, ўз келажагини олдиндан кўра олишга интиلسа, ўқитувчи уларни синчковлик билан ўрганишга интилиши лозим. Ўқитувчида: "Агар ўқувчиларда ёмон хулқ-атвор, сустлик, лоқайдлик сингари ёмон жиҳатлари учраган бўлса, албатта эртага хислатларнинг яхши томонлари юзага чиқади", деган умид, ишонч, истиқбол туйғулари мавжуд бўлгандагина ўқитишда такомиллаштиш жараёни юзага келади. Ўқувчининг кучига ишонганда заифгина бўлса-да, яхши хислат борлигини билиш асосида унинг шахсини шакллантира бориш индивидуал муносабатнинг энг муҳим томонидир.

Ўқитувчи бўш ўзлаштирувчи бошланғич синф ўқувчиларига нисбатан индивидуал ёндашганда қуйидаги талабларга амал қилиши шарт:

1) бўш ўзлаштирувчи ўқувчиларнинг ўзига хос психологик хусусиятлари ва ақлий имконият даражасини билиш;

2) уларга интерфаол таъсир кўрсатиш усуллари ва методларини тўғри танлаш ва уларни татбиқ этишда индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш;

3) ўқувчи билан ўқитувчи муомаласи оқибатини олдиндан сезиш.

4.8. Олти ёшлиларнинг психологик хусусиятлари

Бола олти ёшга тўлганда жисмоний ривожланиши янада тезлашади. Мазкур ёшда бола кўпроқ бўйига ўсади, натижада бўй билан тана ўртасида мутаносиблик бузилади. Бола ғайратли, серҳаракат бўла бошлайди. Унинг муомоласи, хатти-ҳаракатлари тобора мураккаблашиб боради. Самокат, велосипед учиги жуда моҳир бўлади. Ҳар нарсасида қизиқиш доираси кенгаяди олам ва одам ҳақида кишини баъзан ҳайратга соладиган мураккаб саволларни қўлаб берадиган бўлади. Мустақил ҳаракат қилиш истаги кўпаяди. Олти ёшли болалар болға, куракча, қайчи, пичоқ сингари меҳнат курувларидан бемалол фойдалана оладилар. Шунингдек, улар расм солишда оддий қалам ва мўйқаламдан, бўёқлардан фойдаланиш уқувига эга бўладилар. Катталар ишончини қозонишга ҳаракат қиладилар, уларнинг олдида жавобгарлик ҳиссини сезадилар. Ана шулар эвазига топшириқни ўз вақтида ва кўнгилдагидек бажаришга иштиёқли бўладилар.

Олти ёшли болаларда нутқ ҳам жуда тез ривожланади. Уларнинг нутқ бойлиги 2500 тага яқин сўздан иборат бўлади. Шу сабабдан улар гап тузиш, суҳбат кўришни уйдасидан чиқадилар. Тил қоидаларини билмасаларда, амалда уларни тўғри қўллайдилар. Катталарнинг гапларига, суҳбатларига кулоқ соладилар. Катталар билан мулоқотга киришлари орқали улардан нутқни ўқиб олиш қобилияти туғилади. Катталар нутқни ўқиб олиш уларда сўз бойлигининг ортиб боришида муҳим аҳамиятга эга.

Олти ёшлиларнинг руҳий дунёси ўсиб боришда, такомиллашувида турли хилдаги ўйинлар алоҳида роль ўйнайди. Болаларнинг ёши улғайган сари улар ўйинининг мазмуни мураккаблашиб, турлари ҳам ортиб боради, ўйнаш вақти ҳам чўзилади. Улар ўзларининг сюжетли ўйинларида турмушдаги воқеаларни намойиш қилишга уринадилар. Гуруҳ бўлиб

ўйнашда ўзаро бир-бирларини тушуна оладилар, ўйин шартига тез мослашадилар.

Мазкур ёшдаги болаларда атрофдаги нарса ва ҳодисаларга кизиқувчанлик билан идрок қилиши ортиб, табиат ва турмуш воқеаларини кузатиши ривожланади. Бу ёшдаги болалар майда-чуйда нарсаларгача синчковлик билан кузатадилар. Кузатувчанлик қобилиятининг ўсиб бориши болаларда нарса ва ҳодисаларни ихтиёрий эса олиб қолиш фаолиятини такомиллаштиради. Шунинг учун ҳам бу ёшда бола ўрганган ҳикоя, ёдлаган шеърларини бутун вужуди билан айтиб беришга интилади. Ҳар бир нарсанинг мантиқий томонини англаб олишга ҳаракат қилади. Катта ёшдагиларга қараганда олти ёшли болада у ёки бу нарсани эслаб қолиш, эсга тушириш, таниш хислати юқори бўлади.

Олти ёшлиларда тасаввур доирасининг кенгайиши хаёлнинг ўсишига олиб келади. Хаёл тасаввурларининг ўсганлиги болаларнинг расм солишида, пластилин ва лойдан ўйинчоқлар яшашларида, ҳаракатли на сюжетли ўйинларида кўзга ташланади. Бола хаёлан турли қиёфага кириши мумкин. Шунингдек, бу ёшдаги болаларда катталарнинг хатти-ҳаракатларига айнан тақлид қилишга уриниш кучли бўлади. Улар ўйинлар орқали турли касб эгаларининг хусусиятларини ўзларида мужассамлаштиришга ҳаракат қиладилар. Ўз хаёлларида врач бўлиб, беморлар дардини даволаш, ўқитувчи сифатида инсонга билим бериш, зиё тарқатиш, космонавт бўлиб фазога парвоз қилиб, коинот сирларини очиш, шофёр бўлиб кишилар манзилини яқин қилиш, ўқувчи бўлиб, кўк юзини қучиш истакларининг туғён уриши бунга яққол мисол бўла олади.

Шуни айтиш керакки, болаларнинг турли ўйинларида ёки чизган расмларида бирор элементнинг ёки чизиқнинг хаёлий образлари кенгайиб боради, айрим аломатлар фантазия тариқасида маълум сюжетни келтириб чиқаради. Шунинг учун катталар болаларга "куённинг расмини чиз", "кубиклардан уй яса", "чўплардан шакллар бунёд қил", "эртаклар асосида расмлар чизгин" деб уларни турли машғулотларга жалб қилишлари лозим. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, болалар чизган расмлари ёки ясаган ўйинчоқларини кўпинча мавҳум аллақандай жониворларга ёки предметларга қиёслайдилар. Кўпинча улар чизган нарса ўзлари қиёсланган ёки "мен фалон нарсани чиздим" деб исботлашга ҳаракат қилаётган нарсадан анча йироқ бўлиши мумкин. Лекин бола ўз сўзида туриб олади. Шу дақиқаларда унинг тажрибасизлигини назарга олиш билан бирга болада фантазия ҳам ишлаётганини унутмаслик керак. Бундай ҳолларда катталар кичкинтойларга эътиборлироқ бўлганлари, ёрдам берганлари, тушунтиришлари, лозим бўлса кўнглини кўтарганлари маъқул. Бу боланинг мушоҳада этиш, одам ва атроф-муҳитни ўз қалб кўзи билан кўришида зада қилиб қўймайди, аксинча илҳомлантиради. Шунингдек, бу ёшда болалар узок эллар тўғрисида, мовий денгиз, поёнсиз ўрмонлар ҳақида, у ердаги ажойиботлар тўғрисида эртаклар, ёдгорликлар, уруш қаҳрамонлари, қаҳрамон денгизчилар, қутб тадқиқодчилари, табиатни ўзлаштириш юзасидан ҳикоялар эшитишни яхши

кўрадилар. Эртақ ва ҳикоялар эшитиш жараёнида болалар ширин ҳаёл оғушига толадилар, орзулар кучоғига чўмадилар, ўша қаҳрамонлар ўрнида ўзларини қўйиб кўрадилар. Гоҳ сеҳргар чол Ибн Хаттоб, гоҳ Гулливер бўлгилари келади, "учар гиламлар"да саёҳат қилишни ҳаёл қиладилар. Болаларга эртақ айтаётганда энг муҳими, керакли ўринларда: "Мана, бунга қара", "Фалон нарсага кулок сол", "Бу жойни кўздан кечир", "Энди сен жавоб бер" деб уларни мустақил фикр юритишга ўргатиб бориш зарур. Болалар амалга ошириши лозим бўлган келажак ишлари, режалари тўғрисида ҳам ижодий ҳаёл сурадилар. Осмонга узоқ сайёраларга ҳаёлан парвоз қиладилар "бир зумда" ҳар қандай манзилга олиб борадиган техника ҳақида ўйлайдилар. Буларнинг барчаси болаларнинг билим доирасини кенгайтиради, техник қобилиятини ўстиради, унинг мантиқий фикр юритингини мустаҳкамлайди, ақлни пешлаш машқлари родини бажаради. Шунинг учун ота-оналар, ўқитувчилар болаларнинг ҳаёлий парвозларига алоҳида эътибор беришлари лозим. Энг муҳими, ҳар бир ўқитувчи, ота-она боланинг қобилиятини нимага қизиқишини, фикрлашини яхши билиб олишлари зарур. Боланинг ҳар бир нарса ва ҳодисага қизиқувчанлик билан қараши, унинг мулоҳаза юритишини, яъни тафаккурини ривожлантиради. Зеро, оламдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида фикр юритиш руҳий дунёемизнинг мураккаб жараёнларидан бири ҳисобланади. Тафаккур орқали бола теварак-атрофдаги борлиқ ўртасида мавжуд муҳим боғланишлар ички қонуниятлар ва муносабатларни онгида акс эттиради. Фикр юритиш фақат сўз воситаси билан вужудга келади. Бола нарсаларнинг ташқи кўриниши билан қизиқибгина қолмасдан, балки уларнинг ички хосса ва хусусиятлари билан танишишга ҳам ошиқади, ҳамма нарсани билишга қизиқади. Шу сабабдан уларда "Бу нима?", "Нега бунақа?", "Қаердан келган?", "Нега керак?", "Ким ясаган?", "Нима учун юради?", "Қандай қилиб учди?", "Нега биз учмаймиз?", "Одам нима учун кулади?" каби саволлар туғилади. Бундай саволларнинг вужудга келиши боланинг олам ва одам ҳақида фикр юритиш жараёнининг тобора ривожланиб бораётганлигидан далолат беради. Шу нарсани унутмаслик керакки, боланинг берган саволларига ўқитувчилар ота-оналар ва тарбиячилар эътиборсиз бўлмай, ўз вақтида ва имкон қадар тўлиқ ҳамда асосли жавоб беришлари зарур. Бепарволик ҳамиша болага салбий таъсир қиладди. Агар бола мазкур саволларга ўринли жавоб олмаса, катталар уларга етарли аҳамият бермасалар, у ҳолда боланинг қизиқувчанлиги, интилувчанлиги, фаоллиги аста-секин сўна боради. Шунинг учун катталар иложи борица, унинг талаб ва эҳтиёжини қондириши мақсадга мувофиқдир.

"Қандай пайтда болалар фикр юритадилар?" деган савол туғилиши табиий. Бирон-бир нарсага тушуна олмаган тақдирда ёки нарса ва ҳодисалар таажжублантирса, ҳайратга солса, у ҳолда болалар фикр юрита бошлайдилар. Кўпинча ўқитувчилар, тарбиячилар, ота-оналар бола меъёридан ортиқроқ савол берса, дунё ажойиботларини билишга қизиқса: "Кўп маҳмадоналик қилма", "Кўп қақажон бўлма", "Бундай гапларни сенга ким ўргатди?", "Нега

керак бўлиб қолди?", дея уришиб, танбех берадилар. Бу унинг рухий дунёсига таъсир қилмай қолмайди, албатта.

Шунингдек, олти ёшли болада ихтиёрий диққат ўсиб боради. Шунинг учун ўзига янги, нотаниш бўлган билимлар ахборотлардан иборат бўлган машғулотларга диққат-эътибор қилиб ўтиради. Катталарнинг хатти-ҳаракатларини, улар бажараётган ишни бошқариш имкониятига эга бўлади. Унинг ўз мақсади сари интилиши, мустақиллиги, жасоратлилиги боланинг ирода кучидан кечинмалар ривожланган бўлади. Айни пайтда боланинг яхши ёки ёмон хатти-ҳаракатларнинг сезиши, гўзалликнинг идрок қилиши катта одамларникидан сифат ва мақсад жиҳатдан фарқ қилади. Айниқса, унинг ақлий ҳислари мазмунан саёз, давомийлик жиҳатдан беқарордир.

Олти ёшлиларда иродавий ҳислатларнинг ўсиб бориши бола шахси шаклланиши, таркиб топиши жараёнида унда ижтимоий-ахлоқий қоидалари ўзлаштириб борилади. Ахлоқ қоидалари ва мақомларининг бола томонидан ўзлаштириб борилиши натижасида унда характер ҳислатлари шакллана бошлайди.

Олти ёшлиларнинг тарбияси оддий ўқув ва меҳнат кўникмалари, малакалари, ихтиёрий диққат идрок ва тажриба, мантикий эсда қолиш фикр юритиш, сўз бойлиги, ирода сифатлари, юксак инсоний ҳислатлар қамраб олади. Боладаги мазкур рухий жараёнлар, шахс сифатлари, махсус ташкил қилинган ўйинлар, таълимий машғулотлар асосидагина бир текис ривожланиши мумкин. Бу нарса ўқитувчилар, тарбиячилар ва ота-оналар олти ёшли бола устидан қатъий назорат қилишни ва ўз вақтида унга ёрдам бериб туришни тақозо этади. Бунинг учун барча олти ёшлиларнинг психологик хусусиятларини тўла ўрганишлари зарур.

Фаол, мулоқотга тез киришувчи, ҳар нарсани билишга қизиқувчи бола мактаб таълимига мустаҳкам пойдевор билан кириб боради. Тажрибалардан шу нарса маълумки, кўпинча тортинчоқ табиатли бола савол беришдан ўзини олиб қочади. Шунинг учун бундай характерли болани ўқитувчи, тарбиячи, ота-оналар кўпроқ ҳар хил соҳага тааллуқли машғулотларга тортишлари, турли жойларга саёҳатларга олиб чиқиши бола фаоллигини оширади. Натижада бундай тоифадаги бола мустақил савол бериш имкониятига эга бўлади.

Болаларнинг турмуш тажрибалари кенгайиши маъқул қолипдаги нарса ва ҳодисаларнинг ички боғланишлари, гоҳо тараққиёт сабабларини тушунишга олиб келади, уларнинг фикр юритиш доираси ўсади, тартибли билим олишга тўғри тайёрланади.

БЕШИНЧИ БОБ

ЎСМИРЛАР ПСИХИКАСИ

5.1. Ўсмирлар тўғрисида умумий тушунча

Ҳозирги даврда ўсмирларни вояга етказишнинг ўзига хос хусусиятлари, қонуниятлари, имкониятлари, хатти-ҳаракат мотивларининг ифодаланиши ва вужудга келишининг мураккаб механизмлари мавжуд.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўсмирларни камол топтиришда уларнинг хусусиятларини тўла ҳисобга олган ҳолда таълимий-тарбиявий тадбирларни қўллаш шахслараро муносабатда англашилмовчиликни вужудга келтирмайди, синф жамоаси ўртасида илиқ психологик муҳитни яратади.

Турғунлик йилларидаги сўз билан ишнинг номувофиқлиги", ахлоқ тарбиясидаги қўпол хатолар ўсмирларнинг руҳий дунёсига салбий таъсир кўрсатди. Инсоннинг руҳий дунёсини тубдан қайта қуриш, шахсни шакллантиришни инсонпарварлаштириш ҳаракати бошланган ҳозирги кунда ўсмирлар тақдири масаласи ҳам ғоят жиддий тус олди. Ўсмирлик даври тақлидчанлиги, муқим нуқтаи назарнинг шаклланмаганлиги, ҳиссиётлилиги, мардлиги, тантилиги билан фарқланади. Шунинг учун ташқи таъсирларга берилувчан ўсмир ўғил-қизларга алоҳида эътибор бериш зарур.

Ўсмирлар муаммосига эътиборни кучайтириш зарурлигининг асосий сабаблари: 1) фан ва техника ривожланиши натижасида маданият, санъат ва адабиёт, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларнинг ўзгараётгани; 2) оммавий ахборот тизимининг кенгайиши туфайли ўсмирлар онглилиги даражасининг кўтарилгани; 3) ўғил ва қизларнинг дунё воқеаларидан, табиат ва жамият қонунларидан, тарихдан етарли даражада хабардорлиги; 4) уларнинг жисмоний ва ақлий камолоти жадаллашгани; 5) ўсмирлар билан ишлашда ғоявий-сиёсий, ватанпарварлик ва байналмилал тарбияга алоҳида ёндашиш зарурлиги; 6) ошкоралик, ижтимоий адолат, демократия муаммоларининг ижтимоий ҳаётга чуқур кириб бораётгани; 7) ўқувчилар учун мустақил билим олиш, ижодий фикр юритиш, ўзини ўзи бошқариш, англаш, баҳолаш ва назорат қилишга кенг имконият яратилгани.

Ўсмирлик ёшида болаликдан катталиқ ҳолатига қўчиш жараёни содир бўлади. Ўсмирда психик жараёнлар кескин ўзгариши билан ақлий фаолиятида ҳам бурилишлар сезилади. Шунинг учун шахслараро муносабатда ўқувчи билан ўқитувчининг мулоқотида, катталар билан ўсмирларнинг муомаласида қатъий ўзгаришлар вужудга келади. Бу ўзгаришлар жараёнида қийинчиликлар туғилади. Булар аввало таълим жараёнида рўй беради: янги ахборот, маълумотларни баён қилиш шакли, услуби ва усуллари ўсмирни қониқтирмай қўяди. Ўқитувчининг янги мавзунини батафсил тушунтириши, дарслар маъруза шаклида олиб борилиши ўқувчиларни зериктиради, уларда ўқишга лоқайдлик туғилади. Илгари ўқув материални маъносига тушунмай ёдлаб олишга одатланган ўсмир энди зарур ўринларни мантиқий хотира ва тафаккурга суянган ҳолда ўзлаштиришга ҳаракат қилади, ўзлаштирилган билимларни талаб қилинганда ўқувчи билан ўқитувчи ўртасида англашилмовчилик пайдо бўлади, таҳсил олувчи унга қаршилик кўрсата бошлайди. Одобли, дилкаш ўсмир кутилмаганда қайсар, интизомсиз, қўпол, серзарда бўлиб қолади. Катталарнинг йўл-йўриқларига, талабларига мулоимлик билан жавоб қайтариб юрган ўсмир уларга танқидий муносабатда бўлади. Унинг фикрича, катталарнинг талаблари, кўрсатмалари мантиқан ихчам, далилларга асосланган, етарли объектив ва субъектив омилларга эга бўлиши керак.

Ўсмирда шахсий нуқтаи назарнинг вужудга келиши сабабли у катталарнинг, ўқитувчининг қайғуриши, қойишига қарамай, ўзининг фикрини ўтқазिशга ҳаракат қилади. Унинг ўз қадр-қиммати ҳақидаги тасаввури, нарса ва ҳодисаларга муносабати оқилоналикдан узоқлаша бошлайди, у айрим маълумотларни тушунтириб беришни ёқтирмайдиган бўлиб қолади. Серзардалик кундалик ҳатти-ҳаракатнинг ажралмас қисмига айланади. Ўсмир хулқидаги бундай ўзгаришлар тажрибасиз ўқитувчи ёки ота-онани қаттиқ ташвишга солади, асабийлаштиради ва уларнинг ўқувчига муносабатини ўзгартиради. Натижада келишмовчиликлар, англашилмовчиликлар, низолар келиб чиқади.

Айрим педагоглар ўсмирлик даври инқирози тўғрисида куйиниб гапирадилар, баъзи иллатларни танқид қиладилар ва уларнинг ижтимоий-психологик илдинини топишга интиладилар. Аслида эса ўсмирларга ёндашишда методологик камчиликка йўл қўядилар. Мазкур иллатларнинг олдини олиш чора ва тадбирлари тизимини ишлаб чиқа олмайдилар. Бу масалага тўғри ёндашиш айрим илмий тадқиқотларда асослаб берилган ва ўсмирлик даври инқирози ҳақида мулоҳаза юритишдан кўра, катталар билан ўсмирлар муомаласининг инқирози ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади, деб хулоса чиқарилган.

Хўш, ўсмирнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч нима? Ўсмирнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч – унинг фаолиятини вужудга келтирганлиги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар тизимининг намоён бўлишидир. Мана шу диалектик қарама-қаршиликлар ортиб бораётган жисмоний, ақлий ҳамда ахлоқий имкониятлар билан барқарорлашган стереотипга айланган ташқи оламни акс эттиришнинг шакллари ўртасида содир бўлади. Вужудга келган зиддиятлар ва қарама-қаршиликларни, психологик камолотни таъминлаш, фаолият турларини мураккаблаштириш орқали ўсмир шахсида янги психологик фазилатларни таркиб топтириш билан аста-секин йўқотиш мумкин. Бу давр инсоннинг камолоти юқорироқ босқичига кўтарилиши билан яқунланади. Камол топиш ўсмирдан умумлаштириш, ҳукм ва хулоса чиқариш, мавҳумлаштириш, объектлар ўртасидаги ички муносабатларни ўрнатиш, муҳим қонун, қонуният, хосса, хусусият, механизм ва тушунчаларни англаш, ихтиёрий диққат, барқарор қизиқиш, онгли мотив ва мантикий эслаб қолишни талаб қилади. Буларнинг барчаси фанларга доир билимлар тизимини вужудга келтиради, амалий кўникмаларни шакллантиради, ўзини ўзи назорат қилиш, баҳолаш, англаш сингари хусусиятларни таркиб топтиради.

Мактаб ва билим юртида оилада мустақил фаолиятга кенг имкониятлар бўлса, ўқувчи муайян вазифа ва топшириқларни, бажара бошлайди. Натижада ўсмирнинг ижтимоий мавқеи ортиб, фаолияти такомиллашиб, психикаси ҳар томонлама ривожланиб боради.

Ҳозирги ўсмирлар ўтмишдошларига нисбатан жисмоний, ақлий ва сиёсий жиҳатдан бирмунча устунликка эга. Уларда жинсий етилиш,

ижтимоийлашув жараёни, психик ўсиш олдинроқ намоён бўлмоқда. Шу сабабли бизда ўғил ва қизларни 10–11 дан 14–15 ёшигача ўсмирлик ёшида деб ҳисобланади.

Веналик психолог З.Фрейд ва унинг шогирдлари ўсмирлик даврини баҳолашда инсонга азалдан берилган қандайдир илк майл нишонаси сифатида вужудга келадиган ўз мавқеини белгилашга онгсиз интилишни энг муҳим асос деб ҳисоблайдилар. Бу интилиш гўёки худбинлик, бошқа кишиларни менсимаслик, пайдо бўлишга, атроф-муҳит билан келиша олмасликка, ҳатто низоларга олиб келар, онгсизлик эҳтиёжлари ва майллари шахснинг фаоллигини белгилар эмиш. Собик совет психологлари З.Фрейд назариясининг мутлақо асоссизлигини таъкидлаб, ўсмирда имконият билан талабчанлик ўртасидаги келишмовчилик, ўзини кўрсатишга мойиллик ва ўз ички дунёсига қизиқишнинг намоён бўлиши билан тавсифланишини асослаб бердилар.

Айрим психологлар биогенетик ўсишнинг биологик омилларига, яъни жинсий етилишга алоҳида аҳамият берадилар. Уларнинг фикрича, ўсмирнинг психик жиҳатдан инқирозга етакловчи, ҳаяжонга солувчи субъектив ички кечинмалари ўғил ва қизларни танҳолик психологиясига тортар эмиш. Ўсмир учун характерли норозилик, қўполлик, қайсарлик, шафқатсизлик, тажанглик, гинахонлик, тажовузкорлик каби иллатлар жинсий етилишнинг маҳсули янги туйғулар, майллар, кечинмалар ўсмир хатти-ҳаракатида ҳукмрон бўлиб, унинг хулқ-атворини бошқаради деб тушунтирилмоқда. Ўсмирликнинг психологик қиёфаси, ҳолати, имконияти ягона соф биологик омилга боғлиқ эмаслиги ҳаммага аёндыр.

Америкалик психолог Р.Кулен ўсмирлик даври ҳақидаги биогенетик назарияни қаттиқ танқид қилиб, ўсмирлик даври ижтимоий-ахлоқий категориядир, деган ғояни илгари суради. Аммо нотўғри нуқтаи назардан ўсмирликни биологик ва психологик категориядан ташқари деб ҳисоблайди. Р.Куленнинг фикрича, ўсмирлик даврида учта асосий ижтимоий-ахлоқий тамойил мавжуд бўлиб, улар эмансипация (катталар таъсиридан қутулиш) ва мустақилликка эришиш, ҳаёт йўли ва касб-ҳунар танлашга жиддий муносабатда бўлиш, зарур ижтимоий-ахлоқий нормаларни ўзлаштиришдан иборатдир. Унинг фикрича, бола юқоридаги муаммоларга эътибор бермас экан, ўсмирлик даври қанча бўлишидан қатъи назар, у болалигича қолаверади. Р.Кулен ўз назариясида биологик омилларни ҳам, ўсмирлик давридаги ўсишнинг психологик хусусиятларини ҳам ҳисобга олмайди, аксинча, уларни батамом инкор қилади.

Психологларнинг фикрича, ўсмирларга реал ижтимоий турмуш шарт-шароитлари ва шахс фаолиятининг маҳсули деб қараш мумкин эмас, чунки ўсишнинг биологик ва психологик қонуниятларини инкор қилишга ҳаққимиз йўқ. Шунингдек, ўсмирлик даврининг муайян ҳеч ўзгармас хусусияти ва характеристикаси мавжуд эмас. Ўсмирлар ўртасидаги ўзига хос типологик фарқларни ижтимоий омилларнинг таъсири билан, таълим ва тарбия шароитларининг хусусиятлари билан изоҳлаш мумкин.

Шу билан бирга, ўсмирнинг жисмоний ўсиши хусусиятлари, жинсий етилишининг иқлим ва миллий-этнографик омиллари ҳам бор.

5.2. Ўсмирларнинг биологик ўсиши

Ўсмирлик инсоннинг балоғатга етиш даври бўлиб, ўзига хос хусусияти билан камолотнинг бошқа поғоналаридан кескин фарқланади. Ўсмирда рўй берадиган биологик ўзгаришлар натижасида унинг психик дунёсида туб бурилиш нуқтаси вужудга келади. Балоғат даврига 11 (12) –15 ёшли қизлар ва ўғил болалар кирадилар. Камолотнинг мазкур палласида жисмоний ўсиш ва жинсий етилиш амалга ошади.

Боланинг бўйи 11–12 ёшида 6 –7 см, ҳатто 10 см гача ўсиши мумкин. Бироқ бу босқичда қизлар ўғил болаларга қараганда тезроқ ўсадилар. Ўсмир 13–14 ёшга тўлганда ҳар иккала жинс ўртасида бўйнинг ўсиши қарийб барабарлашади. Ўн беш ёшга қадам қўйганда эса ўғил болалар қизларни ортда қолдириб кетадилар. Шундан кейин то умрнинг охиригача ўсишда ўғил болалар устунлик қиладилар.

Ўсмирлик даврида бўй билан тана номутаносиб равишда ўсади, натижада болалар ориқ, нимжон ва узун бўйли бўлиб кўринадилар.

Ўсмирларда юракнинг ҳажми ва тириклик сиғими ҳар йили 25 фоиз катталашиб боради. Бўйнинг жадал ўсиши ва тана оғирлигининг ортиши билан қон ҳамда кислородга эҳтиёж ҳам ортади, бу эҳтиёж юрак ҳажмининг кенгайиши ва функционал фаолияти кўрсаткичларининг бойиши эвазига таъминланади. Мазкур даврда тананинг умумий ҳажмидан 7–8 фоизини қон ташкил қиладди, қон босими бирмунча ошади, симоб устунининг 110–115 мм даражасида бўлади. Юрак қисқаришининг частотаси бир қадар секинлашади, масалан, 11 ёшда дақиқада 85–90 марта урган бўлса, 14–15 ёшларда 70 мартагача пасаяди.

Юрак кенгайиши билан бирга қон томирлари ҳам йўғонлашади. Қон айланиши тизимининг қайта қурилиши, вегетатив, нерв системасидаги беқарорлик қон айланишини бузади ва ўсмирда баъзан қон босимининг ортиши рўй беради. Қон айланишининг ўзгариши қизларда оғирроқ кечади, чунки уларда юрак вазнининг ортиши олдинроқ бошланиб, олдинроқ яқунланади.

Ўсмирлик даврида нафас олиш органлари жадал ривожланади. Ўпканинг тириклик сиғими қуйидагича бўлади:

ўғил болаларда –11 ёшда 1900–2000 мл; 15 ёшда 2600–2700 мм.

қизларда–11 ёшда 1800–1900 мл; 15 ёшда 2500–2600 мл. Шунинг учун нафас олиш ҳар дақиқада 2 марта камаяди. Ўғил болалар қорин билан, қизлар эса кўкрак билан нафас ола бошлайдилар. Кўкрак қафаси, нафас олиш муқуллари тез ўса боради ва жинсий етилишни кучайтиради.

11–12 ёшдаги ўсмирнинг ички секреция безлари қайта қурилади. Гипофизнинг олд қисми ишлаб чиқарадиган гормонлар гавданинг ўсишини таъминлайди. Гипофизнинг ўрта қисми кучайиши сабабли пигментлар алмашилиши ўзгаради, натижада соч қорайиши, юзларнинг оқариши намоён бўлади. Гипофиз билан бир қаторда қалқонсимон безнинг функцияси ҳам

кўчаяди. Қалқонсимон без ишлаб чиқарадиган тироксин гормони организмда модда алмашинуви ва энергия сарфини кескин орттиради. Марказий нерв системасида кўзғалувчанлик ўзгаради натижада якқол ҳис-туйғулар туғила бошлайди. Қалқонсимон без фаолиятининг кучайиши кўзғалувчанлик, асабийлашиш ва толиқишни келтириб чиқаради. Бош мия қобиғида тормозланиш жараёнининг сусайиши шиддатли эмоционал кечинмаларни вужудга келтиради, хулқ-атворда парокандалик, ғайритабiiйлик пайдо бўлади. Қалқонсимон без функциясининг ўзгариши ва модда алмашинувининг бузиши сабабли ўсмирда семириш рўй беради.

Мазкур ёш даврида жинсий безлар фаолияти кучаяди. Балоғатга етишнинг бирламчи ва иккиламчи аломатлари ўса бошлайди: ўғил болаларда овоз ўзгаради, йўғонлашади, мўйлов ва соқол пайдо бўлади, қизларда эса кўкрак безлари ривожланади ва ҳоказо. Натижада бошқа жинсга қизиқиш ортади, орзу, хоҳиш, нозик туйғу, соғинч, изтироб каби кечинмалар пайдо бўлади.

Ўсмирлар жинсий етилиш сирларининг 17 фоизини ота-онадан, 9 фоизини ўқитувчилардан, 4 фоизини мактаб врачидан ва қолган яширин жиҳатлари, ҳолатлари тўғрисидаги маълумотларни кўча-кўйдан, ўртоқлари ва дугоналаридан эшитиб билиб оладилар. Кутилмаган ҳолатлар ва маълумотлар уларнинг хатти-ҳаракатини чигаллаштиради, яккалик оламига берилиш бошланади, феъл-атворда айрим иллатлар пайдо бўлади. Гоҳи ўсмирлар орасида ахлоқан тубанлашув ҳоллари рўй бериши мумкин. Уларни бундай қилиқлардан нопок гуруҳ ва тўдалардан халос этиш мақсадга мувофиқдир.

Ижтимоий ҳаётда ярамас одатларни келтириб чиқарувчи анчагина манбалар бор: биринчидан, кино заллари ва телевидениеда ўсмирларга тўғри келмайдиган фильмларга руҳсат қилиниши; иккинчидан, жамоат жойларида ва кўча-кўйда катталарнинг ножоиз қилиқлар кўрсатишлари; учинчидан таълимда биологик ўсиш тўғрисида етарли билимлар берилмаслиги; тўртинчидан, врачларнинг бу соҳада кенг кўламда иш олиб бормаслиги; бешинчидан, ота-оналарда физиологик ва психологик билимлар етишмаслиги; олтинчидан, ўсмир болалар ва қизларга мўлжалланган материалларнинг камлиги ва ҳоказолар.

5.3. Акселерация назариялари

Ўсмирлик инсон шахсининг камол топишида алоҳида ўрин эгаллайди. У инсон камолотининг муҳим босқичи ҳисобланади. Ўсмирлик даврида ғоят катта ахамиятга эга бўлган психологик ўзгаришлар рўй беради, боланинг муайян ижтимоий турмуш шароитида кейинги камол топиши учун зарур таълим-тарбия таъсирида барқарор, мустаҳкам из қолдирувчи, ижобий хислатлар намоён бўлади. Тадрижий равишда изчил вужудга келаётган психик ўзгаришлар, шаклланаётган фазилатлар ва шахснинг ўсиши, аввало, мазкур ёшдаги ўғил-қизлар фаолиятларининг (етакчи ва ёрдамчи фаолият турлари: ўқиш, меҳнат ва ўйин кабилар назарда тутилади) хусусиятига бевосита боғлиқдир. Ўсмирнинг бошқа ёш давларидан фарқланадиган ўзига

хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, улар ҳис-туйғу ва иродавий сифатларда ўз ифодасини топади. Ўсмир кичик мактаб ёшидаги ўқувчидан фарқли равишда ҳаётни илк бор шахс сифатида фаол илмий билишда иштирок эта бошлайди, биринчи галда фақат нарса ва ҳодисаларнинг айрим аломатларини эмас, балки уларнинг умумий ва объектив қонуниятларини англаб етиш, тушуниш имкониятига эга бўлиб боради.

Шахснинг ҳар томонлама, уйғун ривожланишига меҳнат фаолияти салмоқли таъсир кўрсатади. Ўсмирларнинг синф ва мактаб ер участкасидаги меҳнат фаолияти ўз моҳияти билан зарур ахборот ва маълумотлар бериб, мураккаблашиб, уларнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшиб, меҳнат самарасидан, маҳсулидан лаззатланиш ҳис-туйғуларини шакллантира бошлайди.

Ўсмирлик даврида ҳам ўйин фаолияти маълум вақтгача шахснинг камолотида ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Жамоа бўлиб амалга ошириладиган ўйинлар ва уларнинг кенг кўламда ўтказилиши ўтиш даврида вужудга келадиган қийинчиликларни енгиллаштиришга хизмат қилади. Ўйин фаолияти ўсмирда юксак ахлоқий ҳис-туйғуларни вужудга келтиради, матонатлилиқ, жасурлик каби фазилатлар шаклланиши учун қулай шароит яратади. Мазкур фаолият ўсмирнинг ақлий жиҳатдан ўсишига, фикр юритишига, ўз ҳис-туйғусини бошқаришига, жисмоний камол топишига туртки вазифасини ўтайди. Ўйиннинг ҳар хили билан машғул бўлиш ўсмирни фаҳмлашга, эслаб қолишга, бирор ишни амалга оширишдан олдин уни режалаштиришга ва диққатни бир нечта объектга тақсимлашга одатлантиради. Тийрақлик, тезкорлик, фаросатлилиқ каби муҳим хусусиятлар, ҳислатлар ҳам ўйин ва спорт машғулотида таркиб топади.

Ўсмир камолотга эришган сайин унинг психик дунёсида янги фазилатлар ва сифатлар пайдо бўла бошлайди, психикасида кескин қайта қуриш содир бўлади. Ўзгаришлар унинг олдига янги талаблар қўяди, бу эса ўз навбатида кўпроқ ҳуқуқ ва эрк берилишини, энг аввало мустақил қарорга келиш ва ўз ҳуқ-атворини мақбул деб ҳисоблаб амалга оширишни тақозо қилади. Психик такомиллашиш, камолотга интилиш, нисбий барқарорлик ўсмирлик даврining энг муҳим хусусиятлари ҳисобланади.

Ҳозиргача балоғатга эришиш ва жинсий етилишнинг жадаллашиши тўғрисида бир бутун илмий назария мавжуд эмас. Шунинг учун ўсишдаги жадаллашув, яъни акселерация бўйича ҳам муайян назария яратилмаган. Ана шу боисдан ҳар хил илмий асосдаги, бир-биридан фарқли эътирозли қатор назариялар пайдо бўлган. Қуйида акселерация муаммосига оид қарашлар билан танишиб чиқамиз.

Гелиоген назарияси. Ушбу назария 1936 йилда чет эл олимлари томонидан яратилган бўлиб, унинг асосий моҳияти акселерация ҳодисаси қуёш нурунинг бевосита таъсири билан вужудга келади, деган ғоядан иборатдир. Бу ғоя тарафдорларининг фикрича, болалар кўп вақт офтобда бўлиши натижасида уларнинг ўсишида тезлашиш, яъни акселерация рўй беради, чунки қуёш нури организмни зарур элементлар, моддалар, озиқалар

билан таъминлайди. Аммо ҳозирги даврда акселерация ҳодисаси жанубий (қуёш нурлари сероб) мамлакатларда шимолий жўғрофий кенгликка жойлашган мамлакатларда ҳам бир текис рўй бермоқда. Иккинчи томондан, шаҳар муҳитидаги қизлар ва ўғил болалар қишлоқ болаларига қараганда тезроқ вояга етиши кўриломоқда, ваҳоланки, қишлоқ одамлари қуёш нурида кўпроқ тобланадилар. Демак, ҳозирги даврда гелиоген назарияси зиддиятларга сабаб бўлмоқда. Умуман офтобда тобланишни акселерация жараёнининг муҳим жиҳатларидан бири дейиш нотўғридир.

Гетерозия назарияси. Ўн тўққизинчи аср охири йигирманчи аср бошларидан буён ижтимоий ҳаётда, турмушда кескин ўзгаришлар содир бўлгани инсонлар ўртасидаги ижтимоий, диний, миллий, ирқий тафовутларнинг камайишига олиб келди. Турли миллат вакиллариининг аралаш никоҳга кира бошлагани бунга ёрқин мисолдир. Диний эътиқодлар, ирқий фарқлар, этник ва миллий хусусиятлар, характер, анъаналар, урф-одатлар, маросимлар, расм-русум ва ҳоказолар аралаш никоҳга ҳеч қандай тўсиқ бўла олмади. Ҳаёт тарзи ҳар хил мамлакатларнинг халқларига хос хусусиятлар ҳам аралаш никоҳни тўхтата олмади. Аралаш никоҳга кириш тобора кенгаймоқда. Мазкур назарияга мувофиқ психик дунёдаги қайта қуришлар наслий белгилар кескин ўзгаришига сабаб бўлди, натижада фарзандларнинг ўсишида кучайиш, жадаллашиш, акселерация ҳодисаси вужудга келди. Бироқ мазкур муаммони илмий жиҳатдан атрофлича асослаб бериш учун юқорида таъкидланган омиллар етарли эмас. Шунга қарамай, гетерозия назарияси биологик ўсишда жадаллашиш жараёнини вужудга келтиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Урбанизация назарияси. Жамият ривожланишида шаҳарларнинг роли ортиши бу назарияга асос қилиб олинган. Ўн тўққизинчи асрнинг ўрталаридан бошлаб, қишлоқ аҳолисининг шаҳарга кўчиши (воқелик тариқасида) авж олди, яъни аҳоли орасида миграция ёки урбанизация ҳодисаси юзага келди. Шаҳарнинг турмуш тарзи, ўзига хос хусусиятлари, ахборот тармоқларининг кенглиги, маданият даражаси, фан-техника, транспорт, маиший хизмат каби омиллар болаларнинг ақлий, ахлоқий, жинсий жиҳатдан эртароқ вояга етиши учун зарур шарт-шароитлар яратди. Қишлоқ аҳолиси билан шаҳар халқининг яшаш муҳити ва турмуш шароитининг яқинлашиши акселерация жараёнига ижобий таъсир этди, лекин бу омилнинг ўзи акселерациянинг сабаби бўла олмайди.

Нутритив назария. Бу ғоянинг туб моҳияти шуки, ўсишдаги жадаллашиш (акселерация) одамларнинг овқатланиши яхшиланиши, истеъмол қилинаётган озуқаларда дармондорилар миқдорининг кўпайиши сабабли вужудга келади. Ушбу ғоя намояндаларининг фикрича, В-6, В-12 дармондорилари ва фоллиев кислотасини одамлар кўпроқ истеъмол қилиши мазкур ҳолат намоён бўлишининг асосий омили эмиш. Табиийки, инсон ўсишининг жадаллашувида дармондорилар маълум даражада ижобий таъсир этиши мумкин, лекин мазкур омилларнинг ўзи акселерация учун муҳим ва ягона негиз бўла олмайди. Шунинг учун тиббиёт ходимлари гигиеначилар,

биологлар, физиологлар, психологларнинг айримлари бу ғояни қўллаб-қувватлайдилар. Шунинг учун таҳлил қилинаётган, шарҳланаётган илмий назария акселерация учун маълум туртки вазифасини ўтайди.

Нурланиш назарияси. Бу назария намояндаларининг фикрича, ер юзида рентген қурилмаларининг қўпайиши, атом, водород ва нейтрон бомбаларининг портлаши натижасида инсонда радиоактив моддалар, радиация нурланиши даражасининг сезиларли даражада ортишига олиб келади. Ер қуррасига тарқалган зарядлар билан инсон организмнинг нурланиши ўсишни кучайтиради, яъни акселерация жараёни юзага келади. Шунинг учун бу назариянинг ҳимоячилари турли хусусиятга эга бўлган нурларнинг аниқ дозаси организмга таъсир этиши, тарқалиши емирилишга сабаб бўлмаса, инсоннинг жисмоний ўсиши жадаллашиши учун имконият яратар эмиш. Маълумки, меъридан ортиқ рентген нуридан фойдаланиш ҳам организм учун зарарлидир. Ана шу мулоҳазага асосланиб организм айрим қисмларининг ривожланиши нурлар билан боғлиқдир, деган хулоса чиқариш мумкин. Ҳатто, айрим илмий манбаларда пайвандлаш аппаратининг ёғдуси ҳам, чакмоқ нури ҳам организмга ижобий таъсир қилиши айтилади. Бироқ том маънодаги акселерация учун мана шу омилларнинг ўзи етарли эмас, албатта.

Ижтимоий шароитнинг яхшиланиши назарияси. Яшаш шароитларининг яхшиланиб бориши, кенг қўламда санитария ва гигиена тадбирларининг амалга оширилиши, овқатланиш сифатининг ортиши, ота-онадан фарзандга наслий белгиларнинг (генларнинг) бир текис ўтиши каби омиллар акселерация жараёнини тезлаштиради, деган фикр қатор мамлакатлардаги тадқиқотчилар орасида кенг тарқалган. Уларнинг талқинича, турмуш шароитининг яхшиланиши, қулайликлар яратилиши турли имкониятларнинг ишга солиниши учун табиий замин тайёрлаши мумкин. Лекин мазкур назария амалий маълумотларни тўлиқ, атрофлича ифодалашни тақозо этади. Шунинг учун ушбу назарияда масалага ҳар томонлама ёндашиш яққол кўзга ташланади. Агар ижтимоий шароит чуқур ва илмий жиҳатдан ёритиб берилса, унинг таъсир кучи янада ортиши мумкин.

Ижтимоий акселерация назарияси. Бу илмий назариянинг асосчиларидан бири, йирик физиолог олим А.А.Маркосяндир. Унинг таърифлашича, ҳозирги кишилардаги билимлар ҳажмини йигирманчи аср ярмидаги кишиларнинг билимлари ҳажмига таққослаш орқали болалардаги ўсиш жараёнини аниқлаш ижтимоий акселерация дейилади. Болалардаги акселерациянинг сабаби: биринчидан, ота-оналарнинг умумий савияси. юксалгани, умумий ўрта таълимнинг амалга ошгани; иккинчидан, ижтимоий турмушда ахборот воситалари тармоғининг кенгайгани, яъни радио, телевизор, театр, кино, концерт заллари, маданият марказлари, ўқувчилар саройлари ва уйлари, ёш техниклар ва табиатшунослар станцияларининг, улардаги иштирокчиларнинг қўпайгани; учинчидан, китоб, журнал, маҳаллий

матбуот кўлами ва сифатининг ўзгариши, информатика кўлами кенгайиши, интернет тармоғи жадал ўсиши ва ҳоказолардир.

Бизнингча, мана шу омиллар қаторига шахслараро муносабатларнинг тўғри йўлга қўйилиши, одамларнинг оқилона, одилона мулоқотга ўргангани, жамоа ва гуруҳларда ижобий психологик муҳит яратилгани, асабийлашиш, парокандалик камайганини ҳам қўшиш мақсадга мувофиқдир.

Юқорида кўрилган акселерация назарияларини алоҳида олиб қаралса, мазкур жараёни тушунтириш имконияти тораяди. Шунинг учун уларнинг ижобий жиҳатларини танлаб, муайян тизимни барпо этиш ва шу яхлит тизимдан фойдаланиб, акселерациянинг моҳияти ва уни келтириб чиқарувчи омилларни тушунтириш мумкин.

5.4. Ўсмирлик ёшида шахснинг шаклланиши

Ўсмирлик ёши дунёқараш, эътиқод, нуқтаи назар, позиция, ўзлигини англаш, баҳолаш ва ҳоказолар шаклланадиган давр ҳисобланади. Кичик мактаб ёшидаги бола катталарнинг кўрсатмалари ёки ўзининг тасодифий, ихтиёрсиз орзу-истаклари билан ҳаракат қилса, ўсмир ўз фаолиятини муайян принцип, эътиқод ва шахсий нуқтаи назари асосида ташкил қила бошлайди.

Ўсмир шахсининг таркиб топишида ахлоқ ўзига хос, онг алоҳида аҳамият касб этади. Бунда ўқувчиларнинг ахлоқий тушунчаларни ўзлаштириши ва уларни турмушга татбиқ этиши муҳим роль ўйнайди. Умуминсоний хислатларни шакллантириш жараёни, ўқувчидаги ишонч, ақида, нуқтаи назарнинг қарама-қаршиликларига дуч келади. Ўсмир шахсини таркиб топтиришда унинг атроф-муҳитга, ижтимоий ҳодисаларга, кишиларга муносабатини ҳисобга олиш лозим. Чунки ўсмирда муайян нарсаларга муносабат шаклланган бўлади. Ижтимоий турмушни кузатиш, ундаги инсон учун зарур кўникмаларни эгаллаш катталар хулқ-атворини таҳлил қилиш имкониятини яратади. Натижада фавқулодда ҳолатларга – катта ёшдаги одамларнинг тутган йўли ва услубини баҳолаш кўникмаси таркиб топа бошлайди. Ўсмир хулқ-атворини баҳолашда (рағбатлантириш ёки жазолашда) катталарнинг қатъиятлилиги, принципиаллиги синчков ўқувчи томонидан таҳлил қилинади ва қўлланган тадбирнинг тўғри ёки нотўғри эканлиги яна бир марта текширилади.

Шунинг учун рағбатлантириш ва жазолаш усулари оқилона, ўз вақтида қўлланиши керак. Психологик адабиётларда меҳнат билан жазолаш ўсмир психологиясида кескин ўзгариш ясаши ифодаланган. Маълумки, ҳамма ўқувчиларга меҳнатнинг қаҳрамонлик, яратувчилик эканлиги уқтириб келинади. Фавқулодда меҳнатдан жазо сифатида фойдаланиш уларга мутлақо ёмон таъсир этади.

Психологлар ўтказган тадқиқотлардан кўринадики, ўсмирларнинг кўпчилиги қатъиятlilik, камтарлик, мағрурлик, самимийлик, меҳрибонлик, дилкашлик, адолатlilik каби маънавий, ахлоқий тушунчаларни тўғри англайдилар. Уларнинг турмуш тажрибасида фан асосларини эгаллаши натижасида барқарор эътиқод ва илмий дунёқараш, таркиб топади, шулар замирида ахлоқий идеаллар юзага кела бошлайди.

Ўсмирларнинг идеаллари, негизида орзу, мақсад ва уларни рўёбга чиқариш режалари намоён бўла бошлайди. Муайян касбга майл ва қизиқиш туғилади. Орзу-истаклар ранг-баранглиги билан бир-биридан кескин ажралиб туради.

Ўсмирлар мулоҳазасини тадқиқ қилиш уларда ахлоқий тушунчалар барабар таркиб топмаслигини кўрсатди. А.И.Малиованов ўсмирларни тўртта гуруҳга ажратади: 1) хатти-ҳаракатда ўзлари англаган, ижобий қоидаларга таяниб иш тутадиган, сўзи билан иши мос ўсмирлар; 2) ахлоқий тушунчалари қилиқларига мос келадиган ўсмирлар; 3) хатти-ҳаракатлари ахлоқий нормалар ҳақидаги билимлари билан ажралиб турадиган шу билимларга мос ҳаракат қилмайдиган ўсмирлар; 4) ўзлари биладиган ахлоқий талаблар билан, кундалик хулқ-атворнинг алоқасини тушунмайдиган ўсмирлар.

Илмий тадқиқотлар ва ҳаёт тажрибалари айрим ахлоқий тушунчаларни нотўғри тушуниб, шахснинг баъзи фазилатларини нотўғри баҳолаб, мустақилликка интиладиган, ўз иродасини намоёиш қилишга ҳаракат қиладиган ўсмирлар ўзларида салбий сифатларни ўстиришга уринишини кўрсатди. Ҳатто улар ўзларида шаклланган ижобий хислатларни йўқотишга ҳам ҳаракат қиладилар. Ўқитувчи ва ота-оналарнинг асосий вазифаси уларнинг нотўғри қарашларига зарба бериш ва ўсмирларнинг адашишларига йўл қўймасликдир.

Ўсмир ўғил-қизлар шахсининг камол топишида ўзини англаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки ўзини англаш жараёнида ўзига баҳо бериш майли ва истаги ўзини бошқа шахслар билан таққослаш, ўзига бино қўйиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Булар эса ўсмирнинг психик дунёсига, ақлий фаолиятига, теварак-атрофга муносабатининг шаклланишига таъсир қилади.

Ўсмирларда ўзини англашнинг ривожланиши шахсий хулқ-атворини тушунишдан бошланиб, ахлоқий фазилатини, характерини, ақлий имконият ва қобилиятини билиш билан яқунланади.

Ўсмирда ўзини англаш ривожланиши учун синф жамоаси ва оила аъзоларининг фаолияти муҳим аҳамиятга эга. Унинг хатти-ҳаракати, ўз кучига, майлига, ёшига лойиқ ижтимоий муносабатлари, муайян муҳитда ўз ўрнини топишга интилиши ўзини англашининг такомиллашувига пухта замин яратади. Ўсмирларда ўзини англаш янги босқичга кўтарилгач, улар ўзига хос ахлоқий намуна танлайдилар. Ўқувчи ўзига намуна бўлган шахснинг хулқ-атвори билан ўзининг хатти-ҳаракатини солиштиради ва ўзининг ижобий ёки салбий жиҳатларини англаб етади. Натижада унда ўзини ўзи тарбиялашга боғлиқ яна бир муҳим хислат вужудга келади. Ўсмир ўзини ўзи тарбиялашда китоб қаҳрамонларидан, кинофильм иштирокчиларидан ўрнак олиб, гоҳо уларга тақлид қилиб, бутун ирода кучи ва характер хислатларини ишга солиб, ҳар хил хусусиятларни эгаллашга интилади ва бу йўлда учрайдиган тўсиқ ҳамда қийинчиликларни енгади.

Ўсмирлик ёшида психологик жиҳатдан энг муҳим хислат – вояга етиш ёки катталиқ ҳиссининг пайдо бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Катталиқ ҳисси ижтимоий-ахлоқий соҳада, ақлий фаолиятда, қизиқишда, муносабатда,

кўнгил очиш жараёнида, ҳулқ-атворнинг ташқи шаклларида ўз ифодасини топади. Ўсмир ўз кучи ва қуввати, чидамлилиги ортаётганини, билим савияси кенгаётганини англай бошлайди. Буларнинг барчаси унда катталик ҳиссини ривожлантиради. Унда ғашга тегадиган раҳбарликдан, ўринсиз ҳомийликдан, ортиқча назоратдан, зериктирадиган ғамхўрликдан холи бўлиш истаги вужудга келади. Мазкур жараён ўз навбатида катталар билан муносабат ва мулоқотда нохуш кечинмаларни пайдо қилади. Синф жамоаси ва оила аъзолари ўртасидаги муносабатларни ўзгартиришгина катталар билан ўсмирлар орасидаги “англашилмовчилик ғови”ни йўқотади.

Ўсмирлар билан муносабатда уларнинг мустақиллиги, фаоллиги, ташаббускорлиги, ўзини бошқаришини ҳисобга олиб, ортиқча ҳомийлик, ғамхўрлик қилмаслик ижобий самаралар беради.

Ўсмирлик даври хусусиятларини тадқиқ қилган Д.Б.Эльконин ва Т.В.Драгуновнинг таъкидлашича, ўғил ва қизларнинг бу ёшда ўртоқлари билан муносабатларга интилиши, тенгдошлари жамоасининг ҳаётига қизиқиши ёрқин намоён бўлади.

Ўсмирларнинг ўртоқлик ва дўстлик туйғулари ўзаро муносабатларини ўрганган И.В.Страхов, уларнинг ўзаро муносабатларини учта шаклга: улфатчилик, ўртоқлик ва дўстликка бўлади. Ҳар бир юксак туйғуни психологик жиҳатдан таърифлаб, уларнинг ривожланишини баён қилади, юксак, инсоний туйғуларнинг шаклланиш суръати, барқарорлиги ўғил болалар билан қизларда бирмунча фарқланишини таъкидлайди.

В.А.Крутецкий ва Н.С.Лукиннинг фикрича, ҳақиқий ўртоқлик ва чинакам дўстлик – мардонавор ўртоқлик ва талабчан дўстликдир. Бундай ўртоқлик ва дўстлик амалий ёрдамни ва ўртоғининг хатоларини тўғри, самимий ва очик танқид қилишни тақозо этади.

Ўсмирнинг синф жамоаси ҳаётида фаол қатнашиш учун интилиши ғоят катта аҳамиятга эга. Синф жамоаси аъзоларининг ўзаро ёрдам, бирдамлик, ҳамдардлик, бўйсунуш одати, шахсий ҳамда ижтимоий қизиқишларини ривожлантиради.

5.5. Ўсмирнинг ақлий камолоти

Ўсмирларнинг жисмоний ўсиши ва жинсий етилиши уларнинг психикасида кескин ўзгаришларни вужудга келтиради. Ўқув фанларининг кўпайиши, ахборотлар тармоғининг кенгайиши уларнинг фикр юритишини жадаллаштиради. Кичик мактаб ёшидаги болаларда эндигина ривожланиш босқичига кўтарилган интеллект ўсмирлик даврида янада такомиллашади. Таълим жараёнида уларда материалларни таҳлил ва синтез қилиш, муаммонинг моҳиятига тушуниш жадал суръатлар билан ўсади. Тафаккурнинг ривожланиши интеллектни кўшимча маълумотлар билан бойитади.

Маълумки арифметикадан алгебрага ўтиш умумлаштиришнинг юқори босқичига кўтарилганини билдиради. Бинобарин, мазкур ҳолатда мавҳумлашган сонлар қайтадан мавҳумлаштирилади, олдин умумлаштирилган нарса ва ҳодисалар қайтадан умумлаштирилади ва

натижада “мавҳумни мавҳумлаштириш”, “умумлашмани умумлаштириш” деган илмий тушунчалар вужудга келади.

Ўсмир ўқувчилар ўрганаётган фан асослари, аввало уларнинг мавҳум тафаккурини ўстиришга қаратилади. Унинг ақлий фаолияти хусусиятларидан бири – мавҳум тафаккурнинг ривожланишидир.

Мактаб таълими ва мустақил билим олиш фаолияти таъсири остида, ўсмирда аналитик-синтетик фаолият жадал суръат билан ривожлана бошлайди. Шунинг учун унда сабаб ва натижани изоҳлаш ўқуви мустаҳкамланиб боради. Ўқувчи материалларнинг муҳим белгиларини ажратишга, кенг маъноли умумлаштиришни амалга оширишга ҳаракат қилади. Таълим жараёнида анчагина мавҳум тушунчалар, масалан, математикада – нуқта, чизик, тенглик..., физикада – куч, солиштирма оғирлик, тезлик, ампер, вольт..., географияда – экватор, қутб, кенглик, узунлик, зона, плато..., тарихда – қул, давр, шахсий мулк, бойлик, эксплуатация ва ҳоказолар вужудга келади.

Ўсмирлик даврида ўқувчиларда аналитик-синтетик фаолият етарлича ривожланмагани, фикр юритиш усуллари тўлиқ эмаслиги учраб туради. Шунинг учун геометрик масалани ечиш усулини ёки исботлаш йўлини кўрсатиб берилмаса, қийинчиликлар туғилади, ўқувчилар масалани энг оддий усулда “таваккал”ига еча бошлайдилар.

Ўсмирлар фикр юритиш фаолиятининг хусусиятларидан бири – яққол-образли, кўрсатмали тафаккур таркибининг муҳим роль ўйнашидир. Уларда мавҳум тафаккур ўсиши билан яққол-образли тафаккурнинг таркибий қисми мутлақо йўқолиб кетмайди, балки сақланиб қолади ва ривожланади ҳамда тафаккурнинг умумий структурасида муҳим роль ўйнайди.

Ўсмирнинг энг муҳим хусусиятларидан яна бири мустақил фикрлаш, ақлнинг танқидийлиги тез ривожланишидир. Бу эса кичик мактаб ёшидаги ўқувчидан фарқли ўлароқ, ўсмирнинг ақлий фаолиятида янги давр бошланганини билдиради.

Мактаб таълимининг бевосита таъсири билан ўсмирда ўзини англаш жараёни ривожлана бошлайди. У ўзининг фикрига, мустақил қарашига, бирор масала юзасидан ўз мулоҳазасига эга бўлиши учун ҳаракат қилади. Шунинг учун ўқитувчи ёки ота-онанинг айтганларига, китоб ва дарсликларга танқидий нуқтаи назардан қарайди. Кўпинча ўқитувчининг мулоҳазасидан, дарсликдан хато ва камчиликларни топишга интилиб, ўз гапида туриб, айрим фикрларга қатъий эътироз билдиришга, тортишишга ва баҳслашишга мойил бўлади.

Ақлнинг танқидийлиги айрим ҳолларда ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида “англашилмовчилик ғови”ни вужудга келтиради. Ақлнинг “танқидийлиги” ўсмирнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, у ўзгалар фикрини турли баҳоналар, сабаблар билан йўққа чиқаришга қаратилган бўлади.

Тафаккурнинг мустақиллиги инсон учун жуда катта аҳамиятга эга. Ўқитувчи дарс жараёнида ва дарсдан ташқари вақтларда, ҳар қандай оғир

шарт-шароитларда ҳам турли усуллар билан бу хислатни қўллаб-қувватлаши, унинг ривожланиши учун имконият яратиши керак. Шунинг ҳам эсдан чиқармаслик лозимки, дастлабки даврда ўсмирнинг нуқтаи назарини, мулоҳазаларидаги хатоларини, муваффақиятсизликларни ёмонлаш, уни изза қилиш, иззат-нафсига тегиш, масхаралаш мутлақо мумкин эмас. Акс ҳолда ўсмир ақлининг ажойиб сифати барбод бўлади ва унинг ўзи жамият ҳамда табиат қонунларига, ҳолатларига бефарқ қарайдиган шахсга айланиб қолади.

Ўқитувчи ўқувчининг ақл-заковатини тўғри, ривожлантириш учун ҳар бир имкониятни тўла, ишга солиши: 1) ўсмирларга тўғри таърифлашни, таҳлил қилишни, таққослашни, материалларни мавҳумлаштириш ва умумлаштиришни ўргатиши; 2) уларга ўз фикрини тўғри, раво ва аниқ ифодалаш йўлини тушунтириб бериши лозим. Мустақил равишда ҳукм ва ҳулоса чиқариш, мулоҳаза юритиш каби ақлнинг турли шаклларида фойдаланиш ўсмирларда ақлий, фаолият кўникма ва малакаларини ўстиради, натижада жадал ривожланиш палласи амалга ошади.

Юқоридаги вазифаларни бажариш учун аввало ўсмирлар олдида турли объектларни мустақил ҳолда таққослаш, улардаги ўхшаш ва тафовутли жиҳатларни топишни юклаш керак. Бунинг учун уларнинг диққатини кўйидаги саволларга жавоб беришга қаратиш мақсадга мувофиқдир: “Бу ҳолатда қандай умумийлик мавжуд?”, “Ушбу нарсалар қайси белги ва жиҳатлари билан бир-биридан фарқланади?” “Мазкур нарсалар ва ҳодисалар ўртасида қандай ўхшашлик белгиси бор?” ва ҳоказолар.

Ботаника дарсларида ўқувчиларга мох (йўсин) билан сув ўтини, замбуруғнинг пояси билан илдизини таққослашни тавсия этиб, поянинг илдиздан, споранинг уруғдан нимаси билан фарқланишини аниқлашни топшириш фойдалидир.

Ўсмир ақл-заковатини камол топтириш учун уларга доимо мантиқий тафаккур усуллариини ўргатиб бориш зарур. Бунда мантиқий хатоларни тузатиб боришни асло ёддан чиқармаслик керак. Ўсмирда тўғри мантиқий фикрлашни ривожлантиришда она тили ва адабиёт ўқитувчисининг роли жуда муҳимдир. У ҳамма вақт ўқувчиларга тўғри жумла тузишни, раво мулоҳаза юритишни, фикрлашни, ёзишни ўргатиб боради.

5.6. Тарбияси қийин ўсмирлар

Ўқитувчилар жамоаси ҳар қанча уринишидан қатъи назар, таълим жараёнида тарбияси қийин ўсмирлар ҳам учраб туради. Ҳозирги даврда, бундай ўқувчилар билан яккама-якка ишлаш усули яратилган, феъл-атвордаги нуқсонларнинг хатти-ҳаракати носоғломлигининг олдини олиш ва тузатиш йўллари илмий асосда ишлаб чиқилган. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, тарбияси қийин; инжиқ, хулқи салбий болаларнинг келиб чиқишининг ижтимоий сабабларидан ташқари, педагогик ва психологик сабаблари ҳам мавжуд. Ўқувчиларда ножўя хатти-ҳаракатлар пайдо бўлишининг сабаблари ва турткилари ҳар хилдир. Қонунни бузиши ёки қоидага ҳилоф иш қилишни даражасига қараб тарбияси қийин ўсмирлар

жиноий қонунбузар ва оддий қоидабузар (тартиббузар) гуруҳларга ажратилади.

Шахснинг биологик ўсишидаги нуқсонлар, сезги органларининг камчиликлари, ўқишга салбий таъсир этувчи олий нерв фаолияти ва темпераментдаги қусурлар тарбияси қийинларни келтириб чиқаради. Шахснинг психик ўсишидаги камчиликлар, чунончи, ақл-идрокнинг заиф ривожлангани, ироданинг бўшлиғи, ҳиссиётнинг кучсизлиғи, зарур эҳтиёж ва қизиқишлар мавжуд эмаслиғи, ўсмирнинг интилиши билан мавжуд имконияти ўртасидаги номутаносиблик ва ҳоказолар хатти-ҳаракатни издан чиқаради. Шахснинг фазилатлари таркиб топишидаги нуқсонлар: ахлоқий ҳисларнинг етишмаслиғи, ўқитувчи, синф жамоалари, оила аъзолари билан нотўғри мулоқот, ишёқмаслик, бўш вақтни тўғри тақсимламаслик ва бошқалар ҳам салбий қилиқларни вужудга келтиради. Шахснинг билим, ўқув фаолиятидаги камчиликлари: ақлий фаолият усулларида кенг фойдалана билмаслик, энг муҳим билим, кўникма ва малакаларни эгаллашдаги узилишлар; мактаб фаолиятидаги: ўқитишдаги нуқсонлар, тарбиявий чора ва тадбирлардаги хатолар ҳам шулар жумласига киради. Мактабдан ташқари муҳитнинг таъсиридаги нуқсонлар, чунончи, оилада педагогик-психологик билимларнинг етишмаслиғи, оилавий низолар, ажралиш, ота-онанинг ичкиликка ва шахвоний ҳаётга берилиши, балоғатга етмаган тенгқурларининг таъсири, маданий-маърифий ишлаб чиқариш жамоалари ҳамда жамоатчилик қуршовидаги камчиликлар ҳам тарбияси қийин ўсмирлар кўпайишига сабаб бўлади.

Тарбияси қийинларни ўрганишда кинолавҳалар, юридик варақа, ишонтириш, рағбатлантириш, бўйсундиришдан, қўрқитиш, “сунъий қийин ҳолатни яратиш” сингари усуллардан фойдаланилади. Шулардан айримларининг моҳиятига қисқача тўхталамиз.

Одатда новелла, воқеа, ҳикоя, саргузашт, очерк каби адабий асарлардан фойдаланиш ўсмирлар хатти-ҳаракатининг сабабларини ўрганишда яхши самара беради. Ўқитувчи, синф раҳбари ёки ички ишлар ходимлари томонидан тарбияси қийин ўсмирларга тегишли асардан парча ўқиб берилади, сўнг уларда қандай қўзғалиш ёки таъсирланиш пайдо бўлаётганлиги кузатилади. Тажриба қоидасига биноан, ўқилган парчада ўсмирларнинг саргузашти, ажойибот ва ғаройиботлар ўз аксини топиши шарт.

Агар усул ўзининг ижобий натижасини кўрсата олмаса бошқа воситаларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Навбатдаги босқичда улардан ўқилган асар персонажи ёки бош қаҳрамонининг ўрнида бўлганида қандай иш тутиши сўралади. Шу йўл билан ҳар бир ўсмирни, қандай ҳодисалар қизиқтириши ва унда қандай салбий хатти-ҳаракат ёки иллат мавжудлиғи аниқланади. Ўқитувчи ўқувчилар билан мулоқотда ҳар бир ўсмирдан асарнинг бош образи ёки персонажига муносабатини сўраши лозим. Чунки шахсий мулоҳазалар заминидан ўсмирнинг руҳий дунёсидаги турли

кечинмалар акс этади. Шу туфайли уларнинг ножўя хатти-ҳаракатлари нималар билан боғлиқ эканлиги ўқитувчига аён бўлади.

Тажриба ўтказишда матнни ўқилганда психологик паузага, равон оҳангга, ўқиш суръати ва ритмига алоҳида эътибор бериш лозим. Ана шу қоидаларга риоя қилинсагина матннинг таъсири ортади, ўсмирдаги муайян кечинмаларнинг ташқи ифодаси тез қўрилади. Ўсмирлар хусусиятига мос матнларни танлаш, уларнинг ҳажмига ва мазмунига эътибор бериш алоҳида аҳамият касб этади. Танланган матнлар тарбияси қийин ўсмирларнинг ўзига хос ва ёш хусусиятларига, ички имкониятларига мутлақо мос бўлиши шарт.

Қонунбузарликнинг сабабини аниқлаш усулларида яна бири – сюжетли фотосуратлар ёки расмлар билан тажриба ўтказишдир. Бунинг маъноси ва мақсади ўсмирларнинг салбий хатти-ҳаракатларини келтириб чиқарадиган қандай мотивлар мавжудлигини, шунингдек, улар қайси таъсирларга осонроқ берилишини аниқлашдир.

Тарбияси қийин ўсмирлардаги хусусиятларни ўрганишнинг яна бир йўли алоҳида-алоҳида суҳбат ўтказиш орқали уларнинг руҳий кечинмалари билан танишишдир. Суҳбат кезида яхши ва ёмон ҳулқ-атвор, хатти-ҳаракатлар юзасидан кенг маълумотлар тўпланади. Мазкур жараёнда амалга ошириладиган ҳар хил хатти-ҳаракатларни баҳолаш, уларни шарҳлаб бериш лозим. Хатти-ҳаракатни баҳолашда ўсмирга қўйилган айб ё тан олинади ёки у мутлақо инкор этилади. Бироқ ўтказилган суҳбатлар ўсмирнинг психик дунёсига шундай нозик таъсир қилиши керакки, натижада унда виждон азоби, ўнғайсизлик туйғуси вужудга келсин. Ўсмир шахсиятига тегадиган муомала қилиш ман этилади. Ҳамма вақт суҳбат давомида илиқ психологик иқлим, дўстона муносабат, қулай микромуҳит бўлмоғи шарт. Фақат шундагина мавжуд имкониятлардан унумли ва самарали фойдаланиш мумкин. Ўсмирлар билан суҳбат орқали уларнинг келажак режалари, орзу-умидлари, интилишлари, жисмоний ва ақлий меҳнатга яроқлиги аниқланади.

Ўсмирларнинг типологик хусусиятларига биноан бир нечта шартли гуруҳга ажратиш мумкин.

Тарбияси қийин ўсмирларнинг биринчи гуруҳи орсизлар ёки субутсизлар дейилади. Улар ўз хатоларини билиб туриб қонун ва қоидаларни бузадилар, номаъқул ишларни қиладилар. Кўпинча улар ўзларининг гуноҳкор эканликларини тан олмайдилар, мактабдаги айрим камчиликларни танқид қиладилар. Лекин ютуқларни эътироф қилишни хоҳламайдилар. Шахсий фикрларини бошқа кишиларга маъқуллашни ва ўз талабларини ўзгалар сўзсиз бажаришини жуда ёқтирадилар. Бундай болалар бетга чопар, ўжар табиатли, раҳм-шафқатсиз, “зўравон” бўладилар. Мустақил фикрга эга бўлмаган тенгдошларини ўз атрофларига тўплайдилар ва биргаликда тартиб бузишга ундайдилар.

Иккинчи гуруҳга мансуб тарбияси қийин ўсмирлар яхши ва ёмонни тушунадилар, бироқ мустақил эътиқодга, барқарор юксак ҳис-туйғуга эга эмасликлари сабабли “орқа қаноат”да туриб қонунни бузадилар. Уларнинг хатти-ҳаракатлари тасодифий воқеликка, таъсир кучига ва вазият

хусусиятига боғлиқдир. Улар ташвиқотга тез бериладилар, барча нарсаларга ишонадилар, қайси йўлга кириб қолганликларини англаб етадилар, бироқ “компания” фикрига қарши боришга ботина олмай кўнгилсиз ишларга қўл урадилар. Кўпинча тартиббузарлар қилмишларига тавба қилиб, синф жамоаси аъзоларини ишонтирадилар, лекин маълум фурсат ўтгандан сўнг берган ваъдаларини бутунлай унутадилар.

Учинчи гуруҳга мансуб тарбияси қийин ўсмирлар шахсиятпарастлик туфайли қонунбузарлик, тартиббузарлик йўлига кириб қоладилар. Улар шахсий талаблари ва эҳтиёжларини қондириш учун ҳар қандай ножўя хатти-ҳаракатдан қайтмайдилар, ҳамиша одамларга яхшилик қилишни орзулайдилар, бироқ ўзларининг шахсий манфаатларини ижтимоий манфаатдан юқори қўядилар. Ўзларининг хоҳишларини тақиқланган усуллар билан амалга оширадилар, сўнг қилмишларига афсус-надомат чекадилар, руҳан эзиладилар. Лекин мазкур кечинмаларни тез унутадилар, уларнинг шахсий эҳтиёжлари ҳар қандай юксак ҳислардан, хоҳишлардан устун туради. Ахлоққа хилоф хатти-ҳаракатлар ачиниш ҳисси тарзида намоён бўлади, холос.

Инжиқ табиатли ўсмирлар тўртинчи гуруҳга мансуб бўлиб, улар синф жамоасида ўз ўринларини топа олмаганидан қайғурадилар. Бундай ўқувчилар гинахон, аразчи бўладилар, шунинг учун синф жамоасида камситилаётгандек, кечинмалар билан яшайдилар. Бундай ҳолатнинг вужудга келишига асосий сабаб шахсий имкониятлардан кўра интилиш, майл ва обрў кетидан қувишнинг устунлигидир. Улар жамоа аъзоларининг ҳурматига сазовор бўлишни хоҳлайдилар. Кўпинча тундлик билан иш тутадилар, бирор нарсага хайрихоҳликлари яққол кўзга ташланмайди. Тушқунлик кайфияти, умидсизлик, ўз имконияти, ақлий, қувватига ишончсизлик уларга хос хусусиятлардир. Улар қонун ва қоидаларни бузишга астойдил ҳаракат қилмасаларда, таълим ва тарбия жараёнида қийинчилик туғдирадилар.

Тарбияси қийин ўсмирларнинг хатти-ҳаракатларини ижобий йўналишга буриб юбориш учун уларда масъулият, ғурур, жавобгарлик, ишонч каби юксак ҳисларни таркиб топтириш лозим. Бунинг учун уларга ёши, кучи, қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олиб, топшириқлар бериш айтини муддаодир. Уларга кичик жамоани, спорт секциясини, тирик бурчакни бошқариш вазифасини ишониб топшириш натижасида салбий феъл-атворларини камайтириш мумкин. Уларни ўзлари қизиққан тўғарақларга жалб қилиш орқали ўқишга салбий муносабатлари аста-секин йўқотиб борилади.

Тарбияси қийин ўсмир ўқувчиларни қайта тарбиялаш учун куйидагиларга эътибор бериш керак.

Тарбияси қийин ўсмирларни келтириб чиқарувчи сабаблар мажмуаси.

I. Шахсининг биологик нуқсонлари:

а) сезги органларининг камчиликлари;

б) ўқишга салбий таъсир этувчи олий нерв фаолияти ва темперамент хусусиятларининг мавжудлиги;

в) психопатологик ожизликлар.

II. Шахснинг психик камолотидаги камчиликлар:

а) ақлнинг бўш ўсганлиги;

б) ироданинг заифлиги;

в) шахсда ҳиссиётнинг кам ривожлангани;

г) зарур эҳтиёж ва билишга қизиқишлар мавжудмаслиги;

д) ўсмирдаги интилиш билан имкониятларнинг номуносиблиги.

III. Шахснинг тарбиясидаги нуқсонлар:

а) ахлоқий хислатларида учрайдиган камчиликлар;

б) ўсмирнинг ўқитувчи, синф жамоаси ва оила аъзолари билан мулоқотидаги заифликлар;

в) меҳнат тарбиясидаги нуқсонлар;

г) бўш вақтни тақсимлашдаги хатолар.

IV. Шахснинг билим олиш фаолиятидаги камчиликлари:

а) билимлар, махсус кўникмалар ва малакаларни эгаллашдаги узилишлар;

б) таълим жараёнида ақлий меҳнат усуллари ва операцияларининг етишмаслиги.

V. Мактаб таълими ва тарбиясидаги камчиликлар:

а) таълим жараёнида билимлар ва хатти-ҳаракатларни адолатсиз баҳолаш, дарслик ва ўқув қўлланмаларига нисбатан англашилмовчиликлар, синфда қолдириш ва ҳоказолар;

б) мактаб тарбиявий ишларидаги камчиликлар ўқитувчининг ўсмирга хайрихоҳ эмаслиги, ўқувчининг иккиланиши, ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоасидаги нуқсонлар, педагогик қаровсизлик, ўз ўрнини топа олмаслик ва бошқалар.

VI. Мактабдан ташқари муҳитдаги нуқсонлар:

а) оилада педагогик ва психологик билимларнинг етишмаслиги;

б) оиланинг бузилиши ва оилавий низолар;

в) ота-она ёки оила аъзоларининг шахвоний ҳаётга ва ичкиликка берилиши;

г) оила аъзолари ўртасида судланган одамнинг учраши;

д) тенгқурларининг салбий ишларга (ҳақорат қилишга, ичишга, чекишга, қўли эгриликка) ўргатиши ва ҳоказо;

е) маданий-маърифий, ишлаб чиқариш ва жамоатчиликнинг камчиликлари.

5.7. Ўсмирлар тафаккурининг ўсиши

Ўсмирлик даврига келиб, таълим жараёнида ўқувчиларнинг ақлий фаолияти тараққиётида муҳим силжишлар юз беради. Уларнинг жисмоний ривожланиши, жинсий балоғатга етиши психикасида кескин ўзгаришни вужудга келтиради. Ўқув фанларнинг кўпайиши, ахборотлар тармоғининг

кенгайиши фикр юритишни жадаллаштиради. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчида маълум тараққиёт босқичига кўтарилган тафаккур ўсмирлик даврига келиб ўзининг яна бир юқорироқ палласига кўтарилади. Ўқитиш жараёнида уларда ўрганилиши зарур бўлган материалларни анализ ва синтез қилиш, яъни аналитик-синтетик фаолият ҳамда мавҳум тафаккур жараёнлари жадал суръатлар билан тараққий эта бошлайди. Тафаккурнинг ривожланиши учун мазкур ёш даврида математика, она тили, география, физика, биология каби фанлар муҳим имкониятлар яратиб беради.

Собиқ совет психологияси фанининг асосчиларидан бири Л.С.Виготский тафаккур муаммосини ўрганиб, кўпроқ умумлаштириш ва абстракциялаш устида тўхталиб, уларни группаларга, турларга ажратиб ўрганишни тавсия қилади. Бундан ташқари, умумлаштириш ва мавҳумлаштиришнинг юқори босқичи юзасидан мулоҳаза юритиб, “умумийликни умумлаштириш”, “мавҳумни мавҳумлаш” деган тушунчаларни биринчи бўлиб психологияга олиб киради. Бу ҳолат бир фанда ўзлаштирилган билимларнинг иккинчи бир фанда учраши пайтида содир бўлиши мумкинлиги асослаб кўрсатилади. Масалан, арифметикадан алгебра томон ёки планиметриядан стереометрия сари, табиий географиядан иқтисодий географияга ўтиш ва бошқалар.

Йирик собиқ совет психологларидан бири П.П.Блонский тафаккур бир даврнинг ўзида икки йўналишга қараб, яъни мавҳумдан янада мавҳумга, якқолдан ундан ҳам якқолроқ ҳолатга қараб ўсиб ўтиши устида фикр юритади. Унинг фикрича, тафаккур тараққий қилиб бориши натижасида ўсмирлар маълум қонун ва қоида асосида ақлий меҳнат қилишга одатланадилар. Натижада ўқувчилар ўз хатти-ҳаракатлари ва интеллектуал фаолиятларини назорат қилишга ўрганадилар. Уларнинг ўз-ўзини назорат қилиши тўрт босқичда таркиб топади. Биринчи босқич ўз-ўзини назорат қилишнинг мавжуд эмаслиги билан тавсифланади. Иккинчи босқичда ўқувчи материални сидирғасига такрорлаш асосида ўз фикр юритиш фаолиятини текширади. Шунинг учун бу босқич ўз-ўзини тўлиқ назорат қилиш босқичи дейилади. Учинчи босқич «танлаб назорат қилиш босқичи» деб юритилиб, унда ўқувчи материалнинг асосий қисмини идрок қила олишини текширган бўлади. Тўртинчи босқичда унда ўз-ўзини назорат қилиш функцияси яна йўқолади, фақат натижаларни бир неча асосий ва муҳим белгиларига қараб мулоҳаза юритиши кўзга ташланади ва ҳоказо.

С.Л.Рубинштейн умумлаштиришни эмпирик (амалий), назарий ва дедуктив (умумийдан хусусийга) умумлаштириш турларига ажратиб ўрганади. Муаллифнинг мулоҳазасига кўра, умумлаштириш ёрдамида муаммолар ё аста-секин (эмпирик), ёки «бирданига» (назарий) ҳал қилиниши назарда тутилади. Мавҳум тафаккурни ўстирувчи бирдан бир йўл муаммоли вазиятдир, деб тушунтиради тадқиқотчи. Муаммоли вазият абстракт тафаккурни ўстириш билан чекланиб қолмасдан, балки ижодий тафаккурни ҳар томонлама тараққий эттириши мумкинлиги таъкидлаб ўтилади. С.Л.Рубинштейн таълимда тафаккур шакллари, чунончи, тушунчалар, ҳукм

ва хулоса чиқаришнинг таркиб топиши ва ривожланиши тўғрисида ҳам назарий, ҳам амалий хусусиятга эга бўлган фикрларни билдиради. У мавҳум тафаккурнинг ривожланиши математик-табiiй соҳадаги фанлар зиммасига тушишини алоҳида уқтиради.

Н.Д.Левитов ўсмирларда тафаккур муаммосининг кечишини ўрганиб, асосий эътиборини қуйидаги кўрсаткичларга қаратади. Унинг фикрича, тафаккур тараққийси учун ушбу кўрсаткичлар мутлақо зарурдир: а) тафаккурнинг мустақиллиги, б) ўқув материалининг тез ва пухта ўзлаштирилиши, в) ақлий топқирлик, г) муаммо моҳиятига чуқур кириб бориш, яъни муҳим аломатни номуҳимдан ажрата билиш, д) тафаккурнинг танқидийлиги ва бошқалар. Бизнингча, муаллиф томонидан ажратилган тафаккурнинг ривожини кўрсатувчи мезонлар етарли эмасдир, чунки тафаккур ўсиши учун мутлақо шарт бўлган баҳолаш, сабаб-оқибат, муаммони ҳал қилувчи усуллар ва уларнинг янги шароитга кўчиш, мантиқий фикр юритиш йўллари эгаллаш сингари таркиблар етишмайди.

М.Н.Шардаков сабабий боғланишнинг тутган ўрни ва уни ўстириш йўллари тўғрисида мулоҳаза юритади. Таълим жараёнида фикр юритиш операцияларининг тараққий қилиш босқичлари баён қилиб ўтилган. Тафаккур операцияларини ўқувчилар онгида таркиб топтиришнинг таълимдаги ўрни, ўқув материалларини осон ўзлаштириш имкониятининг туғилиши, тушунишнинг осонлашуви, билишга қизиқишнинг ортиши каби муҳим масалалар М.Н.Шардаков тадқиқотларида ўз ифодасини топган. Тафаккурнинг ўсиши ўқитиладиган фан таъсирига боғлиқ эканлиги муаллиф томонидан алоҳида таъкидланади.

М.Н.Шардаков тадқиқотларида тафаккур шакллариининг ўқувчиларда таркиб топиши натижасида тафаккурнинг мантиқийлиги ортиб бориши масаласи очиб берилган. Айниқса, илмий тушунчаларни шакллантириш, нарса ва ҳодисалар тўғрисида объектив ҳукм чиқариш масаласига кенг ўрин берилган. Шунингдек, хулоса чиқаришнинг индуктив, дедуктив ва аналогик йўллариининг ўқувчилар ёш даврига қараб ўзгариш психологиясига муҳим ўрин ажратилган.

Маълумки, арифметикадан алгебрага ўтиш умумлаштиришнинг юқори даражага кўчганлигини билдиради. Бинобарин, мазкур ҳолатда даставвал мавҳумлаштирилган сонлар қайтадан мавҳумлаштирилади, олдин умумлаштирилган нарса ва ҳодисалар, жисм ва предметлар қайтадан умумлаштирилади ва натижада “мавҳумни мавҳумлаш”, “умумлашмани умумлаштириш”— деган янги тушунчалар вужудга келади.

Ўсмир ёш давридаги ўқувчилар томонидан ўрганилаётган барча фан асослари, аввало уларнинг мавҳум тафаккурини ўстиришга қаратилган бўлади. Ўсмир ақлий (ўқув) фаолиятининг асосий хусусиятларидан бири, мавҳум тафаккурининг камол топишидан, яққол-образли тафаккур билан мавҳум тафаккур ўртасидаги муносабатнинг абстракт тафаккур фойдасига ҳал бўлишидан иборатдир. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар яққол

фикрлашдан, ўсмирлик даврига ўсиб ўтиб мавҳум тафаккурга асосланиб, фан асосларини ўзлаштиришга ҳаракат қиладилар.

Мактаб таълим ва мустақил билим олиш фаолияти таъсири остида ўсмирда аналитик-синтетик фаолият жадаллик билан ривожлана бошлайди. Энди ўсмирлар фақат яққол омиллар қизиқишдан ташқари, уларнинг анализи билан ҳам қизиқа бошлайдилар. Бундан ташқари, ўқувчиларда сабабларни изоҳлаш тенденцияси мустаҳкамлана боради. Натижада улар материаллардан муҳим белгиларни ажратишга, кенг маъноли умумлаштиришни амалга оширишга ҳаракат қилишади. Таълим жараёнида кўпгина мавҳум тушунчалар вужудга келади, жумладан математикада — нуқта, чизик, бурчак, тенглик..., физикада — куч, солиштирма оғирлик, тезлик, ампер, вольт..., географияда — экватор, қутб, кенглик, узунлик, зона, плато..., тарихда — қул, давр, хизматкор, шахсий мулк, бойлик ва бошқалар.

В.И.Зикованинг фикрига кўра, олтинчи синф ўқувчиларининг муҳим психологик хусусиятларидан бири шундан иборатки, агар чизмада ифодаланган яққол шаклдан сал четлашиш ҳолати юз бериб қолса, у тақдирда геометрик исботлашларни ўзлаштириш қийинлашади. Чунки мазкур ёшдаги ўқувчиларда ҳали исботланаётган ҳолат чизмадан ташқари кўпгина бошқа вазиятларга ҳам тааллуқли эканлиги тўғрисида, унинг умумий аҳамият касб этиши ҳақида тушунча ўқиб етилмаган бўлади. Олиманинг таъкидлашича, олтинчи синф ўқувчилари бундан ташқари, яна қатор қийинчиликларни ҳам бошдан кечирадилар. Бу қийинчиликлар ҳам бир вазиятни геометрик исботлаш орқали асослаб беришдан ёки мулоҳаза қилиш кетма-кетлигини изчил сақлаш зарур деб тушунишдан келиб чиқади. Уларнинг типик хатолари қуйидагилардан иборат: айрим жойларини тушириб қолдириш, жойларини ўзгартириш, исботлашнинг баъзи таркибларини қайтадан такрорлаш, таркибларга ортиқча фикрларни олиб кириш, асослашни тушириб қолдириш ва ҳоказо.

Ўсмирлик даврида ўқувчилар аналитик-синтетик фаолиятнинг етарли даражада тараққий этмаганлиги, фикр юритиш усуллари билан тўлиқ таниш эмасликлари учраб туради. Шунинг учун геометрик масалани ечиш усулини ёки исботлаш йўлини кўрсатиб бера олмаса, у ҳолда қийинчиликлар туғилади. Шу сабабдан ўқувчилар масалани энг оддий усул ёрдамида “таваккал”ига ечиш йўлидан борадилар.

Баъзан ўсмирлар сабаб-оқибат муносабатини аниқлаш пайтида қийинчиликларга дуч келади. Улар нарса ва ҳодисаларнинг содир бўлиши сабабини қидириб топиш, унинг оқибатини аниқлашни нисбатан енгилроқ уддалайдилар.

Ўсмирлар фикр юритиш фаолиятининг навбатдаги хусусиятларидан бири яққол-образли (кўрсатмали) тафаккур жабҳасининг ҳали ҳам муҳим роль ўйнаши ҳисобланади. Ўсмирда мавҳум тафаккурнинг ўсиши билан яққол-образли тафаккур таркиблари мутлақо йўқолиб кетмайди, балки улар сақланиб қолади, тараққий этади ҳамда тафаккурнинг умумий тузилишида

муҳим роль ўйнашни давом эттиради (айниқса V-VI синф ўқувчилари фаолиятида).

А.З.Редьконинг тарихий тушунчаларни ўзлаштиришга доир материалларида кўрсатилишича, ўсмирлар яққол тасаввур қилиш мумкин бўлган тушунчаларни осон эгаллаб оладилар. Масалан, “қул” тушунчасида энг аввал қулларнинг мажбурий меҳнат қилиш белгисини, “қулдор” тушунчасида эса бойлик белгисини осонлик билан ўзлаштирадилар. Бироқ “қулдорлик тузуми”, “феодализм” ва бошқа етарли даражада конкрет бўлмаган тушунчалар эса улар онгига анча қийинчилик билан етиб боради.

Худди шундай машаққатлар геометрия, физика, география, биология фанларига тааллуқли тушунчаларни ўзлаштириш пайтида ҳам содир бўлганлиги ўқитувчилар тажрибасида кўп марта қайд этиб ўтилган.

Тарих фанига оид расмларни, полотноларни, иллюстрацияларни кўрган пайтида ҳам ўсмир ўқувчилар кўрсатмали қўлланмаларни муҳим бўлмаган белгисига асосланиб идрок қилиш туфайли нотўғри тасаввурларга эга бўладилар. Масалан, “хон” деганда, ўсмирлар кўз ўнгида узун соқолли, барваста, қозондай саллали, қахр-ғазабли киши гавдаланса, “чоракор” деганда юпун кийинган, озғин, ҳамиша бой олдида етти букилиб сажда қилувчи, камонқомад, ўрта яшар шахс гавдаланади. Бироқ, шу мисоллардаги кишилар мутлақо бошқача қиёфада бўлиши мумкинлигини ҳаёлига келтирмайдилар.

Ўсмир учун энг аҳамиятга молик хусусиятлардан яна бири – тафаккурнинг мустақиллиги, танқидийлиги шиддатли тараққиёт палласига киришидир. Бу эса кичик мактаб ёшидаги ўқувчилардан фарқли ўлароқ, ўсмирнинг ақлий фаолиятида янги давр бошланганлигидан дарак беради.

Мактаб таълимининг бевосита таъсири остида (мустақил билим олиш фаолияти назарга олинмаяпти) ўсмирда ўз-ўзини англаш жараёни камолати учун характерли бўлган фикрлаш тараққий эта бошлайди. У ўзининг шахсий фикрига, мустақил қарашига, бирор масала юзасидан ўз мулоҳазасига эга бўлиш учун ҳаракат қилади. Шунинг учун ўсмир ўқитувчи ёки ота-онанинг айтганларига, китоб ва дарсликларга нисбатан танқидий нуқтаи назардан қарайди. Кўпинча ўқитувчи мулоҳазасидан ёки дарсликдан хато ва камчиликларни топишга интилиб, ўз позициясидан туриб у фикрларга қатъий эътироз билдиришга, ҳатто тортишишга майли кучли бўлади.

Ақлнинг танқидийлиги айрим ҳолларда педагог билан ўқувчи ўртасида “англашилмовчилик ғови”ни вужудга келтиради. Бу, албатта, ўқитувчидан психологик-педагогик одобга риоя қилишни ва унинг чегарасидан чиқмасликни талаб этади. Агарда ўқитувчи ўқувчининг индивидуал ва ёш хусусиятини тўла билмас экан, у ҳолда таълим ва тарбияда мақсадга мувофиқ ривожланиш ўз-ўзидан йўққа чиқади. Шунинг учун ҳозирги даврнинг энг долзарб масалаларидан бири, педагогнинг тўла психологик билимга эга бўлишидир. Ўқитувчининг психологик саводсизлиги салбий оқибатларга олиб келиши кўпгина тадқиқотчилар изланишларида ўз ифодасини топган.

“Танқидийлик” ўсмирларнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, у ўзгалар фикрини турли баҳоналар, сабаблар билан йўққа чиқаришга қаратилганлиги билан тавсифланади. Бу ёш даврда ўзгалар фикри билан ҳисоблашиш ёки ўзгармас “хислат” деб мулоҳаза юритмаслик керак, чунки ўтиш даврида парокандалик тез-тез кўзга ташланиб туради. Унинг олдини олишга ҳаракат қилиш, профилактик иш олиб бориш илғор ўқитувчилар тажрибасида ўз ифодасини топган. Маълумки, муаммо далилли фикр билан тўла асосланганда, ўсмир у ҳақда оқилона ҳукм чиқариб, сўнгги йўлнинг тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилади.

Тафаккурнинг мустақиллиги инсон учун жуда катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ўқитувчи дарс жараёнида ва дарсдан ташқари вақтларда, ҳар қандай оғир шарт-шароитларда ҳам турли усул ва йўл, ҳар хил метод билан бу хислатни қўллаб-қувватлаши, ўстириши, вояга етказиши ва авайлаши керак. Яна шу нарсани эсдан чиқармаслик керакки, дастлабки даврда ўсмирнинг у ёки бу позицияда мустақил, танқидий ёндашиш вақтида унинг мулоҳазаларидаги бўш ва заиф томонларни, умуман муваффақиятсизликларини таъна қилиш, изза қилиш ёки иззат-нафсига, шахсиятига тегиш, кулиш мутлақо мумкин эмас. Акс ҳолда биз ўсмир тафаккурини ажойиб сифатидан жудо қилиб, уни жамият ва табиат қонуниятларига бефарқ қарайдиган қилиб қўйишимиз мумкин. Ўсмирда вужудга келаётган мазкур ақл сифати шунинг билан изоҳланадигани, ўсмир тафаккури, яъни ақлнинг танқидийлиги ўз-ўзини танқид қилиш фаолиятидан кейин тараққиёт босқичига кўтарилганлигидан далолат беради.

Бундай ҳолларда ўқитувчи хушмуомалалик ва усталик билан шунга ўхшаш тортишувларнинг, эътирозларнинг ўринсизлигини кўрсатиб бериши лозим ҳамда мустақил ва танқидий фикрлашни ривожлантириш учун бошқачароқ йўл-йўриқлар кўрсатиши керак.

Қандай қилиб ўсмирлар тафаккурини шакллантирса бўлади?

Ўқитувчи тафаккурни тўғри ривожлантириш учун ҳар бир имкониятни тўла ишга солиши лозим: 1) ўсмирларни тўғри таъриф беришга, анализ қилишга, таққослашга, абстракциялаш ва умумлаштиришга ўргатиши шарт; 2) ўз фикрини тўғри, раво ва аниқ изҳор этиш йўлини тушунтириши; 3) мустақил равишда ҳукм ва хулоса чиқариш, мулоҳаза юритиш каби фикр юритиш шакллари уларда ақлий кўникма ва малакаларни ўстиради ва оқибат натижада ривожланиш амалга оширилади.

Юқоридаги вазифаларни амалга ошириш учун аввало ўсмирлар олдига турли-туман объектларни мустақил таққослаш, улардаги ўхшаш ва тафовутни топиш заруриятини қўйиш шарт. Бунинг учун ўсмирлар диққатини ушбу саволларга жавоб беришга қаратиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, “Бу ҳолатда қандай умумийлик мавжуд?”, “Ушбу нарсалар қайси белги ва жиҳатлари билан бир-бирларидан фарқ қилади?”, “Мазкур нарсалар ва ҳодисалар ўртасида қандай ўхшашлик белгиси бор?” ва бошқалар.

Ботаника дарсларида ўқувчиларга мох (йўсин) билан сув ўтини, замбуруғнинг пояси билан илдиз системасини таққослашни тавсия этиб,

поянинг илдиздан, споранинг уруғдан нимаси билан фарқланишини аниқлаш каби вазифалар бериш фойдалидир. Ушбу натижалар психолог Е.М.Кудрявцева тадқиқотларидан бир намуна сифатида келтириб ўтилди, холос. Бошқа фанлар бўйича ҳам худди шунга ўхшаш топшириқлар бериш мумкин: “Ромб билан квадратни таққосланг”, “Равишдошдан сифатдошни қандай ажратса бўлади?”, “Кислород билан водородни солиштиринг”, “Бирҳад кўпхаддан қайси томонлари билан фарқ қилади?”, “Қулдорлик тузуми билан феодализм тузуми ўртасида қандай ўхшашлик ва тафовутли жиҳатлари мавжуд?”, “Тоғ дарёлари ва пасттекислик дарёлари ўртасида қандай ўхшашликлар кўзга ташланади?” ва ҳоказо.

Психолог В.А.Крутецкий ўсмир тафаккурининг мустақиллигини фаоллаштириш мақсадида янги ўқув материални эвристик йўл билан ўзлаштириш фойдали эканлигини таъкидлаб ўтади. Муаллиф муаммоли-эвристик методнинг бирин-кетин, яъни тадрижий уч босқичдан иборатлигидан хабар беради. Биринчи босқичда ўқитувчи тингловчилар олдида муаммо қўяди ва унинг таърифини айтиб ўтади, ўқувчилар эса муаммони ечиш учун мустақил йўл-йўриқ кидирадилар. Иккинчи босқичда эса, ўқитувчи ўқувчилар олдида муаммони мустақил таърифлаш вазифасини қўяди, лекин уни ечишга йўлланма беради. Учинчи босқичда бўлса, ўқитувчи муаммога ишора қилмайди, балки ўқувчиларни муаммони мустақил анализ қилиб чиқиш, ундан сўнг таърифлаш, ечиш усуллари ва имкониятларини кидириб топишга ўргатади.

В.А.Крутецкий тадқиқотидан ушбу мисолни келтириб ўтишни лозим деб топдик: Теорема, — “Учбурчакнинг ички бурчаклари йиғиндиси $2d$ га тенг”. Биринчи босқич. Ўқитувчи дейди: “Ҳар қандай учбурчакнинг ички бурчаклари йиғиндиси 180 градусга тенг. Ўйлаб кўринг, қандай қилиб бу теоремани исбот қилиш мумкин?”. Иккинчи босқич. Ўқитувчи: “Учбурчакнинг ички бурчаклари йиғиндиси нимага тенг эканлигини исботлашга ва аниқлашга ҳаракат қилиб кўринг. Бу ўлчов доимий бўлиши мумкинми?”. Учинчи босқич. Ўқитувчи: “Учбурчак хоссасини кидириб топинг. Бу шаклнинг қайси хоссасини билиш зарур ва қайси бири қизиқарли?”. Ўқувчи тахминан мана бундай жавоб бериши мумкин: “Ички бурчаклар тўғрисида тасаввур қилиш жуда қизиқарлидир. Шунингдек, бурчакларнинг турли ҳажмда, доимий ўлчов миқдорига тенглиги ёки тенг эмаслиги тўғрисидаги фикр ҳам кам аҳамиятли эмас”.

Собиқ совет психологиясида тафаккурни ривожлантириш борасида олиб борилган тадқиқотлар ичида М.Н.Скаткиннинг иши алоҳида аҳамият касб этади. У ўсмирларнинг мустақил фикрлашини ўстириш мақсадида қуйидаги усулни тавсия қилади. Ўқитувчи синфга помидор, бодринг, кўкноз ҳосилини олиб киради.

Ўқитувчи: Биз сизлар билан ўсимликнинг тана, барг қисмларини ўрганганмиз. Энди ўсимликнинг мева қисми ҳақида фикр юритамиз. Биз ҳосил нима эканлигини ва у нима учун хизмат қилишини аниқлашимиз шарт.

Мана ҳосил. Нега бодринг, помидор, кўкнор меваси бир хил ном билан “ҳосил” деб аталади? Эҳтимол уларнинг шакли бир хилдир?

Ўқувчи: Йўқ, уларнинг шакли ҳар хил. Помидор думалоқ, бодринг чўзинчоқ, кўкнор эса кичкина рюмкага ўхшайди.

Ўқитувчи: Қани ранги бир хил эмасмикин?

Ўқувчи: Йўқ, ранглари турлича. Помидор қизил, бодринг кўм-кўк, кўкнор эса сарғиш.

Ўқитувчи: Уларда шакл, ранг ва маза — умумий ҳамма нарса турлича экан, нима учун бари бир “ҳосил” дейилади? Демак, нимасидир умумийга ўхшайди. Нима экан у?

Ўқувчи: Уларнинг умумий томони, бизнинг ейишимиз ва мазаси.

Ўқитувчи: Гўштли котлетни ҳам еймиз, у ҳам мазали. Ундай бўлса котлет ҳам ҳосил экан-да?

Ўқувчи: Уларнинг барчаси шохларда ўсади.

Ўқитувчи: Бу тўғри, аммо барг ҳам, гул ҳам шохчаларда ўсади, лекин улар мева ёки ҳосил эмас-ку!... Мен сизга ёрдамлашаман. Қани сен столга яқин кел ва ҳосилни ўртасидан кес. (Ўқувчи уларни ўртасидан кесади).

Ўқувчи: Мен топдим. Уларнинг ҳаммасининг уруғи бўлар экан.

Ўқитувчи: Жуда соз. Уруғ ўсимликнинг кўпайиши учун хизмат қилади. Дафтарга ҳосилни чизиб, хулосани ёзиб қўйинг.

Юқоридаги мисолдан кўришиб турибдики, ўқитувчининг йўналтирувчи саволлари ўқувчининг фикр юритиш фаолиятини фаоллаштиришда асосий восита бўлиб хизмат қилди. Муаммо моҳиятини очишга тарқоқ фикрлар тўпланди, ҳар бир оддий ақлий ҳаракат мақсадга йўналтирилди.

Кичик ёшдаги ўсмирлар тафаккури яққол хусусиятга эга бўлиши муносабати билан ўқитишни баъзан кўрсатмали қуроллар асосида ташкил этиш талаб қилинади. Лекин доимо дарслар ана шу йўсинда олиб борилиши шарт деган хулосага бормаслик керак. Ўсмир тафаккурининг бутунлай ҳиссий-яққоллиликка боғланиб қолишининг олдини олиш мақсадида, қуруқ таассуротни кўпинча сўз билан ифодалаб, гоҳо уларнинг турли образлари билан таништириб бориш баъзи салбий таъсирдан сақлайди. Шунинг учун сўз орқали фақат муҳим белгинигина эмас, балки унинг муҳим бўлмаган белгига таянган турли кўринишини ҳам ифодалаш мумкин.

Бундан ташқари, ўсмирлар тафаккурининг тараққиётига салбий таъсир этадиган яна бир нарса “турмушда” шаклланган ғайри илмий тушунчаларни таълим жараёнида қўллашдан сақланиш ўқитиш самарадорлигини кескин равишда оширади.

Кўпгина собиқ совет психологлари ва педагог олимларининг фикрига қараганда, нотўғри умумлаштириш жараёни вужудга келмаслиги учун ўрганилаётган умумий қоидадан ташқари бўлган кўрсатмани мавзу тушунтирилгандан сўнг тавсия этиш мумкинлиги таъкидланади. Ўзлаштирилаётган тушунчани амалий татбиқ этиб кўриш ёки тадрижий равишда машқ қилиш мазкур тушунчаларнинг ривожланишига ижобий таъсир қилади. Бинобарин, ўқитишда материалларни турли вариантлари,

вариациялари, кўринишлари билан таништириш чалкашликларга барҳам беради.

Ўсмир тафаккурини камол топтириш учун уларни доимо мантикий тафаккур усулларига ўргатиб бориш зарур. Бунда мантикий хатоларни тузатиб бориш лозимлиги асло ёддан чиқмаслиги керак. Ўсмирнинг тўғри мантикий фикрлашини ривожлантириш борасида она тили ва адабиёти ўқитувчисининг роли жуда муҳимдир. У ҳамма вақт ўқувчиларни тўғри жумла тузишга, равон мулоҳаза қилишга, фикр юритишга, ёзишга ўргатиб боради. Бу деган сўз бошқа фан ўқитувчилари бу шарафли вазифадан мустасно деган гап эмас. Балки барча педагогнинг мақсади ягона, у ҳам бўлса ўқувчиларга пухта билим бериш ва уларни келажакнинг муносиб, кенг тафаккурли ёшлари қилиб тарбиялашдир.

Йирик собиқ совет психологи Н.А.Менчинская ўқувчиларнинг тафаккури тараққиётини аниқлашда ўқувчиларнинг мавжуд билим фондини, билимларни амалда қўллаш даражасини ҳамда мантикий фикр юритиш қобилиятини белгилашга интилади. Олима бу аснода ўзлаштириш суръатига, яққол ва мавҳум тафаккур турларининг ўзаро алоқасига, аналитик-синтетик фаолият босқичига аҳамият беради. Бунда тадқиқотчи учун энг муҳим жиҳат — ўқувчилар фикрини хусусийдан умумий мулоҳазага алмаштириш имконияти ҳисобланади. Чунки бусиз тафаккур тараққиёт даражаси тўғрисида фикр юритиш мумкин эмас. Муаллифнинг кўпгина хулосалари “ўқий олишлик” (уқувчанлик—обучаемость) муаммосидан келиб чиқади. Мазкур муаммо тафаккур ривожини учун катта аҳамиятга эга эканлиги уқтириб ўтилади. Уларнинг фикрига қараганда, тафаккур тараққиёти ўз ичига ўсмирларнинг ўқишга муносабати, ўқиш мотивлари, билишга қизиқишларини қамраб олиши керак. Менчинская ўқувчи шахсий қарашини шакллантириш, уни мустақил баҳолашга ўргатиш бу борадаги муҳим силжиш эканлигини таъкидлайди.

Собиқ совет психологиясида мавҳумлаш жараёни турли усуллар орқали амалга ошириш қабул қилинган. Жумладан, психолог Е.Н.Кабанова-Меллер уч хил абстракциялаш усули устида илмий-тадқиқот иши олиб борган: таққословчи, айирувчи ва таъкидловчи.

Таққословчи мавҳумлаш усули ёрдамида ўсмирлар онгли ҳолда нарса ва ҳодисалардан муҳим ҳам муҳим бўлмаган белгиларни (аломатларни) фикр ажратиб олиб, уларни шу заҳотиёқ таққослайдилар. Мисол учун ўқувчи учбурчакнинг ташқи бурчаги деган тушунчани мавҳумлаш пайтида уни муҳим (ич бурчакка қўшни бўлиши) ва муҳим бўлмаган (ташқи бурчакнинг ўтмас ёки ўткир бўлиши) белгиларга ажратиб кўрсатади. Бу топшириқни бажариш мобайнида икки гуруҳ белгиларини, яъни муҳим ва муҳим бўлмаган белгиларни таққослайди. Бинобарин, биринчини муҳим белги деб ҳисобласа, иккинчисини номуҳим белги деб атайди. Ўқувчи берилган чизмани кўздан кечириб, муҳим белгини пайқайди ва бу белгининг барча ташқи бурчаклар учун умумий эканлигига тушуниб етади.

Ўқувчи айирувчи мавҳумлаш усули билан топшириқ бажараётган вақтда муайян объектдан фақат муҳим белгиларни ажратиб, номуҳим, тасодифий белгилардан бутунлай четлашиб, уни сезмай қолиши мумкин. Масалан, ўқувчига 5 донa учбурчакни классификация қилиш топширилганда, у учбурчакдаги рақамларга, унинг шаклига, катта-кичиклигига сира аҳамият бермай, фақат муҳим белги билангина чегараланиб, муҳим белгини номуҳим белгидан ажратиб олганлигини тажрибамизда кузатдик.

Таъкидловчи мавҳумлаш усули таълим жараёнида тез-тез қўлланиб туради. Ўқувчи берилган нарса ва ҳодисаларни, жисм ва предметларнинг муҳим белгиларни ажратиш пайтида йўл-йўлакай уларнинг айрим номуҳим белгиларини ҳам пайқаши мумкин. Масалан, ўсмирлар учбурчакларни группалаштириш (классификациялаш) даврида муҳим белгилар билан бир қаторда номуҳим баъзи белгиларни (шакли, ранги, ҳажми), айрим тасодифий унсурларни (рақамларни) ҳам йўл-йўлакай уқиб оладилар. Ўқувчиларга қўшимча савол берилганда улар фақат учбурчаклар ўртасида катта-кичиклик ва шакли жаҳатидагина тафовут борлигини кўрсатиб ўтдилар. Аммо, улар бу белгилар юзасидан аниқ бирор нарса айта олмадилар. Худди шундай омил яна бир ҳолатда ҳам такрорланди. Ўқувчилар барча учбурчакларда рақамлар борлигини таъкидлаб ўтдилар-у, бироқ, уларни айтиб беришга ожизлик қилдилар. Демак, бу абстракциялаш усули билан топшириқни бажаришда муҳим белгилар ажратилиб, номуҳим тасодифий белгилар таъкидлаб ўтилар экан, холос.

Психологияда мавҳумлашнинг “ижобий ва салбий” томонини қайд қилиб ўтиш анъана тусига кириб қолган. Биз кўриб ўтган уч хил усулда мавҳумлашнинг ижобий томони деб муҳим белгиларни ажратиш жараёнини назарда тутдик. Мавҳумлашнинг салбий томони турли ҳолатларни ўз ичига олади: бунда муҳим бўлмаган белгилар чиқариб ташланади ёки назардан четда қолдирилади (айирувчи мавҳумлаш), муҳим бўлмаган баъзи белгилар идрок қилинади (таъкидловчи мавҳумлаш), идрок қилинган муҳим белгилар муҳим бўлмаган белгилар билан таққосланади (таққословчи мавҳумлаш) ва бошқалар. Лекин бунда муҳим бўлмаган тасодифий белгилар билангина қандай ишлар қилинаётганлиги тўғрисида мулоҳаза юритилади. Шунинг учун бу омилларнинг барчасини биргина умумий сўз билан “абстракциялашнинг салбий томони” деб аташ мумкин.

Таълимда ўқитувчи баъзи ҳолларда фақат айирувчи мавҳумлаш усулини тавсия этишига тўғри келади. Чунки аксарият дастурдаги масала ва мисоллар мавҳумлашнинг худди шу усулини талаб қилади. Агар масала ёки топшириқ нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгисини топишни тақозо этса, у тақдирда мавҳумлаш усули қўлланилади. Масалан, ўқувчига “пасттекислик” тушунчасини мавҳумлаш топширилди деб фараз қилайлик, у ҳолда вазифа мана бундай тарзда бажарилади: “Денгиз сатҳидан 200 метр юқорида жойлашган ер юзасига пасттекислик дейилади”. Демак, унинг муҳим белгиси денгиз сатҳидан 200 м юқорида бўлишидир.

Қўйилган масала таққословчи мавҳумлаш усули ёрдамида ҳал қилишни талаб этса, бу пайтда воқеликнинг ҳам муҳим, ҳам номуҳим белгиларини аниқлашга тўғри келади. Мисол тариқасида шу нарсани айтиб ўтиш мумкин: геометрия дарслигида кўпбурчак ички бурчакларининг йиғиндиси $2d$ ($n-2$) га тенг деган теорема мавжуд. Бунинг муҳим белгиси ички бурчаклар йиғиндисининг $2d$ ($n-2$) га тенг бўлишидир. Унинг беш бурчакли, ўн бурчакли бўлиши, фазода турлича жойлашиши, ҳажми, ранги ва бошқа хусусиятлари муҳим бўлмаган белгиларга ёки кўпбурчаклар вариациясига тааллуқли эканлигидир. Шундай қилиб, бу мисолда геометрик шаклнинг муҳим ва муҳим бўлмаган белгилари ажратиб кўрсатилган.

Ўқувчилар бажариши керак бўлган топшириқ баъзан таъкидловчи белгилар мавҳумлаш усулини талаб этса, у ҳолда муҳим белгилар санаб ўтилади, номуҳим белгиларнинг айримлари йўл-йўлакай таъкидлаб ўтилади. Масалан, ўсмирларга биз пахта териш машинасини кўрсатиб, “бу қандай машина” десак, улар албатта уни таърифлаб, ишлаш қоидалари билан таништиришади, муҳим белгисини айтиб беришади, аммо машинанинг катта баллони борлиги, бункерининг ҳажми, ранги, чиққан йили ва бошқа шу каби жиҳатлари эътибордан четда қолиши мумкин. Бироқ, улар бу белгиларни шу заҳоти тушунтириб беришга қийналадилар, чунки бу тасодифий белгилар бўлиб, масаланинг асосий томонини ташкил этмайдиган белгилардир.

Демак, ўсмирларнинг ўқув фаолиятида абстракциялаш (мавҳумлаш) усулларини ўрганиш ва уларни ўқув материалларини осонроқ ўзлаштириш учун амалиётда қўллаш муҳим аҳамият касб этади.

Биз ўз тадқиқотимизда умумлаштиришнинг энг кенг тарқалган уч тури: умумийдан яккага, яккадан умумийга, яккадан умумийга ва сўнгра умумийдан яна яккага ўтиш каби усуллар устида мулоҳаза юритиб, ўзбек тили дарсларида уларни синовдан ўтказдик.

Биринчи гуруҳ ўқувчиларидан умумлаштиришнинг умумийдан яккага ўтиш усули шакллантирилди. Ўқитувчи доскага ушбу гапни ёзди: “Равон йўллар, баланд иморатлар, истироҳат боғи ва хиёбонлар шаҳримиз хуснига хусн қўшмоқда”, ўқитувчи гапни овоз чиқариб ўқийди ва предмет номини билдирган сўзларни гапдан ажратиб олиб, уларни ёнма-ён ёзади. Сўнгра ўқитувчи предмет номини аниқлаб келган сўзлар қайси сўроқларга жавоб бўлишини айтиб ўтади ва от категориясига таъриф беради: “Предмет номини билдириб, ким?, нима? сўроғига жавоб бўлган сўзлар от деб аталади”. У мазкур туркумни аниқлаб келган муҳим белгиларни: предмет номини билдириши ва ким?, нима? сўроғига жавоб бўлишини кўрсатади. Ундан сўнг гапда иштирок этган инсонга оид номларни, жониворларнинг, нарса ва жисмларнинг, воқеа-ҳодисаларнинг номларини, белги-сифат, ҳаракат-ҳолат номларини ажратиб таништиради. Сўзлардаги қўшимчалар (келишик, эгалик, шахс), сон ва тушум, қаратқич келишиклари дифференциациясига тўхтаб ўтилади. Ўқитувчи суҳбатининг охирида барча айтилган сўзларни қисқача хулосалаб бериши керак.

Иккинчи гуруҳ ўқувчиларида умумлаштириш яккадан умумийга ўтиш усули шакллантирилди. Ўқитувчи доскага ушбу гапларни ёзди: “Восток” фазо кемасида биринчи бўлиб космосга учган инсон — Собиқ Иттифокнинг фуқароси Юрий Алексеевич Гагариндир. 1991 йилда Ўзбекистон Республикаси мустақил деб эълон қилиниши халқимизнинг азалий ижтимоий-тарихий орзуси ушалишидир». Сўнгра у ўқувчиларга мурожаат қилади: “Гапларни таққосланг, предмет номини билдирган сўзларни топиб айтинг ва улар қайси сўз туркумига хос эканлигини тушунтириб бering”. Ўқувчилар ўқитувчининг озми-кўпми ёрдамида предмет номини билдирган сўзларни санаб ўтмоғи, уларнинг қандай сўроққа жавоб бўлишини аниқламоғи ва “от” сўз туркумига таъриф бермоғи лозим. Ўқувчи сўз туркумини аниқловчи муҳим белгиларни: предмет номини билдириб, ким? ва нима? сўроғига жавоб бўлишини топиши шарт.

Ишнинг кейинги босқичида ажратиб олинган сўзларнинг қандай қўшимчалар билан келганлигини айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, ўқувчиларга иккита сўз бирикмаси (мактабнинг ҳовлиси; ҳикояни тингладик) берилади. Ўқитувчи бу сўз бирикмаларини таққослаб, анализ қилишни ва тушум, қаратқич келишиклари дифференциациясини айтиб беришни таклиф қилади. Бу ҳолда ўқувчи шундай хулосага келиши керакки, агар от сўз туркуми от билан боғланиб келса (мактабнинг ҳовлиси) қаратқич келишиги қўшимчаси ёзилиши ҳамда от феъл билан (ҳикояни тингладик) алоқада бўлиб келса — тушум келишиги қўшимчаси қўлланишлиги унда ўз ифодасини топсин.

Учинчи гуруҳ ўқувчиларида умумлаштиришнинг яккадан умумийга, сўнгра умумийдан яна яккага ўтиш усули шакллантирилди. Ўқитувчи доскага ушбу гапни ёзади: “Ит бўйинини бурмасдан ғалатиноқ букилди кўм-кўк оч кўзлари билан менга бир қараш қилди-да думини қисиб ўзини ўрмонга урди”. Ўқувчи бу гапни мустақил анализ қилиши (агар эҳтиёж туғилса, ўқитувчи ёрдам бериши мақсадга мувофиқдир), предмет номини аниқлаган сўзларни алоҳида кўчириб олиши ва қандай сўроқларга жавоб бўлишини аниқламоғи, от сўз туркумига таъриф бермоғи керак. У отга хос бўлган муҳим белгиларни (предметни билдириб, ким?, нима? сўроғига жавоб бўлишини) ажратиши лозим. Сўнгра гапдаги инсонга оид номларни, жониворларнинг, нарса ва жисмлар ҳамда воқеа-ҳодисаларнинг номларини, белги-сифат, ҳаракат-ҳолат номларини билдирган сўзларни бир неча устунга ёзиш таклиф этилади. Кейинчалик ўқувчилардан қўшимчаларни аниқлаш (шахс, келишик, эгалик), қаратқич ва тушум келишиги дифференциацияси тўғрисида мулоҳаза юритиш таклиф қилинади.

Ўқувчи ўз ташаббуси билан ёки ўқитувчи сўроғига жавоб беришда юқоридаги ягона мисол асосида ифодаланган қоидадан бошқа бир қанча фанларга кўчириши лозим. Бошқача сўз билан айтганда, ягона мисолдан умумий қоида чиқарилади. Шу тариқа, ўқувчиларда яккадан умумийга, сўнгра умумийдан яна яккага ўтиш усули таркиб топади. Топшириқнинг иккинчи босқичида ўқувчига бир гап топиб, уни юқоридагида таҳлил қилиш

талаб этилади, қаратқич ва тушум келишиги дифференциациясига доир мана бу гап берилади: ҳавонинг ҳарорати кишини куйдиради.

Умумлаштириш усуллари ўқувчиларга ўргатиш ўзбек тили материалларини пухта эгаллашни осонлаштиради ва ўқитиш самарадорлигини оширади, ўқувчиларнинг фаоллигини, билишга қизиқиш фаолиятини кучайтиради ва ҳоказо. Олиб борилган изланишларимизнинг кўрсатишига қараганда, ўсмир тафаккурини ўстиришда иншо ёзиш ва уни мантикий муҳокама қилиш муҳим аҳамиятга эга. Еттинчи синф ўқувчисининг ижодий ишидан намуна келтирамиз: “Мен Тошкент шаҳрига яқин қишлоқда истиқомат қиламан. Онам жамоа хўжалигида, отам эса комбинатда меҳнат қилишади. Онамлар етиштирган ноз-неъматлар халқимиз дастурхонини безатади. Халқ мақтовига сазовор бўлишдан ҳам бахтлироқ нарсаси борми дунёда, ахир?! Улар вақтли матбуот билан синчков танишадилар, сиёсий ва бадиий журналларга обуна бўладилар. Ватан бахт-саодати учун тер тўкаман, — дейдилар биз билан суҳбатда. Улар ўзларининг дугоналари билан эрта кетиб, кеч қайтадилар. Лекин оила ғамхўрлигини эсдан чиқармайдилар. Онамлар орден олганларида уйимизга табриклаш учун кўпгина кишилар келишди. Отамлар иккинчи жаҳон урушида иштирок этганлар. Ҳозиргача қуролдош дўстлари билан хат олишиб турадилар. Уларнинг кўксини 2 та орден бегаб туради. Суратлари ҳурмат тахтасидан жой олган. Бўш вақтларида ёғочдан ўймакар нашлақлар ясайдилар. Мен ота-онамни бегад ҳурмат қиламан ва улар билан фахрланаман. Касбнинг ёмони бўлмади, чунки уни севсанг бас, бўлгани...”.

Иншони гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш ўсмирларни мантикий мулоҳаза юритишга ўргатади. Масалан: 1) ўқувчининг онасини жамоа хўжалиги аъзоси эканлиги ва кўксини орден бегаб туриши, 2) “Ватан бахт-саодати учун” тер тўкиши, 3) жамоа хўжалигида байналминал оиланинг юзага келиши, 4) онанинг ғоявий-сиёсий онгини ўстириш учун тинмай ҳаракат қилиши, 5) фарзандда гуруҳ туйғусининг пайдо бўлиши, 6) отанинг орден соҳиби эканлиги ва ҳурмат тахтасидан жой олганлиги, 7) Ватан озодлиги учун фронтда жанг қилганлиги, 8) байналминал қуролдош дўстлар алоқаси, 9) бўш вақтларда ўймакорлик билан шуғулланиши тўғрисидаги мулоҳазалар тафаккур ривожини учун кучли таъсир қилади.

Энди саккизиинчи синф ўқувчисининг иншода ифодалаган фикрларидан намуналар келтирамиз. “Орзунинг чеки йўқ, дейди халқимиз. Мен бунга тўла ишонаман. Шу боисдан бўлса керак, кўп кишиларни ўз идеалим деб ҳисоблайман. Космос қаҳрамонлари билан фахрланаман. Меҳнатсевар спортчиларни ёктираман. Кишининг саломатлиги посбонларига ҳурмат билан қарайман. Донгдор ишчи-хизматчиларни олқишлайман. Довжорак Ватан посбонларидек бўлишни орзу қиламан. Менинг орзуим қаҳрамон Собир Раҳимовдек байналминал, жасур, ақл-заковатли, камтар кишидек инсон бўлиб вояга етишдир. Мен улар тўғрисида кўп материаллар ўқийман жисмонан тобланаман. Темир иродали Ватанимиз қаҳрамонлари (Озод Шарафиддинов ва бошқалар) мен учун идеалдир...”.

Иншони ҳамкорликда муҳокама қилиш уларни миллий-маънавий руҳида тарбиялайди. Бунда айниқса, ўқитувчининг ўсмирлар фикр юритишига қаратилган саволлари: “Собир Раҳимовнинг қайси характер хислатлари баркамол авлод учун қимматли?”, “Собир Раҳимовнинг ташкилотчилик ва ақлий қобилиятига қандай қарайсиз?”, “С.Раҳимов жасоратининг ғалабаси учун курашда тутган ўрни нималарда ўз ифодасини топган?”, “С.Раҳимов жасоратининг оммавий тус олиши қандай роль ўйнади?” муҳим аҳамият касб этди.

Экспериментларнинг бирида ўқитувчи ботаника дарсида ўқувчиларга дуккаклилар оиласининг умумий белгилари ва уларнинг яшаш шароити ҳамда тури ҳақида, унинг қишлоқ хўжалигида, озиқ-овқат саноатидаги аҳамияти тўғрисида билим беришга интилди. Ўсмирлар фикр юритиш фаолиятини фаоллаштириш, дарсни жонлаштириш мақсадида қуйидаги саволлар ўртага ташланади: 1) Дуккакли ўсимликлар пояси ва барг тузилиши қандай? 2) Мош, ловия ва нўхат ўсимликларининг илдиз кўриниши ва ҳолати қандай? 3) Бошқа бир йиллик ўсимликлардан дуккакли ўсимликларнинг қандай фарқи бор? 4) Ёввойи ва маданий дуккакли ўсимликларга қайсилар киради? 5) Янтоқнинг усти ва ер ости қисмлари қандай тузилган? 6) Қуёнсуяк ўсимлиги чўлда қандай яшашга мослашган? 7) Дуккаклиларнинг қандай аҳамияти бор? ва бошқалар.

Айниқса, ўқув дастури материалларининг дунё воқеа ва ҳодисаларининг қонуниятини, уларнинг ўзаро алоқаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг узвий боғлиқлиги, организмнинг ташқи муҳитга оҳангдошлиги ва ниҳоят инсон табиатини ўзгартирувчи куч эканлиги каби муҳим тушунчалар билан боғланиши ўзининг тарбиявий таъсир кучи билан алоҳида ажралиб турди. Маълумки, табиат ва жамият қонунлари тўғрисидаги кенг кўламли билимларни ўзлаштириш тафаккур асосини ташкил қилади.

“Функция” темасини математик нуқтаи назардан ўсмирларга ҳар томонлама очиб беришда ўқитувчи жонли мисолларга мурожаат берди. У бу билан қаноат ҳосил қилгани йўқ, мавзунинг кўламини янада кенгайтиришга ҳаракат қила борди, унинг аҳамиятини атрофлича тушунтиришга интилди. Жумладан, функция математикага ўз-ўзидан келиб қолмаганлиги, балки ижтимоий ишлаб чиқариш эҳтиёжи ва заруриятдан кашф қилинганлиги, шу йўлда олимлар кўп йиллар изланишларда бўлганликларини тушунтириб беришга эришди. Давр тақозоси билан, машина-техника саноати ривожланишининг турткиси билан унинг зарурият даражасида кўтарилганлиги ўқитувчи томонидан исботлаб берилди. Айниқса, ўтмишдаги донишмандлардан бири таъбири билан айтилган, математикага ўзгарувчан катталиқнинг олиб кирилиши билан диалектикага ҳаракат тушунчаси кириб келди, деган иборани ўринли ишлатиши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўқувчиларнинг фикр юритиш фаолиятини жонлантириш мақсадида билиш фаолиятини фаоллаштиришга қаратилган саволлар синф коллективи ҳукмига ҳавола қилиниб турилди.

Қисқа қилиб айтганда, Ўзбекистон Республика мактабларида олиб борилган тажрибалар ва кузатишлар ҳар қандай ўқув фани материалларини ўзлаштиришда (ўрганишда) тафаккурнинг кўпқиррали, кўпёқлама тарзда ривожлантиришни амалга оширишнинг захира ва имкониятлари ҳали кўп эканлигини кўрсатди. Шу боисдан мураккаб, лекин шарафли вазифани мактаб таълим тизими амалиётига жорий қилиш учун ички имкониятларни кидириш ва улардан оқилона фойдаланиш даркор. Таълимда тафаккур жараёнини ривожлантириш учун, энг аввало, ўқитишни илмий асосда режалаштириш ва уни оқилона ташкил қилиш лозим. Бунинг учун ўқув фанининг ўзига хос хусусиятларидан ўқувчиларнинг камол топганлик даражасидан, ақлий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда таълим жараёнига ёндашиш ўқув-тарбия самарадорлигини оширади, XXI аср талабига жавоб берадиган ҳар томонлама тараққий қилган ўсмир ўқувчилар шахсини баркамол қилиб шакллантиришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

ОЛТИНЧИ БОБ

ИЛК ЎСПИРИНЛИК ЁШИНING ПСИХОЛОГИК

ХУСУСИЯТЛАРИ

Илк ўспиринлик ёши даврига 15-18 ёшлардагилар (академик лицей, касб-ҳунар коллежи ўқувчилари) кирадилар. Бу даврда ўқувчи жисмонан бақувват, ўқишни тугатгач, мустақил меҳнат қила оладиган, олий мактабда ўзини синаб кўрадиган имкониятга эга бўлади, маънавий жиҳатдан етукликка эришади. Илк ўспирин 16 ёшида мамлакат фуқароси ва 18 ёшида эса сайлаш ҳамда сайланиш ҳуқуқига эга бўлади. Буларнинг барчаси илк ўспиринга фуқаро сифатида ижтимоий жиҳатдан вояга етиши, ҳаётда ўз ўрнини топиши, ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши ва етук шахс сифатида маънавий ўсиши учун жамики шарт-шароитларни яратади.

Илк ўспириннинг шахси ижтимоий ҳаётда, академик лицей, касб-ҳунар коллежи жамоасида, тенгқурлари билан муносабатларда эгаллаган мутлақо янгича мавқеи таъсирида, ўқиш ва турмуш шароитидаги ўзгаришлар таъсирида таркиб топа бошлайди.

Мазкур даврнинг яна бир хусусияти — меҳнат билан таълим фаолиятининг бир хил аҳамият касб этишидан иборатдир. Мавжуд шарт-шароитлар таъсири остида илк ўспириннинг ақлий ва ахлоқий жиҳатдан ўсишида ўзига хос ўзгаришлар, янги хислат ва фазилатлар намоён бўлади. Академик лицей, касб-ҳунар коллежи ўқувчилари ижтимоий ҳаётдаги долзарб вазифаларни ҳал қилишда фаол иштирок эта бошлайдилар. Ижтимоий ҳаётда фаол қатнашиш, таълим характерининг ўзгариши йигит ва кизларда илмий дунёқараш, барқарор эътиқоднинг шаклланишига, юксак инсоний ҳис-туйғунинг вужудга келишига, билимни ўзлаштиришга ижодий ёндашиш кучайишига олиб келади, натижада мустақил фикрлаш шаклланади.

Ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиш касб-ҳунар эгаллаш, ихтисосликни танлаш, истиқбол режасини тузиш, келажакка жиддий муносабатда

бўлишни келтириб чиқаради. Бироқ бу давр куч-ғайрат, шижоат, қаҳрамонлик кўрсатишга уриниш, жамоат, жамият ва табиат ҳодисаларига романтик муносабатда бўлиш билан бошқа ёш давларидан кескин фарқланади.

Айниқса, турмуш ва ўқиш фаолиятларининг янгича шарт-шароитлари синф (курс) жамоасидаги ўзгача вазият, илк ўспиринларнинг махсус таълим тизимида эгаллаган юқори мавқеи, жамоатчилик ишларида тажриба орттиришлари улар олдига юксак талаб ҳамда масъулиятли вазифалар қўяди. Бу даврда илк ўспирин янгича таълим муҳитида ташкилотчилик, раҳбарлик, тарбиячилик, ташвиқотчилик вазифаларини ўтай бошлайдилар.

Илк ўспириннинг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи куч жамоат ташкилотлари, ўқув жамоаси, таълим жараёни қўядиган талаблар даражасининг ошиши билан у эришган психик камолот ўртасидаги зиддиятдан иборатдир. Турли қарама-қаршиликлар, зиддиятлар илк ўспириннинг ахлоқий, ақлий, нафосат жиҳатдан тез ўсиши орқали бартараф қилинади.

6.1. Илк ўспиринлик ёшида шахснинг камол топиши

Илк ўспиринлик ёшидаги ўзгаришлар мактаб, оила, шахслараро муносабатлардаги мавқени янада мустаҳкамлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Лекин етакчи омил янгича таълим муассаса ўқувчиси фаолиятининг хусусияти, моҳияти ва мазмунидаги туб бурилишдир.

Илк ўспиринларда аввало ўзини англашдаги силжиш яққол кўзга ташланади. Бу ҳол шунчаки ўсишни билдирмайди, балки ўз шахсиятининг маънавий-психологик фазилатларини, фаол ижтимоий турмуш тарзининг мақсад ва вазифаларини англашни, оқилона баҳолашни акс эттиради. Илк ўспиринда ўзининг руҳий дунёсини, шахсий фазилатларини, ақл-заковатини, қобилияти ҳамда имкониятини аниқлашга интилиш кучаяди. Ўз хулқ-атворини жиловлаш, ҳис-туйғулари ҳамда ички кечинмаларини тушуниш иштиёқи вужудга кела бошлайди.

Илк ўспириндаги ўзини англаш турмуш, ўқиш, меҳнат ва спорт фаолиятлари тақозоси билан намоён бўлади. Янгича таълим муассасидаги одатланилмаган вазиятнинг шахслараро муносабат ва мулоқот кўламининг кенгайиши ўзининг ақлий, ахлоқий, иродавий ҳис-туйғуларининг хусусиятларини оқилона баҳолаш, қўйилаётган талабларга жавоб тариқасида ёндашиш ўзини англашни жадаллаштиради.

Бундай таълим тизимидаги ўқувчиларнинг ўзини англашга алоқадор хусусиятлари мавжуд. Улар аввал, ўзларининг кучли ва заиф жиҳатларини, ютуқ ва камчиликларини, муносиб ва номуносиб қилиқларини аниқроқ баҳолаш имкониятига эга бўладилар. Агар ўсмирда атрофдаги кишиларнинг оқилона баҳолашлари орқали аниқ баҳолаш юзага келса, илк ўспиринда бу ҳолат бошқачароқ тарзда кечади, унда ўз шахсий фазилатини, хулқ-атворини, ақлий ва жисмоний меҳнат фаолиятини таҳлил қилиш, қиёсий баҳолаш майли кучаяди. Илк ўспирин ўсмирга қараганда ўз маънавияти ва руҳиятининг хусусиятларини тўлароқ тасаввур эта олса ҳам, уларни оқилона

баҳолашда камчиликларга йўл қўяди. Натижада у ўз хусусиятларига ортикча баҳо бериб, манманлик, такаббурлик, кибрланиш иллатига дучор бўлади, синф (курс) ва педагоглар жамоаларининг аъзоларига ғайритабиий муносабатда бўла бошлайди. Шунингдек, айрим илк ўспиринлар ўз хатти-ҳаракатлари, ақлий имкониятлари ва қизиқишларига паст баҳо берадилар ва ўзларини камтарона тутишга интиладилар.

Академик лицей, касб-хунар коллежи ўқувчисининг ўсмирлик ёши давридаги боладан бошқача яна бир хусусияти – мураккаб шахслараро муносабатларда акс этувчи бурч, виждон ҳисси, ўз кадр-қимматини эъозлаш, сезиш ва фаҳмлашга мойилликдир. Масалан, ўспирин йигит ва қиз сезгирлик деганда нозик, нафис ҳолатларнинг фарқига бориш, заруратни тез англаш, холисона ёрдам уюштиришни, шахснинг нафсониятига тегмасдан амалга оширишни тушунади. Илк ўспирин ўзининг эзгу ниятини баҳолашга жамоада ўз ўрнини белгилаш нуктаи назардан ёндашади, чунончи “Ўзим танлаган мутахассисликка яроқлиманми?” “Жонажон республикамга, ота-онамга муносиб фарзанд бўла оламанми?” “Жамиятнинг тараққиётига ўз улушимни қўша оламанми?” деган саволларга жавоб кидиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўқувчида ўзининг фазилати тўғрисида яққол тасаввур ҳосил қилиш учун ўқитувчига унга жуда усталик, билимдонлик, зийраклик билан ёрдам бериши лозим. У ўзининг дўстона, илиқ муносабати билан синф жамоаси аъзолари эътиборида ишонч, обрў қозониши учун ҳар бир мулоҳазасида педагогик-психологик назокатга риоя қилса йигит ва қизларда ҳам ўз кучига, имкониятига, қобилиятига, фаҳм-фаросатига ишонч ҳиссини пайдо қилади. Уларда устозга чуқур ҳурмат, миннатдорчилик туйғулари уйғонади.

Илк ўспирин ўқувчида ўзини англаш негизида ўзини ўзи тарбиялаш истаги туғилади ва бу ишнинг воситаларини топиш, уларни кундалик турмушга татбиқ қилиш эҳтиёжи вужудга келади. Лекин ўзларининг ўзини ўзи тарбиялаши психологиясидаги мавжуд нуқсонларга барҳам бериш, ижобий хислатларни шакллантириш билан кифояланиб қолмай, уларни катталарга хос кўп қиррали умумлашган идеалга мос равишда таркиб топтиришига йўналтирилган бўлади.

Илк ўспиринлик даврида ўқувчилар ўзларида энг қимматли фазилатларни, ўқув ва малакаларни онгли, режали, тартибли, изчил ва мунтазам таркиб топтиришга эҳтиёж сезадилар. Маълумки, мазкур тоифадаги таълим муассаси ўқувчилари маънавий-психологик қиёфага эга бўлиш учун оқилона ўлчам, мезон, вазифаларини бажарувчи баркамол, мукаммал тимсол, намуна, юксак орзу тасвирини кидирадилар.

Илк ўспиринларда идеаллар бир неча кўринишда намоён бўлиши ва акс этиши мумкин. Масалан, улар таниқли кишиларнинг қиёфалари, бадий асар қаҳрамон тимсолида ўзларида юксак фазилатларни (сифатларни) гавдалантиришни орзу қиладилар. Бироқ йигитлар билан қизлар ўртасида идеал образини танлашда катта фарқ бўлади. Масалан, қизлар кўпинча меҳнаткаш аёлнинг, жозибали, назокатли, иболи, ифбатли жамоат

арбобининг, бадий асар қаҳрамонининг хусусиятлари мужассамланган киёфаларни идеал даражасига кўтарадилар. Аммо айрим ўқувчилар тарихий шахсларнинг масалан, бақувват йўлтўсар, оқ офицер, қув жосус ва бошқаларнинг салбий сифатларига тақлид қилишга ҳам мойил бўладилар.

Илк ўспирин ўқувчиларнинг ўзини ўзи тарбиялаши ўқув юртидаги жамоатчилик ташкилотларининг, педагоглар жамоасининг тарбиявий таъсири доирасида амалга ошиши шарт. Зероки, ўзини ўзи такомиллаштириш жамоада муносиб ўрин эгаллаш, ижтимоий бурчни англаш ва фойдали меҳнатга қизиқишга хизмат қилиши керак.

Кузатишлар ва ҳаёт тажрибаларининг кўрсатиши баъзи ҳолларда илк ўспиринлар ўзларини кўркмас, жасур қилиб кўрсатишга, ноўрин хатти-ҳаракатларга мойил бўладилар, қалтис йўллар билан ўз иродаларини тарбиялашга интиладилар, гоҳо ҳаётларини хавф остида қолдиришгача бориб етадилар. Шунинг учун уларга сунъий усуллар ва воситалар ёрдамида қийинчиликларни бартараф қилиш мумкин эмаслигини тушунтириш керак. Шунингдек, уларни оқилона, мақсадга мувофиқ самарали усуллардан фойдаланиш йўллари билан таништириш, ҳақиқий чиникиш малакалари билан қуроллантириш яхши натижа беради.

Академик лицей, касб-хунар коллежи ўқувчилари маънавий хислатларга, ахлоқ нормаларининг моҳиятига жиддий муносабатда бўладилар. Улар ахлоқий туркумлар, бирликларнинг мазмунини, чуқур англай бошлайдилар, ҳар қайси ахлоқий тушунчанинг нозиклиги ва кўп маънолигини билишга ҳаракат қиладилар. Масалан, бурч, виждон, ғурур, кадр-қиммат, фахрланиш, масъулият, ор-номус каби тушунчаларни чуқур таҳлил қила оладилар. Лекин уларнинг ҳаммаларини бу ахлоқий тушунчаларни яхши англайдилар, деб бўлмайди. Шунга кўра, тўғри ахлоқий қарашлар, тасаввурлар таркиб топиши учун адолатли турмуш тарзининг ўзи етарли, дейиш мумкин эмас. Ва педагог хотиржамликка йўл қўймаслиги, соғлом муҳит яратиш, барқарор шахсни таркиб топтириш учун доимо изланиши зарур. Шунингдек, мактабда, коллежда тарбия ишлари изчил олиб борилмаса, йигит ва қизларда чинакам, барқарор эътиқодлар шаклланмайди. Илк ўспиринларда ахлоқий тушунчаларни оқилона шакллантириш лозим, уларга ножўя хулқ-атвор, чет эл фильмларининг мазмуни маънавиятга ва руҳиятга салбий таъсир этишини тушунтириш зарур. Ижтимоий ҳаётда учрайдиган ярамас юриш-туришларга, иллатларга зарба бериш, уларнинг таъсиридан йигит ва қизларни асраш педагоглар жамоасининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Илк ўспиринларда балоғатга етиш туйғуси такомиллашиб бориб, ўзининг ўрнини белгилаш ва маънавий дунёсини ифодалаш туйғусига айланади. Бу ҳол унинг ўзини алоҳида шахс эканлигини, ўзига хос хислатини тан олинишига интилишида акс этади. Бунга эса моддаларга майл қўйиш, мураккаб тасвирий санъатга, мусиқага, касб-хунарга, табиатга қизиқишни намоиш қилиш яққол далилдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, илк ўспирин ёшидаги қизлар катта ёшдаги кишиларнинг таъсирига осонроқ берилади. Илк ўспирин йигитлар эса катталардан кўра тенгдошлари таъсирига кўпроқ бериладилар. Шунинг учун махсус ўқув юрти ўқувчиси шахсининг таркиб топишига мактаб муҳити хусусан синф жамоаси, расмий ва норасмий тенгқурлар гуруҳи кучли таъсир этади. Синф, курс жамоаси умумий мақсадни белгилашга, жамоа аъзолари ўртасидаги муносабатлар ўрнатишга, шахсий ва жамоатчилик муносабатлар ривожланишига имкониятлар яратади. Синф ва мактаб жамоалари таъсирида матонатлилик, жасурлик, сабр-тоқатлилик, камтарлик, интизомлик, ҳалоллик, ҳамдардлик каби фазилатлар такомиллашади ва худбинлик, лоқайдлик, мунофиқлик, лаганбардорлик, дангасалик, кўрқоқлик, ғайрлик сингари иллатларнинг барҳам топиши тезлашади. Жамоа аъзолари ўртасидаги аҳиллик, бирлик, ягона мақсадга интилиш, илиқ психологик муҳит мавжуд салбий хатти-ҳаракатларни йўқотиш учун хизмат қилади.

Коллеж ўқувчилари шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотлари алоҳида аҳамият касб этади. Уларнинг юксак талаблар қўйиши натижасида илк ўспиринларда фаоллик, ташаббускорлик, мустақиллик, қатъиятлилик, масъулиятлилик, танқидийлик сингари фазилатлар барқарорлашади. Мазкур ташкилотлар илк ўспиринлардаги ғоявий-сиёсий, ватанпарварлик, жамоачилик, инсонпарварлик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик туйғуларини мукамал босқичга кўтаради. Ана шуларни кузатиб тадқиқ этган психолог Л.И.Уманский ташкилотчилик қобилияти ўзаро узвий боғлиқ қуйидагилардан иборатлигини таъкидлайди: 1) ташкилотчилик туйғуси (психологик топқирлик, кашфиётчилик, назокат, амалий ақл-идроқда ўз ифодасини топади); 2) тенгдошларига эмоционал-иродавий таъсир кўрсатиш имконияти (муаммолар ечимига жалб қилиш, уларнинг куч-ғайратини бириктириш); 3) ташкилотчилик фаолиятига мойиллик (эмоционал ҳис-туйғу, ижобий муносабат, фаоллик кўрсатиш, қатъий қизиқиш ва ҳоказолар); Л.И.Уманскийнинг фикрича, илк ўспирин намунали ташкилотчи бўлиши учун унда қуйидаги хислатлар бўлиши керак: а) ахлоқий хислатлар – жамоатчилик, самимийлик, ташаббускорлик, фаоллик, меҳнатсеварлик; б) иродавий хислатлар – матонат, қатъият, мустақиллик, ташаббускорлик, батартиблик, интизомлилик; в) эмоционал хислатлар – хушчақчақлик, тетиклик, ҳазилкашлик ва янгиликни ҳис этиш, ўз кучига ишонч, оптимизм ва бошқалар.

Илк ўспиринларнинг яна бир муҳим хислати уларда юксак даражадаги дўстлик, ўртоқлик, улфатчилик, муҳаббатнинг вужудга келишидир. Шу ҳис-туйғулар йигит ва қизларнинг маънавияти ва психологиясида қандай тус олишига қараб, тарбиявий чора ва тadbирларни амалга ошириш яхши натижа беради. Синфдаги ҳамкорлик фаолиятида ўзаро ёрдам ҳамжиҳатлилик, интилиш ва манфаатлар бирлигига асосланган ўртоқлик муносабатлари юзага келади. Ўртоқлик муносабатларининг юксак чўққиси дўстлик ҳиссида намоён бўлади. Дўстлик ҳисси ўртоғига меҳрибонликда у билан учрашиш ва суҳбатлашиш, ўз фикр ва ҳиссиётлари билан ўртоқлашишда кўринади.

Ҳақиқий дўстлик ҳисси ўзаро талабчанлик билан боғлиқ бўлиб, хатоларни биргаликда тузатишда ифодасини топади.

Йигит билан қиз ўртасида муҳаббат туйғуси вужудга кела бошлайди. Муҳаббатнинг қувончли лаҳзалари, изтиробли кечинмалари иккала ёшнинг руҳиятини эгаллайди ва тобора чуқурлашиб боради, улар учун дастлабки ҳаёт синови вазифаси бўлади. Мазкур ҳис-туйғу ўспиринларнинг ўзаро яқинлиги, ҳаётга қарашлари, қизиқишлари, дидлари ва эзгу ниятларининг умумийлиги ҳамда бутун умрга аҳиллик, иттифоклик умидини бағишлаган шодлик билан характерланади.

Илк ўспирин ўқувчиларда табиат, санъат, адабиёт, маданият, ижтимоий ҳаёт гўзалликларини пайқаш, идрок қилиш, севиш, улардан таъсирланиш, маънавий озуқа олиш ҳислатлари пайдо бўлади. Уларнинг психологиясида майин садо, ёқимли нидо, қалбни тўлқинлантирувчи мусиқа, нозик ҳис-туйғу, эзгулик ҳислари, майллари кучаяди. Айниқса, эстетик ҳислар уларнинг маънавиятидаги кўпол, нохуш, хунук ва ёқимсиз қилиқларнинг йўқолишига ёрдам беради. Лекин бундан илк ўспиринлар жўшқин, кескин, шавқ ва завқли дамлардан бутунлай воз кечадилар, деган маъно келиб чиқмайди. Шунга қарамай, илк ўспирин йигит ва қизлар орасида эстетик туйғуси тўла шаклланмаган, нотўғри тасаввурга эга бўлган шахслар ҳам учрайди. Уларда эстетик ҳис-туйғу ўзига хос қарашлар ва нуқтаи назарнинг ўсишида илм-фан ва техниканинг ривожини, тафаккурнинг такомиллашуви, тақлидчанлик муҳим роль ўйнайди. Бунинг учун муайян режа асосида турли музейлар кўргазма ва концерт залларига, кино, театр, радио ва телестудияга саёҳатлар уюштириш мақсадга мувофиқдир.

Мазкур ўқувчиларнинг ўқув машғулоти ўз хусусияти ва мазмунини билан бошқа ёш давридаги ўқувчиларнинг таълим жараёнидан тубдан фарқ қилади. Ўқув режаси ва дастурининг мураккаблашуви, янги фанлар ва факультатив курсларнинг киритилиши ўзлаштиришни назарий тафаккур ёрдамида амалга оширишни тақозо этади. Ана шу сабабли уларнинг муносабати ҳам ўзгаради, уларда фанларга турлича муносабатлар шакллана бошлайди.

Ўқувчиларнинг фанларга муносабатлари асосан қайси фаннинг инсон дунёқарашидаги ролига фаолиятидаги ва ижтимоий аҳамиятига амалий хусусиятига ўзлаштириш имкониятига ва уни ўқитиш методикасига боғлиқ бўлади.

Ушбу ёшда билишга қизиқиш амалий хусусият касб эта бошлайди. Масалан, бу қизиқиш ижтимоий-сиёсий масалаларга, техникага, табиатга, осмон жисмларига, жамиятшуносликка, ҳуқуқий муамоларга, спорт ва ҳоказоларга йўналган бўлади. Уларнинг тўғарақларда фаол қатнашиши қобилият ва ақлий имкониятларига қараб амалга ошади.

Илк ўспиринларда сезгирлик, кузатувчанлик, такомиллашиб боради, мантикий хотира, эслаб қолишнинг йўл ва воситалари эса таълим жараёнида етакчи роль ўйнай бошлайди. Улар топшириқларни бажаришда унинг маъноси ҳамда моҳиятини тўла англаб иш тутадилар, эслаб қолиш, эсда қолиш, эсга тушириш жараёнларнинг самарали усулларида унумли

фойдаланадилар. Бу жараёнлар муваффақиятли амалга ошишини таъминловчи диққатнинг сифати ва миқдори ўзгаради. Диққатни кўчириш ва тақсимлаш сезиларли ривожланади, бошқаларнинг нуқтаи назарига эътибор бериш, уларнинг нутқини тинглаш, ёзиб олиш, мулоҳаза юритиш маҳорати ошади ва ақлий қобилияти такомиллашади.

Илк ўспиринларнинг тафаккури тобора фаол, мустақил ва ижодий хусусиятларга эга бўлиб боради. Лекин уларнинг фикр юритишида бирмунча объектив ва субъектив камчиликлар учрайди.

6.2. Илк ўспиринлар ақл-идрокининг хусусиятлари

Илк ўспирин барча фаолият босқичида мустақил фикр юрита олмаслиги унинг психикасидаги жиддий камчиликдир. Илк ўспиринларга адабий қаҳрамон қиёфасини ифодалаш, асар моҳияти, мазмуни ва ғояси юзасидан мустақил ҳолда ҳукм ва хулоса чиқариш топширилганда улар, биринчидан, асарни ўқишган, бироқ ҳеч қандай хулоса чиқаришмаган, иккинчидан, мавзуга ижодий ёндашмасдан ўқитувчининг ҳар бир сўзини эсда сақлаб олиб, ҳеч ўзгаришсиз қайтадан айтиб беришга ҳаракат қилишган, учинчидан, ўзлари мактабдан ва синфдан ташқари фаолиятларида эшитганлари, ўқиганлари билан ўқитувчининг ахбороти, маълумоти хабарни умумлаштириб жавоб беришган, тўртинчидан, ўз фикрларини баён этишга қийналганларида асардан кўчирмалар келтиришган.

Ўқувчиларда назарий тафаккурни шакллантиришда тўғарак ва факультатив машғулотлар, касбий фанлар муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, илк ўспирин ўқувчининг мустақил фикрлашини ривожлантиришда ўқитувчилар, синф раҳбарларининг сиймолари муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчилар илк ўспиринларда ўрганилаётган нарс ва ҳодисаларнинг объективлиги, ҳаққонийлиги, тўғрилигига ишонч ҳосил қилишлари, улардан қаноатлантиришлари ва уларни исботлашга ўргатиб боришлари зарур. Иккинчидан, фан ўқитувчилари уларни нарс ва ҳодисалар тўғрисида оригинал фикр юритишга йўллашлари керак. Учинчидан, ўқувчиларнинг машғулотларда қўлланавериш, маънавий эскирган бир қолипдаги сўзлардан, иборалардан фойдаланишларига йўл қўймасликлари керак. Тўртинчидан, фан ўқитувчилари ўспирин йигит ва қизларга билимларини амалиётга татбиқ қилишни ўргатишлари шарт, бунинг учун уларда амалий малакаларни шакллантиришга ҳаракат қилишлари лозим.

Тафаккур бошқа психик жараёнлардан ажралган ҳолда ривожланиши мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун тафаккур ривожланиши билан бирга ўқувчининг нутқ фаолияти ҳам ўсади. Бу эса ўқувчида ўз фикрини тўғри, аниқ ифодалаш малакасини таркиб топтиради, нутқининг тузилишини такомиллаштиради ва луғат бойлигини янада оширади.

Илк ўспирин адабий асарларни ўқиш ва тушуниш орқали мустақил фикрлашга, мулоҳаза юритиш ва мунозарага ўргана боради. Унда аста-секин табиат ва жамият ўзининг нуқтаи назари, эътиқоди, қараши шаклланади. Маълумки шахснинг ана шу фазилатлари фикрлаши, мустақил ўйлаши, тўғри ҳукм ва хулоса чиқариши, қатъий қарорга қилишининг натижасидир.

Йигит ва қизларнинг адабий асарни баҳолаши, у ҳақда шахсий фикрларини билдириши, муаммоли томонлари юзасидан баҳслашуви ва ҳоказоларда инсоний хислатларнинг муайян даражада иштирок этиши ақл танқидийлигининг айнан ўзгинасидир. Турмушда учрайдиган ноўрин танқидийлик эса илк ўспириннинг бадиий диди ва ҳаётий тажрибаси заифлигидир. Ўқитувчи айна шу пайтдаги асосий вазифаси – ўқувчилар тафаккуридаги танқидийликни ҳаққонийлик даражасига кўтаришдан, уларга воқеликка одилона, оқилона танқидий нуқтаи назардан қарашни ўргатишдан иборатдир.

Мазкур ёшдаги ўқувчи ақлининг танқидийлигида оғмачиликка мойиллик кучли бўлади. Оғмачиликнинг энг асосий сабабларидан бири – воқеликнинг моҳиятини илмий жиҳатдан тўғри тушунмаслиқдир. Шунингдек, унинг “ўз позицияси”да бўш келмаслиги, нарса ва ҳодисаларнинг асл моҳиятини англаб туриб, жўрттага “ўжарлик” қилиши ҳам ана шу оғмачиликнинг бир кўринишидир.

Уларда моддий дунё тўғрисида шахсий фикрлар, мулоҳазалар, илмий дунёқараш таркиб топганидан кейингина тафаккурнинг танқидийлик хусусияти ривожлана бошлайди. Ақлнинг ёки тафаккурнинг танқидийлигини тарбиялашда ўқитувчи ўқувчининг ўзига хос типологик хусусиятига, ақлий камолот даражасига, билимлари савиясига, мулоҳаза доирасининг кенглигига, нутқ қобилиятига, шахсий нуқтаи назарига, ўқишга нисбатан муносабатига, қизиқишининг хусусият ва даражасига, ақлий фаолият операцияларини қанчалик билишига, мавжуд ўқиш кўникмаси ва малакаларига алоҳида эътибор бериши лозим.

Ақл танқидийлигининг ривожланиши янгича таълим муассаса ўқувчиларини моддий дунёни, атроф муҳитни ўрганишга, ўқув материалларини пухта ўзлаштиришга, таълим жараёнида ташаббускорликка, фаолликка даъват этади ва бундан ташқари, воқеликни исботлаш ва асослаш кўникмалари таркиб топишига имкон яратади. Ўрганилаётган ҳодиса тўғрисида ҳукм ва хулоса чиқариш, тасдиқлаш ёки инкор қилиш қобилиятини ривожлантиради.

Илк ўспирин тафаккурининг сифатини унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, кенглиги, мустақиллиги, самарадорлиги, тезлиги ташкил қилади. Тафаккурнинг мазмундорлиги деганда, илк ўспирин онгида теварак-атрофдаги воқелик бўйича мулоҳазалар, муҳокамалар ва тушунчалар қанчалик жой олганлиги назарда тутилади. Тафаккурнинг чуқурлиги деганда, моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунлари, хоссалари, сифатлари, ўзаро боғланиши ва муносабатлари илк ўспириннинг фикрлашида тўлиқ акс этиши тушунилади. Тафаккурнинг кенглиги эса ўзининг мазмундорлиги ва чуқурлиги билан боғлиқ бўлади. Ўқувчи нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим аломат ва хусусиятларини мужассамлантирса, ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ҳақидаги мулоҳазаларини билдира олса, буни кенг тафаккур дейилади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда, илк ўспирин ташаббускорлик билан ўз олдида янги вазифалар қўя билиши ва

уларни ҳеч кимнинг ёрдамисиз оқилона усуллар билан бажара олиши тушунилади. Ақлнинг ташаббускорлиги деганда, илк ўспириннинг ўз олдига янги ғоя, муаммо ва вазифалар қўйишини, уларни амалга оширишда самарадор воситаларни ҳам ўзи топишга интилишини англаймиз. Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни бажаришда янги усулларни тез излаб топиш ва қўллай олишда, эскирган воситалардан қутулишда намоён бўлади. Агар ўқувчи муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли янги фикрларни айтган бўлса, назарий ва амалий вазифаларни ҳал қилишда ёрдам берса, буни самарадор тафаккур дейилади. Тафаккурнинг тезлиги саволга тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Илк ўспирин тафаккурининг тезлиги қатор омилларга: биринчидан, фикрлаш учун зарур материалнинг хотирада мустаҳкам сақланганлигига, уни тез ёдга тушира олишга, муваққат боғланишнинг тезлигига, турли ҳис-туйғуларнинг мавжудлигига, ўқувчининг диққати ва қизиқишига; иккинчидан, унинг билим савиясига, қобилиятига, эгаллаган кўникма ва малакаларга боғлиқдир.

Илк ўспирин қобилияти, лаёқати ва истеъдоди таълим жараёнида меҳнат фаолиятида ривожланади. Унинг қанчалик истеъдодли эканини аниқлаш учун зийраклиги, жиддий синовга шайлиги, меҳнатга мойиллиги, интилиш, психик тайёрлиги, мантикий фикрлашининг тезлиги, изчиллиги, самарадорлигига эътибор бериш керак. Қобилиятнинг ўсиши билимлар, кўникмалар, малакаларнинг сифатига боғлиқ бўлиб, шахснинг камол топиш жараёнига қўшилиб кетади.

Илк ўспиринликда ўтиладиган дарслар, лаборатория ишлари ва амалий машғулотлар, реферат конспект ёзиш каби таълимий фаолият турлари янгича таълим муассаси ўқувчилари ўзлаштириши зарур материалларни мустақил ҳолда тушунишга олиб келади. Бу ишлар кундан-кунга кўпроқ аҳамият касб этиши натижасида тафаккур тобора фаол, мустақил, ижодий тус олиб боради. Буларнинг барчаси илмий-назарий тафаккурнинг шаклланишига, теварак-атрофдаги воқеликнинг умумий қонуниятларини билиш қобилияти ўсишига, ақлий имкониятлар вужудга келишига, табиат ва жамият ривожланишининг қонунларини англаб олишга муҳим шарт-шароитлар яратади.

Илк ўспиринлар бирор ҳодисани асослаган, исботлаган пайтларида унинг муҳим хусусиятларига, бирламчи жиҳатларига синчковлик билан қарай бошлайдилар. Дарсликлардан ўқиган ва ўқитувчилардан эшитган ахборотлар, хабарлар ва маълумотларга ишониш ва улардан қаноат ҳосил қилиш учун фаол ҳаракат қиладилар, бироқ уларда ўсмирлар сингари обрў кетидан эргашиш жуда кам содир бўлади. Улар ҳар бир дарсда танишилган материалларнинг моҳиятига, инсон учун зарурлигига ишонч ҳосил қилишга тўхтовсиз интиладилар. Баъзан таълим жараёнида шахс томонидан бирор нарсага эътироз билдирса ёки шубҳаланса, уни ноҳақ равишда қоралайди. Тафаккурни оқилона йўллар билан ўстириш учун фавқулодда ҳолатларда ўқувчининг мазкур хусусиятини ёмонламай, балки уни рағбатлантириш тўғрироқ бўлади.

Илк ўспиринлик ёшида коллеж ўқувчилари ақлий фаолиятнинг омиллари ва усуллари билан етарли даражада қуролланган бўладилар.

Шундай қилиб, таълим жараёнида турли фанларни ўқитиш туфайли кенг қўламли билимлар системаси ўзлаштирилиши орқали коллеж ва академик лицей ўқувчиларида тафаккурнинг фаоллиги, мустақиллиги, мазмундорлиги, маҳсулдорлиги ортади. Уларда диалектик-рефлексив назарий тафаккур таркиб топади. Шу сабабли воқеликнинг ички боғланишлари, муносабатлари жамият ривожланишининг қонунларини билиш ва англаб олиш кўникмаси юқори поғонага кўтарилади.

Агар ўсмирлар тафаккури яққол-образли тафаккурнинг мавҳум тафаккурга айланиши билан характерланса, бу ёшдаги ўқувчиларда диалектик-креатив тафаккур қобилияти ривожлана бошлайди ва бу тафаккур табиат ҳамда жамият ривожланишининг умумий қонунлари билан бевосита боғлиқ бўлади. Мазкур қонунларнинг вужудга келиши, ўзгариб бориши, ўзига хос хусусиятга эга бўлиши, шунингдек, ўзаро узвий боғлиқлигига доир мураккаб билимлар уларнинг ёш хусусиятига айнан мосдир.

6.3. Илк ўспирин ва касб танлаш

Эндигина ўсиб келаётган илк ўспиринлик ёшидаги ўқувчилар касбга қандай ёндашадилар? Бу муаммо кўпчиликни қизиқтиради. Кузатишлардан ва турмуш тажрибасидан маълумки, одатда илк ўспиринлик ёшидаги ўғил-қизлар ҳаётда мустақил қадам ташлаш тўғрисида аниқ, асосли фикр билдиришга қийналадилар. Шу сабабли касб танлаш даврида оқилон ва тўғри йўл тутишни билмай довдираб қоладилар ёки таваккалига иш кўрадилар. Ўзларининг имкониятларини ҳисобга олиб ҳаракат қилишга ожиз бўладилар. Натижада нохуш кечинмалар, умидсизликлар, ижтимоий сустлик ҳолатлари вужудга келади. Ўқувчиларнинг баъзилари касб танлашда яққол кўзга ташланиб турган намуналарга тақлид қиладилар. Бунда ўз атрофларидаги яқин кишиларни назарда тутадилар, уларнинг йўлидан боришни мўлжаллайдилар. Кузатишларимизнинг бирида Ғ. исмли илк ўспирин (академик лицей ўқувчиси) ўз келажаги ҳақида қуйидаги фикрларни билдирди: “Эҳтимол кишлоқ хўжалик техникумига ўқишга кирарман. У менга таниш. Унда акамлар ўқиганлар. Балки жамоа хўжалигида қолиб ишларман. Ўқитувчи бўлиш орзум ҳам бор. Чунки педагогика институтида тоғамлар таълим олмоқдалар...” Ўқувчининг бу мулоҳазасини таҳлил қилишнинг ҳожати йўқ, чунки унда бирор мақсадга йўналган ғоя мавжуд эмас.

Ўқувчилар коллежда фанларнинг асосларидан билим оладилар, ҳар қайси илк ўспирин физика ёки математика билан танишадилар. Бирок уларнинг ҳаммаси келажакда физик ёки математик касбини эгаллашни хоҳлайвермайди. Унда ер курраси ўрганилади, барча планеталарнинг хусусияти билан танишилади, узоқ китъалар дунё халқлари тарихи ва санъати бўйича билимлар берилади. Аммо барча ўқувчилар сайёҳ бўлишни истамайди. Фан асослари ўқувчиларга кенг қўламда маълумот ва ахборотлар беришга мослаштирилган бўлиб, ўспиринлар олинган билимларнинг

келажак, шахсий турмуш, билимдон шахс бўлиш учун амалий аҳамиятини англаб олиши керак.

Ўқувчиларда бирор ўқув фанига иштиёқ натижасида уларда ҳар хил касбларга қизиқиш вужудга келади. Танланган касбни ўзлаштириш билан боғлиқ фанга қизиқиш ҳам орттиради. Натижада тўғарак, машғулотларига ва факультатив курсларга кўчиш имконияти вужудга келади. Бундай имкониятдан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Академик лицей ва коллеж ўқувчиларини қизиқишлари, майллари, интилишлари, қобилиятлари, истеъдодлари асосида танлаган касбларига тўғри йўналтириш ўспиринлар учун катта ҳаётий масаладир. Касб танлаш жараёнида илк ўспиринларга ўқитувчилар, ота-оналар, жамоатчилик, ўз касбининг усталари, мураббийлар алоҳида эътибор беришлари керак. Кўп ҳолларда улар катталарнинг маслаҳат ва тавсияларини ҳисобга олган ҳолда қатъий бир қарорга келишлари мумкин, чунки улар ўз хоҳишларини ҳар томонлама асослаб бера оладилар.

В.А.Крутецкийнинг маълумотларига қараганда, педагогика институти талабаларининг ярми ўқитувчилик касбини ёқтириб ўқишга кирган. Уларнинг қолган қисми эса институтга тасодифан кириб қолган. Бироқ бу олий ўқув юртига ўз хоҳиши билан кирган талабалар орасида ҳам ҳар хил мулоҳазалар мавжуд. Педагог касбини ёқтириб ўқишга кирган талабаларнинг чорак қисми фақат олган билимларини бошқаларга ўргатиш мақсадини билдирган бўлсалар, яна шунча илк ўспиринлар институтда ўқитилаётган бирор фанни севганлари учун ўқишга кирганини айтган. Талабаларнинг бешдан бир қисми болаларни чин кўнгилдан яхши кўргани учун ўқитувчилик касбини танлаган.

Академик лицей ва коллежни битиргунича ҳамма ўқувчилар касбини қатъий танлайди, дейиш мумкин эмас. Уларнинг аксарияти ўзи келажакда ким бўлишини тасаввур ҳам қила олмайди ва келажак режасини ҳам тузмайди. Илк ўспиринларнинг кўпчилиги таълим муассасини тугатгандан сўнг олий ўқув юртида ҳам ўқиш тўғрисида гапирадилар, бу ҳақда орзу қиладилар. Лекин унга кира олмаган, яъни ўзининг асосий мақсадига эриша олмаган ёшлар тушкунликка тушадилар. Бутун орзу-умидларим барбод бўлди, деб ўйлайдилар, баъзилари келгуси йилда ўқишга киришга умид боғлайдилар. Касб-ҳунарга ҳар хил муносабатлар ҳосил бўлишининг асосий сабаби мактабда ўқиш даврида касб танлаш бўйича турли хил ниятлар пайдо бўлишидир.

В.А.Крутецкий илк ўспиринларда учрайдиган мотивлардан қуйидагиларни алоҳида ифодалайди: а) бирор ўқув фанига қизиқиш; б) ватанга фойда келтириш истаги (ўзига хос психологик хусусият ва қобилиятни ҳисобга олмаган ҳолда); шахсий қобилиятини рўқач қилиш; г) оилавий анъаналарга риоя этиш (ворислик); д) дўстлари ва ўртоқларига эргашиш; е) иш жойи ёки ўқув юртининг уйига яқинлиги; ё) моддий таъминланиш; ж) ўқув юрти кўринишининг чиройлилиги ёки унга жойлашиш осонлиги.

Шунингдек, бошқа турдаги мотивлар, масалан, шахснинг бирор касбга, фанга мойиллиги, мақсади, унга интилиши, касб тўғрисидаги маълумоти, ўзининг сиҳат-саломатлиги, асаб системасининг ва темпераментининг хусусияти ва ҳоказолар ҳам бўлиши мумкин.

Илк ўспиринларда касблар ҳақида яққол тасаввур бўлмаслиги сабабли, улар кўпроқ хатога йўл қўядилар. Танланган ёки танланиши зарур бўлган касб қандай шахсий фазилатларни талаб қилишини тушуниб етмайдилар. Ўз қобилиятларини оқилона баҳолай олмасликлари туфайли у ёки бу касбни эгаллаш учун қанчалик тез ва аниқ ҳаракат қила олишларини, бу ишга мослаша олишлари мумкинлигини билмайдилар. Бироқ ҳозир мазкур кўнгилсиз ҳолатларнинг олдини олиш ва бартараф этиш имкониятлари мавжуд. Бунинг учун қуйидаги педагогик-психологик омилларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир: 1) касбларни ўрганиш усулларини ишлаб чиқиш, уларни таснифлаш ва лўнда қилиб ифодалаш; 2) ўқитувчининг касблар бўйича ташвиқот ишлари олиб бориши, ўқувчиларга касблар юзасидан маслаҳатлар бериши илк ўспирин ва унинг ота-онаси билан бирга касбга йўналтириш тадбирларини кўриб чиқиши; 3) уларни касбнинг асосий турлари билан таништириш; 4) меҳнат таълими дарсларида ўқувчиларни касбга тайёрлаш ва қизиқиш уйғотиш; 5) психодиагностик ва касб танлаш усулларининг амалиётга татбиқ қилишга мослаштирилган турларни ишлаб чиқиш; 6) жойларда замон талабига мос касб танлаш хоналарини ташкил этиш; 7) касб танлаш тарғиботи юзасидан илк ўспиринларни оммавий ахборот воситаларига жалб қилиш ва психологик жиҳатдан тайёрлаш.

Тадқиқотчилар ва амалиётчилар томонидан касбга йўналтиришнинг усул ва усулиятлари ишлаб чиқилган. Касбларни хусусиятларига қараб таснифлаш ва уларни маълум тартибга солиб ифодалаб беришга эришилган. Бу борада Е.А.Климовнинг схемаси алоҳида аҳамиятга эга. У қуйидаги касб турларини тавсия қилади:

1. Полизчи, чорвадор, асаларичи, зоотехник, агроном, ўрмончи – бионика мутахассислиги “инсон – табиат”.
2. Чилангар, токаръ, монтёр, конструктор, радиотехник, муҳандис – техника мутахассислиги “инсон – техника”.
3. Официант, сотувчи, ҳамшира, ўқитувчи, тарбиячи, ташкилотчи – социономика мутахассислиги “инсон – инсон”.
4. Бўёқчи, нусха кўчирувчи, муסיқачи, бадий безовчи ёки пардозловчи, бастакор, ёзувчи, рассом – артономика мутахассислиги – “инсон – бадий образ”.

Оддийроқ ифодаланса, касбларни табиатга хизмат қилишга, техникага хизмат қилишга, инсонга хизмат қилишга ва бадий образлар устида ишлашга доир касбларга ажратиш мумкин. Лекин мазкур касблар таснифида уларнинг кўпчилиги ифодаланмаган. Ана шу гуруҳларга унлаб ёндош касб-ҳунарларни киритиш мумкин.

Касб танлашга йўллаш ва касбларни тарғиб қилиш усулларида бири – кўрсатмали воситалар, яъни фотостендлардан, китоблар кўрғазмасидан, ёш рассом ва табиатшунослар ижодий фаолиятининг маҳсулидан, наққошлик ва техника тўғараги ишларидан фойдаланишдир. Бундан ташқари, музейларга экскурсия уюштириш орқали ҳам айрим касбларга қизиқиш уйғотиш мумкин.

Юритилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, касб-хунар тўғрисида ахборотлар, маслаҳатлар беришнинг ўзи онгли равишда касб танлаш учун етарли эмас. Шунга кўра, илк ўспирин ўқувчиларнинг билиш фаолиятини кучайтириш, уларни мустақил билим олишга ўргатиш уларга ўзларини муайян фаолиятда синаб кўриш имкониятини яратади. Лекин касбга йўналтиришнинг бошқа йўл ва воситаларини ҳам қидириш ва қўллаш керак.

Меҳнат психологиясининг мутахассислари касбга йўналтиришнинг бошқача усуллари: барча фанларни ўқитишнинг политехник жиҳатини чуқурлаштиришни; табиий-математик фанларда атрофдаги ишлаб чиқаришдан объект сифатида фойдаланишни; ижтимоий туркумдаги фанларни ўқитишда ўлкашунослик материалларини қўллаб ўқувчиларнинг касбга қизиқишни ошириш, меҳнатга иштиёқ уйғотишни; дарсларда касблар ҳақида ахборотлар бериб боришни; меҳнат соҳалари билан ўқувчиларнинг мустақил танишиши учун шароит яратишни тавсия этмоқдалар.

Қишлоқ шароитида касб танлаш бўйича қўшимча имкониятлар ҳам мавжуд. Чунончи, ёзда ўқувчиларни ишлаб чиқаришга бемалол жалб этиш мумкин. Бунда жисмоний меҳнатга уларни қизиқтириш, меҳнат нашидасидан баҳраманд этиш, уларда мамнуният ҳиссини таркиб топтириш, уларда режали меҳнат қилиш кўникмасини вужудга келтириш, жавобгарлик ва масъулият ҳиссини таркиб топтириш лозим. Илк ўспиринларни меҳнатга тайёрланишга рағбатлантиришни малака даражасини бериш билан яқунлаш маъқул. Ишлаб чиқариш мавсумида ўқувчилар бригадаларини тузишда уларнинг ёш хусусиятлари, қизиқишлари ва ақлий камолотини ҳисобга олиш зарур. Бригадаларда ишлаш меҳнат ва касбга психологик тайёргарлик босқичи бўлади. Ўқувчилар ўзининг қайси касб-хунарга яроқлилиги ёки яроқсизлигини амалий ишларда синаб кўрадилар ва ўзларига ишонч ҳосил қиладилар.

Касб танлашда илк ўспирин йигит-қизларда қатор мақсадлар вужудга келиши мумкин. Дастлабки мақсад – бош мақсад деб аталади ва у умумхалқ меҳнатига ўз улушини қўша оламанми, қандай инсон бўлиб етишаман, ҳаёт ва фаолият идеалларим нималар бўлиши лозим, деган фикрлардан иборат бўлади. Яқин ва яққол мақсад – дастлабки фаолият соҳаси, мутахассисликни қандай ва қаерда эгаллаш, ўқишни тугатгач, дастлабки меҳнат фаолият қайси лавозимдан бошланиши, меҳнат маҳоратини ошириш истиқболлари ҳақидаги мулоҳазалардан ташкил топади. Психологик нуқтаи назардан мақсадга эришишнинг ташқи ва ички шарт-шароитлари мавжуд. Ташқи шароитларга мақсад йўлидаги ҳар хил қийинчиликлар, қарама-қаршиликлар, зиддиятлар мазкур муассаса ёки ташкилотнинг имкониятлари, муайян субъектга – ёш

касб эгасига кўрсатиши мумкин бўлган қаршилиги ва ҳоказолар киради. Мақсадга эришишнинг ички шарт-шароитларига шахснинг имкониятлари, сиҳат-саломатлиги, ақлий қобилияти, тиришқоқлиги, иродавий сифатлари (чидамлилиги, сабр-тоқати) танлаган касби бўйича ишлаши учун зарур фазилатлари ва ҳоказолар киради.

Психология фанида мақсадга эришиш фаолиятининг кўшимча, ёрдамчи турлари ҳам амалда учраб туради. Улар асосий мақсад воситалари иш бермай қолганда қўлланади. Илк ўспиринлар тажрибасида шундай ҳоллар рўй берадики, асосий мақсадни амалга оширишда, енгил қийин тўсиқларга дуч келинади, ана шундагина ёрдамчи воситалардан фойдаланилади. Бундай ҳолатни тасаввур этиш учун уларнинг тажрибасидан қуйидаги кўчирмани келтирамиз: “Танлов бўйича яқин орадаги касб-ҳунар коллежига кира олмайман, шунинг учун худди шу мутахассислик бўйича коллежга кириш учун ҳаракат қиламан...” Касб танловчи илк ўспириннинг мулоҳазасидан кўриниб турибдики, у бир эмас, балки бир нечта кўшимча мақсаддан фойдаланишга интиляпти. Шунга ўхшаш мақсадга эришишнинг кўшимча, ёрдамчи йўл ва воситалари учраши мумкин. Қўйилган мақсадни рўёбга чиқариш учун интилиш касб танлаш жараёнида уларнинг шахсиятида журъатлилики вужудга келтиради. Бу фазилат илк ўспирин шахсининг ажойиб ютуғидир.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи ўқувчиларининг профессиограмма билан танишишида асосий мақсад қуйидаги таркибий қисмларни, жиҳатларни ўз ичига қамраб олади: а) асосий меҳнат куруллари – касб танловчининг диққати, шижоати, фикр-хаёли – худди шу курулларига қаратилган ва йўналтирилган бўлиши керак; б) асосий меҳнат операциялари: меҳнат курули билан қандай фаолиятни амалга ошириш имконияти мавжудлигини аниқлаш ва қайси соҳаларда ишлатиш мумкинлигини билиш; ишлаб чиқариш жараёнидаги операцияларнинг ролини тўғри тасаввур қила олиш; операцияларнинг янги вариантларини қидириб топиш учун ҳаракат қилиш; в) асосий куруллар ва воситалар; қўл асбобларидан – чилангар, хирург, ғижжакчи, камон чалувчи каби касб эгалари фойдаланади; г) меҳнат шароитлари: касб танловчини қуршаган табиий муҳит ва шароитлар, кишилар ва ҳоказолар.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланиб, илк ўспиринларни ўз қизиқишлари, майл, эҳтиёж, иқтидор, қобилият, кўникма ва малакаларини ҳисобга олган ҳолда касб танлашга йўналтириш жамиятнинг ривожини учун пухта замин ҳозирлайди.

6.4. Илк ўспиринларнинг турмуш ҳақидаги тасаввурлари

Илк ўспиринлик ёшида инсон учун энг муҳим ҳиссиёт севги вужудга келади. У ўртоқлик, дўстлик туйғулари замирида пайдо бўлади. Севги мазкур ёшдаги ўқувчиларнинг ҳиссий дунёсида мутлақо янги ҳолат бўлиб, у ўсмирларнинг шундай ички кечинмаларидан тубдан фарқ қилади. Маълумки, ўсмирларда ҳам меҳр-муҳаббат туйғуси, ишқибозлик, кўнгил қўйиш, қумсаш кўринишларида акс этади. Лекин илк ўспириннинг севгиси чуқур, кучли,

оташин, ҳақиқий бўлади. Мана шу ёшдаги ўғил-қизлар севгиси ўзининг софлиги, беғуборлиги, маъсумлиги, ибобилиги, ширин кечинмаларга бойлиги билан ажралиб туради.

Илк ўспиринлик даврида вужудга келадиган ҳис-туйғуларни тўғри идора этиш, йигит ва қизларга севги муносабатларининг нақадар нозиклигини, бўлажак оиланинг бахти ҳақидаги тушунчаларни тўғри англатиш яхши натижа беради. Йигит ва қизларнинг маънавий оламида учрайдиган айрим зиддиятларни бартараф этишда, уларни келажакда оиланинг тақдирига юзаки муносабатда бўлмасликка ўргатишда ва оила қуришга тайёрлашда жинсий тарбия муҳим аҳамиятга моликдир.

Эркак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги бир-бирига содиқлиги ва ҳоказоларни ёшлар онгига сингдириш зарур. Бунинг учун ўқитувчи ўзбек миллий турмуш тарзидан аниқ мисоллар келтириши лозим. Чунончи, хотин-қизларга паст назар билан қараш ҳуқуқдаги нотенглик ҳолларини ёшларнинг кўз олдига келтириш, уларни ўзига ўзи ўт қўйган, сирка ичган, ўзини осган аёлларнинг аянчли аҳволидан хабардор қилиш керак.

Илк ўспирин йигит ва қизлар эркак ва аёлнинг муносабатларини ётиғи билан тушунтириш ота-она, шифокор, синф раҳбари ва ўқитувчиларнинг муҳим вазифаларидир.

Таълим тизимида илк ўспиринларга ўзларидаги жисмоний, физиологик ва психик ўзгаришлар; йигит ва қизларнинг ўзаро муносабатлари шаклланиши; севги, оилавий турмуш, унинг мақсади ва ижтимоий, гигиеник, масалалари тўғрисида махсус билимлар бериш лозим. Тарбиявий соатлар, шифокор билан суҳбат, оила аъзоларининг маслаҳатлари каби тадбирларга жиддий эътибор бериш керак.

Ота-оналар ва ўқитувчилар илк ўспирин йигит ва қизларга севгининг икки тури – шахвоний туйғу заминиде вужудга келадиган беқарор севги ва чинакам дўстлик, инсоний муносабатлар асосида пайдо бўладиган ҳақиқий севги борлигини тушунтиришлари лозим. Қизларда ҳақиқий севги куртаклари ўғил болаларга нисбатан эрта уйғонади, улар бир умр ўзларига йўлдош ва доимо ғамхўрлик қиладиган кишининг муҳаббатига сазовор бўлишни орзулайдилар. Баъзан қизларда ҳам беқарор ҳислар юзага келиши мумкин.

Ота-онанинг ўзаро яхши муносабати, меҳрибонлиги, ғамхўрлиги оиладаги фарзандларнинг муносабатларини тўғри шакллантиришга ёрдам беради. Она қизида мулойимлик, ширинсуханлик, қизларга хос орият, уятчанлик, ибб, ифбат каби фазилатларни тарбиялаш билан бирга, унга уй-рўзғор юмушларини ўргатиши ҳам лозим. Акс ҳолда нималар бўлишини маънавий қашшоқ, енгил-елпи ҳаётга кўникиб, тубанлик ботқоғига ботиб қолган айрим аёлларнинг аянчли қисматида мисол келтириш орқали тушунтириши зарур.

Илк ўспиринларни турмуш қуришга тайёрлашда мактаб билан оиланинг ҳамкорлиги муваффақият гарови ҳисобланади. Рўй бериши мумкин бўлган руҳий, жисмоний изтиробларнинг олдини олиш жуда мураккаб иш.

Ўқитувчилар жамоасининг ўзи бу ишни бажара олмайди. Шунинг учун уни ота-оналар ва жамоатчиликка таяниб амалга ошириш зарур.

Илк ўспирин йигит-қизларнинг ҳаётий режалари билан танишишда уларнинг майли, қизиқиши ва нафис туйғуларига, эзгу мақсад сари интилишларига алоҳида аҳамият бериш лозим. Йигит ёки қизнинг руҳияти ва маънавиятига тўғри йўл топиш орқали унинг феъл-атворида ўзгаришлар ҳосил қилиш мумкин.

Оиладаги соғлом муҳит, одамийлик, инсонпарварлик муносабатлари фарзанднинг руҳий дунёсига ижобий таъсир кўрсатади.

Оиладаги тарбиявий ишлар таълим тизимида мустаҳкамланиши ва ривожлантирилиши, илк ўспиринларни турмуш масаласига илмий нуқтаи назардан қарашга ўргатиш лозим. Йигит ва қиз ўртасидаги муносабатлар анча мураккаб бўлиб, улар аста-секин шаклланади, бу муносабатларнинг ривожланиши кўп жиҳатдан синф раҳбарининг фаолиятига боғлиқдир. У ўз ишини йигит ва қиз ўзаро дўстлик муносабатларини аъло ўқиш, намунали хулқ, жамоат ишларида фаол қатнашиш билан амалга оширадиган йўсинда ташкил этиши керак. Шунингдек, таълим тизимида илк ўспирин йигитлар қизларга ёрдам берадиган, қизлар эса бу ёрдамни қадрлаб уларга меҳрибонлик туйғусини намоён қиладиган вазиятларни яратиш керак.

Академик лицей ва коллежда ўқиш даврида ҳар иккала жинсдаги ўқувчилар ўзаро дўстона муносабатда бўлишлари, бир-бирига ёрдам беришлари, ўзаро ҳурматда бўлишлари шарт. Лекин улар ўртасида муқаддас, ҳеч бузилмайдиган парда, чегара бўлиши маъқул. Йигитнинг бурчи қизни авайлаш, унинг шарм-ҳаёсини паймол қилмаслик, тақдирга юзаки қарамаслик; қиз эса ўз навбатида уятчан, шарм-ҳаёли, андишали, камтар, қизларга хос ғурурли, назокатли бўлишлари даркор. Қизлик ор-номусини паймол қиладиган хатти-ҳаракат ва ҳирсга берилмаслик келажақдаги бахтиёрлик учун зарурлигини ҳар бир қиз билиб қўйгани яхши.

Илк ўспиринларга оила қуриш ҳақида тушунча беришда бахтли, тинч-тотув яшаш, бир-бирига ишонч, садоқат бўлиши кераклигини уқтириш билан бирга, уларни оилавий турмушда юз бериши мумкин бўлган қийинчиликлардан ҳам огоҳлантириш керак, албатта. Уларга оилада бўлиб турадиган жанжалларда охирини ўйлаб иш тутиш зарурлигини уқтириш лозим. Никоҳга тайёргарликнинг муҳим жиҳатларидан бири куёв-қайлиқнинг ўзаро қайнота, қайнона, қариндош-уруғлар, хонадоннинг яқин кишилари олдидаги бурчларини англаб олишдир. Мустаҳкам ва барқарор оила қуришнинг асосий шартларидан бири – келиннинг бошқа шароитга кўникиши, бегона турмуш тарзига мослашувидир. Унинг синалмаган оилага, ундаги иқтисодий-молиявий тартибга, нотаниш қадриятларга, анъаналарга, маросимлар, расм-русмларга ўрганиши ҳам осон эмас. Буларнинг ҳаммаси ёш келиннинг жисмоний, ахлоқий, маънавий ва руҳий жиҳатдан тайёргарлигини талаб қилади.

Ўқитувчилар академик лицей ва касб-ҳунар коллежи ўқувчиларининг ота-оналари билан олиб бориладиган ишларда асосий эътиборни болалар

рухий дунёсининг мураккаб томонларини ёритишга қаратишлари керак. Уларда танқид ва ўзини ўзи танқид, ўзини тута билиш, ўз хатти-ҳаракатини назорат қилиш ва тўғри баҳолаш, ўзини идора қилиш каби хусусиятларни ривожлантириш зарур.

Тарбиянинг муҳим қуроли нутқ ҳисобланади. Шунинг учун ота-она ўз нутқида ёқимсиз ибораларни ишлатмаслиги, мантиқсиз, ёқимсиз оҳанг билан болаларни ранжитмаслиги, уларда ишонч ҳиссини вужудга келтирмайдиган, носамимий фикрларни айтишдан сақланишлари керак. Ҳаётда мулойимликка, ширинсуханликка, самимийликка, соф виждонли бўлишга нима етсин! Мазах қилиш, баъзан ноўрин ҳазиллашиш орқали ҳам фарзандларнинг мурғак қалбини чўктириш мумкин.

6.5. Илк ўспиринлик даврининг ўзига хос хусусиятлари

Ўсмирлик ёш даврида инсон психикасига оид материаллардан шу нарса маълумки, ушбу тараққиёт босқичида физиологик жиҳатдан ривожланиш одатда нотекис амалга ошади. Бироқ ҳозирги даврда (XXI асрда) биз илк ўспиринларнинг ривожланиши тўғрисида мулоҳазалар юритар эканмиз, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, уларда физиологик ўзгаришлар, функционал ҳолатлар бу даврга келиб осойишта кечиш палласига киради. Бу воқеликнинг кўплаб омиллари, механизмлари, ҳаракатга келтирувчи кучлари мавжуд бўлиб, муайян вазиятга боғланган ҳолда кечувчи таъсирлар орқали рўёбга чиқади.

Илк ўспиринлик даврига келиб, ривожланиш субъектларида жинсий ўсиш (камолот) биологик нуқтаи назаридан ўзини тугалланиш ёки якунланиш палласига кўтарилади, бунинг натижасида ушбу онтогенез даврида организмнинг барча таркиблари, бўлинмалари ҳар томонлама мустаҳкамланиши ёхуд такомиллашуви содир бўлади. Уларда бўйнинг ўсиши ўсмирникига нисбатан бироз секинлашади. Шунга қарамасдан, баъзи бир ўғил илк ўспиринларда бу жараён узокроқ давом этиши кузатилади. Бўйнинг ўсиши қарийб тўхташ арафасидаги илк ўспиринларда вазн ортади, катталашади, натижада ўзига хослик вужудга келади. Оғирлик бўйнинг ўсишига нисбатан бир неча баробар устун туриши ҳам мумкин. Юқоридаги мулоҳазаларга қарамасдан, уларнинг хатти-ҳаракатидаги қўполлик, кескинлик иллатлари аста-секин йўқола боради. Маълумотлар таҳлилига қараганда, оғирлик ортишининг асосий сабабларидан бири — у илк ўспиринлик даврига келиб уларнинг мускуллари ривожланишидаги жадаллашув эканлиги. Физиолог ва психофизиолог олимлар томонидан мускуллар ўсишининг ўрганилиши қуйидаги далилларни келтириб чиқарди, чунончи:

Ёш даври:

8 ёш
10 ёш
17 ёш

Мускулларнинг тана оғирлигига нисбати:

27
32
44

Одатда биологик, жисмоний ривожланиш барча илк ўспиринларда биоқувватнинг ошиб боришидан далолат беради. Уларда меҳнат фаолиятининг мураккаблашуви, янги меҳнат кўникмалари ва малакаларининг вужудга келишига олиб келади, лекин бундай ривожланиш илк ўспиринларнинг психикасига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди, албатта. Мазкур ёшдаги қизларда эса ўзларининг ташқи кўринишларига, қиёфаларига нисбатан шахсий муносабатлари, эътиборлари, қизиқишлари, майллари тобора кучайиб боради. Уларда, аксарият ҳолларда ўзларининг ташқи кўринишлари ёки қиёфаларини англаган ёки унчалик англамаган ҳолда ўзларини юқори баҳолашга интиладилар. Илк ўспиринлик даврида ўғил–қизлардаги ўзини ўзи юқори баҳолаш, ноадекватлик кейинчалик (онтогенезнинг кейинги босқичида) ҳаёти ва фаолияти давомида сақланиб қолиши, динамик стереотип тус олиш эҳтимоли мавжуд бўлади. Мазкур тенденцияни сақланиб қолиш хусусиятини француз олимлари экспериментал тарзда ўрганиш орқали уларда ўзини ўзи баҳолаш даражасини аниқлаганлар. Тадқиқотчилар орадан 30 йил ўтгач, худди шу синалувчиларни йиғиб, улар билан ўзини ўзи баҳолаш юзасидан тажриба ишларини ўтказганлар. Олинган натижаларни психологик таҳлил қилган олимларнинг фикрларича, илк ўспиринлик даврида доминантлик хусусияти яққол кўзга ташланмаган синалувчиларда орадан 30 йил ўтгандан кейин ҳам мазкур стереотип тубдан йўқолмаган.

Психологик маълумотларнинг таҳлилига қараганда, кучсиз, заиф, паст бўйли ёки кўримсиз, нотекислик феномени мавжуд илк ўспиринлар ўсмирлардан фарқли ўлароқ инжиқлик, қайсарлик қилмайдилар, теvarак–атрофдаги одамлар билан шахслараро муносабатларда фақат низоли ҳолатларга кирмайдилар. Ваҳоланки, бундай тоифадаги илк ўспиринлар ўзларининг асосий диққатларини ўз–ўзини тарбиялашга, камол топтиришга, зарурий шахс хусусиятларини шакллантиришга қаратадилар. Бу майл таъсирида жисмоний жиҳатдан кучсиз, заиф ҳис этган илк ўспиринлар физкультура ва спорт билан жиддий, мақсадга мувофиқ тарзда, махсус шуғуллана бошлайдилар, қолаверса ўзларининг ақлий ривожланишларига, мустақил фикр юритишларига алоҳида эътибор берадилар. Бундай воқелик юзага келганлиги муносабати билан ушбу даврда кучли ва кучсиз, бўйдор ва пакана тузилишга эга бўлган ўқувчиларни (академик лицей, касб–хунар коллежлари субъектларини) тоифаларга ажратиш анча қийин кечади, чунки уларнинг орасидаги фарқлар кескин камаяди. Фавқулоддаги вазиятга эса акселерантларга тез ривожланувчи ретердонтлар ўсишдан орқада қолувчиларга етиб оладилар. Бунинг натижасида уларнинг ўзаро қарама–қаршиликлари кескин камая боради.

Илк ўспиринларда физиологик ривожланиш ўсмирлик даврига нисбатан анча тинч ўтишлиги билан тафовутланади, худди шу боисдан ўсиш ва ўзгаришларнинг якунловчи босқичи деб аташ мумкин. Бироқ шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, биологик, физиологик жиҳатдан илк ўспиринларнинг тўла вояга етмаганлиги уларнинг шахс сифатида тўқис шаклланганлигини англамайди. Илк ўспиринлик даврининг ўзига хослиги шундан иборатки, у биологик балоғатга етишдан шахс камолотиغا,

ижтимоийлошувнинг навбатдаги босқичига ўтишни акс эттиради. Мазкур даврда ҳам асосий фаолият ўқиш, касб-хунар танлаш бўлиб қолаверади, лекин уларга нисбатан қизиқиш биров пасаяди, танлаб муносабатга киришиш кучаяди, яъни дифференциация доминантлик хусусият касб этади. Бу ижтимоий, ижтимоий-психологик воқеликнинг ҳам ўзига хос муайян омиллари, сабаблари мавжуд. Агарда ўсмирликда асосий фаолият муомала, шахслараро муносабат бўлиб ҳисобланса, илк ўспиринлик даврига келиб, ундан олдинги онтогенетик босқичдан фарқли ўлароқ ўқишга нисбатан қизиқиш жонлана боради, чунки бу даврда таълим субъектлари олдида академик лицей ҳамда касб-хунар коллежларини битиришдек масъулият ётганлиги ҳаракатлантирувчи куч функциясини бажаради. Билиш ва когнитив жараёнларнинг барқарорлиги ўсганлиги, такомиллашганлиги, касбий малакалар шаклланганлиги ўқув жараёнининг сифат ва миқдор жиҳатдан ўзгарганлигидан далолат беради. Ўзгаришларнинг миқдорий жиҳатдан кўринишларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Яққол (конкрет) ва мавҳум (абстракт) илмий тушунчалар ўртасидаги муносабатлар.
2. Когнитив фаолиятнинг жараёнлари, операциялари ривожланганлиги: таққослаш, қиёслаш, умумлаштириш, таснифлаш ва ҳоказо.
3. Эсда олиб қолишнинг рационал усуллари (сўз-мантиқ хотирасига асосланган ҳолда).
4. Муаммоли вазиятлар ва уларнинг ечимини топиш имкониятлари.
5. Ижодийлик (креация) усуллари вужудга келаётганлиги.
6. Ўзини ўзи баҳолаш ва назорат қилиш уқуви шаклланаётганлиги.

Одатда сифат ўзгаришларининг таркибига ўқув фаолиятининг мотивацион ва моҳият жиҳатидан ўзгаришнинг вариантлари киради. Мотивацион ўзгариш тўғрисида шуни таъкидлаш жоизки, ўқув фаолияти илк ўспирин учун шахслараро муносабатларда ўз ўрнини топиш, жамоа (синф, курс) ичида ўзини тасдиқлаш, тан олдириш, мустақил турмушга, ҳаётга киришга тайёргарлик кўришнинг мотивлари алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу мотивларнинг барчаси илк ўспирин учун шахсий маъно касб этади. Шахснинг мотивация тузилишида юксак ижтимоий мотивлардан жамиятнинг тўлақонли, тенгҳуқуқли аъзоси бўлиш, халққа ва Ватанга хизмат қилиш, фойда ёки наф келтириш катта ўрин эгаллайди. Билишда, когнитив фаолиятда ўқув жараёнига ва бевосита унда берилаётган материалларнинг (аксарият фан асослари) моҳиятига нисбатан қизиқиш илк ўспиринларда ўзига хос хусусиятга эга (расмий ёки норасмий нуқтаи назаридан ёндашиш). Юқорида фикр, мулоҳаза ва мушоҳадалардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, бу даврга келиб ўқув фаолиятининг барча мотивлари (ҳатто ижтимоий аҳамият касб этувчилари ҳам) жипслашиб, барқарор тус эгаллайди. Ушбу мотивларнинг энг аҳамиятли, ўзига хос томонлари – бу уларнинг ихтиёрийлигидир. Бошқача сўз билан айтганда, илк ўспирин (академик лицей ва касб-хунар коллежи субъектлари) бутун фаолиятини ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларига эришишга қаратишидир. Ўқув

фаолиятининг бу мотивация соҳасида дифференциал (индивидуал) ўзини ўзи баҳолаш ҳамда назорат қилиш алоҳида ўрин тутди. Ўзини ўзи бундай йўсинда баҳолаш (орттириб, пасайтириб, холисона, ҳаққоний) илк ўспириннинг қайси соҳа кучли ва қайсида кучсиз эканлигини тўғри (адекват) баҳолашга ёрдам беради, бу эса ўз навбатида ўзини ўзи ривожлантириш, ички имкониятларини рўёбга чиқариш, ўзини ўзи намоён этиш, ўзига ўзи буйруқ бериш кабиларни такомиллаштиради. Бунинг натижасида “Мен”лигини эгаллашга интилиш туйғуси шакллани бошлайди.

Академик лицей ёки касб-ҳунар коллежи ўқув фаолияти моҳиятининг иккинчи томонини унинг мазмунидаги ўзгаришлар ташкил этади. агарда ўсмирлар маълум воқеа ва ҳодисанинг шунчаки мазмунигагина қизиқсалар (эҳтиёж сезсалар), илк ўспиринлар эса мазкур ҳодиса ёки воқеликка нисбатан турлича муносабатларни изчил ўрганиб, таҳлил қилиб, шахсий нуқтаи назарини билдиришни, талқин этишни (интерпретацияни) хоҳлайдилар. Чунки илк ўспиринларни бор ҳақиқат қизиқтиради, қолаверса бу даврда ишонч-этикод, дунёқараш жадал суръатлар билан шаклланади. Улар ҳар бир ҳодисани кўпёқлама, атрофлича, бутун яхлитлиги ва чуқурлиги, моҳияти билан билишни истайдилар. Лекин шундай омил ёки сабаб мавжудким, бунинг таъсирида улар учун қизиқарли бўлмаган масалаларга диққатини жалб қилолмайди, натижада ўспиринлар фаолияти сусаяди. Кўпинча илк ўспиринларни бевосита ана шу жараённинг кечиши, унинг исботлари, келтирилган ҳам назарий, ҳам эмпирик барча далиллар қизиқтиради, уларни билиш фаолиятининг предметиға жойлаштиришни истайди. Улар жуда тез мунозараға киришиб кетадилар, чин ҳақиқат ечимини топишға интиладилар, бу эса мустақил фикр юритишға, таълим самарадорлигидан фойдаланишға ҳаракат қиладилар. Бинобарин, баҳолаш ва баҳоланиш истаги, баҳс-мунозараға интилиш мазкур ёш даврининг энг асосий хусусиятидир. Улар фикрлашининг фаоллиги ва тафаккурининг маҳсулдорлиги билан бошқа ёш даврларидан кескин ажралиб туради. Бу нарса (воқелик)ларнинг барчаси турмушда фантастикада ўз аксини топади. Ўсмирлардан фарқли ўлароқ улар ўз фаолиятини бошқара борадилар, ҳатто назорат қила биладилар. Ушбу даврға келиб тафаккурнинг ижодийлиги жадаллашади. Шунини уқтириб ўтиш лозимки, илк ўспиринларни фақат илмий эмас, ҳатто уларни этик (ахлоқий) муаммолар ҳам қизиқтиради. Уларда ахлоқий масалалар юзасидан кучли баҳолаш тизими вужудға кела бошлайди. Бу жараёнда тушунарсиз ҳисобланган, тасаввур қилинган далил ва исботлар улар томонидан қабул қилинмайди. Илк ўспиринлар ўз фаолиятларида ҳиссиёт ва ироданинг кучли хатти-ҳаракатлари ҳамда тафаккурнинг фаоллиги билангина тавсифланиб қолмасдан, балки мустақилликка (шахс сифати тариқасида) интиладилар. Улар учун мунозарали, баҳсли кечалар, экспериментал лаборатория машғулоти, эркин семинар мавзулари катта қизиқиш, мотив, мойиллик уйғотувчи стимул ҳисобланади. Буларнинг барчасидан унумли фойдаланиш орқалигина ҳар бир ўқитувчи ўз ўқувчиларидан (касб-ҳунар коллежи, академик лицей субъектларидан) мустақил равишда ўз маълумотини узлуксиз ошириб бориш қобилиятини янада такомиллаштириш мумкин.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларни умумлаштириб шуни айтиш мумкинки, илк ўспиринлик даврига келиб ўқувчиларнинг билиш (креатив-ижодий) фаолиятидаги ижобий ўзгаришлар, касб-хунар мотивлари, интилиш, мойиллик, табиат ва жамиятга нисбатан ижтимоий ва ижтимоий-психологик муносабат улар шахсининг таркиб топишида (ижтимоийлашувида) муҳим роль ўйнайди.

Одатда ҳар бир ёш даврining психологик хусусиятлари тадқиқ этилганда ундаги алоҳида (индивидуал) шахснинг ўз тенгдошлари даврасидаги (микромухитдаги) ўрни ва улар билан ўзаро ҳамда шахслараро муносабатлари алоҳида изланиш предмети сифатида кўриб чиқилади. Худди шу боис, илк ўспиринлик даврining асосий хусусиятларидан яна бири сифатида шуни таъкидлаш жоизки, бу даврга келиб уларда шахслараро муносабатларда ота-она, ўқитувчи, тенгдошлари, норасмий гуруҳ аъзоларига нисбатан қайта ориентация (реориентация) қилиш жараёни тугалланади. Маълумки, ўз тенгдошлари билан муомалага (мулоқотга) киришиш эҳтиёжи инсонда 4-5 ёшидаёқ вужудга келса-да, ушбу эҳтиёж борган сари кучаяди, жадаллашади, кўлами ортади, бунинг натижасида реориентация жараёни намоён бўлади, тобора барқарорлашиб боради.

Материалларнинг психологик таҳлилига қараганда, илк ўспиринлик даврида тенгдошлар ўртасидаги муомала, мулоқот уч хил кўринишдаги функцияни бажаради:

1. Ахборот (информация) канали.
2. Шахслараро муносабатларни шаклланиш жараёни.
3. Эмоционал-ҳиссий алоқа (контакт) ўрнатиш воситаси (ўзаро таъсир ёки интеракция).

1. Ахборот (информация) канали юзасидан шуни айтиб ўтиш лозимки, илк ўспиринлар ўз тенгдошларидан муайян даражада табиат, жамият, фан ва техника тўғрисидаги маълумот (хабар)ларни оладилар. Жинслар (гендерлик)ҳақидаги маълумотларнинг деярли аксарияти тенгдошлар билан бўлган мулоқотда, муомала жараёнида ўзлаштирилади, қолаверса уларга нисбатан шахсий муносабати шаклланади. Шунинг учун тенгдошлари билан муносабатга киришмасликнинг ўзи ижтимоий-психологик воқеликка дахлдор салбий оқибатларга олиб келиши мумкин, бунинг натижасида уларнинг психикасида ривожланишдан орқада қолиш ҳодисаси вужудга келади. Ахборот тақчиллиги шахсни суст ҳаракат қилишга, лоқайдликка олиб боровчи иллатни намоён этади.

2. Шахслараро муносабатни шаклланиш жараёни – илк ўспириннинг ўз тенгдошлари орасида ахлоқий ва нафосатга оид билим, кўникма, маданиятни эгаллайдилар. Жамоада, гуруҳда, жамоатчилик ўртасида ўзини тута билишлик, ўзини ўзи ҳам жисмонан, ҳам ақлан идора қилишлик болалик давридаёқ тенгдошлар даврасида шакллана боради. Мазкур даврда муносабатларнинг меъёри, мезони, паралингвистик, экстралингвистик, просемик, оператив-кинестетик феноменлари билан курулланиш вазияти юзага келади.

3. Эмоционал-ҳиссий алоқа (контакт) ўрнатиш воситаси (интеракция функцияси) – гуруҳнинг тенгҳуқуқли аъзоси (иштирокчиси, ҳамкорлик фаолияти субъекти) эканлигини англаш (тушуниш, ўзини ўзи тан олдириш, ўз “Мен”лигини тасдиқлаш), ундаги ўртоқларча, дўстона (холисона) ўзаро ёрдам илк ўспириннинг мустақил шахс сифатида шаклланишида кўмак берибгина қолмасдан, балки унга эмоционал-ҳиссий кечинмалар, туйғулар, юксак ҳислар (ақлий, ахлоқий, лаззатланиш, эҳтирос, эйфория, кайфият, аффект, стресс, депрессия кабилар) тўғрисида маълумотлар ҳамда улардан ижтимоий турмушда фойдаланиш йўл-йўриқлари билан таништирилади. Буларнинг барчаси мазкур ёшдаги ўғил-қизларни баркамол шахс сифатида шаклланишга пухта, барқарор, мустаҳкам психологик негиз яратади.

Илк ўспиринларнинг тенгдошлари ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, улар иштирок этган жамоаси (гуруҳи) тушунчасини ижтимоий-психологик нуқтаи назаридан изоҳлаб беришга, тавсифлашга ҳаракат қиламиз. Бизнингча (Э.Ғ.), бу тушунча икки хил маъно, моҳият касб этиши, шунинг учун икки тоифага мансуб сифатида талқин қилиниши мумкин.

1. Тор маънодаги, яъни кўлами ихчам бўлган ижтимоий-психологик хусусиятли гуруҳ бирлашмаси (расмий ёки норасмий бўлишидан қатъи назар) кўриниши, шакли сифатида.

2. Кенг маънодаги, яъни кўлами кенг, умуман олганда кенг миқёсдаги таниш ва нотаниш тенгдошларни бирлаштириш тариқасида. Лекин таъбир жоиз бўлганлиги туфайли шуни айтиш керакки, тор маънодаги ижтимоий-психологик гуруҳлар сифатидаги тенгдошлар жамоаси бир томондан турли ёшдаги, касбдаги ёшларни, масалан, спорт командаси аъзоларини ўз ичига қамраб олиши назарда тутилса, иккинчи томондан, улар ижтимоий келиб чиқиша жиҳатдан турли касб-ҳунар эгаларидан ташкил топган бўлиши мумкин, чунончи, касб-ҳунар коллежи, академик лицей ўқувчилари, хизматчилар, ишчилар, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчилар ва бошқалар.

Илк ўспиринлар психикаси тадқиқот қилинар экан, улар кўпинча референт гуруҳларга тааллуқли эканлиги уқтириб ўтилади, яъни уларга ўз таъсирини ўтказа оладиган ҳамда алоҳида ўғил ёки қиз учун муайян қийматга эга бўлган гуруҳ гавдаланади. Психология фанида илк ўспиринлик даври икки хил гуруҳга ажратилади:

1) расмий гуруҳлар, яъни муайян муҳитга дахлдорлиги, яққол вақт ҳамда фазода ҳамкорлик тизимида алоқадорлиги;

2) ихтиёрсиз, ғайритабiiй, спонтан тарзда вужудга келувчи гуруҳлар.

Одатда расмий гуруҳлар катта ёшдаги инсонлар томонидан ташкил топтирилган, шакллантирилган, ҳам ижтимоий, ҳам психологик механизм билан бошқариладиган ҳамда жамият ташкилотлари томонидан назорат қилиб туриладиган одамлар жамланмаси (бирлашмаси)дир. Ижтимоий-психологик нуқтаи назаридан улар ҳам ўз навбатида иккитага бўлинади: а) ўрта мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежи ўқувчилари, “Камолот”

ташкilotлари; б) спорт командалари ва секциялари, маданият уйи ва ўқувчилар саройидаги турли тўғарак аъзолари.

Илк ўспиринларнинг ихтиёрсиз, ғайритабiiй, спонтан гуруҳлари эса мазкур ёш давридаги ўғил-қизларнинг ўзлари томонидан ўртоқчилик, дўстлик, тенгдошлик асосида ташкил топади. Психологик маълумотлар қиёсий таҳлилининг кўрсатишича, ғайритабiiй гуруҳлар ҳам ўз навбатида уч хил хусусиятга, кўринишга, морфологик тузилишга эга бўлиши мумкин:

1) просоциал гуруҳлар – расмий жиҳатдан ҳеч қайси жамоага, гуруҳга қарашли бўлмасалар-да, бироқ ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланувчи, фаолият маҳсулига эга бўлган, жамоа ёки кенгроқ маънода жамият аъзолари билан бир текис қадам ташловчи, руҳан соғлом, замон нафасига ҳамоҳанг ҳиссиётни гавдалантирувчи илк ўспиринлардан ташкил топгандир;

2) асоциал гуруҳлар – уларни муайян муҳитга ижтимоий фойдали меҳнат бирлаштирмайди. Бу гуруҳлар деярли бирор нарса билан умумий тарзда қизиқмайдилар, бошқача сўз билан айтганда, уларда ижтимоий мотивация қарийб латент ҳолатида, бироқ уларнинг аъзолари бўш вақтини бирга ўтказиш учун учрашадилар, холос. Илк ўспиринларнинг бундай гуруҳлари жамиятда, унинг инфратузилмаларида учраб туради. Аксарият ҳолларда улар характеридаги беқарорлик мавжуд бўлганлиги сабабли антисоциал (аксилижтимоий) гуруҳларга айланиб қолиш хавфи бор. Маълумки, бир стакан майдан майхўрликка, қоидабузарликдан жиноятчиликка ўсиб ўтиш ўртасида масофа унчали катта эмас.

3) антисоциал (аксилижтимоий) гуруҳлар – бу илк ўспиринлар жамиятнинг ахлоқий нормаларига (меъёрларига), миллий қадриятларга, маънавий мезонларга, белгиланган қонунларга қарши, зид машғулотлар билан англаган, гоҳо англамаган ҳолда шуғулланадилар. Ўз синфида, курсида ёки тенгдошлари, ўртоқлари ўртасида ўз ўрнини топа олмаган илк ўспиринлар бундай гуруҳни ташкил қилади. Аксарият ҳолларда бундай гуруҳларнинг лидерлари жиноятчилар, рецидивистлар ҳисобланадилар, уларнинг хатти-ҳаракатларини ашаддий эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда бошқарадилар. Бундай гуруҳларнинг аъзолари оддий безориликдан тортиб, то мураккаб жиноятчиликка қадар саъй-ҳаракатларини амалга оширадилар. Бундай гуруҳларга дахлдор илк ўспиринлар вужудга келишини олдини олиш учун оила, маҳалла, мактаб, коллежлар, академик лицейлар, “Камолот” ижтимоий ҳаракати ҳамкорликда улар руҳиятидаги оғишни бартараф этиш учун чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш зарур. Бу йўналишда олиб борилган психологик тадқиқотлар натижасининг кўрсатишича, ўқитувчилар томонидан ақл-идроки, қобилияти, маънавий олами, қизиқиш мотивацияси оқилона баҳоланмаган, тенгдошлари даврасида ҳурмат, эътибор қозона олмаган, оилада шахслараро муносабатларда муайян маромга эриша билмаган илк ўспирин ёшидаги ўғил-қизлар қонунбузарчилик йўлини танлайдилар. Улар учун жиноят, жиноятчилик тенгдошлар, вояга етганлар даврасида ўзини кўрсатиш ва тан олдириш, ўзгалар диққат-эътиборини ўзига жалб этиш воситаси сифатида хизмат қилади. Бундай

тоифага алоқадор илк ўспиринлар ўзлари амалга ошираётган жиноятларидан асосий мақсад нима эканлигини англаб етмайдилар. Улар билан психологик машғулотлар ўтказиш, психотренинглар ташкил этиш, психотерапия воситаларидан фойдаланиш, проектив методларни татбиқ қилиш орқали психологик оғишни камайтириш мумкин. Илк ўспиринларни ўзини ўзи баҳолашга, назорат қилишга ўргатиш, иродасини такомиллаштириш машғулотларини ўтказиш ижобий натижаларни келтиради. Энг самарали воситалардан бири – бу уларда қизиқиш кўламини кенгайтириш, мотивларни мотивацияга ўсиб ўтказиш, ички имкониятларини рўёбга чиқаришга йўналтириш.

Илк ўспиринлик даврида бирор ижтимоий гуруҳда ўз ўрнини топиш унинг учун қанчалик муҳим аҳамият касб этмасин, шунга қарамасдан бу онтогенез босқичида энг ривожланган ҳис бу дўстлик бўлиб ҳисобланади. Илк ўспиринлар ўзларини қанчалик кўрсатишга (намоён этишга, рўёбга чиқаришга) интиломасинлар, кўпинча ўзларини тушуна ва англай оладиганларни жуда қадрлайдилар. Улар ўз дўстларининг олдига ўсмирга ўхшаб умуман бажариб бўлмайдиган, нореал талабларни қўймайдилар, бундай дўстлик нафақат мустаҳкам, барқарор бўлибгина қолмай, балки у чуқур негизга эга бўла боради. Илмий тадқиқотлар натижаларининг таҳлили шуни кўрсатдики, барча илк ўспиринларда дўстликнинг мустаҳкамлиги бир хил эмас экан, чунки бу турли кўриниш ижтимоий-маданий, ақлий-ижодий шарт-шароитлар билан узвий боғлиқдир. Қизлар билан йигитлар ўртасидаги дўстлик туйғусига нисбатан муносабат ҳам турлича маъно-моҳиятга эга экан. Масалан, шаҳарда яшайдиган йигит ва қизларда бу дўстликнинг мустаҳкамлигига ишонч кучлироқдир. Шунга қарамасдан, йигитларга нисбатан бокира қизларда бу муносабат жиддийроқдир. Илк ўспиринлик даврида бу туйғу жуда катта аҳамият касб этади, ҳатто ижтимоийлашувнинг муҳим феномени сифатида гавдаланади. Бир томондан у илк ўспирин учун унинг ички дунёсини очишга хизмат қилса, ўзини ўзи англашга ёрдам берса, иккинчи томондан бу юксак туйғу дўстлик ўзгаларни тушунишга ҳаракат қилишнинг ижтимоий турмуш мактаби вазифасини бажаради. Шунинг учун шахснинг илк ўспиринлик давридаги дўстликка (илк муҳаббатга айланиш эҳтимоли мавжудлиги туфайли) ўқитувчилар жиддий муносабатда бўлишлари айтиш мумкин. Унга ўткинчи майл сифатида тўсқинлик қилмай, балки уни йигит-қизларга авайлашга, қадрлашга, улуғлашга ўргатиш керак, токи у илк ўспиринлар эмоционал-ҳиссий кечинмаларининг регуляторига айлانسин. Илк ўспиринларни дўстлашиш вақтида шахснинг ёшига ҳам эътибор бериш ижтимоий турмушда фойдадан ҳоли эмас, чунки у кишининг руҳий ҳолатига кучли таъсир этади, ҳатто ларзага келтиради (ширин туйғу, мураккаб кечинма, эйфория, руҳий мадад, стресс, депрессия ва бошқалар).

Жаҳон психологларининг тадқиқот натижалари куйидаги маълумотларни тавсифга имкон беради. Уларни умумлаштириш: илк ўспирини йигитлар дўстлашишида: 75-85% тенгдошини, 15-18% катта ёшдагиларни, 1-7% кичик ёшда бўлишини маъқул кўрадилар. Илк ўспирин ёшидаги қизларда эса олинган маълумотлар ўзгача хусусиятга эга. Улар: 50-

60% тенгдошлари билан, 40-50% катта ёшдагилар билан, кичик ёшдагилар билан дўстлашмасликни афзал кўрадилар. Психологларнинг талқинига қараганда, бунинг барчаси улардаги идеал дўстлик ҳақидаги тушунчаларнинг турли-туманлиги билан боғлиқ эканлиги таъкидланади. Бироқ илк ўспиринлик давридаги дўстликнинг энг муҳим хусусиятларидан бири шуки, улар ўз дўстининг ижтимоий ўрнига, психологик хусусиятларига, ҳаётий установакаларига асосланган ҳолда танлаб олмайдилар.

Француз психологи Заззо илк ўспиринлардаги, шу жумладан, ўсмирликда кечадиган дўстликка таъриф берар экан: “Бу давр энг сидқидил ва олижаноб даврдир” деган эди. Келтирилган олим фикрининг асл маъноси шуки, илк ўспиринлар энг пок дўстликка, яъни севгига эга бўлиб, гоҳо ундан норози бўладилар, изтироб чекадилар, чунки бу дўстлик жуда кўп зиддиятлар маконидир. Илк ўспиринлар дўстликка интиломасинлар, бунга бўлган эҳтиёж принципиал жиҳатдан қондирилмай қолавериши ҳам мумкин. Илк ўспиринларнинг дўстлиги тўғрисида бетўхтов, узлуксиз мулоҳаза юритиш мумкин, шунинг учун бу маърузада ёритилмасдан қолиб кетган масалалар юзасидан материалларни мустақил таълим соатларида ўрганиб, ўзлаштириб оласизлар, деб уларга ишонч билдириш мақсадга мувофиқ.

Илк ўспиринларда дунёқараш муаммосининг таҳлили шахс шаклланишининг муҳим бўғими бўлиб ҳисобланади. Дунёқараш – жамики оламга (ўн саккиз минг ва ундан ортиқ) нисбатан шахснинг муносабати борлиқнинг асоси ва принциплари ҳақидаги тасаввурлар тизими, одамнинг турмуш фалсафаси, унинг барча билимларининг йиғиндиси ва натижаси. Дунёқараш билимлар тизимидан ташқари эътиқодлар, қадриятлар, маънавият тизимини ҳам ўз ичига қамраб олади. Улар дунёқарашига хос бўлган изланишлардан бири ўз ҳаётининг (турмушининг) маъносини кидиришдир. Илк ўспирин йигит ва қиз ҳаётининг шундай бир формуласини топишни истайдики, бу формула турмушнинг барча қонунлари, қоидалари, механизмлари, принциплари, ҳолатлари, хусусиятлари, ҳодисалари ва жараёнларини ўз ичига қамраб олишдан иборатдир.

Дунёқараш иккиёқлама тавсифдан ташкил топади ва ўзига хослигини намоён этади. Когнитив – когнитив нуқтаи назардан дунёқараш объектив борлиқни қанчалик тўғри акс эттириш билан тавсифланади. Аксеологик – аксеологик нуқтаи назардан эса –дунёқараш шахс фаолиятини қандай бошқарилиши билан тавсифланади. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, дунёқараш инсон фаолиятини бошқарар экан, у прогрессив ёки реакцион оптимистик ёки неосимистик фаол ижодий ёки суст-кузатувчан бўлиши мумкин. Биз юқорида илк ўспиринларнинг ривожланишидаги энг асосий хусусиятларини кўриб чиқдик, холос.

6.6. Илк ўспиринлар тафаккурининг ўсиши

Илк ўспиринлик ёш даври маъруза типигаги дарслар, лаборатория ишлари ва амалий машғулотлар, реферат, тузиш, конспект ёзиш каби ўқув фаолияти турлари академик лицей ва касб-хунар коллежи ўқувчилари ўзлаштириши зарур бўлган материалларни мустақил тушунишга олиб келади. Мазкур фаолият типларининг кундан-кунга кўпроқ аҳамият касб

этиши натижасида тафаккур борган сари фаол, мустақил, ижодий хислатлар билан бойиб боради. Ўқувчиларнинг ақлий фаолияти ўзининг умумлаштириш ва абстракциялаш жараёнининг янада юқорироқ даражаси ҳамда нарса ва ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабабини тушунтириш анъанасининг ортиб бориши ажралиб туради. Бу баъзи ҳолатларнинг чин ёки чин эмаслигини кўрсатиш билан, чуқур хулоса чиқариш билан, ўрганилаётган нарсани тизимга киритиш билан тавсифланади ва тафаккурнинг танқидийлиги билан бошқа ёш даврдаги ўқувчилардан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатидан тафовутланиб туради. Буларининг барчаси илмий-назарий тафаккурнинг шаклланишига ва теварак-атрофдаги воқелик ҳақидаги умумий қонуниятларни билиш қобилиятининг ўсишига интеллектуал-ижодий, захира ва имкониятининг очилишига, табиат ва жамият тараққиёти қонунларини англаб олишга муҳим шарт-шароитлар яратиб беради. Илк ўспиринлар у ёки бу ҳолатни асосланган, исботлаган даврда уларнинг асосий томонига, муҳим хусусиятларига, бирламчи жиҳатларига синчковлик билан қарай бошлайдилар. Дарсликлардан ўқиган ва ўқитувчи томонидан баён қилинган ахборот ва маълумотларга ишонч ва қаноат ҳосил қилиш учун фаол ҳаракат қиладилар, бироқ ўсмирлар сингари обрў кетидан кўр-кўрона эргашиш ҳолати уларда жуда кам кўзга ташланади. Улар ҳар бир дарсда танишишга тўғри келган материалларнинг чин моҳиятига, инсон учун заруриятлигига, ҳақиқат эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун тўхтовсиз интиладилар. Баъзан таълим жараёнида илк ўспирин томонидан у ёки бу нарсага нисбатан эътироз ёки шубҳа туғилса, ўқитувчи уни ноҳақ равишда қоралайди ва «ишонмовчи» деб айблайди. Тафаккурни оқилона йўллари билан ўстириш учун фавқулодда ҳолатларда ўқувчининг мазкур хусусиятини қораламасдан, балки уни рағбатлантириш тўғрироқ бўлади. Чунки бу хислат ривожланиши натижасида нарса ва ҳодисаларни асослаш, далиллаш, исботлаш, ишонтириш каби ақлий камолотга ёрдам берувчи, билимларни пухта ўзлаштиришга элтувчи ақлий фаолият компонентлари такомиллашади.

Бу ёш даврига келиб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежи ўқувчилари ақлий фаолият техникаси ва методикаси билан етарли даражада қуролланган бўладилар. Аммо мазкур юксалишга қарамасдан, уларда бу соҳада маълум даражада камчиликлар учраб туради. Бир томондан, нарса ва ҳодисаларнинг тўла исботланмай қолиши ҳодисаси кўзга ташланса, иккинчи томондан эса, тафаккурни фаоллаштирувчи турли хусусиятли, махсус ўзига хосликка эга бўлган ўқув фаолияти усулларига етарли даражада эга бўлмаслигидир. Маълумки, фикр юритиш операцияларини фаоллаштирувчи ақлий усуллардан оқилона фойдаланиш кўзлаган мақсадга етишда асосий роль ўйнайди.

Фикрлаш фаолиятида мустақилликнинг йўқлиги ёки камлиги академик лицей ва касб-ҳунар коллежи ўқувчиларининг муҳим камчиликларидан бири ҳисобланади. Уларга бадиий адабиёт обзори тавсифлаб бериб, мазкур асар юзасидан мустақил ҳукм чиқариш топширилган тақдирда қандай хатти-ҳаракатни амалга ошириш мумкин? Биринчидан, асарни бир неча бор ўқиши,

аммо ҳеч қандай ҳулоса чиқармаслиги мумкин. Иккинчидан, ўқитувчи сўзларининг ҳар бирини эслаб қолиб, уларни механик равишда сўзлаб беришга ҳаракат қилиши мумкин. Учинчидан, ўзи шахсан бошқалардан эшитганлари билан ўқитувчи ахборотини ўзаро аралаштириб, синтез қилиб жавоб беришга интилади. Тўртинчидан, ўз шахсий фикрини баён этишга қийинчилик туғилса, у ҳолда асардан парчалар келтиришга уринади ва ҳоказо.

Илк ўспирин ўқувчилар фикр юритишдан эриниб, материалларни ҳеч ўзгаришсиз «тайёр ҳолда» эгаллаб олишга интилиб, ҳатто дарсликларда ва бошқа манбаларда кам учрайдиган, жавобини топиш мумкин бўлмаган тақдирда ҳам ижодий изланишларга ҳаракат қилмайдилар. Лекин таълим мазмуни ва ўқув фаолиятининг хусусияти бу ёшдаги ўқувчиларнинг фикр юритиш операциясига улкан талаб қўйишини улар хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Бу ёшга келиб, улар ўқув материалларини мустақил равишда абстракциялаш ва умумлаштиришга қодир бўладилар. Мана шундай фикр юритиш заминида назарий тафаккур вужудга келади. Ўқишга қизиқиш эса аста-секин аниқ фанларга қизиқишга айлана боради.

Агар ўсмир тафаккури яққол-образли тафаккурдан абстракт (мавҳум) тафаккурга ўсиб ўтиш билан тавсифланган бўлса, катта мактаб ёшидаги ўқувчиларда диалектик-назарий тафаккур қилиш қобилияти ривожлана бошлайди. Бу тафаккур табиат ва жамиятнинг умумий тараққиёт қонунлари билан бевосита алоқадордир. Мазкур қонуниятларнинг вужудга келиши, ўзгариб бориши, ўзига хос хусусиятга эга бўлиши, шунингдек, уларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги сингари мураккаб билимлар илк ўспиринлар ёш хусусиятига мутлақо мос келади.

Академик лицей ва касб-хунар коллежи ўқувчиларида назарий тафаккурнинг шаклланишида дарсдан ва синфдан ташқари ишлар муҳим аҳамиятга эга, жумладан, турли тўғараклар ўқувчи билимини чуқурлаштириб, унинг билим доирасини кенгайтиради. Айниқса, бу борада мустақил билим олиш фаолияти муҳим роль ўйнайди. Агар тўғараклар шахсий ташаббускорликка асосланмай ташкил этилса ва ижодий хусусиятга эга бўлмаса, у ҳолда кўзлаган натижасини бермаслиги мумкин (мустақил ишлар, тестлар, компьютер, интернет).

Физика ўқув предмети сифатида ўқувчиларда абстракт тафаккурни ривожлантирувчи асосий манбадан бири бўлиб хизмат қилади. Айниқса, физика фани бўйича ўтказиладиган олимпиадалар, қизиқарли ижодий баҳслар, қўшимча манбалардан топилган далиллар, кашфиётлар, коинот сирларидан маълумотлар, жаҳон энергетикаси масалалари, лаборатория методи орқали физик қонуниятлар билан яқиндан танишиш имкониятлари илк ўспиринда фикр юритиш фаолиятида силжишни вужудга келтиради. Бу нарсаларнинг барчаси ўқувчиларда билишга қизиқишни тараққий эттиради.

Масалан, кимё фани бўйича ташкил этилган тўғаракда иштирок этиш натижасида ўспиринларда моддаларнинг кимёвий хусусиятлари ва хоссалари ҳамда уларнинг тузилиши ҳақида қўшимча билим оладилар. Кимёнинг sanoat ва қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти тўғрисида кўпгина қўшимча

маълумотлар билан танишишга муваффақ бўладилар. Математика асосан ўқувчиларнинг абстракт тафаккурини ўстиришга қаратилган фан бўлиб, алгебраик, геометрик, тригонометрик шакллар ва уларнинг турли вариантлари билан чуқур ва ҳар томонлама танишиш муҳим аҳамият касб этади. Адабиёт илк ўспиринларда мантикий ва ижодий тафаккурни ўстиришда асосий роль ўйнайдиган фан ҳисобланади. Тўғараклар таъсири остида мустақил фикр юритиш, ақлнинг танқидийлиги, нутқ маданияти тез суръатлар билан тараққий эта бошлайди Бундан ташқари, илк ўспириннинг бадиий санъатга бўлган қобилияти ўсади, бадиий диди, ижодий қобилияти, ижодий фикри ва ҳаёли камолот сари кўтарила боради.

Илк ўспирин ўқувчилар тафаккурининг мустақиллик даражасини вужудга келтиришда ўқитувчининг ўзи улкан роль ўйнайди. Биринчидан, у ўқувчиларни ўрганилаётган қонуният ва хоссаларнинг тўғрилиги ҳақида ишонч ҳосил қилишга, мавзулар юзасидан қаноатланишга, исботлаш ва далиллашга ўргатиб бориши керак. Бундан ташқари, санаб ўтилган жараёнларни амалга ошириш учун энг қулай усул ва методлардан фойдаланиш кераклиги тўғрисида тўла маълумот берилиши мақсадга мувофиқдир. Иккинчидан, ўқитувчи ўқувчиларни нарса ва ҳодисалар ҳақида оригинал ёки ностандарт фикр юритишга, ижодий ёндашишга ўргатиши лозим. Бунинг учун уларни мантикий фикр юритиш усуллари билан таништириш даркор. Учинчидан, қўлланавериш эскириб тарихийликка айланган сўзлардан, терминлардан, иборалардан фойдаланишга, умуман, шаблонизмга йўл қўймаслик, илк ўспиринларни ижодий изланишга етаклашни ҳеч вақт диққат-эътибордан четга чиқармаслик зарур. Тўртинчидан, ўқитувчи илк ўспиринларнинг олдига билимларни амалда татбиқ қилиш вазифасини қўйиши шарт. Бешинчидан, ўқитувчи илк ўспиринларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб, захирадаги ақлий имкониятларнинг ишга солиши мақсадга молик. Олтинчидан, ўқитувчи илк ўспиринлар олдига муаммоли вазиятни вужудга келтириши ва уларни ҳал қилиш босқичлари билан таништириб, ечишга даъват этиши айтиш мумкин. Еттинчидан, илк ўспиринларнинг эмоционал-иродавий хусусиятларини, мустақамлашда йўл-йўриқ кўрсатиши, установка бериши, уларни қийинчиликларни енгиш ва олдини олишга ўргатиш ўқитувчининг касбий бурчидир.

Ўқитувчи зиммасига қўйилган вазифалар ва шартларнинг барчаси педагогик фаолиятга татбиқ қилишга муяссар бўлинса, ҳамиша уларга риоя қилинса, у тақдирда академик лицей ва касб-ҳунар коллежи ўқувчилари тафаккурининг мустақиллигини шакллантириш босқичида юксак амалий вазифалар рўёбга чиққан бўлади. Бундай улкан талаб ва вазифаларни педагог шараф билан бажариш учун ўз фанини мукамал эгаллаш йўлида кўп меҳнат қилиш, сиёсий саводхон бўлиши, психологик билимларни пухта эгаллаши, ўқувчиларнинг психологик хусусиятларини тўла ўзлаштириши, психологик таълим ва тарбия қонуниятлари билан куrollаниши мақсадга мувофиқдир.

Тафаккур бошқа психик жараёнлардан ажралган ҳолда тараққий этиши мумкин эмас. Шу сабабдан тафаккур ривожланиши билан биргаликда илк

ўспиринларнинг ахлоқий-маънавий сифатларида ҳам муҳим ўзгаришлар вужудга келади, унинг нутқ маданияти ўсади. Бу эса ўқувчининг ўз фикрини тўғри ифодалаш малакасини таркиб топтириб, нутқ тузилишини мустаҳкамлайди, уни мураккаблаштиради ва луғат таркибини янада бойитади.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи таълими охирига келиб, ўқувчи мустақил фикрлаш малакасини эгаллаб, мустақил ақлий меҳнат техникасини, унинг методларини ўзлаштирган ҳолда мустақил билим олиш кўникмасини шакллантириши лозим. Бироқ фикр юритиш фаолияти мустақиллигининг ривожланмаганлиги уларнинг ўқув фаолиятида катта камчилик ҳисобланади. Бу камчиликнинг асосий сабаби ўқув топшириқларининг нотўғри қўйилиши, ўқувчилардан мулоҳаза юритишни узлуксиз талаб этмаслик ва мустақил фикрлаш қобилиятига эътибор бермасликдир. Ўқув топшириқларининг нотўғри қўйилиши натижасида ўспиринлар «тайёр мулоҳазалар қули» бўлиб қолаверадилар. Шу сабабли ўқитувчи юқоридаги фикрларни эътиборга олиши мутлақо шарт. Академик лицей ўқувчиларида ва касб-ҳунар коллежи субъектларида у ёки бу ҳилдаги вазиятни тўғри аниқлашга, асослашга ва исботлашга, бутун диққатини қаратишга мойиллик кучли бўлади. Дарс жараёнида дуч келинадиган нарс ва ҳодисаларнинг чин эканлигига ишонч ҳосил қилишга интилиш бу ёшдаги йигит-қизларда ўта кучлидир. Лекин, баъзи ҳолларда ўқитувчиларимиз ўқувчиларнинг ана шу интилишига нотўғри муносабатда бўлиб, уларни ўринсиз танқидчиликда қоралайдилар, улардаги бундай интилишнинг ёш хусусиятидан келиб чиқишини назарга олмайдилар. Шу сабабли ўқувчилардаги танқидийликни фақат қониқтирибгина қолмасдан, балки уни рағбатлантириш керак, чунки бу ёшдаги контингентларга хос хусусиятдир. Бу хусусият уларнинг ақлий фаолияти тараққиёти учун фойдалидир. Ишонч, далиллашга талабчанлик, асослаш ва исботлаш, ўзлаштирилган билимларни англаш, шахсий нуқтаи назарга эга бўлиш каби ҳислатларни эътибордан чиқармаслик зарур. Ўқитувчи фикрлаш, анализ қилиш йўлини шундай тушунтириши керакки, ўқувчи мустақил ва тўғри хулоса чиқара олсин. Бунинг учун ўқитувчида дидактик қобилият мавжуд бўлиши шарт.

Илк ўспиринлар ўзларига хос бўлган танқидийликни, ўзларининг аниқ нуқтаи назарини адабиёт, тарих, жамиятшунослик фанларидан кўра аниқ фанларни ўрганиш пайтида намойиш қилишлари қийинроқ бўлади. Улардаги танқидий тафаккурнинг, қатъий мулоҳаза қилишнинг етарли даражада тараққий этмаганлиги, бадий дид ва умуммаданият ҳиссининг камлиги бадий асар қийматини юзаки баҳолашга олиб келади. Асар тўғрисида чуқур фикр юритмасдан туриб унинг қийматини аниқлашга шошиш мазкур ёшдаги ўқувчиларнинг реал турмуш билан бадий асар ўртасидаги фарқни англай олмаслигидан келиб чиқади.

Илк ўспирин ўқувчи адабиёт фанига ўсмирга қараганда бошқачароқ ёндашади. Бу кўп тармоқли бўлиб, турли хусусиятли масалаларни ҳал этишни назарда тутди. Жумладан, илк ўспиринни ҳаяжонга солган саволларга китобдан жавоб топиш, шахсий дунёқараш позицияси билан

ўзини қониктириш, персонаж идеалини яратиш кабилар. Берилган бу тавсифнома илк ўспирин руҳий оламининг тўла шаклланган ҳолда турмушга кириб келишидир. Баён этилганларга кўра, ўқувчига ўқитувчининг «тайёр» билим бериши, уларни зерикарли ҳолатга тушириб қўяди. Шу сабабдан, бундай кўнгилсиз ҳолни вужудга келтирмаслик мақсадида мустақил фикр юритишга ундовчи йўлни топиш жуда зарур.

Ўқувчиларга маънавий озуқа бера олмайдиган дарслар фанга нисбатан қизиқишини сусайтиради. Ўқувчи, маънавий бойлик орттириш йўллариини излайди. Вужудга келган маънавий талабини қондиришни истади. Кўпинча улар бундай эҳтиёжини қондириш учун мустақил билим олиш йўл ва усуллариини қидиради. Оқибат натижада ижодий изланиш ва эвристик услубларни интуициядан устун эканлигини англаб етадилар.

Одатда таълим жараёнида анъана тусига кириб қолган бир қолипдаги, монотон дарслардан қочиш зарур. Иложи борица ўнғайсиз ҳолатни юзага келтирмаслик мақсадида педагог бутун куч, ва иродасини, маҳоратини ишга солиши мақсадга мувофиқдир. Дарсинг жонли ва қизиқарли ўтиши учун илк ўспиринларни доимий фаоллаштириб бориш яхши натижа беради.

Ушбу ёшдаги ўқувчилар хусусиятларидан яна бири – дарсликда баён қилинган фикр ва қарашлардан фойдаланмай туриб, адабий асарни мустақил тушуниш сари интилишдан иборатдир. Аммо бундай интилиш, изланиш ҳамма вақт ҳам бадиий дид малакаси билан мустаҳкам алоқада бўлавермайди. Бунинг асосий сабаби, уларда эстетик дид савиясининг етарли ривожланмаганлигидир.

Адабиёт фани меҳнатнинг янгилик яратувчи, ўзгартувчи фаолият эканлигини илк ўспиринга тушунтирса, шахсий ҳаёт ва турмуш шароитини таништирса, нозик эзгу-тилак ёки ҳис-туйғуга маълум йўл билан етишга кўмак берса, у ҳолда ўқувчининг бу фанга нисбатан муносабати ижобий томонга ўзгариши мумкин.

Илк ўспирин у ёки бу хилдаги адабий асарни ўқиш, тушуниш орқали мустақил фикр юритиш, мулоҳаза қилишга кундан кун ўрганиб боради. Унинг мустақил нуқтаи назари, қараши, шахсий позицияси шаклланади. Ўз-ўзидан маълумки, бу фазилят илк ўспириннинг шахсий фикри, мустақил ўйлаши ва қарорга келишининг натижаси бўлиб, ўзгаларнинг ташқаридан берган маслаҳати маҳсули эмасдир. Балки бу нарса фикр юритиш фаолиятининг ривожланиб боришидан далолатдир.

Адабий асарни баҳолаш, унга нисбатан шахсий фикрини билдириш, мунозарага киришиш каби хислатларнинг мавжудлиги тафаккур танқидийлигининг ўзгинасидир. Ноўрин танқидийлик эса унинг бадиий диди, нутқ маданияти ва турмуш тажрибасининг камчилигидир.

Психолог В.А.Крутецкий мазкур ёшдаги ўқувчи ақлининг (тафаккурининг) танқидийлигини кўрсатиш мақсадида, Л.А.Шумеева маълумотидан фойдаланиб, қуйидаги далилларни келтиради.

"Мен ҳеч вақт ҳаяжонланмаيمان, аммо сиз чуқур ҳаяжонланиб, тўлқинланиб турибсиз. Ўйлайманки, бундай ҳолатни вужудга келтиришингиз педагог бурчингизни адо этишлик бўлса керак. Мана сиз М. Горький

асарининг тилидан ўта ҳаяжондасиз — менга эса унинг тили мутлақо ёкмайди. М. Горький асарини ўқиганман. Биринчи сатрда шундай ибораларни ишлатади: “Денгиз қаҳ-қаҳа уради?” Бу жумла менинг қалбимни ҳеч қачон ларзага келтирмайди, аксинча, кулгимни қистатади. Мен бу кулаётган денгизни тасаввур қилишга ҳаракат қиламан, анча зўрма-зўракиликдан кейин, бақалок, пучук, юзлари қип-қизил, кичкинагина пирпирок кўзли аллақандай бир аёлни ҳаёлимга келтираман. Унинг юзлари шамолдан қимирлагандай бўлиб туради. Кейинроқ бўлса, Қуёш нур сочиши билан ўзини беҳад бахтиёр ҳисоблайди Денгиз эса, қуёшнинг эркаловчи пурини акс эттириш билан овора. Бу нима дегани?! Буни қандай тушунмоқ керак? Қандай тасаввур қилиш мумкин?! Мен фараз қилаяпман, сап-сарик одам ҳар куни эрталаб бахтиёрона кўзгуга тикилади, кўзгу ҳам ўзича гўё бахтиёр, чунки у бу бахтиёр чехрани ўзида акс эттиргани учун беҳад бахтиёр. Бу нарса ҳеч қачон менинг кулгимни қистатмайди. Қани, бунда кулиш учун юмористик иборалар?! Нега бундай ёзишади?! Бу нима деган гап, ахир?! Наҳотки, оддийроқ ёзишнинг иложи бўлмаса, ҳа?!”

В.А.Крутецкий тавсиясига кўра, юқорида суҳбат қатнашчиси ҳисобланган ўқитувчи, бу ўринда эпитет ва метафораларни ўқувчига тушунтириб, унда адабиётга нисбатан нозик дидни пайдо қилишга ва уни ўстиришга ҳаракат қилиши керак эди. Аммо педагог билан ўқувчи ўртасида бундай самимий суҳбат бўлиб ўтмаган. Шуниси, ачинарлики, ўқувчининг шу мазкур асарга нисбатан ўз фикрини озми, кўпми ўзгартирганлиги диққат марказидан четлашган. Натижада асарнинг моҳиятини ўқувчи тушуниб етдими ёки тушуна одмадими — бу ҳақда ўқитувчи ҳеч қандай маълумот олишга муяссар бўлмаган. Бу ўринда тарбиячи педагогик одобга риоя қилмаганлиги туфайли кўпол хатога йўл қўйган. Бизнингча, у индивидуал суҳбат уюштириш натижасида илк ўспиринга адабий жанрлар тўғрисида, эпитет ва метафоралар ҳақида чуқур ва ҳар томонлама маълумот бериб ўтганда иш қилинган бўлар эди.

Педагог ўқувчининг айтган сўзлари ва фикрларини далиллар асосида аста-секин инкор даражасига олиб бориб (аммо қатъий рад қилишдан сақланиш керак), асариинг асл мазмунини тушунтириши ва ҳаётда унинг қандай аҳамият касб этишини ёритишга ҳаракат қилмоғи зарур. Ўқитувчи унга шундай таъсир этиши керакки, унинг бу асар тўғрисидаги фикри ўзгаришига олиб келсин. Бироқ, ўқитувчи ўқувчининг асар муаллифига ва унинг асарига муносабати ўзгарган ёки ўзгармаганлигини аниқлашни мутлақо ёдидан чиқармаслиги шарт. Мазкур жараён бир-икки суҳбат ёки баҳс натижасида амалга ошадиган фаолият эмас. Чунки илк ўспириннинг ўзи мустақил равишда асарни тушуниб етиши унга нисбатан ўзининг муносабатини ўзгартириш қийин. Бу кўпгина омилларга боғлиқ мураккаб ҳол бўлиб, шахс шаклланишига кўпёқлама ёндашишни тақозо этадилар.

Айрим ўқувчиларда асардаги аллегорияларни, эпитет ва метафораларни нотўғри тасаввур этиш ҳоллари учрайди. Улар шоир ва ёзувчиларни ҳаётда асло бундай воқеликнинг содир бўлмаслигида айблаб, бу нарса тўқима деб даъво қилиб, қаттиқ “қойишгача” бориб етадилар. Лекин бу

бадий асар таркибий қисмлари қаҳрамонларнинг ички дунёсини бўрттириб кўрсатиш воситаси эканлигини ҳали тўла англаб етмайдилар. Шу сабабдан “фалон нарса бундай бўлмайди, ақл бовар қилмайди” дея ишончсизлик кайфиятини изҳор этадилар.

Илк ўспиринлар бадий пейзаж тўғрисида ҳам шоир ва адиблар билан мунозарага киришадилар. Чунки ўхшатиш ва таққослаш каби бадий бўёқлар негадир уларга ёқмас эмиш. Асардаги жуда нафис дид, кучли ҳиссиёт билан берилган воқеликни идрок қилиш, тасаввур этиш, ҳаёлга келтириш, фикран мулоҳаза юритиш ҳолатларини уларда таажжуб ҳисларини вужудга келтиради. Шунинг учун ушбу ёшдаги ўқувчиларда адиб билан “келишмовчилик” намоён бўлади. Акс этирилган воқеалар жуда рангсиз ёритилгандай туюлади. Улар “ўз позицияси”нинг барбод бўлишига анчагача қаршилиқ кўрсатишади. Шунинг учун ўқитувчининг асосий вазифаси ўқувчиларнинг тафаккурини танқидий сифат жиҳатдан алмаштириб, уларни воқеликка одилона танқидий нуқтаи назардан қарашга ўргатишдан иборатдир.

Илк ўспирин ёшидаги ўқувчилар асар қаҳрамонларига ҳам турлича баҳо берадилар. Бу нарса уларнинг индивидуал хусусиятларидан, шахсий қарашларидан келиб чиқади. Шу сабабли қайсидир образ ўспиринга бутунлай ёқмайди, унинг баъзи бир хусусиятларинигина қўллаб-қувватлайди, холос. Бу хусусий ҳолни далиллаш мақсадида мисолга мурожаат қиламиз. “Гулнорнинг инсоний хислатларининг ҳаммасини жуда ёқтираман, аммо иродасизлик қилиб Мирзақаримбойга турмушга чиқишини эса сира кечира олмайман. Агар чиндам Йўлчини севганида эди, у бу ишни қилмаган бўларди. Ота-онага ҳурмат ва муҳаббат, албатта, бўлиши керак, лекин соф севги ҳамма нарсадан улуғ ва мўътабар бўлиши лозим. Муҳаббат катта «М» ҳарфи билан ёзилмоғи шарт. Унга ҳеч кимнинг, ҳатто маликанинг ҳам бевафолик қилишга ҳаққи йўқ, чунки у оламда муқаддасдир... Шу муқаддас туйғуни оёқ ости қилиш — Гулнорда учрайди...”, — дейди ўспирин қиз Робия. Бунга ўхшаш мисолларни юқори синф ўқувчилари билан олиб борган тажрибалардан қўллаб келтириш мумкин.

Шахсий тажрибаларимиз ва ўрта махсус таълим тажрибасидан шу нарсалар маълум бўлдики, ўқувчилар муайян образни, яхлит асарни ёки автор фаолиятини баҳолаш жараёнида ҳамма вақт ҳам ўз шахсий фикрини, қарашини ва шахсий муносабатини худди шундайлигича қўллай бермас эканлар. Биз бундай омилларга уларнинг иншо ва баёнларини текшираётган маҳалда дуч келдик. Ёзма ишлар ва жонли мушоҳадани таққослаган пайтимизда, ёзма ифода билан шахсий мулоҳазалар ўртасида катта тафовут бўлганлигининг гувоҳи бўлдик. Ўйлаймизки, ўқитувчилар ҳам кундалик амалий фаолиятида бунга ўхшаш ҳодисаларни учратган бўлсалар ажаб эмас. Экспериментимизда иштирок этган илк ўспирин ўқувчилар билан “Нега ўз шахсий фикрингизни иншода ифода этмадингиз?”, “Муаллиф ёки асарга нисбатан асли муносабатингиз шундай эдими?”, “Эркин мавзуда ёзилган ишда нега ўз мулоҳазангизни тўлиқ ифодаламадингиз?”, “Агар сиз асар қаҳрамони ўрнида бўлганингизда нима қилар эдингиз?”, “Мушкул вазиятни

қандай ҳал этиш керак?”, “Мутлақ ҳақиқатни билишга қандай интиласиз, улар нега сизни тинчлантормайди?”, “Нима учун сиз ҳар бир нарсани (воқелик ёки қонуниятни) ўз ақлингиз тарозиси билан яна бир марта тортгингиз келади?” каби савол-жавоб викторинасини ўтказдик. Бундан ташқари, ўқувчиларнинг ёзма ишлари билан яқиндан танишиб чиқдик. Биз учун энг зарур бўлган саволга кўпгина илк ўспиринлар бир-бирига жуда яқин, аналогик жавоблар бердилар. Жумладан, ўз шахсий фикрларини ифода этмаганликларини улар қуйидагича исботлайдилар: “... агар мен ўз фикрим ва муносабатимни ўз билганимча ёзганимда эди, у ҳолда сизнинг қўймоқчи бўлган баҳойингиз, ҳозирги қўйилган баҳодан бир-икки балл паст бўлар эди, мен шундай бўлишидан кўрқдим. Чунки менинг шахсий фикримга қарши эканлигингизни биламан-ку!” деб жавоб қайтардилар.

Келтирган мисолдан шу нарса маълум бўлдики, мазкур мулоҳазалар муаллифлари бўлмиш баъзи ўқувчиларда тафаккурнинг танқидийлиги етарли даражада тараққий этмаганлигидан далолат бериб турибди. Юқоридаги парчадан шундай хулосага келиш мумкинки, бу ёшдаги ўспиринларда ўз фикрида қатъий туришнинг иродавий сифати, шаклланиб бўлган мустаҳкам “позиция”си ҳанузгача мавжуд эмасдир. Бундан шу нарса очиқ-ойдин кўриниб турибдики, катта ёшдаги ўқувчи ақлининг танқидийлигида либералчиликка йўл қўйиш кучлидир. Ўқувчилардаги иккиланиш ҳолатлари, бизнингча, икки хил сабаб билан изоҳланиши мумкин: бу сабаблардан бири воқелик моҳиятини тўғри тушуниб етмаслик бўлса, иккинчиси “ўз позициясида” бўш келмаслик ёки нарса ва ҳодисаларни англаб туриб “ўжарлик” қилишдан иборатдир.

Демак, адабиёт дарслиги ва унинг мажмуасини ўқитиш, қўшимча бадиий манбалардан унумли фойдаланиш ўқувчиларда ақлнинг танқидийлигини камол топтиришда жуда муҳим роль ўйнар экан. Адабиётнинг турмуш қонуниятини, ҳаёт мазмунини, кишилар ўртасидаги муносабатларни тушунтиришдан ташқари, илк ўспиринларда эстетик туйғуни вужудга келтиришда ҳам аҳамияти каттадир.

Ҳозирги куннинг энг долзарб муаммоларидан бири ўқувчиларда тафаккурнинг танқидийлигини дарс жараёнида ва дарсдан ташқари вақтларда кенг жамоатчиликка суянган ҳолда ўстиришдан иборатдир. Ўқитувчи бутун диққат-эътиборини ўқувчиларнинг нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги ўз фикрини ўзгартирган ёки ўзгартирмаганлиги бирор нарсани тушуниб олишга муяссар бўлган ёки бўлмаганлиги, агар тушуниб олган бўл-са, фақат дарсликка асосланибгина беришни англаганлиги, ўз фикрини фақат “ўзида” (“дилда”) қолдириш шарт эканлигини ҳис этганлиги ёки ҳис этмаганлиги каби ҳолатларга қаратиши лозим. У ўқувчиларда иккиюзламачиликнинг шаклланишига йўл қўймаслиги керак. Чунки ўқувчилар кўпинча воқелик ҳақида бир нарсани гапириб, ҳақиқатда эса иккинчи бир нарса тўғрисида фикр юритадилар. Бунда уларнинг юқоридаги иншо тўғрисидаги мулоҳазаларини эслатиб ўтишнинг ўзи кифоя қилади. Агар ўқитувчи шу нарсаларга бепарво қараса, у ҳолда унинг тутган йўли мутлақо тўғри бўлиб чиқмайди. Педагог ўқувчиларда шахсий фикр ва мустақил қарашнинг

вужудга келишидан сира хавотирга келмаслиги, кўркмаслиги шарт. У ўқувчиларда шахсий фикрнинг мутлақо бўлмаслигидан, мустақил мулоҳазалардан узоқлигидан, тайёр жумлаларни тўтиқуш-дай такрорлаб, ёд қилиб юришидан чўчисин.

Ақлнинг танқидийлигини шакллантиришда педагог ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларига, ақлий тараққиётига, мавжуд билим фондига, мулоҳаза юритиш доирасининг кенглигига, мазмундорлигига, чуқурлигига, ташаббускорлигига, адабиёт ва бошқа фанларга қизиқишига, нутқ маданиятига, сўз бойлигига, шахсий нуқтаи назарига, билишга қизиқишига, ўқув фаолияти усуллари қанчалик эгаллаганлик даражасига, билимларни ўзлаштириб олишга кўмаклашувчи кўникма ва малакаларнинг мавжудлигига ҳамда уларни асослаш, исботлаш, ишонч ҳосил қилиш каби ижодий тафаккур сифатларига диққат-эътибор қилиши лозим.

Тафаккур танқидийлигининг ривожланиши илк ўспирин ўқувчиларни моддий дунёни мустақил ўрганишга, барча ўқув материалларини пухта ўзлаштиришга, дарс жараёнида ташаббускорлик ва фаолликни оширишга етаклайди. Бундан ташқари, воқеликни исботлаш, асослаш кўникмаларининг пайдо бўлишига имкон яратади, объект тўғрисида ҳукм ва хулосани тасдиқлаш ёки инкор қилиш қобилиятини тараққий эттиради.

Шундай қилиб, таълим жараёнида турли фанларнинг ўқитилиши туфайли, кенг кўламдаги билим системасининг ўзлаштирилиши орқали ўқувчиларда тафаккур жараёнининг активлиги, мустақиллиги, мазмундорлиги, маҳсулдорлиги каби сифатлари ривожланади ва унинг ижодий, назарий шакллари янада ўсади. Бу ёшдаги ўқувчиларда нарса ва ҳодисаларни абстракциялаш ва умумлаштириш юқори босқичга кўтарилади. Улар теварак-атрофдаги воқелик тўғрисида ҳақиқий ҳукмлар, омилларга асосланган хулосалар чиқариш билан бошқа ёшдаги ўқувчилардан кескин фарқ қилади. Ўқитиш жараёнида уларда назарий, ижодий, маҳсулдор, визуал, сўз-мантиқ тафаккур таркиб топади Шу сабабли, воқеликнинг ички боғланишлари, муносабатлари, жамият тараққиёт қонунларини билиш ва англаб олиш уқуви юқори тараққиёт поғонасига кўтарилади. Мустақил фикр юритиш методикаси ва техникаси вужудга келади, билим олиш кўникмаси пайдо бўлади. Буларнинг барчаси илк ўспиринларда тафаккурнинг ўсиши учун ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитлар яратади.

ЕТТИНЧИ БОБ

ЎСПИРИНЛИК ДАВРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги энг долзарб муаммолардан бири олий ўқув юртларидаги таълим-тарбия ишлари самарадорлигини кескин оширишдан иборатдир. Чунки республикамизнинг ривож, равнақи ва истиқболи кўпроқ олий мактаб тайёрлаётган мутахассисларнинг маҳоратига боғлиқдир. Шунинг учун ўқитишнинг янги илғор, фаол усуллари қўллаш, оқилона воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Олий ўқув юртларидаги таълим-тарбия жараёнларини самарали амалга ошириш учун талабалар билан ўқитувчилар ўртасида узлуксиз таъсир ўтказиш ҳукм суриши лозим.

Ўқитувчи билан талабанинг ҳамкорликдаги фаолияти негизида ўқув-тарбия ишларини тўғри йўлга қўйиш муаммоси ётади. Бу муаммо олий мактаб психологиясида жуда кам тадқиқ қилингани сабабли худди ана шу муаммо юзасидан кенгроқ мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқдир.

7.1. Талабаларнинг психологик хусусиятлари

Тадқиқотларда талабалар деганда моддий ва маънавий ишлаб чиқаришда ижтимоий ҳаётга ва мутахассисликка оид ролларни муайян қоида ва махсус дастур асосида бажаришга тайёрланаётган ижтимоий гуруҳ тушунилади.

Олий ўқув юртидаги таълимнинг ўзига хос хусусиятлари талабаларнинг бошқа ижтимоий гуруҳлар билан (улар хоҳ расмий, хоҳ норасмий бўлишидан қатъи назар) мулоқотга киришиш учун муҳим имконият яратади. Талабалик даврининг асосий хусусиятларидан бири ижтимоий етукликнинг жадал суръат билан рўёбга чиқишидир. Маълумки, ижтимоий етуклик (камолот) шахсдан зарур ақлий қобилиятни ҳамда ижтимоий турмушда бажариладиган турли ролларни эгаллашга (оила қуришга), фарзандларни тарбиялашга, фойдали меҳнатда қатнашишга (масъул вазифада ишлашга) тайёрланишни талаб қилади. Мазкур жараённинг бош мезонлари ва кўрсаткичлари ўрта маълумотлилиқ, жамоатчилиқ топшириғи, меҳнатда фаоллиқ кўрсатиш, қонунлар олдида жавобгарлик, мутахассис бўлиш имконияти, унга интилиш туйғуси, иродавий зўр бериш, ёш оталиқ ва оналик бурчи, жамоат арбоби вазифасини ўташ, ижтимоий гуруҳга раҳбарлик қилиш, спорт билан шуғулланиш, бўш вақтни ташкил эта олиш, тўғарақда қатнашиш ва ҳоказолардан иборатдир.

Талабалик даври ўспиринлиқнинг иккинчи босқичидан иборат бўлиб, 17–22 (25) ёшни ўз ичига олади ва ўзининг қатор бетакрор хусусиятлари ва қарама-қаршиликлари билан характерланади. Шу боисдан ўспиринлиқ даври шахснинг ижтимоий ҳамда касбий мавқеини англашидан бошланади. Мазкур паллада ўспирин ўзига хос руҳий инқироз ёки тангликни бошидан кечиради, жумладан, катталарнинг ҳар хил кўринишдаги (унга ёқиш ёки ёқмаслигидан қатъи назар) ролларини тез суръатлар билан бажариб кўришга интилади, турмуш тарзининг янги жиҳатларига кўника бошлайди. Катта одамларнинг турмуш тарзига ўтиш жараёни шахснинг камол топиш хусусиятларига боғлиқ ички қарама-қаршиликларни келтириб чиқаради.

Педагогик психология фанидан маълумки, академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчиларни ҳар (биологик, физиологик, педагогик, психологик) жиҳатдан олий мактаб таълимига тайёрлайди ва уларда умумлаштириш, мавҳумлаштириш, системалаштириш каби қобилиятларда кўринадиган фазилатлар намоён бўлади. Шу билан бирга ўспиринда ақлий, ахлоқий, эстетик ва ғоявий-сиёсий жиҳатдан муайян даражада ўсиш рўй беради. Шунга қарамай, улар олдида олий ўқув юртида мутахассисликни эгаллашга боғлиқ янги вазифалар пайдо бўлади. Ҳозирги фан-техниканинг

ривожии бир томондан ахборотларни, маълумотларни кўпайтирса, иккинчи томондан талабаларда мутахассисликка оид билимларга барқарор қизиқишнинг йўқолишига олиб келади, чунки қатъийлик, ижодий изланиш, иродавий зўр бериш ўрнини лоқайдлик, фаолиятсизлик эгаллайди. Бошқача айтганда, улар “тайёр ахборотларнинг кули” га айланадилар. Чунки компьютер, интернет, дисплей, ЭҲМ, калькуляторлар инсон ақлий меҳнатини енгиллаштиради, уларни ақлий зўр беришдан халос қилади. Ана шулар сабабли олий ўқув юрти таълими олдидаги муҳим вазифа талабаларга дастурдаги билимлар мажмуасини беришдир.

Талабаларга мустақил билим олиш, ўз фаолиятини ўзи ташкил қилиш, ўзини ўзи бошқариш, янги ғояларни ишлаб чиқиш ва ҳоказоларни ўргатишдир. Бу вазифаларни амалга оширишнинг асосий омили – монологик маърузадан диалогик (талаба ва ўқитувчининг мулоқотига асосланган) маърузага ўтишдир.

Психологлардан Б.Г.Ананьев, Н.В.Кузьмина, Н.Ф.Тализина, В.Я.Ляудис, И.С.Кон, В.Т.Лисовский, А. А.Бодалев, А.В.Петровский, М.Г.Давлетшин, И.И.Ильясов, А.В.Дмитриева, З.Ф.Есарева, А.А.Вербицкий, В.А.Токарева, Э.Ғ.Ғозиев ва бошқаларнинг тадқиқотларига кўра, олий ўқув юртларида таълим олиш талабалар учун жуда оғир кечади, чунки бу даврда шахснинг мураккаб фазилатлари, хислатлари, сифатлари такомиллашиш босқичида бўлади. Мазкур ёш давридаги ижтимоий-психологик ўсишнинг хусусиятларидан бири ўқиш фаолиятининг онгли мотивлари кучайишидир. Талабаларда ахлоқий жараёнларнинг ўсиши суст амалга ошса-да, лекин хулқнинг энг муҳим сифатлари – мустақиллик, ташаббускорлик, топқирлик, фаросатлилиқ ва ҳоказолар такомиллашиб боради. Шунингдек, уларда ижтимоий ҳолатларга, воқеликка, ахлоқий қоидаларга қизиқиш, уларни англашга интилиш тобора кучаяди.

Психологларимизнинг тадқиқотлари шахс турмуш тажрибасини эгаллашида унда ўзлигини англаш вужудга келишини, жумладан, шахсий ҳаётининг мазмунини англаши, аниқ турмуш режаларини тузиши, келажак ҳаёт йўлини белгилаши ва ҳоказолар амалга ошишини кўрсатади. Талаба аста-секин микрогуруҳнинг нотаниш шароитларига кўникиб боради, ўзининг ҳақ-ҳуқуқлари ва мажбуриятларини била бошлайди, шахслараро муносабатнинг янгича кўринишини ўрнатади, турмушдаги ижтимоий ролларни амалда шахсан синаб кўришга интилади. Улардаги романтик ҳис-туйғулар воқеликка муайян ёндашишга бирмунча ҳалақит беради. Чунки улар турмушдаги ютуқлар ва муваффақиятсизлиқнинг ижтимоий-психологик илдизлари нимадан иборат эканлиги тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлмайдилар.

Ёш физиологияси ва онтогенез психологияси фанларида тўпланган материаллар таҳлилидан кўринадики, талаба 17-19 ёшда ҳам ўз хулқи ва билиш фаолиятини онгли бошқариш имкониятига эга бўлмайди ва шунга кўра хулқ мотивларининг асосланмагани, узоқни кўролмаслик, эҳтиётсизлик каби ҳолатлар рўй беради. В.Т.Лисовскийнинг фикрича, 19-20 ёшларда айрим салбий хатти-ҳаракатлар кўзга ташланади. Мазкур ёшда хоҳиш ва

интилишнинг ривожланиши ирода ва характердан анча илгарилаб кетади. Бунда одамнинг ҳаётий тажрибаси алоҳида роль ўйнайди, чунки талаба шу тажриба етишмаслиги натижасида назария билан амалиётни, фантазия билан реалликни, романтика билан экзотикани, ҳақиқат билан иллюзияни, орзу билан хоҳишни, оптимизм билан қатъийликни аралаштириб юборади.

Талабалик йилларида ёшларнинг ҳаёти ва фаолиятида ўзини ўзи камолотга етказиш жараёни муҳим роль ўйнайди, лекин ўзини бошқаришнинг таркибий қисмлари (ўзини ўзи таҳлил қилиш, назорат этиш, баҳолаш, текшириш ва бошқалар) ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Идеал (юксак, барқарор, баркамол) “мен” ни реал (аниқ, воқе) “Мен” билан таққослаш орқали ўзини ўзи бошқаришнинг таркибий қисмлари амалий ифодага эга бўлади. Талабанинг нуқтаи назарича, идеал “Мен” ҳам муайян мезон асосида етарли даражада текшириб кўрилмаган, шунинг учун улар гоҳо тасодифий, ғайритабiiй ҳис этилиши муқаррар, бинобарин, реал “Мен” ҳам шахснинг ҳақиқий баҳосидан анча йироқдир. Талаба шахсининг такомиллашувида бундай объектив қарама-қаршиликлар ўз шахсиятига нисбатан ички ишончсизликни, ўқишга нисбатан эса салбий муносабатни вужудга келтиради. Жумладан, ўқув йили бошида талабада кўтаринки кайфият, олий ўқув юртига кирганидан завқ-шавқ туйғуси кузатилса, таълимнинг шарт-шароити, мазмуни, моҳияти, кун тартиби, муайян қонун ва қоидалари билан яқиндан танишиш натижасида унинг руҳиятида кескин тушқунлик рўй беради. Юқорида айтилган ички ва ташқи воситалар, омиллар таъсири оқибатида унинг руҳий дунёсида умидсизлик, руҳий парокандалик кайфияти, яъни истиқболга ишончсизлик, иккиланиш, ҳадиксираш каби салбий ҳис-туйғулар намоён бўлади. Бизнингча, олий мактабда тарбия (ижтимоий тарбия) ишларини режалаштиришда, таълим жараёнида талабага ўзига хос муносабатда бўлиш мазкур даврнинг муҳим шартларидан биридир.

Юқорида айтилганлардан қатъи назар, йигит ва қизларни олий ўқув юртига қабул қилиш уларда ўз-қучлари, қобилиятлари, ақл-заковатлари, ички имкониятлари ва иродаларига қатъий ишонч туғдиради, ана шу ишонч ўз навбатида тўлақонли ҳаёт ва фаолиятни уюштиришга умид ҳис-туйғусини вужудга келтиради.

Ўспиринликнинг иккинчи даври хулққа, воқеликка баҳо беришда имкониятидан ташқари талаб кўйиш ва қатъиятлилиқ хусусияти билан фарқланади. Шунинг учун талабалар ҳар доим принципиал бўла олмайдилар. Баъзан қатъиятлилиқ катталарга салбий муносабатга ҳам айланади. Талабаларнинг ўқитувчи тавсияларини инкор қилиши кўпинча турли хусусиятли низоларни келтириб чиқаради.

Б.Г.Ананьев раҳбарлигида ўтказилган илмий-тадқиқот ишларидан маълум бўлишича, талабалар камол топишининг жинсий ва нейродинамик хусусиятлари уларнинг ақлий имкониятларини тўла ишга солиш ва сермахсул ўқув фаолиятини ташкил қилиш учун муҳим имконият, шарт-шароит яратади.

Ю.А.Самариннинг таъкидлашича, ёшларнинг камол топишида ҳар хил ижтимоий-психологик хусусиятли ўзига хос қарама-қаршиликлар, ички

зиддиятлар мавжуд бўлади. Уларнинг моддий жиҳатдан ота-онага, олий ўқув юрти маъмуриятига боғлиқлиги иқтисодий зиддиятни келтириб чиқаради. Бу ҳол талабаларнинг хоҳишлари билан мавжуд имкониятнинг номутаносиблиги туфайли юзага келади.

Одатда талабалар II ва III курсларда олий ўқув юрти ва мутахассисликни тўғри танлагани ҳақида яна жиддий ўйлайдилар.

Мазкур ёш даврида ўзини бошқаришнинг таркибий қисмлари, ижодий тафаккур, муайян ҳаётий тажриба, ўзлаштирилган билимларни тартибга солиш асосида ҳис-туйғулар, қарашлар, ахлоқий қадриятлар, ўзлигини англаш ва барқарор эътиқод шаклланади. Талаба ҳукм на хулоса чиқаргач, ўз хатти-ҳаракатида қатъий туриб уларни ҳимоя қилади, у ҳаётнинг турли соҳалари бўйича ҳар хил даражадаги кўникма ва малакаларга, назарий билимлар, ижтимоий-психологик тушунчаларни амалий фаолиятга татбиқ этиш имкониятига эга бўлади.

Б.Г.Ананьев раҳбарлигидаги тадқиқотчилар жамоасининг фикрича, 18–20 ёш палласида физиологик имкониятлар юксак даражада ривожланади. Организмнинг ташқи таъсирга жавоби, қон босимининг оптимал даражаси ортади, қон кислород билан тўйинади ва ҳоказо. Инсонда ўқувлиликнинг қулай имконияти вужудга келади. Ўқув – инсоннинг ахборотларни қабул қилиш, эслаб қолиш ва хотирада сақлаш қобилиятини билдиради. Кейинчалик инсонда психик функцияларнинг динамикаси, ўқувлилик имкониятлари сира пасаймайди. Одамнинг етуклик даври қуйидаги қонуниятлар билан фарқланади: 1) турли функцияларнинг ривожланиши бир текис ва бир вақтда амалга ошмайди (бир босқичда хотира, бошқа бир босқичда эса тафаккур), жадал суръат билан ўсади; 2) ёшга қараб турли функциялар ўзаро боғлиқ, мувофиқлашган хусусият касб эта бошлайди; 3) етук инсон ақлининг функционал ўсиш даражаси ёш эволюциясининг ҳар хил босқичида етарли даражада юқори бўлади; 4) мазкур функциялар динамикасида ҳеч қандай кескин пасайиш бўлмайди; 5) етуклик даврида ўқувлилик камаймайди.

7.2. Талабалар ўқув фаолиятининг хусусиятлари

Талабалар ўқув фаолияти муваффақиятининг муҳим шарти олий ўқув юртидаги таълим жараёнининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, дискомфорт туйғусини бартараф қилиш, микромуҳитда юз берадиган зиддиятларнинг олдини олишдан иборатдир.

Одатда қуйи курслардаги талабалар ўқув фаолиятини мумкин қадар тўлароқ тасаввур этишга ҳаракат қиладилар, лекин уни бошқариш тўғрисида етарли маълумотга эга бўлмайдилар. Кўпинча улар ўқув фаолиятини бошқариш деганда, ўқув материаллари ўзлаштирилишини режалаштириш, назорат қилиш, баҳолаш кабиларни тушунадилар. Талабалар варақа саволларига берган жавоблардан маълум бўлишича, уларда ўқув фаолияти тизимини тасаввур этишдан ташқари, уни бошқаришнинг айрим имкониятлари юзасидан муайян билимлар ҳам бўлади. Тажрибада иштирок этган 730 нафар синалувчиларнинг 15 фоизи шахсий фаолиятни бошқариш деганда ўзлаштирилаётган ўқув материаларини кўп марта такрорлаш

жараёнини тушунадилар, унинг бош мақсади матннинг моҳиятини аниқ англашдан иборат деб биладилар. Масалан, “Материалларни ўзлаштириш учун уларни ўқийман, такрорлайман, лекин ҳеч қачон уни ўзлаштириш мақсадида оқилона йўл, усул ёки воситаларни қидириб ўтирмайман...” Талабанинг бу мулоҳазаси ана шу тоифадаги барча тенгдошларига ҳам хосдир.

Айрим талабалар ўз жавобларида бирор хусусиятга эга бўлган материалларни ўзлаштиришнинг усуллари ҳам ёзганлар. Қуйи курс жавобларидан бири: “Мен аввал ўқув материални қисмларга ажратаман, сўнг улар ўртасида мантиқий уйғунликни вужудга келтираман, муҳим ва бирламчи аломатларни топишга ҳаракат қиламан. Мазкур материални олдингиси билан солиштираман, ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлайман”. Худди шунга ўхшаш жавоблар талабаларнинг тўртдан бир қисмидан олинди. Уларнинг 85 фоизи ўқув фаолиятини бошқаришнинг айрим таркибий қисмларини ифодалай олганлар. Аммо кўпчилиги ўқув фаолиятини бошқаришнинг умумлашган усуллари таърифлаш, англаш, фаолиятнинг ҳаракатларини қандай тартибда амалга оширишни тасаввур қилишдан анча йироқдирлар. Шунга қарамай, талабаларда таққослаш, режа тузиш, маъруза ва бирламчи манбаларни конспектлаштириш бўйича маълум тушунчалар мавжуд. Бироқ бу борада ҳам айрим нуқсонлар учраб туради. Чунончи, талабалар режалаштириш, конспектлаштириш, таълимий усуллардан фойдаланишга қўйиладиган умумий талабларни аниқ кўрсатишда қийналадилар, муаммо доирасидан четлашадилар ва ҳоказо.

Мана шу қийинчиликларни моҳияти ва шаклига кўра уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Билишдаги қийинчиликлар: ўрта мактаб ва олий ўқув юртидаги ўқув материалларининг мазмун ва кўлами жиҳатдан кескин фарқланиши; олий ўқув юртида ўқитишнинг турли шакл ва усуллари (маърузалар, семинар машғулоти, коллоквиум, синов, баҳс, амалий машғулоти, махсус практикум, махсус семинар, махсус курс ва ҳоказолар) мавжудлиги ўқув матни, маъруза ва семинар материалларининг мураккаблиги, муаммолиги, илмийлиги, талабаларда мустақил билим олиш малакалари етишмаслиги; уларнинг мураккаб олий таълимга тўла тайёр эмаслиги.

2. Ижтимоий-психологик қийинчиликлар: атроф-муҳит ва ҳаёт шароитининг ўзгариши; ҳаёт ва фаолиятнинг барча жабҳаларида мустақилликка ўтилиши: иродавий зўр бериш, қобилият, ақлий имкониятлар бўйича қатъиятсизлик: масалан, сессияларда, ўқишдан ҳайдалишдан чўчиш, кўрқиш, хавфсирашнинг пайдо бўлиши.

3. Касбий қийинчиликлар: олий ўқув юрти мутахассислигини танлашдан иккиланиш; олий мактаб шарт-шароитларига мослашиш жараёнини нотўғри тасаввур қилиш; таълим олиш усуллари ва воситаларини кўникма, малака ва одатларини эгаллашда орқада қолиш, турли хусусиятга эга бўлган мутахассислик – ихтисослик амалиётидан унумли фойдалана олмаслик; назарий билимлар билан амалиётнинг ажралиб қолгани;

талабаларнинг профессиограммадан хабарсизлиги ёки профессиограмма талабларига жавоб берадиган касбий фазилатларга эга эмаслиги.

Мана шу қийинчиликларнинг барчаси олий мактаб муҳитига мослашиш билан боғлиқдир. Тажрибадан маълумки, олий мактаб муҳитига мослашишда талабаларнинг ўзига хос типологик ва ёш хусусиятлари, ақлий имкониятлари, ақл-заковати, ахлоқий фазилатлари, этник аломатлари маълум даражада роль уйнайди.

7.3. Таълимдаги қийинчиликларни бартараф қилиш

Қийинчиликнинг асосий сабаблари талабалар ўқув фаолиятининг тўғри усуллари билмаслиги, ақлий меҳнатда куч ва имкониятларни бир текис тақсимлай олмаслигидан иборат бўлиб, булар ақлий зўриқишнинг негизи ҳисобланади. Талабаларда вужудга келган ақлий зўриқиш тасодифий психологик ҳодиса эмас, унинг замирида шахсий ўқув фаолиятини оқилona бошқариш уқувининг заифлиги ётади.

Шунга кўра, олий ўқув юрти талабалари кўпинча ўқув материалларини ўзлаштиришда бу фаолиятни тасодифий бошқаришга ҳаракат қиладилар. Бунда муайян материаллар мантиқий ҳаракат билан эслаб қолинса, қолганлари мутлақо диққатдан узоқлаштирилади. Натижада улар маърузанинг бир қисмини тинглайдилар, унинг моҳиятини базўр англайдилар, уни конспектлаштиришга улгурмайдилар. Ўқув йили мобайнида ана шу ҳолнинг давом этиши қишки ва ёзги сессияларини талаба учун қаттиқ синовга айлантиради. Шунга кўра, олий ўқув юртининг асосий вазифаларидан бири талабани ўқув материалларининг асосий манбалари билан ишлашга ўргатишдан, унинг мустақил билиш фаолиятини ташкил қилишдан, уни ўзини бошқариш усуллари билан таништиришдан иборатдир. Маълумки, олий мактабда мустақиллик ва мустақил ўқув фаолиятини уюштириш талаб қилинади.

Олий маълумот олиш талабанинг мақсадга мувофиқ, мунтазам, режали, изчил ўқув фаолиятини таълимнинг барча босқичларида амалга оширишини тақозо этади.

Олий мактаб психологияси фанида талабаларнинг ўқув фаолияти аудитория ва аудиториядан ташқари қисмларга ажратилади. Шу билан бирга талабалар олдига ўқув фаолиятининг таркибий қисмлари билан боғлиқ муайян қоидаларга риоя қилиб ҳал этиладиган масалалар кўрилади: 1) қандай йўл билан аудиторияда тўғри ўқиш ва ўқитиш мумкин? 2) қай йўсинда аудиториядан ташқари вақтларда мустақил фаолиятнинг умумлашган усулларидан фойдаланса бўлади? 3) маърузада талабанинг ақлий фаолияти учун оптимал шарт-шароитлар қандай яратилади? 4) амалий ва семинар машғулотларига тайёрлик даражасини қандай аниқлаш ва ифодалаш мумкин? 5) талабанинг аттестация ва синовларга тайёргарлик савиясини аниқлаш имконияти борми ва ҳоказо. Мазкур фанда маърузанинг муҳим бешта тури қонуний равишда тавсифланган. Улар ахборот берувчи, йўналтирувчи, рағбатлантирувчи, методик, ривожлантирувчи ва тарбияловчи маърузалар деб аталади. Ана шу маърузаларнинг сифатини баҳолашда куйидагилар ҳисобга олинади:

1. Маърузанинг мазмуни (ғоявий-сиёсий йўналиши, илмийлиги, оммабоплиги, назария билан амалиётнинг бирлиги, эмпирик материаллар кўлами, баён қилиш шакли ва бошқалар).

2. Талабани ўйлашга, бош қотиришга етакловчи материалларнинг муаммоли баён қилиниши (унинг даражалари, жабҳалари, жиҳатлари, даврийлиги кабилар).

3. Маърузанинг асослилиги (яққол далиллар билан мустаҳкамланувчи назарий қоидаларнинг ҳаққонийлиги, лўндалиги).

4. Маърузанинг мутахассислар касбий тайёргарлиги даражасига боғлиқлиги (қай даражада, қай шаклда, қай йўсинда).

5. Маърузанинг тизими (режалилиги, тартиблилиги, йиғинчоқлиги, умумлашганлиги).

6. Маъруза ўқиш усули (кўрсатмалилик, жонли нутқ, ҳис-туйғуга бойлиги, материал баённинг суръати, ўринли тўхталиш, мантикий урғу).

7. Ўқитувчининг талабага муносабати (эътиборлилиги, талабчанлиги, самимийлиги, меҳрибонлиги, одоблилиги).

8. Аудитория билан алоқа қилиш (бевосита, жонли, яккама-якка, гуруҳий, жамоавий, узлуксиз, аҳён-аҳёнда).

9. Талабаларнинг маърузадаги давомати (академик гуруҳнинг тўла қатнашуви, бир оз камчилиги, умуман камчилиги).

10. Маърузани конспектлаштириш (кўпчилик томонидан, ярмиси, айримлари).

11. Лекторлик фаолиятини бошқариш (эркин, ишонч билан, тезисга асосланиб баён қилиш, маъруза конспектидан узоқлашмай баён қилиш).

12. Мақсадга эришиш (ишлаб чиқилган йўллар, синалган воситалар, эгалланган усуллар, шахсий нуқтаи назарни баён қилиш, талабанинг мустақил ҳолда ишлаши учун имконият яратиш ва бошқалар).

Маълумки, олий мактабдаги ўқув-тарбия жараёнида маъруза билан семинар машғулоти каби муҳим аҳамият касб этади. Семинар машғулоти асосан талабаларда тафаккурнинг танқидийлиги, маҳсулдорлиги каби ақлнинг зарур таркибий қисмлари шаклланишига қаратилган бўлади. Семинар машғулотида ўқитувчи ўрганилаётган муаммо юзасидан талабаларнинг билимларини текшириши, уларда тафаккурнинг мустақиллигини, маҳсулдорлиги, теранлигини ошириши, атроф-муҳитга муносабатни шакллантириши, уларга илмий назариялар, концепциялар бўйича шахсий фикрларини билдиришни ўргатиши керак.

Семинар машғулоти талабанинг ўз ўқув фаолиятини бошқаришида муҳим роль ўйнайди. Масалан, таълимнинг турли шаклларида (мустақил ишлар, тўғарак машғулоти, илмий-тадқиқот, маъруза ва баҳсларда олинган билимлар яққоллашади, тартибга тушади, янада чуқурлашади, мустақил билим олиш малакалари ўсади, ақлий меҳнат усуллари ўзлашади, оғзаки ва ёзма нутқ такомиллашади).

Олий мактабда кўпинча семинар машғулотининг икки туридан фойдаланилади: а) семинар режасига кирган масалалардан ҳар бирини алоҳида кенг муҳокама қилиш; б) ҳар бир талабанинг ўрганилаётган мавзу

юзасидан маърузасини тинглаш. Бизнингча, семинарнинг иккинчи тури кенг кўламда ахборотлар алмашиши имкониятига эга. Чунки унда долзарб муаммолар, қонуниятлар, хусусиятлар бўйича мулоҳаза юритилади ва тегишли қарорга келинади.

Тажрибаларда талабаларнинг семинар машғулотидаги фаолияти куйидаги мезонлар асосида баҳоланади:

1. Семинар машғулотида чиқишнинг муайян мақсадга йўналагани (масаланинг қўйилиши, бўлғуси мутахассисликда назарий билимларни амалий билимларга боғлаш).

2. Талаба маърузасининг режаси: оқилона режалаштириш, масалани бирламчи ва иккиламчи аломатларига ажратиш, библиографияни тўғри тузиш (нодир, янги ва касбга оид манбалар танлангани).

3. Талабанинг хулки: ўринли баҳслашуви, тўғри жавоби, материални чуқур таҳлил қилиши, далилни қайта баён этиши, ўз нуктаи назари мавжудлиги, ихчам ва лўнда таҳлил; маърузанинг зерикарлилиги, бўшлиги.

4. Ўзаро алоқа: талабанинг курсдошларига танқидий, самимий, эътирозли муносабати; семинар қатнашчилари билан тез мулоқотга киришиш имконияти.

5. Талабанинг машғулотни ишонч билан, мутахассисларча яқунлаши, тенгдошлари билимини бойитиши ёки аксинча; семинарда барча ҳолатлар ва муносабатларни ёзиб бориши, унга ўз қарашларини билдира олиши.

Маъруза ва семинар машғулотлари самарадорлигини ошириш учун куйидаги психологик ҳолатларга эътибор бериш лозим:

1. Матн ва бирламчи манбалар бўйича муҳим ва номуҳим белги ҳамда аломатларни ажратиш ёки мавҳумлаштириш.

2. Ўзлаштирилаётган ўқув материалларини ўз вақтида таҳлил қилиб бориш ва умумлаштириш.

3. Талаба ўқув материални идрок қилиши учун ақлий фаолиятининг барча жабҳалари бўйича йўл-йўриқлар бериш.

4. Ўқитувчи нутқидан ҳаёлан илгарилаб кетиб, унинг яқунловчи фикрини олдиндан фаҳмлай билиш ва бошқалар.

Шундай қилиб, маъруза ва семинар машғулотларининг самарадорлигини ошириш билан олий мактабдаги таълим ва тарбия жараёнида камол топтирувчи ҳамда тарбияловчи принципларни амалга ошириш, талабаларга ўзини ўзи бошқаришни ўргатиш мумкин. Ҳозирги даврда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида назарий ва амалий билимларнинг нисбатан 40:60 кўринишига эга.

7.4. Талаба шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятларини текшириш

Ҳозир психологияда талаба шахсини ўрганишнинг қатор усуллари ишлаб чиқилган. Куйида ана шуларнинг айримларига тўхталамиз.

Психология фанида кенг қўлланадиган усуллардан биттаси куйидагичадир.

Ҳурматли талабалар! Сизни илмий тадқиқот фаолиятида эксперт сифатида иштирок этишингизни сўраймиз, бу ишнинг асосий мақсади талабалар шахсининг объектив ижтимоий-психологик хусусиятларини аниқлашдан иборатдир.

1. Бунинг учун талаба шахсининг беш гуруҳдан иборат қуйидаги фазилат, сифат ва хислатларига ўз аҳамияти бўйича тегишли тартиб номерлари қуйишингизни сураймиз:

Шахсининг ғоявий-сиёсий сифатлари.

Касбий-ихтисослик фазилатлари.

Ахлоқий-этик хислатлари.

Тарбиявий-педагогик сифатлари.

Ташкилий ишчанлик фазилатлари.

2. Ҳар бир гуруҳга (1-3-жадвалларга) киритилган сифатларни муҳим эмас деб ҳисобласангиз, ўчириб ташланг ва ўрнига ёқтирганингизни қўшиб қўйинг.

3. Ҳар бир гуруҳдаги фазилатларни аҳамиятига қараб, беш балли шкала билан баҳоланг:

“5” – талаба шахси учун мутлақо зарур.

“4” – талаба шахсида бўлиши шарт.

“3” – мазкур сифатнинг бўлиши маъқул.

“2” – бу сифат зарур эмас.

“1” – бунга эътибор бермаса ҳам бўлади.

1-жадвал. Шахсининг ғоявий-сиёсий сифатлари

№		балл
1.	Принципиаллик	
2.	Сиёсий саводхонлик	
3.	Ғоявий эътиқод	
4.	Жамоат ишларида фаол қатнашиш	
5.	Ўз ижтимоий бурчини англаш	
6.	Тарбия муаммоси муҳимлигини тушуниш	
7.	Ижтимоий-сиёсий фикрлаш қўникмаси	
8.	Ташкилотчилик қобилияти	

2-жадвал. Касбий-ихтисослик сифатлари

№		балл
1.	Илмий иш билан шуғулланиш	
2.	Касбий етуклик	
3.	Ўқишдаги ижодий фаоллик	
4.	Мустақиллик	
5.	Билимдонлик	
6.	Ақлнинг танқидийлиги	
7.	Ахборотларни йиғиш ва таҳлил қилиш	
8.	Ўз фикрини ифода қилиш	
9.	Илмий-тадқиқот ўтказиш қўникмаси	
10.	Сўз-мантиқ луғат бойлиги	

3- жадвал. Ахлоқий – этник хислатлари

		балл
1.	Ўзига талабчанлик	
2.	Ўзгаларни ҳурматлаш	
3.	Камтарлик	
4.	Ўзига ишонч	
5.	Иболилик	
6.	Ҳалоллик	
7.	Адолатпарварлик	
8.	Самимийлик	
9.	Беғаразлик	
10.	Ички маданиятлилики	
11.	Ҳамдардлик	
12.	Виждонлилики	
13.	Жамоатчилики меҳнатини ортиқча баҳоламаслики	
14.	Юмор ҳисси	
15.	Дилкашлики	
16.	Ўзини камол топтиришга интилиш	
17.	Гуманитар билимларга чанқоқлики	
18.	Замонавийлики	
19.	Ўзини тутиш	
20.	Ўзини назорат қилиш	
21.	Ўз манфаатини ҳамма нарсадан юқори қўймаслики	
22.	Ахлоқ қоидаларига риоя қилиш	

Навбатдаги методика талабаларнинг ўз мутахассислигига ва қатнашиши мажбурий практикага муносабатини аниқлаш учун хизмат қилади:

Фамилияси, исми, отасининг исми:

Факультети:

Курси:

I. Мазкур мутахассисликни танлашингизга нима сабаб бўлди?
(Тегишли жавобнинг тартиб рақамини айлана ичига олинг):

- 1) ҳар қандай фан билан шуғулланиш имконияти:
- 2) мутахассислик бўйича ўз қобилиятимга ишончим:
- 3) ўқитувчининг тавсияси:
- 4) оиламиз анъанаси:
- 5) ўқитувчи меҳнатининг ижтимоий нуфузи:
- 6) шу мутахассислик бўйича илмий тадқиқот ишлари:
- 7) шундан бошқа иложим йўқ эди:
- 8) яна нималар сабаб бўлганини ўзингиз ёзинг.

II. Агар университетга қайтадан кириш мумкин бўлса, Сиз яна шу мутахассисликни танлайсизми?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

III. Мутахассислик бўйича факультетдаги умумий тайёргарлик жараёни Сизни қониқтирадими?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

IV. Ўқитувчилик касби ва унинг истиқболи Сизга ёқадими?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

V. Агар университетга қайтадан ўқишга кириш мумкин бўлса, яна шу факультетни танлайсизми?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

VI. Илмий фаолият нимаси билан:

ўзига тортади

1. Фанда ўз фикрини айтиш имконияти.
2. Ижод қилиш.
3. Диссертация ёклаш имконияти.
4. Моддий таъминланиш.
5. Жамоада меҳнат қилиш имконияти.
6. Ўзини ўзи камол топтириш.
7. Олий ўқув юртида ўқитувчи бўлиб ишлаш истаги.

ўзига тортмайди

1. Фанда бирор нарса яратишнинг қийинлиги.
2. Умумий фаолиятсиз илмий фаолият бўлмаслиги.
3. Диссертация ёклаш зарурлиги.
4. Узоқ муддат моддий таъминланмаслик.
5. Илм билан ўралашиб қолиш.
6. Жамоада меҳнат қилиш зарурлиги.
6. Олий ўқув юртида ишлаш мажбурийлиги.

VII. Сизни педагогик фаолиятнинг нимаси:

ўзига тортади:

1. Педагогик фаолиятнинг ижтимоий нуфузи.
2. Болалар ва ёшлар билан ишлаш.
3. Севимли фан билан шуғулланиш имконияти.
4. Ижод қилиш имконияти.
5. Яхши иш ҳақи.
6. Қисқа иш куни.
7. Ўзини ўзи такомиллаштириш имконияти.
8. Ишнинг ўз қобилиятимга мослиги.
9. Ишнинг характеримга мослиги.
10. Педагогик фаолият яна нимаси билан ўзига тортади?

ўзига тортмайди:

1. Педагогик фаолиятнинг аҳамияти етарлича баҳоланмаслиги.
2. Болалар ва ёшлар билан ишлаш зарурлиги.
3. Ёқадиган фан бўйича баркамолликка имкон йўқлиги.
4. Ижодга имкон йўқлиги.
5. Маошнинг ёмонлиги.
6. Иш кунининг узунлиги.
7. Ўзлигини такомиллаштириш имконининг йўқлиги.
8. Ишнинг қобилиятимга мос эмаслиги.
9. Ишнинг характеримга мос эмаслиги.
10. Педагогик фаолиятнинг яна нимаси билан ўзига тортмайди.

VIII. Сиз олдинда турган педагогик амалиётга қандай муносабатдасиз?

- 1) уни ўртача қизиқиш билан кутаяпман;
- 2) менингча, амалиёт фойдали бўлади;
- 3) мен ундан чўчимайман;
- 4) у мени ўзим ёқтирган фандан чалғитади;
- 5) педагогик амалиётдан ҳеч қандай натижа кутаётганим йўқ.

IX. Агар дарс бериш зарурати туғилса, Сиз унга тайёرمىсиз?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

X. Сиз амалиётга фан бўйича тайёрман деб ҳисоблайсизми?

- 1) мутахассислик фани бўйича:

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

- 2) ўқитиш методикаси бўйича-чи?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

- 3) психологияга-чи?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

- 4) педагогикага-чи?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

XI. Мутахассислик фанини ўқитишнинг қандай ижобий ва салбий жиҳатларини биласиз?

Ижобий:

1. Илмийлик, муаммолилик, билимнинг чуқурлиги.
2. Ҳозирги замон масалалари билан алоқаси борлиги.
3. Илмий тадқиқот усуллари мавжудлиги.
4. Маърузалар жонли, қизиқарли ўтиши.
5. Таълимда кўрсатмалилик ва техник воситалар қўлланиши.

XII. Психология ўқитишнинг жиҳатларини биласиз?

Ижобий:

1. Ахборотларнинг янгилиги:
2. Баён қилишнинг жозибалилиги.
3. Баён қилишнинг ҳиссиётга бойлиги.
4. Ҳозирги замон муаммоларидан фойдаланиш.
5. Таълимда кўрсатмалилик ва техник воситаларни қўллаш.
6. Муаммоли баён қилиш.
7. Масала ечиш тафаккурни ўстириши.

Салбий:

1. Илмийлик, муаммолилик, чуқурлик етишмаслиги.
2. Ҳозирги замон масалаларига алоқаси йўқлиги.
3. Илмий тадқиқот усуллари йўқлиги.
4. Маърузаларнинг зерикарлилиги ва сустлиги.
5. Таълимда кўрсатмалилик ва техник воситалар қўлланмаслиги.

Салбий:

1. Ахборотда янгиликлар камлиги.
2. Баён қилишнинг қовушмаслиги.
3. Баён қилишнинг сустлиги, қуруқлиги.
4. Замонавий билимлар камлиги.
5. Баён қилишда кўрсатмалилик ва техник воситалардан фойдаланмаслик.
6. Юзаки баён қилиш фикрлашга мажбур этмайди.
7. Масала ечилмаса, тафаккур ривожланмайди.

XIII. Педагогика ўқитишнинг қандай ижобий ва салбий жиҳатларини биласиз?

Ижобий:

1. Маърузалардан таълим ва тарбия тўғрисида билим оламан.
2. Худди шу фан қизиқтиради.
3. Маърузалардан бир талай янгиликлар эшитаман.
4. Маъруза жонли, қизиқарли, жўшқин ўқилади.
5. Маърузалар ҳаёт ва турли муаммолар билан боғланади.
6. Семинар ўтказиш мени қизиқтиради.
7. Яна нималар дейишингиз мумкин?

Салбий:

1. Маърузалардан ҳеч қандай билим олмайман.
2. Бу фан ҳеч қизиқтирмайди.
3. Унда янгилик кам бўлади.
4. Маъруза куруқ, бир қолипда ўтказилади.
5. Ҳаёт билан алоҳиси жуда кам.
6. Семинар ўтказиш мени қониқтирмайди.
7. Яна нималар дейишингиз мумкин?

XIV. Машғулотдан ташқари вақтларда ижодий фаолиятнинг қайси турлари билан шуғулланасиз?

- 1) музика ансамблида қатнашаман
- 2) театр жамоасида иштирок этаман
- 3) бадиий сўз устаси студиясида шуғулланаман
- 4) рақс тўғарагида
- 5) кўғирчоқ театрида
- 6) талабалар илмий жамиятида
- 7) спорт секциясида
- 8) фаолиятнинг бошқа (қандай) турлари билан шуғулланаман.

XV. Ўқитувчиликда ижодий фаолиятда қатнашишингиз ёрдам берадими?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

XVI. Мактабда қандай жамоат ишларини бажаргансиз?

- 1) синф бошлиғи
- 2) таҳрир хайъати аъзоси
- 3) етакчи
- 4) ўзлаштирмайдиган ўқувчиларга ёрдамчи
- 5) спорт секциясининг бошлиғи
- 6) ўқув кенгашининг аъзоси
- 7) яна қандай ишларни бажаргансиз.

XVII. Университетда қандай жамоат ишларини бажараяпсиз?

- 1) ёшлар уюшмаси кенгашининг аъзоси
- 2) талабалар касаба уюшмасининг бюроси аъзоси
- 3) гуруҳ бошлиғи
- 4) таҳрир хайъатининг аъзоси
- 5) гуруҳда етакчилик
- 6) талабалар уюшмасининг аъзоси
- 7) тўғарак қатнашчиси

8) жамоатчи тренер

9) яна қандай жамоат ишларини бажаришингизни қўшиб қўйинг.

Юқоридаги топшириқни бажаришнинг сифати, маъноси ва тўлиқлигини (экспериментчи) баҳолайди. Барча саволларга тўлиқ маъноли жавоб берган талабаларга юқори балл берилади.

Психология фанида шахснинг характери, темпераментини, бошқаларга муносабатини улар билан мулоқот кўламини ва жамоадаги ролини ўргатишнинг кўплаб усуллари мавжуд бўлиб, улар тўғрисида кейинроқ тўла маълумот берамиз. Бизнингча, уларни амалиётга татбиқ қилиш ҳам олий мактабдаги таълим ва тарбияни янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

7.5. Ўқитувчи ва талабанинг ҳамкорлиги – таълим самарадорлигининг муҳим омили

Олий мактабда ҳамкорликдаги фаолиятнинг шаклланиши, унинг ижтимоий-психологик жиҳатини ташкил қилиш, ҳар қандай фаолиятни, шу жумладан, ўқув фаолиятини ташкил қилувчи таркибий қисмларни ўрганиш сўнгги ўн йилларда амалга оширила бошланди.

Б.Ф.Ломов фаолиятни таҳлил этишнинг умумий психологияда қабул қилинган схемасини кўриб чиқиб, бу фаолиятни бажарувчи шахснинг бошқа шахслар билан ҳамкорлиги бошқача қурилиши зарурлигини таъкидлаб ўтади. Якка шахс фаолиятининг психологик таҳлили фаолият субъектининг бошқа одамлар билан алоқасини мавҳумлаштиради. Лекин бу мавҳумлаштириш ниҳоятда муҳимлигидан қатъи назар, ўрганилаётган ҳодисаларни бир томонлама ёритиш имконини беради.

Ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолиятига доир тадқиқотларда, асосий эътибор ўзаро муносабатнинг ривожланишини ўрганишга қаратилган, ўқитишни гуруҳли ташкил қилиш жараёни баён қилинган.

А.В.Петровский жамоадаги шахслараро муносабатлар фаолиятдан келиб чиқишини ўрганиб, таълим жараёнида ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорлигини ташкил қилиш фақат уларнинг мулоқотга эҳтиёжини қондириш воситаси эмас, балки ўқув материални ўзлаштиришнинг ҳам воситаси эканлигини таъкидлаган эди.

Бу муаммога бошқачароқ ёндашган А.А.Бодалев ўқитувчи билан ўқувчининг муносабати уларнинг самарали, ҳамкорлигини вужудга келтириш учун қулайлик яратиши зарур деб ҳисоблайди. Бунинг учун ўқитувчилар ўқувчиларнинг шахс сифатидаги хусусиятларини, мақсад ва эҳтиёжларини ҳисобга олишлари шартдир.

Юқоридаги фикрларга қарамай, ўзлаштиришнинг турли босқичларида ўқитувчи билан ўқувчиларнинг турли ҳамкорлиги қандай уюштирилиши масаласи ҳал бўлган эмас. Бинобарин, ўқитувчида ўқув фаолиятини ҳамкорлик асосида ташкил қилиш кўникмалари йўқлиги қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолиятни психологик жиҳатдан ўрганишни В.Я.Ляудис бошчилигидаги психологлар гуруҳи амалга оширди. Унинг асосий мақсади янги психик фазилатларнинг шаклланишида ўқитувчи билан талаба ҳамкорлигининг ролини ифодалаш эди. Ушбу назарияга биноан, ўқув фаолиятининг шаклланиши фан асосларини ўзлаштиришнинг негизи эмас, балки шахснинг ижтимоий-маданий қадриятларини эгаллаш жараёнидир. Мазкур назария асосида ўқув вазиятини талаба шахсининг ривожланишидаги “яқин камолот зонаси”нигина эмас, балки “перцептив ривожланиш зонаси”ни ҳам яратадиган йўсинда, лойиҳалаш мумкин.

В.Я.Ляудис ўқув вазияти таркибидаги 4та ўзгарувчан ҳолатни кўрсатади: а) ташкилий ўқув жараёнининг мазмуни (унинг хусусияти ўқувчи ўзлаштирадиган фаолият дастурли, эгалланадиган билиш фаолиятининг турлари; б) таълим мазмуни ва ўқув фаолияти усуллари ўзлаштириш: бир босқичдан бошқасига ўтиш тартиби, в) талаба билан ўқитувчининг ўзаро таъсири ва ҳамкорлик тизими; г) таълимдаги ўзгарувчан омилларнинг ўзаро алоқаси такомиллашуви.

Ўзаро ҳамкорликнинг муҳим омили ва талабаларнинг ўзаро муносабати хусусиятини белгиловчи асос ўқитувчи билан талаба ҳамкорлигининг шакллари дир. Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти (ўқитувчи ва талаба муносабатларининг ва биргаликдаги хатти-ҳаракатларининг алоҳида туридирки, у ўзлаштириш объектини, билиш фаолиятининг барча қисмларини қайта қуришни таъминлайди.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолиятининг мақсади ўзлаштириладиган фаолият ва биргаликдаги ҳаракатлар, муносабат ва мулоқотнинг бошқариш механизмини яратишдир. Ҳамкорликдаги фаолиятнинг маҳсули талабалар мустақил ҳолда илгари сурган янги ғоялар ва ўзлаштирилаётган фаолиятнинг моҳиятига боғлиқ мақсадлар ва шерикликда шахс позициясини бошқариш истакларининг юзага келишидир. Ҳамкорликдаги фаолият усули деганда, ўқитувчи билан талабанинг биргаликдаги хатти-ҳаракатларининг тизимини тушуниш керак. Бундай хатти-ҳаракатлар ўқитувчининг талабага кўрсатадиган ёрдамидан бошланади, талабаларнинг фаоллиги аста-секин ўса бориб, бутунлай уларнинг ўзи бошқарадиган амалий ва ақлий ҳаракатига айланади, ўқитувчи билан талаба ўртасидаги муносабат эса шериклик позицияси хусусиятига эга бўлади.

Психология фанида ҳамкорликнинг еттита шакли мавжуд, улар қуйидагилардан иборатдир: 1) фаолиятга кириш, 2) мустақил ҳаракатлар (ўқитувчи билан талаба ҳамкорликда бажарадилар); 3) ўқитувчи ҳаракатни бошлаб беради ва унга талабани жалб этади; 4) тақлид ҳаракатлари (ўқитувчидан ибрат олган талаба ана шу намуна асосида ҳаракат қилади); 5) мадад ҳаракатлари (ўқитувчи талабага оралиқ мақсадни ва унга эришиш усуллари танлашда ёрдам беради ҳамда охирги натижани назорат қилади); 6) ўзини ўзи бошқариш ҳаракатлари (ўқитувчи умумий мақсадни кўрсатишда ва охирги натижани баҳолашда иштирок этади); 7) ўзини ўзи қўзғатувчи ҳаракатлар; 8) ўзини уюштирувчи ҳаракатлар.

Ҳамкорликдаги фаолият усуллари биргаликдаги хатти-ҳаракатлар шаклида намоён бўлиб, унга мулоқот давлари сингари мазкур фаолиятнинг оддий бирликлари деб қараш мумкин. Биргаликдаги ҳаракат даври куйидагича алмашинувни ўз ичига олади: ўқитувчи ҳаракат бошлайди, талаба уни давом эттиради ёки тугаллайди.

Олий мактабларда ҳамкорликдаги фаолиятнинг хусусиятларини ўрганиш ва тажрибаларда синаб кўришнинг асосий мақсади талабаларнинг билимларни ўзлаштиришдаги қийинчиликларининг сабабларини ва манбаларини тадқиқ этиш ҳамда таълим жараёнида ёки ҳамкорликдаги фаолиятда билимларни ўзлаштириш самарадорлигини оширишнинг асосий омилларини аниқлашдан иборатдир.

7.6. Талабалар ҳаёти ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар

Жаҳон психологиясида хулқ-атвор, муомала ва фаолият муваффақиятини таъминловчи омилларнинг энг муҳими тариқасида инсоннинг ҳиссий ҳаёти ётиши аксарият назариётчи психологлар томонидан таъкидлаб ўтилади. Бу талқиннинг ҳаққонийлигига ҳеч қандай эътирозлар бўлиши мумкин эмас, чунки, мазкур омил экспериментал психологиянинг мустақил соҳа сифатида вужудга келишидан эътиборан устувор, далил тақозо қилмайдиган атрибут сингари тадқиқот предмети моҳиятига сингиб кетган. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, талаба муомаласининг, хулқ-атворининг кечиши, фаолиятининг муваффақиятли, сермахсул якунланиши кўп жиҳатдан шахснинг ҳиссий ҳолатларига (ҳиссий тон, кайфият, стресс, аффект ва ҳоказо), изоҳланиши мураккаб бўлган руҳий кечинмаларга, юксак ҳис-туйғуларга боғлиқ.

Ўйин, меҳнат, ўқув, муомала ва бошқа фаолият турларининг муваффақиятли кечиши, шахслараро муносабатларда хулқ-атворнинг намоён бўлиши ижобий психологик ҳолат сифатида баҳоланса, эмоция ва ҳиссиётнинг барқарор, мақсадга йўналган тарзда ҳукм суриш эҳтимоли эътироф этилади. Ҳис-туйғуларнинг мустаҳкамлиги, барқарорлиги, мукамаллиги сифатларининг мавжудлиги уларнинг динамик стереотиплар типига айланганлигидан далолат беради. Фаолият ва хулқни шахс томонидан онгли равишда бошқариш услуби шаклланганлигини билдиради. Табиатнинг таркибий қисмлари ва жамиятнинг аъзолари билан турли шаклдаги, ҳар хил хусусиятли муносабатга киришиши, улар билан муомала қилиш маромларини даврий (муваққат тарзда) ўзгаришни вужудга келтиради. Ана шу ўзгариш туфайли муваффақиятсизлик, омад ва омадсизлик, оптимизм (келажакка ишонч) ва пессимизм (умидсизлик), романтика ва реалия, симпатия ва антипатия, прогресс ва регресс, жўшқинлик ва тушкунлик, фаоллик ва сустлик каби биринчиси ижобий (позитив) иккинчиси эса салбий (негатив) руҳий ҳодиса келиб чиқади. Фаолият ва хулқнинг амалиётда бир текис кечишини таъминловчи ҳиссий ҳолат барқарорлигининг бузилиши унга қиёс қилинган муваффақиятнинг бирламчи омили тўғрисидаги илмий маълумотларни шубҳа остига қолдиради.

Бинобарин, жамики нарсанинг бошланғич асоси, манбаи ҳиссиёт деган гояни, унинг қийматини умумий фонда бирмунча қадрсизлантиради, лекин иккинчи даражали омилга айлантириб юбормайди. Омилларнинг бирламчи ва иккиламчи, устувор ва етакчи, умумий ва хусусий, объектив ва субъектив, муҳим ва номуҳим мезонлар, аломатлар, ўлчамлар ёрдами билан баҳоланиши ушбу психологик масала моҳиятини оқилона талқин қилиш заруриятини вужудга келтиради. Ҳолбуки шундай экан, уларнинг моҳиятини, келтириб чиқарувчи сабабларини, ҳаракатлантирувчи кучларни муайян далилларга асосланиб таҳлил қилиш муаммоси майдонга келади.

Талаба фаолияти ва ҳулкининг муайян қонуниятларга асосланган ҳолда амалга ошиши ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитларга боғлиқ. Табиий омилларни келтириб чиқарувчи объектив (ташқи) шарт-шароитлар, яъни микро ва макро муҳит, моддий борлиқ, ёрдамчи воситаларнинг мавжудлиги, уларнинг юксак талабларга жавоб бера олиш имконияти, ташқи қўзғатувчиларнинг безарарлиги, вақт ва фазовий ўлчовларнинг мувофиқлиги, мутаносиблиги кабилардан таркиб топади.

Хулқ ва фаолиятнинг намоён бўлиши учун табиий шарт-шароитлар тизими яхлит ҳолда иштирок этиши, уларнинг муваффақиятини таъминловчи омиллар мажмуаси тариқасида хизмат қилиши мумкин. Табиий шарт-шароитлардаги тўқисликдан ташқари, айрим етишмовчиликлар ва узилишларнинг содир бўлиши нуқсонларни келтириб чиқаради, бунинг оқибатида руҳий кечинмалар фаоллиги, илдамлиги, мақсадга йўналганлиги бузилади.

Табиий шарт-шароитлар муҳит таъсирида шахс руҳий оламида бир қатор кескин ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришлари вужудга келади, улар янгиланишларда, янги фазилатлар, хислатлар туғилишида намоён бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, табиий муҳитнинг таркибий қисми бўлмиш географик муҳит бу борада муҳим роль ўйнайди. Кўпинча у биринчидан, биологик шартланган шахс сифатларига таъсир этиб, фенотипларни генотипларга айлантиради (худудий муҳит, рельеф, стихия кутилиши: зилзила, қор кўчкиси, довул, сув тошқини, оёқ етмас қорли тоғлар ва ҳоказо). Иккинчидан, онтогенезда шахс характерологик хусусиятларининг табиий равишда шаклланишига таъсир ўтказади, шунинг билан бирга микро муҳит билан генлар, ирсий белгилар, аломатлар ўртасида уйғунликни таъминлаб турувчи механизм вазифасини бажаради.

Объектив (табиий) шарт-шароитлардан ташқари, инсон омили билан боғлиқлиги субъектив (шахсга оид, унинг қиёфасига боғлиқ) шарт-шароитлар муомаланинг, фаолиятнинг, ҳулкининг ижтимоий турмушда самарали амалга ошишини узлуксиз равишда таъминлаб туради. Субъектив шарт-шароитларнинг қаторига шахснинг барқарорлиги, характерининг мустаҳкамлиги, эҳтиёж, мотив, маслак, салоҳиятнинг пухталиги, ўзини ўзи бошқариш услубининг қатъий равишда шаклланганлиги, биологик шартланган хислатлар эса ўзаро уйғунлашганлиги кабилар киради.

Одатда объектив (табиий) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлардаги ўзгаришлар туфайли ижобий (позитив) ёки салбий (негатив)

хусусиятли психологик ҳолатлар, ҳодисалар, хислатлар, кечинмалар устуворлиги юзага келиб, моддий асос функциясини бажарувчи олий асаб фаолиятини, марказий асаб тизимининг ритмикасини, ишчанлик қобилятини пасайтиради. Бунинг оқибатида фаолият, хулқ ва муомала амалга ошишида одатий саъй-ҳаракатлар, жараёнлар, маромлар бузила бошлайди, фавқулодда асабийлик, рухий нуқсонлилик, қонуниятдан четга оғишлик, нохуш кечинмалар ҳокимлиги етакчилик қилади. Худди шу сабабдан, фаолият, хулқ ва муомаланинг муваффақияти шубҳа остида қолиши мумкин, чунки маҳсулдорлик, собитқадамлилик, мақсадга йўналганлик сифатларининг доминантлиги йўқолади, натижада ушалмаган эзгу ниятлар армон тариқасида юксак ҳис-туйғулар сафида даврий ҳукм суришида давом этаверади.

Талабанинг табиатга ва жамиятга нисбатан муносабати тасодифларсиз, фавқулоддаги вазиятларсиз амалга ошиши мумкин эмас, чунки эҳтимоллар даражасидаги кутилманинг йўқлиги режасиз вазиятларни шахснинг идрок майдонида келтириб чиқаради. Ҳаёт ва фаолият стратегияси ва тактикасининг экстремал тарзда ўзгариши индивидуал ва ижтимоий хусусиятли вазиятларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Вазиятлар стихияли, хаотик (бетартиб, тасодиф) хатти-ҳаракатларни вужудга келтириб, текис, одатий, даврий, барқарор хусусиятлар маромини, ритмикасини издан чиқаради. Натижада инсоннинг мотивацион, ҳиссий, когнитив, регулятив, хулқий, иродавий тузилиши таркибларининг функцияси бузилади. Шахс тузилишига фавқулоддаги вазиятларнинг ички ларзаси фаолият, хулқ ва муомаланинг онглилик ҳолатидан онгсизликка ўтишини тақозо этади, бинобарин, муваффақиятсизлик ҳақиқатга айланади.

Хўш, нима учун шахс тасодифларнинг олдини олишга тайёр эмас ёки кўпинча у бу борада кучсизлик, ожизлик қилади?

Ушбу муаммо ечимини жуда содда тарзда ҳал қилиш ҳам мумкин:

1. Талаба онгли зот, яратувчилик қудратига эга бўлишидан қатъи назар, у табиатнинг таркибий қисми, инстинктлар, шартсиз рефлекслар таъсирига берилувчандир;

2. Унинг тана аъзолари (организми) фавқулоддаги ҳодисалар ва вазиятларга мослашган эмас (стихия, ҳалокат, тасодиф, стресс, аффект, хавф-хатар, риск);

3. Талаба комиллик даражасига эришмаганлиги туфайли сабабий боғланиш оқибатларини, фобия билан боғлиқ ҳис-туйғуларни олдиндан сезиш, пайқаш, уларга нисбатан акс таъсир бериш имконияти йўқ;

4. Талабада иккинчи қиёфанинг шаклланмаганлиги (тест, тренинг, тренировка билан қуролланмаганлиги) уни хавф-хатар қурбонига айлантириши шубҳасиз.

Жаҳон психологияси фанининг маълумотларига қараганда, муваффақиятсизликдан ҳеч ким ҳимояланган эмас, чунки ижтимоий иммунитет жуда кучсиз акс таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Маълумки, жисмоний, ахлоқий ва ақлий баркамоллик туб маънодаги комил инсон

тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради ва таркибларнинг тўла мутаносиблиги, уйғунлашганлиги, ўзаро тақозо этувчанлиги асосий мезон вазифасини бажаради. Комиллик даражаси талабанинг маънавий дунёсига айланмас экан, у тақдирда ҳеч ким тасодифлар, фавқулоддаги вазиятлар унинг томонидан одатий ҳодиса сифатида осойишта қабул қилинмайди.

Муваффақият гарови (кафолати) функциясини бажарувчи омилларнинг генезиси тўғрисида фикр юритилганда, энг аввало, уларнинг бирламчилигини, асосий манба эканлигини назарда тутиш назарий ҳамда методологик муаммолар ечимини оқилона топишга пухта негиз ҳозирлайди. Бошланғич ҳаракат нуқтасини белгилаб беришга хизмат қилади. Назарий мулоҳазаларга биноан, фаолият, ҳуқ ва муомаланинг бир текис, самарали кечиши генетик нуқтаи назардан қуйидагиларга боғлиқ:

1.Объектив (табиий)ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлар мавжудлигига;

2.Объектив ва субъектив шарт-шароитлар ҳукм суришини ўзгартирувчи тасодифий ва фавқулоддаги вазиятлар таъсирчанлигига, устуворлигига;

3.Эмоция ва ҳиссиётнинг ижодий (позитив),салбий (негатив) хусусият касб этишига;

4.Талаба шахслилик ва характерологик хусусиятларининг барқарорлигига (беқарорлигига);

5.Унинг комиллик даражасига эришганлигига ва ҳоказо.

Талабанинг ҳаёт ва фаолиятда муваффақиятга эришиш,мақсадга мувофиқ саъй-ҳаракатларни унга йўналтириш учун қуйидагиларга эътибор қилиш заруратдир:

1) объектив ва субъектив шарт-шароитлар ўзгарса,уларга тузатишлар (коррекция) киритишга тайёргарликка;

2) фавқулоддаги вазиятларга кўникиш учун талабага тренинг ёрдами билан таъсир ўтказишга,унда иккинчи қиёфани шакллантиришга;

3) организмнинг ҳар қандай стихияларга чидамлилигини орттиришга;

4) комилликка интилиш ҳис-туйғуларини такомиллаштиришга;

5) талаба имкониятларини рўёбга чиқишга кўмаклашишига (ўзини ўзи кашф қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш,ўзини ўзи такомиллаштириш,ўзини ўзи баҳолаш,ўзини ўзи назорат қилиш,ўзини ўзи бошқариш,ўзига ўзи таскин бериш,ўзини ўзи қўлга олиш ва ҳоказо).

Талаба ҳаётини ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар мавжуд бўлиб, улар муайян даражада унинг таъсирига берилувчандирлар.

7.7. Талаба эътиқоди, дунёқараши, ўзини ўзи назорат қилиши

Турли ёшдаги одамларда ўзини ўзи бошқариш,шахсий қизиқишини идора қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи қўлга олиш, ўзини ўзи такомиллаштириш сингари шахсий хусусиятларини шакллантириш ижтимоий-тарихий ҳамда ижтимоий-психологик аҳамият касб этади.

Жаҳон психологияси фани маълумотларининг кўрсатишича, эътиқод - хулқ-атворнинг муҳим мотивларидан бири бўлиб ҳисобланади. Баъзи манбаларда унга мана бундай таъриф берилган: эътиқод-шахсни ўз қарашларига, тамойилларига, дунёқарашига мувофиқ тарзда қарорга келишга ундайдиган муҳим мотивлар тизимидир. Бошқача қилиб айтганда, эътиқод шаклида намоён бўладиган эҳтиёжларнинг мазмуни-бу табиат, теварак-атрофдаги олам тўғрисидаги билимлар ва уларнинг муайян тарздаги тушунилиши демакдир. Бу билимлар фалсафий, эстетик,табiiй-илмiiй нуқтаи назардан тартибга солинса ва ички уюшган тизими ташкил этилса,у тақдирда шахснинг дунёқараши сифатида талқин қилиниши мақсадга мувофиқ.

Психология фани дунёқарашнинг шаклланиши жараёнини тадқиқот қилади, ижтимоий-тарихий тараққиёт ҳодисаларининг тўғри баҳоланишини, эволюцион йўсинда таркиб топишини, ахлоқий тамойиллар, дидлар юз беришини, табиат ҳодисаларига ва жамият қонуниятларига нисбатан қарашларнинг шаклланиши қай тариқа юз беришини ва бошқаларни аниқлайди.

Эътиқодларнинг аста-секин таркиб топиши, даставвал уларнинг мазмуний томонларига тааллуқли бўлиб,уларда шахснинг дунёқарашини акс эттирадиган хислатлар аксарият ҳолларда гавдалана бошлайди. Шахснинг мустақил фикрлари, ижодий ғоялари, илмiiй томоiiйллари,унинг яхлит ҳаёти мазмуни билан,одамнинг шахсан ўзлаштирган билимлари билан белгиланади. Инсоннинг қарашлари тизимига зарур таркибий қисм тариқасида сингдирилади, бу нарса унинг учун алоҳида шахсий моҳият касб этади. Шунинг учун мазкур фикрлар ва тамойилларни қарор топтиришга, уларни ҳимоя қилишга, шунингдек,бошқа шахсларнинг ҳам маъқул кўришларига эришиш учун қатъий эҳтиёж сезиши мумкин.

Ўз моҳияти ва тузилишига биноан умумбашарий дунёқарашнинг таркибий қисмлари ҳисобланиши адабиёт, санъат, маданият, дин, ижтимоий турмуш, ишлаб чиқариш тизими соҳаларидаги кенг қамровли муаммоларни ўз ичига мужассамлаштирувчи эътиқодларнинг мавжудлиги инсон шахсининг фаоллиги, интилувчанлиги даражаларининг юксаклигидан дарак боради. Индивидуал (яккаҳол) шахс фаоллигининг юксаклик даражаси, унинг объектларга йўналганлиги хусусияти ёшга, жинсга, касбга боғлиқ бўлганлиги туфайли турлича тарзда юзага келиши кузатилади. Кўпинча шахс муайян шарт-шароитларда, маълум вазиятларда ўзини ўзи қандай идора қилишини билади, баҳс ёки мунозаларда, можароларда қайси нуқтаи назардан ёндашишни тушунади, қайси ғояни маъқуллашни англаб етади, бироқ бундай ижтимоий, илмiiй, ҳаётий билимларни мукаммаллаштириб, эҳтиёжга айлантириш тўғрисида ўйламайди.

Шахснинг ўзлаштирилган билимлари одатга айланган эҳтиёжлари англашинилган мотивлари орасида мабода номутаносиблик вужудга келса, у ҳолда унинг эътиқодида нуқсонлар содир бўлади. Фавқулодда нотўғри хатти-ҳаракат амалга оширилади ёки ўринсиз, ўйланмасдан қарорга келинади. Бундай руҳий ҳолатнинг негизида шахснинг сўзи билан иши ўртасида бирлик

йўқлиги, иккиёқлама позицияга эга эканлиги, баркамол инсон сифатида мустақил, фаол, илмий, ҳаётӣй, ижтимоӣй яхлит қараш шаклланмаганлиги ётади.

Гўёки эътиқоднинг ҳам ташқи, ҳам ички тузилиши мавжудким, фавқулудда шахснинг мустаҳкам эътиқоди ҳодисаларга, муносабатларга бевосита татбиқ қилинишида ўзаро тафовутланади.

Ушбу психологик муаммонинг олдини олиш учун мустаҳкам, барқарор эътиқодли, ҳаётӣй позицияга эга бўлган, ватанпарвар, ғайрат-шижоатли шахсларни шакллантириш, уларни ўзини ўзи такомиллаштиришга ўргатиш лозим.

Юқорида мулоҳаза юритилган муаммоларнинг барчаси хоҳ қизиқиш, хоҳ эътиқод, хоҳ дунёқараш, хоҳ эҳтиёж бўлишидан қатъи назар англанган мотивлар тизимига киради. Бунда шахсни фаолиятга (меҳнат, ўқишга) туртки бўлаётган ички кўзғатувчи мотивларга ички туртки, сабаб ва эҳтиёжлар маъносини англаган ҳолда у ёки бу йўлни тутати. Бироқ шундай мотив ёки майллар ҳам борким, улар инсон томонидан англанмаган бўлади, худди шу боис, у ўз хатти-ҳаракатлари сабабиятини тушунмаган ҳолда бирон-бир ишни амалга оширати.

Психология фанида назоратни локаллаштириш деганда шахснинг индивидуал фаолияти натижалари учун масъулиятни ташқи кучларда ва шароитларда қайд қилинишни, шунингдек, уларни ўз куч-ғайратига, қобилиятига мойиллигини белгилайдиган сифатлар мажмуаси тушунилади. Назоратни локаллаштириш ташқи (экстернал) ҳамда ички (интернал) турларга ажратилади. Назоратни ташқи локаллаштиришга баъзи мисолларни келтирамиз: ходим ишга, талаба дарсга кеч қолса, бу ҳодисани турлича баҳоналар билан изоҳлашга ҳаракат қилади:

1. Автобус ўз вақтида келмади;
2. Йўловчилар кўп бўлганлиги учун автобусга чиқа олмадим;
3. Автобус жуда секин ҳаракат қилди;
4. Транспорт бузилиб қолди;
5. Кўчада йўл ҳалокати юз бергани туфайли туриб қолдик ва ҳоказо.

Психологик тадқиқотлар натижаларининг кўрсатишича, назоратнинг экстернал локаллик турининг намоён бўлиши шахснинг муайян нуқсонлари ва иллатларига бевосита боғлиқдир, чунончи, инсонинг масъулиятсизлиги, ўз имкониятига ишонмаслиги, ҳадиксираши, хавфсираши, шахсий ниятини рўёбга чиқаришни пайсалга солиши ва бошқалар.

Мабода шахс ўз хулқ-атвори оқибати учун масъулиятни ўз зиммасига олса, ўз қилмиш-қидирмишларини шахсий хусусиятидан деб тушунса, бундай психологик воқелик унда назоратнинг интернал (ички) локаллашуви мавжуд эканлигини билдиради. Назоратнинг ички локаллаштирилишига мос инсонлар мақсадга эришиш йўлида масъулият ёки жавобгарлик ҳис этадилар, ўзини ўзи таҳлиллаш имкониятига эгадирлар, мулоқотманд, мустақилликка мойилдирлар.

Ижтимоий тарбия жараёнида шахсга локаллаштиришнинг ҳар иккала (экстернал,интернал) турини шакллантириш туфайли унинг мустаҳкам шахсий фазилатига айлантириш мумкин.

Ироданинг ўзига хос кўринишлари шахснинг таваккалчилик вазиятидаги хатти-ҳаракатида рўёбга чиқади. Ўзига маҳлиё қилувчи мақсадга эришиш йўлида хавф-хатар, йўқотиш даҳшати, муваффақиятсизлик унсури билан ҳамоҳанг, огоҳ, дадил ҳаракат таваккалчилик дейилади. Таваккалчилик жараёнидаги нохушлик кутилмаси муваффақиятсизлик эҳтимоли билан ноқулай оқибатлар даражаси уйғунлашуви мезони орқали ўлчанади. Таваккалчиликда муваффақият билан муваффақиятсизлик ўртасида қарама-қаршилиқ кутилмаси эҳтимоли ётади, ютуққа эришиш шахсда хуш кайфиятни вужудга келтиради, мағлублик эса нохушлик ҳолатининг бош омили ҳисобланади. Ўзидан ўзи маълумки, ютуқ (ғолиблик) қувонч нашидасини уйғотса, омадсизлик жазо, моддий ва маънавий йўқотишни рўёбга чиқаради. Лекин, шунга қарамасдан, инсонлар таваккал қилиш ҳаракатидан ҳеч маҳал воз кечмаган. Хоҳ у кундалиқ ҳаёт муаммосига алоқадор воқелик, хоҳ мураккаб меҳнат, хоҳ ҳарбий юришлар бўлишига қарамай. Шунинг учун таваккалчилик инсоният дунёсининг ижтимоий-тарихий тараққиёти даврининг қарор қабул қилиш намунаси, маҳсули сифатида шахснинг ҳаёти ва фаолиятида то ҳозиргача иштирок этиб келмоқда.

Психологик манбаларда кўрсатилишича,таваккалчилик ҳаракатини амалга оширишнинг ўзаро уйғунлашган иккита сабаби мавжудлиги қайд қилиб ўтилади. Қарорга келишнинг биринчи сабаби-бу ютуққа муваффақият, умидворликка эришилганда кутилиши, эҳтимол қийматининг мағлублик оқибати - ишончдир. Ушбу воқелик вазиятли таваккалчилик деб аталиб, муваффақият мотивациясининг муваффақиятсизликдан қутулиш мотивациясидан яққолроқ намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Шу боисдан таваккалчилик инсон учун қарор қабул қилишда муҳим аҳамият касб этадиган руҳий ҳодиса ҳисобланиб, у ёки бу тарздаги ҳаракатни амалга ошириб,ўз хулқ-атворини намоёиш қилади. Дехқон кечикиб ерга уруғ қадашга таваккал қилган бўлса, ҳосил пишиб етилиши хавфи туғилади, лекин агротехника воситаларидан жадал суръатда фойдаланса, асосий маблағни сарф қилиб қўйиш ташвиши уйғонади. Иродавий қарор қабул қилиб таваккалчиликдаги унинг мардлиги, ташаббускорлиги, қатъиятлиги меҳнатда ютуққа эришишни таъминлайди. Аслида бундай қарорга келиш гоҳ ўзини оқлайди, гоҳо мутлақо оқламаслиги ҳам мумкин. Бу борада ҳаракатнинг хавфли ёки хавфсиз йўлини татбиқ этиш,таваккалчиликнинг ғоявий, маънавий юксаклиги, қарорнинг оқилоналиги, бахтли тасодиф сари етаклаши мумкин. Баъзан таваккалчининг қобиляти, қатъийлиги, малакалилиги, ҳисоб-китобни тўғри қилганлиги унга омад келтиради.

Таваккалчиликнинг иккинчи сабаби хатти-ҳаракатнинг хавфли йўлини афзал билган хулқ-атворда кўзга ташланади. Бу воқелик шахснинг вазиятусти фаоллиги деб номланиб, инсоннинг вазият талабларидан устуворликка эришишида, ундан (вазиятдан) юксакроқ мақсад қўя олишида

намоён бўлади. Таваккалчилик - бу тури “вазиятусти” ёки “холисоналик” деб аталиб, таваккалчилик учун таваккалчиликка йўл қўйишни англатади ҳамда таваккалчиликнинг таваккалчилиги атамасини келтириб чиқаради. Шахсдаги таваккалчиликни рискометр деб аталувчи махсус ахбобда ўлчаб кўриш мумкин. Бу асбоб ёрдамида психологик тажрибада инсонларда муваффақ бўлиш эҳтимоли мавжуд холисоналик, таваккалчиликка мойиллик, уларнинг ҳақиқий хавф остида иродавий ҳаракатларини олдиндан айтиб бериш имконияти вужудга келади.

САККИЗИНЧИ БОБ

ЕТУКЛИК ДАВРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

8.1. Ёшлик даври ва унинг ўзига хос психологик хусусиятлари

Ёшлик даври 23–28 ёшлардан иборат бўлиб, бу даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида камолга эришган шахс сифатида фаол иштирок этиш ва ишлаб чиқаришда меҳнат фаолиятини амалга оширишдан иборатдир. Ёшларнинг меҳнат фаолияти куйидаги учта муҳим белгиси билан бошқа ёш давларидан фарқланади: 1) мутахассисликнинг моҳиятига, ишлаб чиқариш шарт-шароитига ва меҳнат жамоаси аъзоларининг хусусиятига мослашиш (кўникиш) – меҳнат фаолиятининг дастлабки йиллари (тахминан 1 йилдан 3 йилгача) ёки жамоада ўз ўрнини топиш ва кадр-қимматга эришиш; 2) мутахассис сифатида ўзини такомиллаштириш учун ижодий изланишни амалга ошириш (меҳнат фаолиятининг иккинчи палласи – 3 йилдан 8 йилгача – иш стажи назарда тутилади) ёки касб-корлик, маҳоратини эгаллаш; 3) маҳорат сирларидан фойдаланиш, ташаббус кўрсатиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ижтимоий етукликни намоёйиш қилиш ёки меҳнат фаолиятидаги барқарор ижод босқичида бир текис 10 йиллаб ишлаб сифатли маҳсулот яратиш намунасини кўрсатиш.

Юқоридаги босқичлар барча касб-кор эгаларига хос бўлса-да, лекин ишлаб чиқаришга эртароқ ва кечроқ кириб келган одамлар ўртасида ёш жихатдан тафовут мавжуд бўлади. Масалан, касб-хунар коллежини тамомлаган йигит-қизлар ўз меҳнат фаолиятини олий маълумотли ёшлардан олдин бошлайдилар, бироқ улар ҳам мазкур босқичларни босиб ўтишлари шарт.

Ҳозирги мутахассисларнинг кўпчилиги ўқув юртларидаги назарий билимлар билан амалий кўникмалар ўртасида узилиш мавжудлиги сабабли мустақил фаолиятнинг дастлабки кунларидан бошлаб қатор қийинчиликларга дуч келадилар. Бу қийинчиликлар ўз моҳиятига кўра уч хилдир; улар: а) ижтимоий қийинчиликлар: нотаниш муҳит шарт-шароитлари, шахслараро муносабатлар, меҳнат жамоасининг савияси, ундаги кишиларнинг характер хислатлари, ишлаб чиқариш жамоасининг қадриятлари, маънавияти, анъаналари ва ҳоказо; б) билим ва билишга оид қийинчиликлар: махсус ўқув юртида олган билимлардаги узилишлар, савиянинг чекланганлиги, ижодий изланиш фаолиятининг заифлиги, ташаббускорликнинг етишмаслиги ва бошқалар; в) мутахассислик билан боғлиқ ўзига хос қийинчиликлар; ишлаб

чиқаришнинг моҳияти, хусусияти, технология, курилмалар, асбоблар, амалий кўникманинг бўшлиғи ёки улар билан етарли даражада танишмаганлик, касбнинг иқтисодий негизини тўла англаб етмаслик, хавфсизлик техникаси маҳсулот ишлаб чиқаришнинг чизма-ёйилмаси ва график иродасини таққослаш мураккаблиғи, муаммолар олдида лол қолиш. Бу қийинчиликларни енгиш даврида инсоннинг руҳий ҳолатлари, жараёнлари ва хусусиятларида миқдор ҳамда сифат ўзгаришлари рўй беради.

Психофизиолог П.П.Лазаревнинг фикрича, эшитиш, кўриш, периферик ва кинестетик сезгирликнинг ўзгариши 20 ёшдан бошланади. Бу маълумотни чет эл психологлари Фульдс, Равен, Пако кабилар янада ривожлантириб ақлий ва мантиқий қобилиятнинг мезони 20 ёш деб ҳисобладилар. Б.Г.Ананьев ўзининг илмий-тадқиқотларида ёшлик даврида йигит ва қизлардаги ўзгаришларни мураккаб шахс жиҳатларидан умумий руҳий ҳолат, вербал ва невербал ақлий (мантиқий ва мнемик функциялар) содда жараёнларгача (организмда иссиқлик пайдо бўлишидан метоболизм – модда алмашинувгача), ҳатто шахснинг хусусиятигача бўлган (ҳолатларни ўз ичига камраб олишини математик усулларга асосланган илмий маълумотлар ва уларнинг чуқур сифат таҳлили орқали кўрсатиб ўтади.

Кўзларнинг фарқлашдаги сезгирлиги инсон ёшига қараб ўзгаришини тадқиқ қилган С.В.Кравков сезгирликнинг ортиши 25 ёшгача давом этишини, барқарорлашуви эса 25 ёшдан кейин ҳам давом қилишини таъкидлайди. Б.Г.Ананьев лабораториясида олинган натижалар инсон функционал даражасининг ошиши 23–27 ёшдаги йигит ва қизларда 44 фоиз, функционал ҳолатининг барқарорлашуви 19,8 фоиз, функционал даражанинг пасайиши 36,2 фоизга тенгдир. Бу маълумотлар камолот босқичининг турли микродаврларида ўсиш жиҳатларининг ўзаро муносабати ҳар хил кечишини кўрсатиб турибди. Ю.Н.Кулюткин катта кишиларнинг диққат, хотира, тафаккур билиш жараёнларини биргаликда ўрганган. Ю.Н.Кулюткин ўз тадқиқотида 0–130 шкалагача ораликни текшириб, 22–25 ёшларда диққат ва хотира 100,5 тафаккур 102,5 баллга тенглигини, 26–29 ёшларда эса диққат 102,8, хотира 97,0 тафаккур 95,0 балл эканлигини исботлаб берди. Америкалик олим В.Шевчук вояга етган одамларда ижодий фаолиятнинг бошланиш нуқтасини тадқиқ қилиб, 11–20 ёшлар оралиғида 12,5 фоиз, 21–30 ёшларда эса 66 фоиз эканини аниқлади. Зиёлиларнинг илмий маҳсули динамикасини ўрганган З.Ф.Есарева унинг бошланиши математикларда 18–23, физикларда 24–27, биологларда 25–31, психологларда 27–30, тарихчиларда 27–32, филологларда 28–33 ёшларни ташкил қилишини кўрсатиб ўтади.

Ёшларнинг ижтимоий ҳаётда қатнашувини ўрганган В.Шевчук ижтимоий фаолиятга киришиш энг юқори чўққиси 25 ёш эканини аниқлаб, бу ҳол одамларнинг 45,4 фоизда бўлишини маълум қилади. Унинг фикрича, қолган ёш даврларида инсоннинг жамоатчилик фаолияти нисбатан жуда кичик бирликни ташкил қилади, ҳатто, у 45 ёшда 3 фоизга тенг бўлади.

Кишиларда кўриш майдони чегараси (идрок) хусусиятини ўрганган Л.Н.Кулешова ва М.Д.Александровалар 18–35 ёшлардаги ҳайдовчиларда

унинг уч хил: нормадан ортиқ 11 фоиз, нормада 47 фоиз, қолганларида эталон бўйича нормадан кам бўлишини таъкидлайдилар.

23–28 ёшгача даврда қатор функциялар даражасининг ўзгариши, такомиллашуви: кўриш майдонининг кўлами, кўз билан масофани чамалаш, фазовий тасаввур, билиш даражалари; англаш, диққат ва идрокнинг яхлитлиги ҳамда ўзгармаслигининг ўсиши бошқа фаолият ва кўриш таъсирчанлиги, қисқа муддатли кўриш хотираси ёки мустаҳкамланиши намоён бўлади: 22–25 ёшларда икки хил омиллар доираси вужудга келади ва улар мнемологик (хотира, тафаккур) ва аттенционал (диққат хусусияти ва хоссасининг) мажмуасидан иборат бўлади.

Ёшлик даврида йигит-қизлар камолотига учта муҳим психологик механизм, яъни меҳнат жамоаси, оила микромуҳити ва норасмий улфатлар таъсир кўрсатади. Масалан, меҳнат жамоасидаги психологик муҳит, маънавият олами, барқарормаслак, ижтимоий онг, ижтимоий қадриятлар, муайян анъаналар ва одатлар янги аъзонинг характерида ижобий ёки салбий ўзгаришни вужудга келтириши мумкин. Мазкур таъсир натижасида аста-секин умуминсоний фазилатлар таркиб топиши ёки муайян шахсий нуқтаи назар йўқолиши мумкин. Меҳнат жамоасига янги қўшилган аъзо унда ўз ўрни ва кадр-қимматини қарор топтириш учун бир қатор ён беришга, ўз маслагидан сал бўлса-да четлашишга мажбур бўлади. Бу йўл жамоадаги психологик иқлимга мослашиши мақсадида ички руҳий зиддиятларга, мураккаб кечинмаларга, унсиз туғёнга қарши қўйилган қадам ҳисобланади. Шунинг учун якка шахс характерини шакллантирувчи ёки унинг мустаҳкам ички ришталарини емирувчи омил меҳнат жамоасидаги ижтимоий фикрдир. Жамоага бўйсунтириш ҳар бир аъзонинг бурчидир.

Айрим ҳолларда кўпчилиكنинг тазйиқига учраган шахсда принципиаллик, адолатлилик сингари ҳислар шахсий нуқтаи назар бўлашиб қолади, натижада унда иккиланиш туйғуси пайдо бўлади. Ёшлик гаштини сураётган йигит ва қизлар ота-онасига, бува-бувисига, опа-сингилларига, ака-укаларига, турмуш ўртоғига, фарзандларига оқилона муносабатда, оила аъзоларининг ҳар бири билан тўғри мулоқотда бўлиши, муайян қоидага асосланган муомала қилиши шарт. Оиладаги шахслараро муносабатнинг кўлами кенглиги сабабли бир нечта босқичли мулоқотга асосланиш керак. Лекин оила тинчлиги, тотувлиги ва аҳилигига ҳалал бермаслик ниятида ёш йигит ва қизлар (келинлар) виждон амрига қарши хатти-ҳаракат қилишга ҳам мажбур бўладилар, ўз маслаклари, фикрлари, шахсий қарашларига ҳилоф йўл тутадилар. Дилкашлик учун ҳар бир оила аъзоси билан умумий “тил” топишга интиладилар. Шунга кўра оила муҳити ҳам йигит ва қизларнинг руҳияти ҳамда маънавиятини ўзгартирадиган омил вазифасини ўтайди.

Инсон учун психологик механизм ролини бажарувчи яна бир омил улфатлар даврасидир. Улфатлар одатда шахсий майли, қизиқиши, интилиши, орзу-истаги, мақсади, қарашлари, ёши ва хулқи бир-бирига мос тенгдошлардан иборатдир. Кўнгилчанлик, дўстлар раъйига қарши бормаслик туфайли ёшлар характерида ўзгаришлар юзага келади. Юксак ҳислар, барқарор эътиқод, илмий дунёқараш, ички кечинмалар, мустақиллик ва

ташаббускорлик туйғулари поймол бўлади, яъни “Дўстинг учун заҳар ют” қабилида иш тугилади. Натижада масъулиятсизлик, юзакилик, лоқайдлик, иккиюзламачилик, бевафолик сингари иллатлар таркиб топа бошлайди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, улфатлар даврасида янги фазилатларни ишбилармонликни, амалий кўникмаларни эгаллаш имконияти ҳам бўлади. Шу боисдан улфатчиликка фақат маишат нуқтаи назаридан ёндашмай, унинг мазкур имкониятларидан фойдаланишга ҳам ҳаракат қилиш айтиш муддаодир.

Ёшлик даври инсоннинг куч-қувватга, орзу-ҳавасга, ижодий режаларга, излаш ва изланишларга, ақлий имкониятларга бой давридир. Келажак тақдири, мўл-кўлчилиги, фаровонлиги, қудрати, маданияти – ёшларга боғлиқ, шунинг учун уларнинг истиқбол режалари, яратган лойиҳалари, шаклланаётган маънавий ва руҳий олами ҳеч кимни бефарқ қолдирмаслиги керак.

8.2. Етуклик даврининг биринчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари

Камол топишнинг бу босқичига 28–35 ёшлардаги эркак ва аёллар кирадилар. Етуклик даврида одам ўзининг барча куч-қуввати, қобилияти, ақл-заковати, ички имкониятларини ўз касбига, ижтимоий фаолиятига, жамоат ишларига тўла сафарбар қила олади. Эркак ва аёлларнинг бу даврда меҳнат ва ижтимоий фаолиятда муайян тажрибага эгаллиги уларни истиқбол сари етаклайди. Етук шахснинг бошқаларга муносабати, уларни баҳолаши, динамик стереотипида сезиларли ўзгаришлар бўлади. У энди фақат ўзининг хатти-ҳаракати учун эмас, балки бошқа одамларнинг қилмишлари, учун ҳам жавобгарлигини англай бошлайди, айтиқса, ҳаёт тажрибасига эга бўлмаган ёшларнинг ўз фарзандларининг хулқ-атвори, юриш-туриши учун ҳам куяди, уларга имконият борида ёрдам беришга интилади.

Етуклик, катталиқ, донишмандлик, раҳнамолик, ғамхўрлик, ҳомийлик давридир. Бошқа ёш давлардаги каби мазкур даврда ҳам муайян даражада инқироз бўлади. Бу даврда инсон қандай ишларни амалга оширишга, қайси имкониятлардан фойдаланмагани, айрим хатолар, тушунмовчиликлар сабабли, кўнгилсизликлар вужудга келганлигини англай бошлайди. Ўзига ўзи ҳисоб бериш шу даврнинг муҳим психологик хусусиятларидан биридир. Организмдаги айрим ўзгаришлар, умрнинг тез ўтиши кишини қаттиқ ташвишга ва изтиробга солади. У бундан кейинги ҳаётнинг ҳар бир дақиқасидан унумли фойдаланишга қарор қилади. Айрим орзу-истакларини амалга ошириш учун жисмоний ва руҳий имкониятлари етишмаслигини англаш унинг психикасида “турғунлик” туйғусини вужудга келтиради. Бунинг асосий сабаби 33–35 ёшларда мнемологик – аттенцион мажмуа тубдан қайта қурилишидир. Яхлит мнемологик – марказнинг мнемик (хотира) ва мантикий (тафаккур) қисмларга ажралиши рўй беради. Аттенционал ҳолатнинг омиллари сақланиб қолади, лекин катта ёшдаги инсон интеллекти таркибида хотира ва тафаккур муҳим ўрин тутади. Бироқ ўзгаришлар унинг руҳий дунёсида, кечинмаларида, ҳис-туйғуларида чуқур из қолдирмайди, етук шахс хотирасида иллюзион хусусиятга эга бўлган

тасаввур образлари (ёшлик туйғуси, кайфияти, орзуси, хом хаёли) сақланиб қолаверади.

Етуклик босқичида жисмоний ва ақлий имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш кўникмаси пайдо бўлади. Бу ҳол бутун куч-қувват, ақлий зўриқиш, ирода кучи, асаб таранглашуви ҳисобига эмас, балки муайян кўникма, малака ва маҳорат асосида рўй беради.

Етукликнинг турли даврларида камол топиш жабҳаларининг ўзаро муносабатини тадқиқ қилган Б.Г.Ананьев лабораторияси ходимлари 29–32 ёшларда функционал даражанинг ошиши 46,2 барқарорлашуви 15, 8, функционал даражанинг пасайиши 38,0, 33–35 ёшларда 11,2, 33,3 фоиз, 55,5 фоизни ташкил қилишини аниқлашган.

Ю.Н.Кулюткин тадқиқотининг натижасига қараганда, 30–35 ёшларда диққат 102,8, хотира 99,5, тафаккур 102,3 бирликка баравардир. Етуклик даври фаолиятининг маҳсулдорлигини ўрганган Г.Леман унинг чўққиси кимёгарларда 30 ёш, математикларда 30–34, геологлар ва астрономларда 30–35 ёш эканлигини ва ўртача маҳсулдорлик чўққиси 37 ёшда бўлишини қайд қилган.

Психофизиолог С.В.Кравков кўзнинг фарқлаш сезгирлиги ёшга қараб ўзгаришини 4 ёшдан 80 ёшгача бўлган одамларда текшириб, сезгирликнинг ортиши 25 ёшгача, сезгирликнинг барқарорлашуви 25–50 ёшгача давом этиши мумкинлигини аниқлаган.

З.Ф.Есарева олий мактаб ўқитувчилари ақлий фаолиятининг маҳсулдорлиги муаммосини тадқиқ қилиб, номзодлик диссертациясини ёклашни математиклар – 26, психологлар 32, филологлар – 34, тарихчилар – 31, физиклар – 30 биологлар 32 ёшда амалга ошириши мумкинлигини аниқлаган. Камолотнинг биринчи босқичидаги етук кишиларда ижтимоий фаолиятида қатнашиш истаги 30 ёшда 18,3 фоиз, 35 ёшда 6,2 фоизни ташкил этади. Демак, ижтимоий ташкилотлар фаолиятида қатнашиш кўлами торайиб боради.

Бу даврда эркак ва аёлларнинг тафовутлари намоён бўлади: жисмоний, жинсий, руҳий камолотда аёллар илгарилаб келган бўлсалар, энди эркаклар олдинга ўтиб оладилар ва бу ҳол инсон умрининг охиригача сақланиб қолади.

Етуклик даврида ижодий фаолиятнинг маҳсулдорлигини З.Ф.Есарева қуйидаги мезонлар билан ўлчашни лозим топади: 1) эълон қилинган илмий ишларнинг миқдори; 2) чоп қилинган асарлар ичида ўқув қўлланма, дарслик ва монографияларнинг мавжудлиги; 3) илмий тадқиқотда янги йўналишнинг очилиши; 4) илмий муаммони ҳал қилишда янги усулнинг кашф этилиши; 5) илмий мактабнинг ташкил қилиниши; 6) бошқа муаллифларнинг ишларига мурожаат қилиш ва илова бериш миқдори; 7) ўқитувчининг илмий маълумотларидан талабанинг мустақил ишларида фойдаланиш кўлами; 8) ўқитувчи раҳбарлигидаги диплом ва диссертация ишларининг миқдори ва сифати; 9) ўқитувчининг илмий фаолиятидаги муваффақият мукофот билан тақдирланиши; 10) доцент ва профессор деган илмий педагогик унвонларга сазовор бўлиш кабилар.

Мазкур ёшда шахсий ҳаётдаги ютуқлар, ғалабалар ёки муваффақиятсизликлар кишининг руҳий дунёсига қаттиқ таъсир этади. Натижада унда такаббурлик, мағрурлик ҳислари пайдо бўлади, ўзининг бошқалардан устун қўя бошлайди ёки, аксинча, ҳаёт заҳматлари унинг пессимист, нарса ва ҳодисаларга нисбатан лоқайдлик туйғусини вужудга келтиради. Лекин ҳар иккала кўринишга эга бўлган руҳий ҳолат ҳам оила аъзолари, тенгқурлари, меҳнат жамоаси аъзоларининг таъсири орқали аста-секин муайян йўналишга тушиб қолади.

Умуман, камолот босқичидаги одамлар истиқбол режаси билан яшашга ҳаракат қиладилар, воқеликка, турмуш икир-чикирларига, табиат, жамият, коинот ҳодисаларига бефарқ қарамайдилар, имкони борича хотиржамлик, тотувлик, тинчлик, дўстлик, дунё лаззатларидан оқилона фойдаланиш туйғуси билан яшайдилар.

8.3. Етуклик даврининг иккинчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари

Етуклик даври 36–55 (60) ёшлардаги эркак ва аёлларни ўз ичига олади. Мазкур даврда ижодий фаолиятни қайтадан баҳолашда ўз ифодасини топувчи янги ҳислат намоён бўлади. Улар шу кунгача меҳнат фаолиятида миқдор кетидан қувиб юрган бўлсалар, энди меҳнат маҳсулининг сифати устида бош қотира бошлайдилар. Оилавий турмушга, ижтимоий ҳаётга, яшашнинг мақсадига, инсон кадр-қимматига, теварак-атрофга, ўзларига ва бошқа одамларга янги мезон билан қарай бошлайдилар. Турмушнинг икир-чикирлари, ижтимоий ҳодисаларга вазмин, сабр-тоқат билан ҳаёт тажрибасига суянган ҳолда муносабатда бўладилар, ҳар бир нарсанинг нозик томони ёки ёмон оқибати ҳақида ўз фикрларини билдирадилар. Ҳаётда қўлдан бой берган имкониятлари, хато ва камчиликлари уларда етти ўлчаб, бир кес қабилда иш тутиш туйғусини вужудга келтиради. Шунинг учун улар умрнинг бирор дақиқаси беҳуда ўтишига ачинадилар, ёшлик йилларида йўқотганларини ақл-заковат, донишмандлик билан тўлдиришга интиладилар.

Етуклик даврининг иккинчи босқичида қарилик аломатлари кўпроқ ўрин эгаллай боради, унинг бошланиш нуқтаси 45–50 ёшлардир. Лекин одамларнинг ўзига хос хусусиятларига кўра бу, чегара турлича, масалан, бу бир кишида 60 ёшда, бошқа бирида эса 70 ёшда бўлиши мумкин. Шу сабабли ёш даврининг чегаралари фақат шартли белгиланади. Бу омил одамлар яшаётган оила муҳитига, тарихий-ижтимоий шарт-шароитга, жуғрофий иқлим ва ҳоказоларга ҳам боғлиқдир. Мазкур ёш даврининг ўзгарувчанлигини инсоннинг биологик, ижтимоий ва тарбиявий омиллари (ирсий аломат, ижтимоий муҳит, узлуксиз тарбиявий таъсир) белгилайди.

Ю.Н.Кулюткин бир хил ёш давридаги одамларда ҳар хил жараёнлар, ҳолатлар, хоссалар, хусусиятларнинг ўсиши, ўзгариши барабар эмас, балки уларнинг бировда олдин хотира, кейин тафаккур, бошқа бировда, аксинча, ривожланишини, бир психик жараённинг заифлашуви, иккинчисини жадал суръат билан ўстиришини уқтиради.

Шахснинг ўз ички имкониятларини рўёбга чиқаришга интилиши фаолиятнинг барча турларида маънавий ва руҳий жиҳатдан ўзини англашини

янада такомиллаштиради. Етуклик давридаги эркак ва аёлларнинг ўзлигини англашдаги “Мен” уч хил кўришдан ифодаланади: “Мен” кўпинча “Мен – образ” шаклида ўзи томонидан талқин қилинади. Шахснинг “Мен – образи”:

- 1) ретроспектив “Мен”дан иборат бўлиб, ўтмишдаги ўзлигини акс эттиради;
- 2) актуал “Мен” сифатида тасаввур этилиб, ўзининг ҳозирги даврини ифодалайди;
- 3) идеал “Мен” образи эса яқин келажакда ўзининг қандай тасаввур қилиш туйғуси билан боғлиқ ҳолда яратилади.

Шунинг учун ўз имкониятларини ҳаётда тўла сафарбар қилиш истаги ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларида ўзининг ўтмиш образини ҳозиргиси билан солиштириб, шахсий идеал моделини вужудга келтиради, шахс мазкур моделга асосланиб, турмуш режаларини, хатти-ҳаракат мақсадини, усул ва воситаларини танлай бошлайди. Инсоннинг ўтмишидан ҳозирги кунга, ҳозирги кундан келажакка интилиши ўзини англашнинг бош мезони ҳисобланади. Ўзлигини англашнинг бошқа мезонлари ҳам мавжуд бўлиб, улар ўзини ўзи баҳолаш, назорат қилиш, текшириш, қўлга олиш, ўзига буйруқ бериш кабиларда акс этади. Ўзини англаш кўпинча, ўзига бошқа кишилар: а) ёши улуг одамлар; б) тенгдошлари; в) ўзидан кичик одамлар нуктаи назаридан қарашда кўринади.

Мазкур ёш давридаги одамларнинг кўриш майдонини ўрганган Л.Н.Кулешова ва М.Д.Александровалар 36–50 ёшли эркакларда кўриш чегараси қуйидагича эканини аниқлаганлар: нормадан ортиқ 4 фоиз, нормада 53 фоиз, қолганлари нормадан кам. Ю.Н.Кулюткин 36–40 ёшли синалувчиларда диққат, хотира, тафаккурнинг 0–130 гача шкалада 94,8; 93,7; 99,0 бирликларга эга эканлигини исботлаб берди. Б.Г.Ананьев эса мазкур ёшдагиларда шаклни идрок қилишни бинокуляр ва монокуляр йўлларида муайян даражада тафовутлар юзага келишини айтади.

Қатор олимлар (Клапаред, Майлс, Беллис, Филип) мазкур ёшдагиларнинг товуш ва ёруғликдан таъсирланиш вақти ўзгаришини ўрганганлар. Олинган маълумотлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, ўз қимматини ҳозиргача сақлаб келмоқда. Фульдс, Равен, Пако каби тадқиқотчилар интеллектнинг мантикий қобилиятини текшириб, 30 ёшда 96, 40 ёшда 87, 50 ёшда 80, 60 ёшда эса 75 фоиз бўлишини аниқлаганлар. Уларнинг ижтимоий фаолиятга кириш хусусиятини фаоллик нуктаи назаридан ўрганган В.Шевчук 35 ёшдаги одамларнинг 6,2 фоизи бу фаолиятда қатнашиш истагини билдирса, 40 ёшда 2,2 фоизи қатнашишни хоҳлайди, 2,8 фоизи эса ундан чиқишга қарор қилади. Аҳвол шундай давом этади.

З.Ф.Есарева олий мактаб ўқитувчиларининг ижодий фаолияти хусусиятларини ўрганиб, докторлик ишларини ёқлашни математиклар 33, психологлар 46, филологлар 46, тарихчилар 47, физиклар 37, биологлар 40 ёшда амалга оширишини аниқлаган.

Умуман етуклик даврining иккинчи босқичига мансуб кишилар бир томондан, бутун имкониятини меҳнат ва ижтимоий фаолиятларга бағишлагани билан, иккинчи томондан, ижтимоий фаолликлари сусайиб бориши билан фарқланади. Чунки инсоннинг кексайиши ҳам қувончли, ҳам ўкинчли дамларга, кечинмаларга, ҳис-туйғуларга сероблиги билан бошқа ёш

даврдаги одамлардан ажралиб туради. Хотиржам дам олиш истаги билан ижтимоий фаолиятдан узоқлашиш туйғуси ўртасида инқироз вужудга келади. Қандай қарорга келиш, яъни меҳнат жамоаси билан алоқани узмаслик ёки мутлақо ижтимоий фаолиятдан четлашиш муайян ҳолатлардаги мотивлар курашига боғлиқдир.

Ҳозирги замон кишиларининг ўртача умр кўриши XX аср бошларидагига нисбатан қарийб бир ярим – икки марта узайганлиги, етуклик давридаги эркак ва аёлларнинг жисмоний бақувватлиги, маънавияти ва руҳияти тетиклиги ижтимоий фаолликни сусайтириш ҳақида сўз бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатмоқда. Демак, уларнинг ишчанлиги, ақлий қобилияти, касбий маҳорати, турмуш тажрибаси, онгининг юксаклиги, маънавиятининг бойлиги, руҳиятининг софлиги янги зафар: меҳнат кувончлари сари дадил қадам ташлашга тўла қафолат беради.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ **ПСИХОГЕРОНТОЛОГИЯ — КЕКСАЛИК** **ПСИХОЛОГИЯСИ**

9.1. Психогеронтология ҳақида умумий тушунча

Психогеронтология психология фанининг таркибий қисми эканини илмий жиҳатдан С.Холл асослаган бўлса-да, лекин бу йўналишнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида Марк Туллий Цицерон (“Катта Катон ёки кексайиш ҳақида” асарида), И.И.Мечников (“Оптимизм этюдлари” китобида), Ўрта Осиё алломалари донолик, донишмандлик ҳақидаги дурдоналарида фалсафий фикр ва мулоҳазаларни билдирганлар. Америкалик психолог С.Холл (1846–1924) “Кексайиш” монографиясида амалий ва методологик аҳамиятга молик қатор ғояларни илгари сурган. Ўша асар кенг илм аҳли ичига тез ёйилишига қарамай, унинг издошлари бирданига кўпаймади.

Йигирманчи асрнинг 30 - йилларидан бошлаб кексалик даврига оид тиббий – биологик тадқиқотларнинг кўпайиши, шунингдек, инсон камолотига шахс сифатида ёндашишнинг пайдо бўлиши психогеронтологиянинг ривожланишига бирмунча таъсир кўрсатди. Ана шу тариқа кексайишга тиббий, ижтимоий жиҳатдан ёндашиш билан бир қаторда психологик жабҳа жиҳатидан ёндашиш ҳам вужудга келди ва психогеронтологиянинг тадқиқот соҳаси кенгайиб борди, шу соҳа бўйича инглиз тилида махсус журналлар чиқа бошлади. Илмий изланишларнинг аксарияти кексайиш давридаги одамлар шахсининг хусусиятлари, диққати, хотираси, тафаккури, ақл-заковатига бағишланган бўлиб, бошқа психик ҳолатлар, жараёнлар жуда кам тадқиқ қилинган. Ҳозир кексайиш психологияси ҳам геронтологияга, ҳам онтогенез психологияси соҳасига тааллуқли деган икки хил илмий назария мавжуд, ваҳоланки, улар ўзаро боғлиқ бўлиб, бир-бирини доимо илмий ахборот ва маълумотлар билан бойитиб туради.

Психогеронтология фанида геронтология, инволюция, гериатрия, герогигиена, гетерохронлик каби илмий тушунчалар мавжуд: Геронтология – грекча сўз бўлиб – кексайишнинг, кексаликнинг келиб чиқиши демакдир.

Гериятрия сўзи кексайган инсон шахсини даволашни билдиради. Инволюция тушунчаси эволюциянинг тескариси бўлиб, ўсишдан орқага қайтишни ифодалайди. Герогигиена – кексайган одамнинг саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш соҳасидир. Герогигиена кекса одамларда асаб, рухий касалликларнинг олдини олиш учун хизмат қилади. Гетерохронлик бир хил ёшдаги одамларда рухий жараёнларнинг турлича (ҳар хил вақт ва муддатда) намоён бўлишидир.

Психогеронтология фанида геронтогенезнинг эволюцион омиллари қаторига И.В.Давидовский наслий, экологик, биологик, ижтимоий аломатларни киритади. Д.Бромлей инсонни қариш цикли учта босқичдан иборат бўлишини таъкидлайди: 1) “ишдан, хизматдан узоқлашиш” (истеъфо) – 66-70 ёш; 2) кексалик (70 ва ундан катта ёш), 3) мункиллаган кексалик (ҳаста кексалик ва ўлим) – максимум 110 ёш. Шу билан бирга (кексайишнинг қонуниятлари ҳам кашф қилинган, улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) гетерохронлик (ҳар хил вақтлилиқ) қонуни; 2) ўзига хослик қонуни; 3) хилма-хиллик қонуни.

И.В.Давидовский “Кексайиш нима?” номли асарида таъкидлаганидек, инсон 50–60 ёшга тўлганда ёки ундан ошган чоғида етукликнинг кечиккан даврига кириб келади. Шу ёшдаги одамларнинг ўлимини XVIII асрдаги тенгдошлари билан таққосланса, уларнинг яшаш ва меҳнат қилиш имконияти 75 ёшгача узайиши мумкин. Чунки ҳозирги кунда нафақани белгилаш ҳақиқий биологик қариш ёшидан 15–20 йил илгарилаб кетган. Бу ҳол ақлий меҳнат билан шуғулланган зиёли одамларда яққол кўзга ташланади. И.В.Давидовскийнинг фикрича, узоқ умр кўрувчилар асосан озғин, фаол, ҳаракатчан одамлар бўлиб, ҳаводан эркин нафас олишни жуда ёқтирадилар, организм фаолиятига дахлдор тинка қуритар касалликлардан ҳоли бўладилар.

Тадқиқотчи П.П.Лазерев 1928 йилда умр ўтиши билан кўрув аппарати марказий этнологиясининг хиралашувини айтган эди. Кейинчалик, 1967 йилда америкалик психолог Грегори бу фикрни тажрибадан ўтказди ва инсон кексайиши билан рецептор аппаратининг оптик функцияси заифлашади, кўрув сезгиси ва идрокини хиралаштиради, деди. Кўзнинг рангни сезиши ёки улғайиши билан ўзгариб боради, ҳатто, рангни ажратиш қобилияти сезиларли даражада пасаяди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ранг ажратиш, спектр нурларининг ёйилиши Ибн Сино томонидан тушунтириб берилган, фан оламида эса бу кашфиёт Гельмгольцга қиёс берилади. Кўришнинг пасайиши гетерохрон хусусият касб этиб, спектрнинг қисқа ва тўқис қисмида (кўк ва қизил рангда) аниқроқ акс этади.

Психогеронтологик нуқтаи назардан сезиш вақтини тадқиқ қилган Е.Н.Соколов, Е.И.Бойко, А.Р.Луриялар сезиш вақти ёш даврининг информатсион стимул функциясидан бошқа нарса эмас дея хулоса чиқарадилар. Улар сезиш вақтининг эгри чизиқли кўрсаткичларини схема тарзида ишлаб чиқиб, кексалик даврига хос иккита хусусиятни чуқур таҳлил қилдилар. Худди шунга ўхшаш маълумотлар Д.Биррон, Д.Ботвинник тажрибаларида ҳам олинган.

Психогеронтологияда кекса эркак ва аёлларнинг психологик хусусиятларини ўрганишда кўпроқ тест (синов) дан фойдаланилади. Тестлар ўз мақсади, моҳияти ҳамда тизмига биноан бир нечта кўринишга эга: 1) мақсадга йўналтирилган, билим ҳажмини аниқловчи стандарт тестлар – имтиҳон – синов варақаси; 2) инсоннинг ақл-заковатини ўлчашга мослаштирилган ақл тестлари; 3) инсон шахсининг фазилатларини текширишга мўлжалланган тестлар; 4) инсон истеъдоди, иқтидори ҳамда қобилиятининг даражасини аниқлашга қаратилган тестлар.

Кексайиш даврида одамлар психологиясини ўрганиш тестлар ёрдамида амалга оширилиши синалувчиларда иродавий куч-қувват сарфлаш, ақлий зўриқиш, асабий танглик ҳолатларини камайитириш учун хизмат қилади, тажрибада вақтдан тежамли фойдаланиш имкониятини яратади. Шу билан бирга тестлар кишиларда (ранг-баранглиги учун) қизиқиш, табиий майл, шуғулланиш ҳис-туйғусини уйғотади. Тестлар билан ишлашда вақт чекланганлиги сабабли айрим нуқсонларга йўл қўйилади, лекин уларни айнан ўша синалувчиларда муайян вақт ўтгандан кейин такрор ўтказилса, камчиликлар барҳам топиши мумкин. Кексалар психологиясини тадқиқ қилишга оид тажрибаларда психогеронтологиянинг айрим усулларида кенг фойдаланилмоқда.

9.2. Биологик кексайиш

Нафақат ёшига тўлган кишиларнинг ишни давом эттириш истаги ва улардан фойдаланиш эҳтиёжи тиббиёт ва руҳият илми олдида бир қанча талаблар қўяди. Бу талаблар М.Д.Александрова ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, 60 ёшдан ошган одамларнинг соматик сифатлиги уларнинг ишлаб чиқишда қатнашишига қанчалик имкон беришини, инсоннинг руҳий саломатлиги ишлашда қай даражада ёрдамлашини, соғлом кекса одамнинг психофизиологик функциялари, психик жараёнлари, шахсий хусусиятлари ва касб-корлик учун зарур талабларга мос келиш-келмаслигини аниқлашдан иборатдир. Шуларнинг сўнгги қисмини тадқиқ қилиш бевосита психологларнинг зиммасида бўлиб, ёш улғайиб боришига қараб физиологик функцияларнинг ўзгаришини психометрия маълумотларига таяниб муайян усулда ўрганилиши лозим. Бу усулда бир қанча элат, жамоа, ҳудуднинг худди шу ёшдаги аҳолиси билан солиштирилади. Тадқиқотнинг бу усули айрим руҳий жараёнларнинг ёш динамикасини аниқлашга хизмат қилади.

Асаб системасининг қариши В.Д.Михайлова – Лукашева, М.М.Александровская каби олимларнинг физиологик ва гистологик тадқиқотларида кексаларнинг асаб системаси, бош мия тузилиши ўзгариши ўрганилган бўлиб, бу ҳол макроскопия ва микроскопия маълумотлари асосида ифодаланган.

Макроскопия маълумотларига кўра: а) кексалик даврида миянинг оғирлиги 20–30 фоиз енгиллашади; б) бир даврнинг ўзида мия билан калла суягининг ҳажми ўртасида диспропорция кучаяди; в) кексайиш даврида мия бурмалари камаяди ва ариқчалари кенгайиши кузатилади, булар айниқса мия

қобиғининг пешона қисмида яққол кўринади ва етук ёшдаги одамларга қараганда 3—4 та йўл қисқаради; г) миянинг зичлиги ортади.

Микроскопиянинг натижаларига биноан: 1) нерв хужайраларининг умумий миқдори камаяди, бу ўзгариш қобиғининг III V зоналарида аниқ билинади; 2) Пуркинье хужайраларининг миқдори кескин камаяди, хужайраларнинг йўқолиши етук кишиларга нисбатан 25 фоиз кўп бўлади; 3) нерв хужайралари ажинлашади: ядро эса нотўғри кўринишга эга бўла бошлайди; 4) нерв толалари йўғонлашади; 5) хабар олиб боровчи йўлда миелин толаларининг миқдори озаяди.

Сенсор–перцептив функцияларнинг қариши. Кўриш функциясининг ёш даври динамикасига бағишланган қатор тадқиқотлар мавжуд бўлиб, америкалик психолог Крук тадқиқотининг маълумотларига қараганда, агар вақт ҳеч бир чекланмаса, кўрув стимуллари идрок қилиш 20—50 ёшли одамларда бир текис, аниқ ва тўғри амалга ошиши мумкин. Мабодо вақт чекланган бўлса, идрок қилинаётган жисм қисқа вақт намоёйиш қилинса, кўзгатувчининг кучи ўзгариб турса, ёшлар билан катталар ўртасида кескин фарқ вужудга келади. Оддий турмушда бу ҳол жисмларга узоқ муддат термулиш имконияти ва сунъий ёруғликдан фойдаланиш кўрув идроки пасайишининг олдини олади ва муваққат узилишни барҳам топтиради. Л.Е.Биррон ва Л.Ботвинник, қуйидагича хулоса чиқардилар: сенсор информацияни қайта ишлаш ва стимуллари баҳолаш учун кекса кишиларга кўп вақт керак. Кўриш пасайишини иккита сабаби бўлиб, бир кўз гавҳарининг торайиши, иккинчиси кўз аккомодациясининг ёмонлашувидир.

С.Паконинг фикрича, идрок қилинаётган объект ва унинг стимуллари канчалик мураккаблашиб борса, тажрибада ёш даврининг фарқлари шунчалик ортиб боради.

Бир гуруҳ психологларнинг уқдиришича, идрок функциясидаги ёш даврига боғлиқ пасайишнинг асосий сабабларидан бири мия пўстининг гностик зонасидаги нейронлар миқдорининг камайишидир. У.Майлс ва А.Уелфорд унинг пасайишини айтганлар.

Эшитиш. Эшитиш қобилятининг энг юқори даражасини 14—15 ёшларга тўғри келади, ундан кейинги камолот даврларида биров пасайиш юз беради. Кўпгина олимларнинг фикрича, инсон ёшининг улғайиши билан эшитишнинг заифлашуви мўътадил ҳолат ҳисобланиб, организмнинг биологик қариши билан узвий боғлиқ равишда кечади. Ишлаб чиқаришдаги кучли шовқин одамнинг эшитиш қобилятини ёмонлаштиради. Эшитиш укувини йўқотиш эркакларда аёлларга қараганда кўп учрайди.

Таъм билиш сезгисида ҳам ёш улғайиши ва кексалик туфайли айрим ўзгаришлар вужудга келади. Масалан, нордон, ширин ва аччиқни сезиш 50 ёшгача кескин ўзгармаса-да, лекин ундан кейинги ўсиш даврида маза сургичлари миқдорининг камайиши эвазига сезги чегараларининг кенгайиши содир бўлади.

Ҳид сезгирлигининг ўзгаришига асосий сабаб нерв учлари ва толаларида қарахтликнинг бошланишидир. Бундан ташқари, ҳид билиш сезгирлиги камайишининг сабаблари ҳавонинг ифлосланиши, заҳарли ва

кўланса ҳидли моддалар билан нафас олиш, чекиш, озиқ-овқатда А витамини етишмаслигидир.

Кексайганда оғриқ ва тери-туюш сезгирлиги ҳам пасаяди. Тебраниш сезгирлиги ҳам ёш ўтган сари ёмонлашади, орқа миянинг орқа қисмларидаги дегенатив ўзгариш ана шу ҳолатни келтириб чиқаради.

9.3. Кексайиш давридаги шахс психологияси

Кексайиш даврига 61 (56)–74 ёшли эркак ва аёллар кирадилар. Бу даврдаги кишилар хилма-хил хусусиятлари, шахслараро муносабатлари билан бошқа ёш даврлардагилардан ажралиб туради. Мазкур ёшдагиларни шартли равишда иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин: а) мутлақо истеъфога чиққан, ижтимоий фаол бўлмаган эркак ва аёллар; б) нафақахўр эркак ва аёллар, лекин ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу жабҳаларида фаолият кўрсатаётган кексалик аломатлари босаётган одамлар. Уларнинг ҳис-туйғулари яшаш тарзига мувофиқ намоён бўлади. Уларнинг ҳис-туйғулари вужудга келиши жиҳатдан икки хилдир: 1) барқарор кайфият, хотиржамлик туйғусига эга бўлган, ўз кадр-қиммати сақлаётган, нуфуз талаб эркак ва аёллар; б) кайфияти барқарор, осойишта хулқ-атворли, оила муҳитининг сардорига айланган, табиат ва жамият гўзалликларидан баҳраманд бўлаётган, ижтимоий фаолиятдан қарийб узоқлашган, қарилик гаштини сураётган кишилар. Уларнинг бир гуруҳи моддий бойлик маънавият билан қўшиб олиб боришга интилсалар, бошқалари тўпланган моддий бойлик билан қаноат ҳосил қилувчилар, қолган умрини хотиржам, заҳмат чекмай ўтказишга аҳду паймон қилган эркак ва аёллардан иборатдир. Мазкур ёшда юзага келадиган инқироз ҳам мана шу иккала омилнинг маҳсули ҳисобланади.

Кексайиш даврида биологик органнинг заифлашуви психик жараёнларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади. Руҳий кексайиш аломатлари аёлларда эртароқ пайдо бўлади. Эркак ва аёллар ўртасидаги фарқлар борган сари яққол кўзга ташлана бошлайди. Бу фарқлар билиш жараёнлари (сезги, идрок, хотира, тафаккур), ахлоққача (фаросатлилик, хушёрлик, ҳозиржавоблик, топқирлик) ва ақл-заковат (ақл, билим, ижтимоий тажриба, маҳорат, ижодий фаолият, барқарор малака) каби руҳий ҳолатларда ўз аксини топади. Аёлларнинг заифа деб номланиши ҳам бежиз эмас, чунки жисмоний заифликдан ташқари бошқа руҳий кечинмаларда ҳам беқарорлик сезилиб туради (кўз ёши қувончдан бўлса – ироданинг заифлигини кўрсатади, ғам-ғусса, ўкиниш, туғён сабабли бўлса ҳис-туйғуни бошқариш имконияти йўқлигини кўрсатади). Аёлларнинг табиий азобдан (туғиш, бола тарбияси) ташқари хизмат, оила ташвиши, юмуши, меҳр-муҳаббатга оташлиги, нозик қалби ташқи кўзгатувчиларга тез жавоб берувчанлиги жиҳатдан эртароқ қаришга олиб келади (асаб системасининг бузилиши, иродавий зўриқиш, ақлий танглик ҳолатлари).

Психологлар кексайиш давридаги эркак ва аёлларнинг руҳий дунёсини ўрганиш бўйича тадқиқот ишлари олиб борганлар. Америкалик В.Шевчук мазкур ёшдаги одамларнинг ижтимоий фаолиятда қатнашиши хусусиятини текшириб, 65 ёшлиларнинг 24,1 фоизи 70 ёшлиларнинг 17,4 фоизи, 75 ёшларнинг 7,7 фоизи ижтимоий фаолиятдан воз кечганлигини аниқлаган.

Олий мактаб муаллимларининг илмий маҳсулдорлиги динамикасини тадқиқ қилган М.Д.Александрова математика, физика, биология, психология ва бошқа соҳаларнинг вакиллари ўртасида кексайишнинг биринчи босқичида (61– 66 ёшларда) бир оз фарқ мавжуд бўлса-да, унинг иккинчи босқичида (67–72 ёшларда) ўша тафовут ҳам йўқолиб боришини таъкидлайди. Л.И.Захарова эса кексайиш давридаги эркак ва аёлларнинг олий нерв фаолиятини текшириб, уларда рангларни кўриш майдонининг чегараси учун қуйидагилар муҳим роль уйнашини уқтиради: 1) кўриш йўллари анализатори чекка қисмларининг ҳолати; 2) марказий нерв системасининг умумий фаоллиги; 3) инсоннинг ёши; 4) кўриш анализаторининг фаолият кўрсатиш шароити; 5) инсоннинг жинси.

Америкалик психолог Д.Векслер кексайишда ақлни ўлчаш учун 1939 йилда махсус тест ишлаб чиққан ва “Катта кишилар ақлини ўлчаш ва баҳолаш” номли китобида тест ўтказиш усулиятини батафсил баён қилган.

Д.Векслер тавсия қилган формулага биноан ҳар қандай ёшдаги шахснинг ақлий камолот даражасини мазкур ёшга муносиб тарзда ишлаб чиқса бўлади. Бунинг учун муаллиф ақл коэффициенти атамасидан фойдаланади:

$$AK = \frac{AD}{KD} \cdot 100$$

Д.Векслер шкаласи бўйича AD – ақлий кўрсаткичини, KD (кексайиш даражаси) эса шахснинг календарь ёшини англатиб келади.

“Векслер батареяси” 11 та субтестдан иборат бўлиб, улардан 7 таси вербал (сўзлардан тузилган), 4 таси новербал (аломатлардан иборат)дир. Барча кўрсаткичлар бўйича энг юқори натижага 15–25 ёшлилар, бошқа маълумотларга кўра 26–29 ёшлилар эришадилар: кейин 40–45 дан аста-секин пасайиш бошланади: 60 – 65 ёшларда бу кўрсаткич янада қуйига тушади.

Д.Векслер кескин ўзгарувчан ва кам ўзгарувчан ёш даври функцияларига алоҳида эътибор беради. Биринчисига қисқа муддатли хотира, ўхшашлик, символлар, Косс кубчалари: иккинчисига – луғат бойлиги, умумий маълумотлилик, расм тузиш (тартибга келтириш маъносида), тугалланмаган расмларни идрок қилиш киради. Мазкур вариациялардан фойдаланиб, экспериментал психологияга янги кўрсаткич киритишни таклиф қилади, у детериорация коэффициенти деб атайди (детериорация – ёмонлашув, бузилиш, демакдир):

$$DK = \frac{BK_1}{BK_2} \cdot 100$$

BK_1 – барқарор кўрсаткич, BK_2 – беқарор кўрсаткични билдиради.

Ёш одамларда мазкур коэффициент 5 фоиздан ошмайди, кексаларда эса 20 фоизга яқинлашади. Кўриниб турибдики, ёш улғайиши билан номуносивонлик даражаси ўсиб боради.

Д.Векслер тести тўғрисида ҳар хил танқидий мулоҳазалар мавжуд бўлса-да, лекин муаллифнинг ёшларга татбиқ қилган тести уларнинг ақлий

тайёргарлиги даражасини, ўқишга укувлилигини билдирса, кексаларда у ҳаётий тажрибаларга асосланган донишмандликни англатади, деган фикр тўғридир.

9.4. Кексалик давридаги шахснинг психологик хусусиятлари

Кексалик даврига 75–90 ёшдаги эркак ва аёллар (бува ва бувилар) киради ва бундай одамларнинг бошқа ёш давларидаги одамлардан кескин фарқланадиган хусусиятлари яққол кўзга ташланади. Кексаларни жисмоний ва ақлий фаолликка мойил ҳамда пассив турмуш тарзига кўниккан қариялар гуруҳларига ажратиш мумкин. Ижтимоий фаоллик фахриялар жамоасида, касбий жамоалар фаолиятида қатнашишда ўз ифодасини топади.

Кексалик даврида фоний дунёдан умидсизлик туйғуси пайдо бўлади ва бу ҳол фаолликни, истиқбол режаларини тузишга интилишни сусайтиради. Лекин “Ўғлимни уйлантирсам, дунёдан армоним йўқ” қабилидаги мулоҳазалар доимий одатга айланиб қолган. Кексаликнинг иккинчи муҳим хусусияти бетобликда васият қилиш, қариндош-уруғлардан рози-ризолик тилашишдир. Жисмоний ҳаракат имкониятига эга бўлган қариялар меҳнат қилишга интиладилар, бироқ унинг маҳсулидан кўнгиллари сира тўлмайди. Улар тарихий воқеаларни тирик гувоҳ сифатида батафсил баён қилиб берадилар. Нутқдаги жузъий камчиликларни ҳисобга олмаганда (айрим мантикий боғланишдаги нуқсон, талаффузнинг бузилиши) кенг кўламдаги ахборотларни ўзгаларга узатиш имкониятига эга.

Биологик қариш психик жараёнлар, ҳолатлар, хусусиятлар ва хатти-ҳаракатларда кескин ўзгаришларни вужудга келтиради. Аксарият сезги органлари заифлашади, асаб системаси кучсизланади, маълумотларни қабул қилиш (хотира) ва уларни қайта ишлаш, моҳиятини англаш (тафаккур), у ёки бу ҳолатларга нигоҳини тўплаш ва унда муайян муддат тутиб туриш (диққат) қийинлашади... Ироданинг кучсизланиши оғриқ сезгиларига нисбатан бардошлилик туйғусини емира бошлайди. Натижада ташқи таъсирни қабул қилишда диққатни саралаш хусусияти ўз аҳамиятини йўқотиб бориши сабабли қари одам бола табиатли аразчан, кўнгли бўш, ҳиссиётга берилувчан характерли бўлиб қолади. Шунинг учун улар билан мулоқотга киришишда мазкур шахснинг сифатларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Хотиранинг заифлашуви қарияларда хаёлпарастлик иллатини келтириб чиқаради, кўпинча эсда олиб қолиш, эсда сақлаш ва эсга тушириш ўртасида кўпгина сабабларга кўра номутаносиблик туғилади, натижада унутиш жараёни кучаяди. Диққатни муайян объектга тўплай олмаслик оқибатида бирон фаолият тури устида узоқ машғул бўла олмаслик вужудга келади. Нарса ва жисмларни нотўғри идрок қилиш, яъни иллюзиялар кўпроқ ўрин эгаллайди. Монокуляр ва бинокуляр кўришда хилма-хиллик юзага келади. Характер хислатларида чекиниш, ҳадиксираш, ишончсизлик ҳислари етакчи роль ўйнай бошлайди.

Психологлардан И.Байлаш ва Д.Забеклар кексаларда хотира, идрок, мантикий тафаккур, эрудиция, нутқ суръати кабиларни тадқиқ қилиб, улар ўртасидаги корреляцион боғланишни (хотира – 0,20, идрок – 0,28, мантикий тафаккур – 0,37, эрудиция – 0,33, нутқ тезлиги – 0,40 лигини) аниқлаганлар.

Америкалик психологлар Френд ва Забеклар кексалик даврида тафаккурнинг танқидийлигини ўрганишда дедукция ва силлогизмлардан фойдаланиб, кексаликда тафаккурнинг объекти торайиши ва кескин рад қилиш кучайишини аниқлаганлар. Д.Бромлей қарияларда ижодий тафаккурнинг пасайиши, ўта қийинчилик билан янги шароитга мослашувини ва догматизмга асосланишини топган.

Б.А.Греков сўз ассоциацияси методи асосида кексаларда хотира жараёнининг хусусиятини текширган. Унинг маълумотларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

- 1) 70–80 ёшлардаги кексаликда хотира (айниқса механик эсда олиб қолиш) заифлашади;
- 2) 70–89 ёшларда мантиқий-маъноли хотирада миқдорнинг аҳамияти сақланади;
- 3) образли хотира заифлашади;
- 4) 70–89 ёшларда хотиранинг барқарорлик негизида маънонинг ички алоқаси ётади;
- 5) узоқ муддатли хотира кучсизланади;
- 6) 90 ёшда нутқнинг ички боғланиши бузилади;
- 7) хотиранинг образли, ҳиссий турлари нутқнинг тузилишига бўйсунмай қолади.

Психологияда қарияларда ақлий фаолликни ўрганишда коррекцион синов ва Крепилин синовидан фойдаланилади. Камолотнинг умумий модели У. Шайенинг уч омилли вариантлари ёрдамида яратилади.

Ҳозирги замон психология фанида кексаликни учта томондан: онтогенез психологияси, психогеронтология ва тиббиёт психологияси йўналишларида ўрганиш зарур маълумотлар тўплаш имкониятини бермоқда.

Соғлом қарияларда донишмандлик умрнинг охирига нафасига қадар сақланиши тажрибаларда қайд қилинди. Психопатологик ҳолатлар барча қариялар учун мажбурий босқич эмаслиги ҳам тасдиқланган.

Кексалик даврида, умуман аёллар билан эркеклар ўртасидаги донишмандликда фарқ мавжуд бўлса ҳам, лекин қариялар орасидаги донишмандлик, донолик хислатлари ҳам иккала ҳам жинсга хосдир. Шунинг учун иккала жинс ўртасида биологик қаришда тафовут мавжуд бўлса-да, лекин руҳий жиҳатдан заифлашув жараёнида ўзаро яқинлик ҳукм суради.

Психогеронтологияда юксак ижодий фаолиятнинг ўзига хос кўринишларини тадқиқ қилиш рассомлар, ёзувчилар ва бастакорларнинг ижодини, ҳуқуқшуносларнинг қобиляти ва маҳоратини ҳисобчиларнинг касбий малакаларини ўрганиш йўналишларида амалга оширилган.

Г.Леман ўз тадқиқотларида турли соҳалардаги мутахассислар фаолиятини таҳлил қилиб, уларнинг ўзига хос хусусиятларини атрофлича ифодалаган. Масалан, француз рассоми Клод Моне 50 ёшда 86 ёшигача ижодий қувватини сира бўшаштирмай, сермахсул меҳнат қилган. Унинг ижодида ҳеч қандай тушкунлик рўй бермаган. Ижодий маҳсулдорлик эволюцияси Тициан, Л.Кронах, О.Тиан, Микельанжелез каби ўнлаб ижодкорларга хосдир.

Г.Леман ўз тадқиқотларида ижодий фаолликнинг ўзига хос кўринишларини ёзувчи мисолида ўрганган. Муаллиф ҳинд ёзувчиси Р.Тагорнинг ижодиётини таҳлил қилиб, унинг ижод чуққиси 69 ёшда бўлганини аниқлаган (ёзувчилар ижодиёт чуққиси 34 ёшда, 43 ёшда ҳам учрайди). Р.Тагорнинг 25 ёшида ёзган “Келин” шеъри билан 78 ёшда ёзган “Сароб” асари ўртасидаги ўхшашлик ва устунлик чуқур ифодаланган.

Г.Леман бастакор И.С.Бах (1685–1750) ижодиётини текшириб, унинг дурдона асарлари кексаликда яратилганини аниқлаган. Г.Леман ўз тажрибаларида ҳуқуқшунослик, ҳисобчилик касбларидаги шахсларни ўрганиб, улар ижодиётини муҳим жиҳатларини очиб берган.

А.Р.Лурия хотиранинг ўзига хос хусусиятини журналист мисолида ўрганиб, кекса кишилар психикаси бўйича илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотлар тўплаган.

Кексалик ёшидаги чол ва кампирларда ўз шахсиятига янгича муносабатлар пайдо бўлади. Кўпинча улар ўзларини камроқ безовта қилишга, жисмоний куч-қувватни аяшга, эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга одатланадилар, организмларининг толиқишига йўл қўймайдилар, иложи борида нутқ фаолиятига камроқ мурожаат қиладилар, ортиқча ахборотларни қабул қилмайдилар. Шунинг учун кексайганда “жон ширин бўлиб қолади”.

Кексаликда эр-хотин ўртасидаги муносабат янада мустаҳкамланади, янги шакл ва янги сифат касб этади. Мулоқот кезида барча таассуротлар, маълумотлар, кечинмалар, ҳис-туйғулар юзасидан фикр алмашадилар. Бир-бирларини қумсаш, ҳамдардлик каби юксак туйғулар тотувликни янада мустаҳкамлайди.

Кексалик даврининг яна бир хусусияти бошқа кишиларга, бегоналарга ҳам хайрихоҳлик билдиришдир. Ана шу юксак инсонпарварлик ҳисси туфайли улар ер юзидаги жамики инсон зотига яхшилик тилайдилар. Бу сўнгги юксак туйғу байналмилалчиликнинг табиий кўринишидир. Қариялардаги раҳмдиллик, поклик, орасталик, мулойимлик, самимийлик сингари туйғуларнинг ифодаланиши бошқа ёш давридаги одамлар туйғусига асло ўхшамайди. Шунинг учун “қари билгани – пари билмас”, – деган нақл бор.

9.5. Узоқ умр кўрувчиларнинг психологик хусусиятлари

Йирик жаҳон психологлари С.Пако, Г.Оффре, Л.Бине, У.Майнот, Э.Медавир, А.Комфорт, И.В.Давидовский, Б.Г.Ананьев, Н.В.Нагорний, Е.Д.Александрова ва бошқалар узоқ умр кўриш сирларини экологик омиллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиладилар. Аксарият олимларнинг фикрича, экологик омиллар инсоннинг яшаш шароитига, камол топишига, бевосита ёки билвосита таъсир қиладиган омиллардир. Инсоннинг ижтимоий муҳити шароитлари ичига касб меҳнати, турмуш тарзи, маданияти ва маънавияти кабилар киради.

Жаҳон фани тўплаган маълумотларга кўра, очик ҳавода ортиқча зўриқишсиз жисмоний меҳнат билан шуғулланган одамларда ҳаракатнинг тезлиги, қад-қоматнинг тиклиги, маънавий тетиклик, руҳий фаоллик узоқроқ

сақланади. Мана шу ҳолат жисмоний тарбия билан доимий шуғулланувчи кишиларда ҳам бўлади.

“Умрни узайтириш муаммолари” номли (1952) китобда доғистонликларда узок умр кўришнинг асосий сабаблари қуйидагилар экани таъкидланган: 1) Республиканинг тоғли қисмидаги иқлим шароити ва жўғрофий омиллар; 2) суткасига 3–4 марта истеъмол қилинадиган гўшти, ўсимлик мойли ва сутли озиқ-овқатлар, чекишнинг, ичиш ва ортиқча жинсий алоқанинг таъқиқлангани; 3) авлодан-авлодга асрлар давомида ўтиб келаётган маданий анъаналар, ўзига хос турмуш тарзи ва унинг хусусиятлари; 4) гигиенанинг барча қонун ва қоидаларига риоя қилиниши ва бутун умр бўйи жисмоний меҳнат билан шуғулланиш; 5) бир маромда ҳам пассив, ҳам актив ҳордиқ чиқариш; 6) аҳоли турмуш даражасининг моддий-маиший жиҳатдан яхшиланиши ва ҳоказолар.

С.Пако ва унинг издошлари таъкидлаганидек, кексايиш жараёнида айрим психофизиологик ва психологик жараёнларнинг барқарорлашуви инсон умрининг узайишига, унда ижодий фаоллик узлуксиз давом этишига ёрдам беради, ақлий меҳнат билан доимо шуғулланувчи кекса одамларда мантикий хотира сақланади. Шу билан бирга иқтидорли ва ақлни пешлаш машқлари билан шуғулланган кишиларда ҳам интеллектнинг юксак даражаси сақланиб, бошқа билиш функцияларининг фаолияти бир текис ҳаракатни вужудга келтиради.

Узок умр кўришнинг, умр узайишининг муҳим омилларидан яна биттаси касб-корлик фаолиятига боғлиқ психик ҳолатнинг барқарорлашувидир. Ана шу ҳолатга инсоннинг кўриш идрокида фазони фарқлаш (фазовий тасаввур) қобилияти киради. Француз геронтологи ва офтальмологи Г.Оффре “Геронтология асослари” (1960) китобидан жой олган “Кўзнинг кексаларга хос ўзгариши” асарида илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотлар келтиради. Унинг фикрича, кексаликда пресбиония (грекча, қариликда кўришнинг заифлашуви) ҳодисаси рўй бериб, яқинни кўриш ёмонлашади. Г.Оффренинг фикрича, 10 ёшдан кўриш аккомодациясининг кучи пасайиши, агарда 10 ёшда аккомодация кучи 16 диоптрияга (грекча оптик ўлчов) тенг бўлса, 40–45 ёшда–4, кейинчалик эса 1 бир диоптрияга тушиб кетиши мумкин. 50–60 ёшларда аккомодация ўзининг энг қуйи даражасига тушади, бироқ шундан кейинги ёш давларида барқарорлашиб боради. Жаҳон психологияси фани маълумотларига қараганда, аккомодациянинг кучи шунчалик камайиб борадики, яқинни фақат кузойнак билан кўриладиган бўлади.

Баъзи манбаларда майда нарсалар билан шуғулланмайдиган, кўзи узокни кўришга ўрганган одамда аккомодация юксак даражада сақланиши, кўз хиралашуви жуда секин, гоҳо бутунлай рўй бермаслиги мумкин.

М.Я.Ложечникова ва Л.Н.Кулешованинг аниқлашича, ҳайдовчилар, темирйўлчилар, овчиларнинг кўриш сезгирлиги ёшлигида 1 ёки 1,5 бирликка тенг бўлса, узок йиллардан кейин ҳам ўзгармаслиги мумкин.

И.В.Давидовский ва Б.Г.Ананьевлар таъкидлаганидек, қариш ва узок умр кўриш ўзига хос хусусиятларга эга. Бинобарин, умрни узайтиришнинг

жуда кўп омиллари бор. Юқорида узок умр кўришнинг экологик омиллари ифодаланди, лекин унинг психологик, ижтимоий-психологик омиллари, манбалари ва механизмлари ҳам мавжуддир. Умуман айтганда, инсоннинг умрини узайтириш учун шахслараро яхши муносабат, ширин муомала, самимий мулоқот, оилавий тотувлик, асаб системасини асраш, барқарор ҳис-туйғу, ҳамдардлик, психик фаоллик, иродавий тетиклик бўлиши зарур.

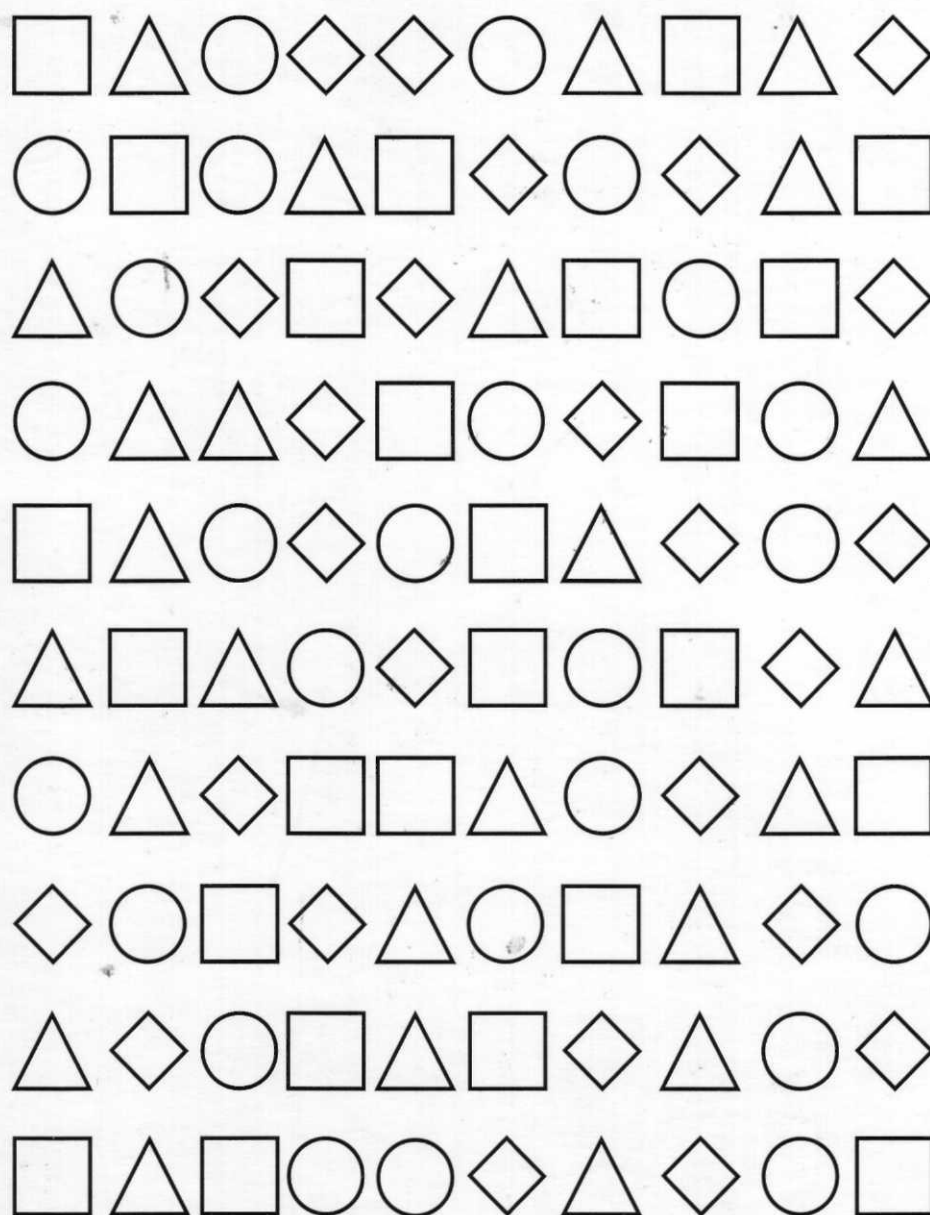
Фойдаланилган адабиётлар

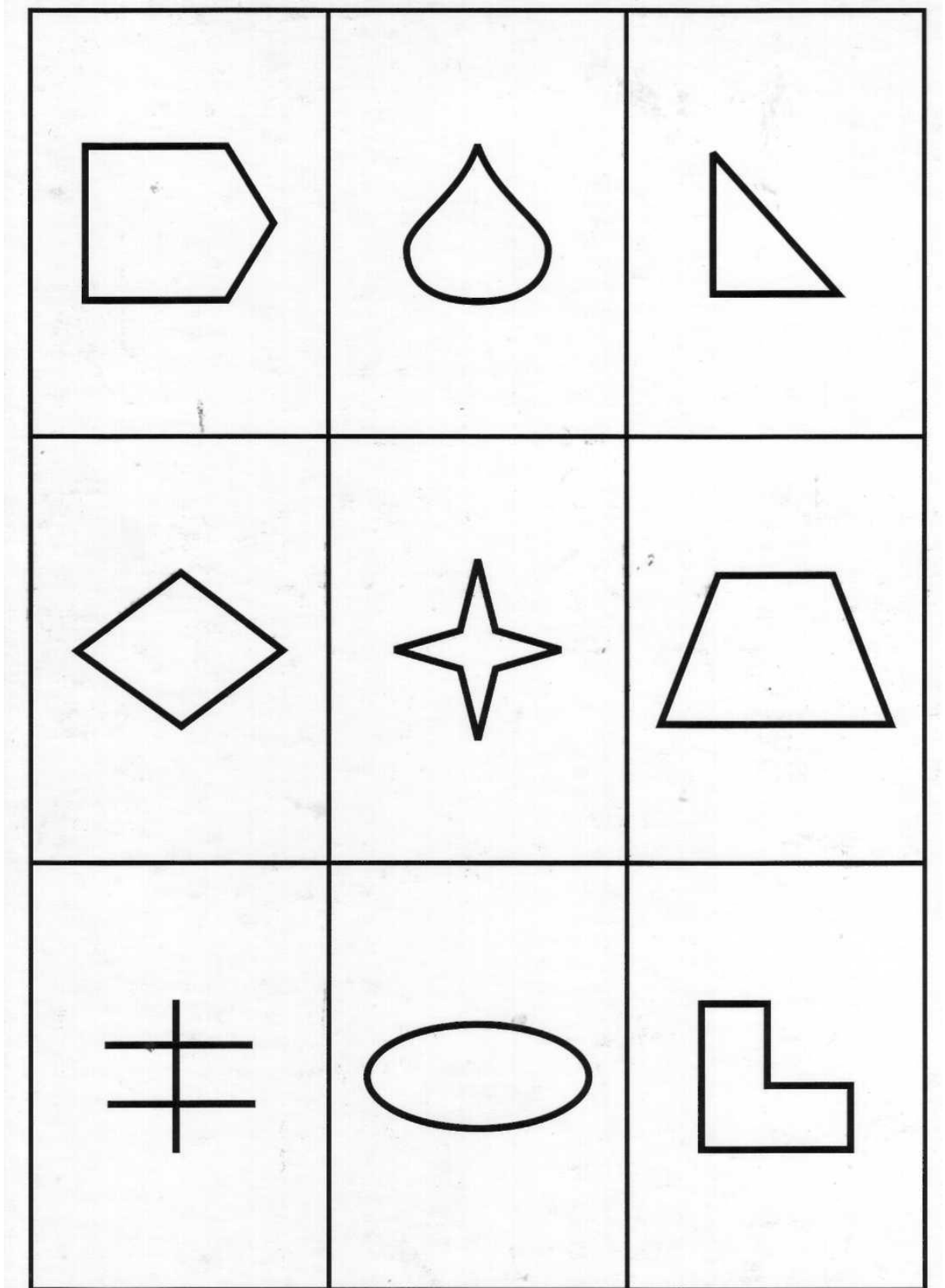
1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: 1995.
2. Альперович В. Социальная геронтология. Ростов Н/Д, Феникс, 1997. – 576 с.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект-Пресс, 2003.
4. Газиёв Э.Г. Психология высшей школы. Ташкент, Университет, 2006. – 132 с.
5. Газиёв Э.Г. Самоуправление учебной деятельностью обучающихся. Ташкент, Университет, 2008. – 132 с.
6. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. Алматы, 2004. – 312 с.
7. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.:1999.
8. Кондратьева С.В. Педагогическая и возрастная психология. – Гродно, 1996.
9. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб, 1999.
10. Петровский В.А. Личность в психологии. Ростов Н/Д, 1996. – 512 с.
11. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. СПб, 1999.
12. Реан А.А. Психология личности. – М.: АСТ; СПб.: Прайм–Еврознак, 2007.
13. Рогов Е.И. Эмоции и воля. – М.: Владос, 2001.
14. Руденский Е.В. Социальная психология. – Москва – Новосибирск, 1998. – 224 с.
15. Рыбалко Е.В. Возрастная и дифференциальная психология. – Л.: 1990.
16. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. – М.: 1995.
17. Столяренко Л.Д., Самыгин С.И. Социальная психология. Ростов Н/Д, 2009. – 251 с.
18. Фельдштейн Д.И. Психология становления личности. – М., 1994.
19. Холл К., Линдсей Г. Теории личности. – М., 1999.
20. Хьел Л., Зиглер. Теории личности. СПб, 1997.
21. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: 1996.
22. Ғозиев Э. Психология (Ёш даврлари психологияси). Тошкент, “Ўқитувчи”, 1994. – 224 б.
23. Ғозиев Э. Педагогик психология асослари. Тошкент, Университет, 1997. – 80 б.
24. Ғозиев Э. Фаолият ва ҳуқ–атвор мотивацияси. Тошкент, Университет, 2003. – 124 б.
25. Ғозиев Э. Олий мактаб психологияси. Тошкент, 2006. – 164 б.

26. Ғозиев Э. Психология тарихи саҳифалари. Тошкент, “Фан”, 2006. – 74б.
27. Ғозиев Э. Умумий психология. Тошкент, 2010. – 544 б.

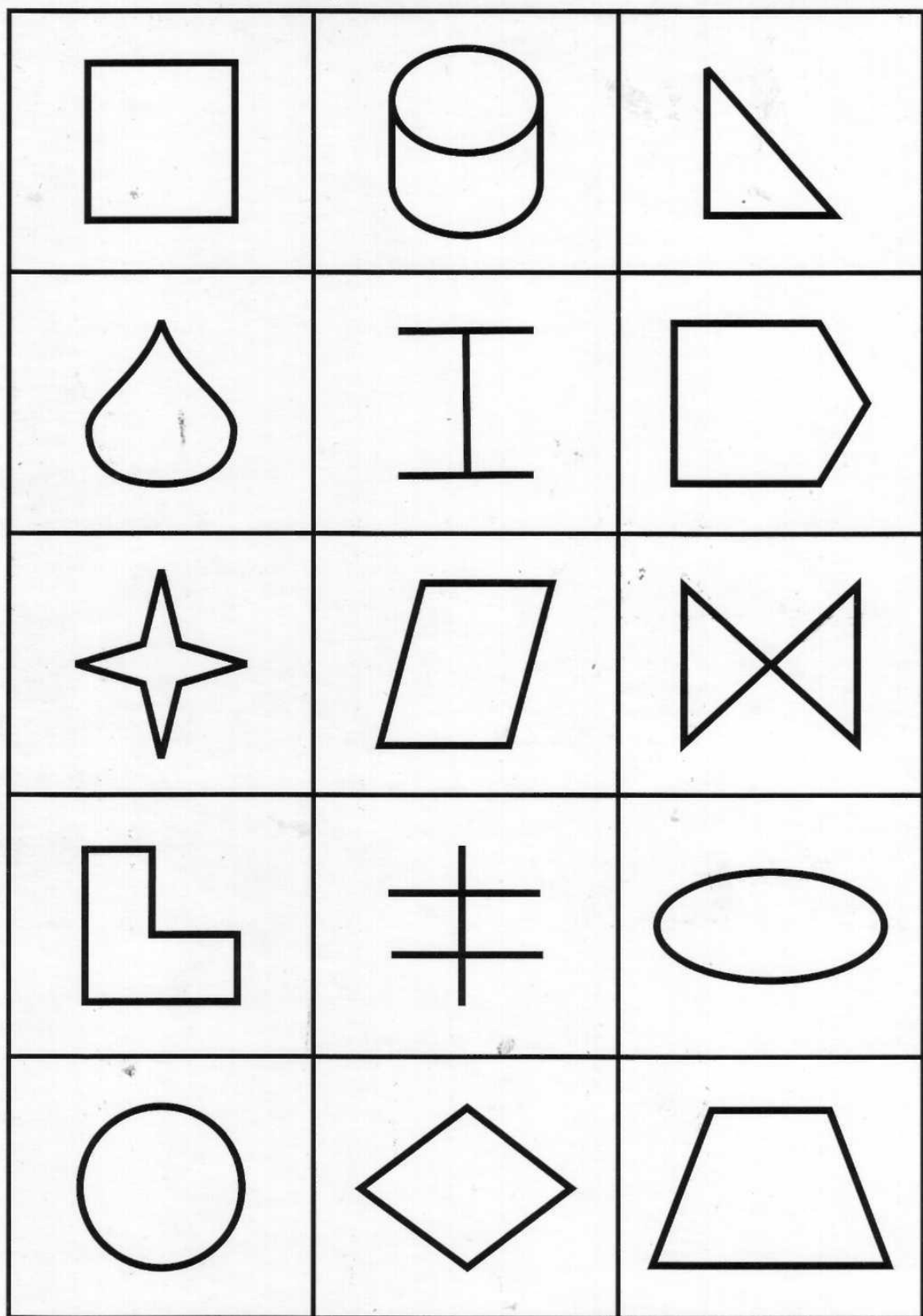
Илова

v
△
+
◇

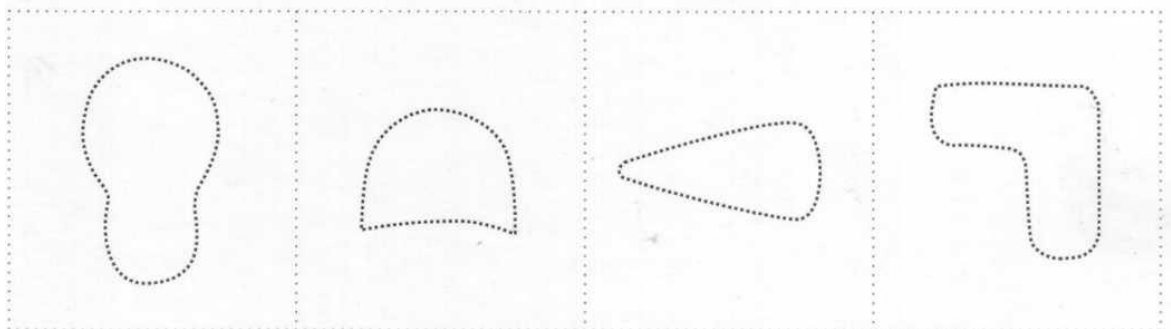

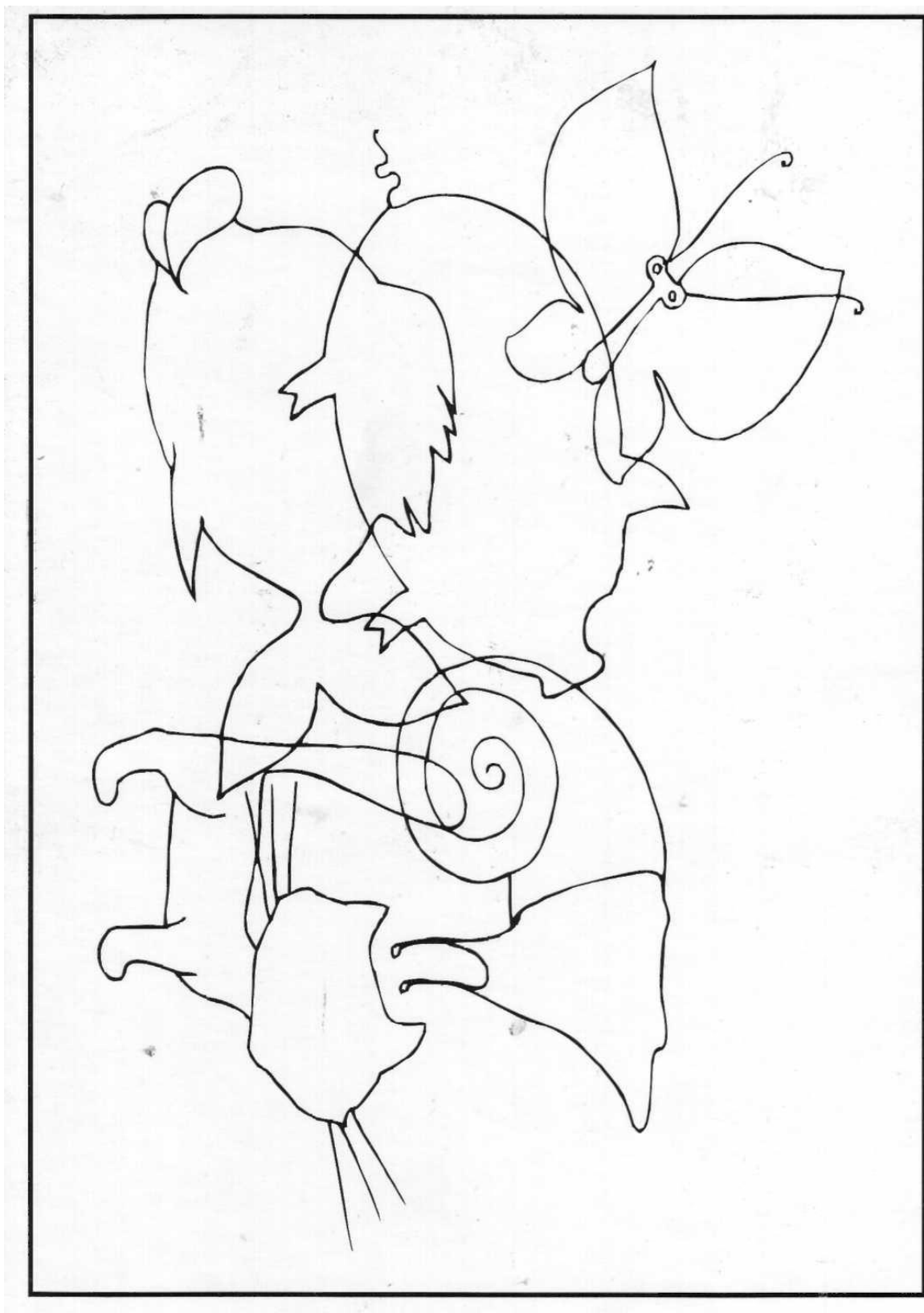
5	2	13	7	4
9	11	6	3	12
15	1	10	8	14

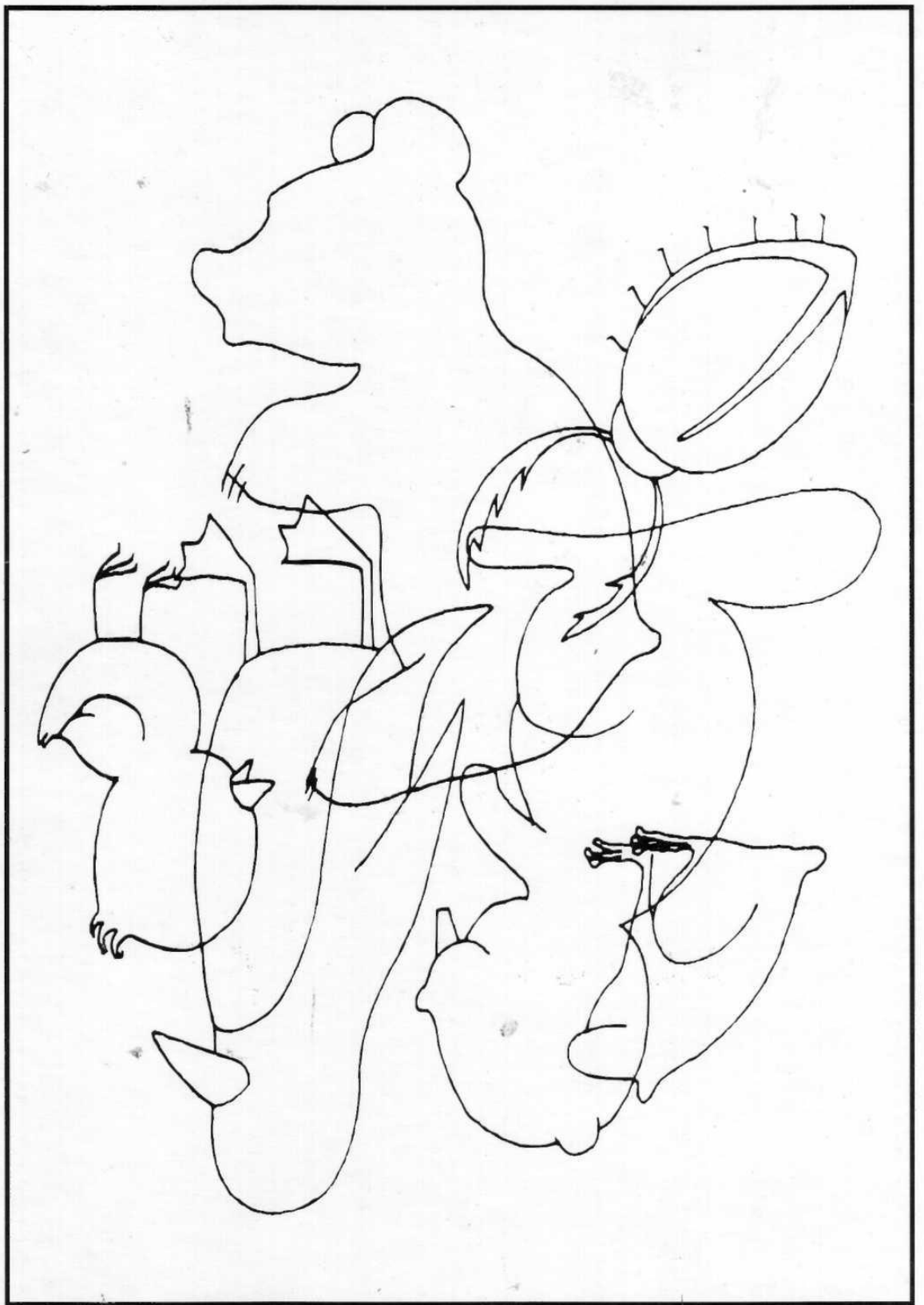

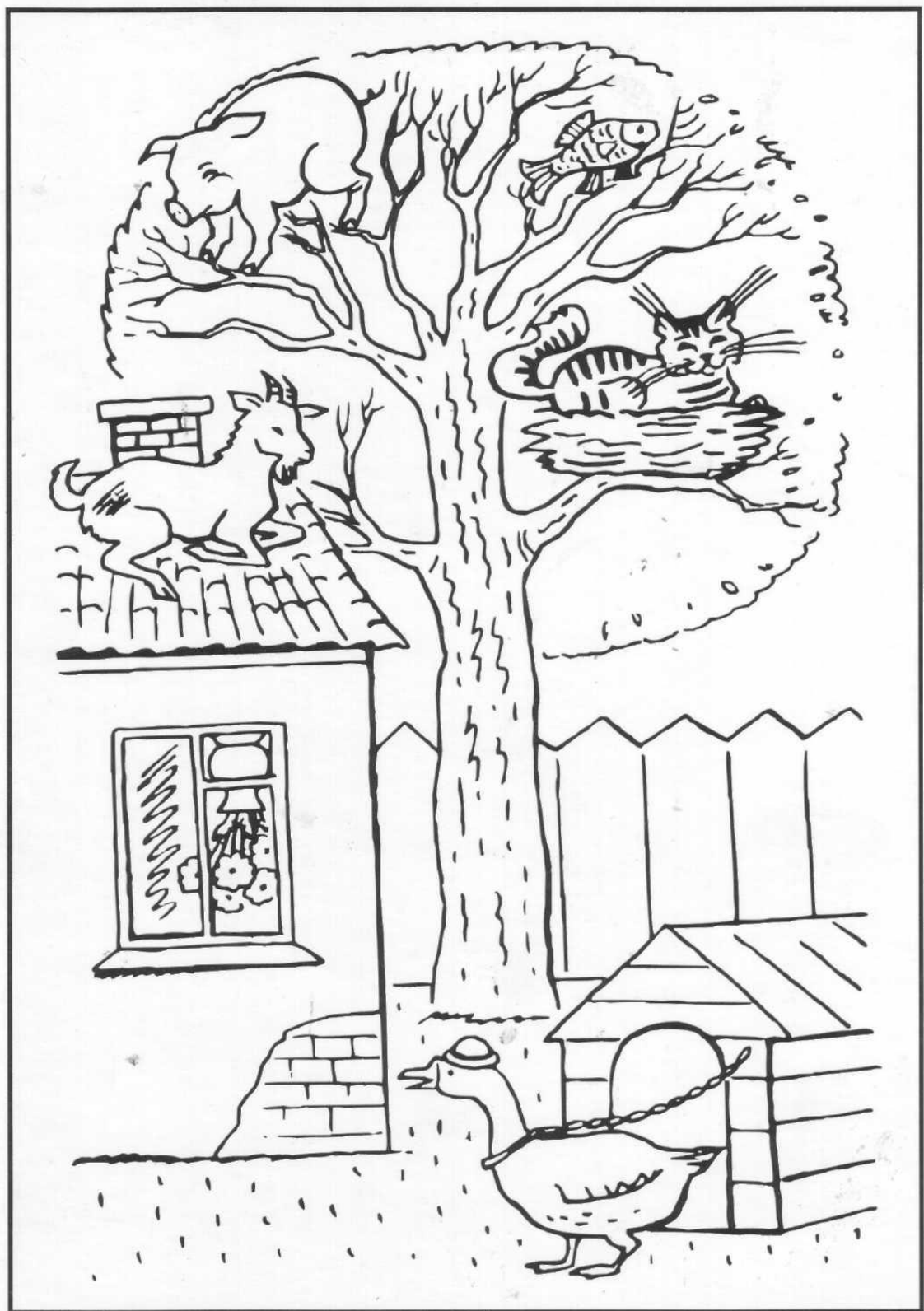

BC-4

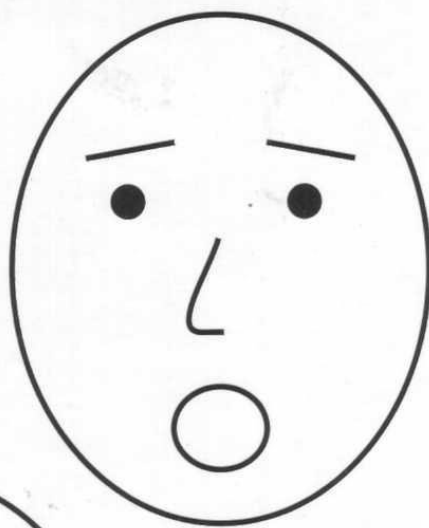

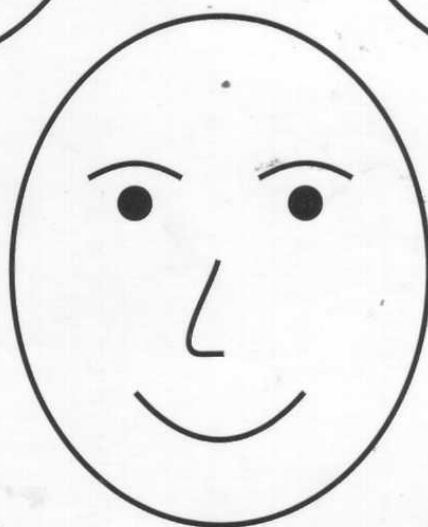

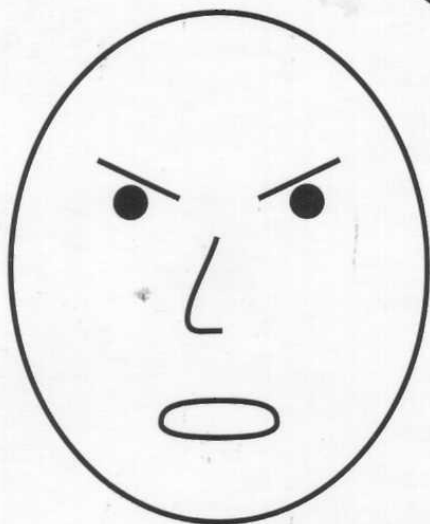
I

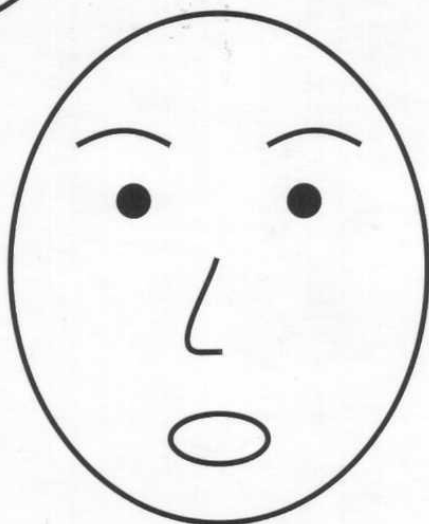
II

III

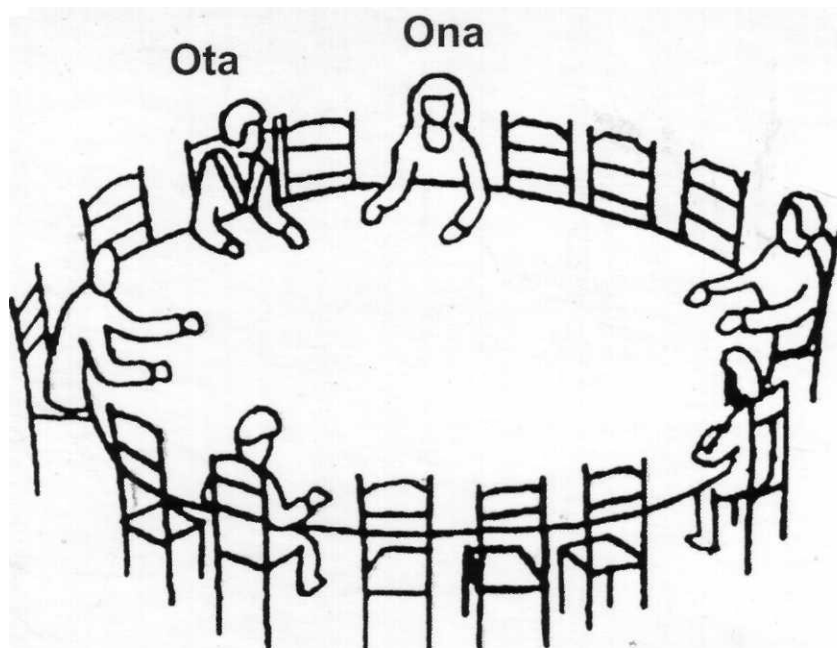

IV

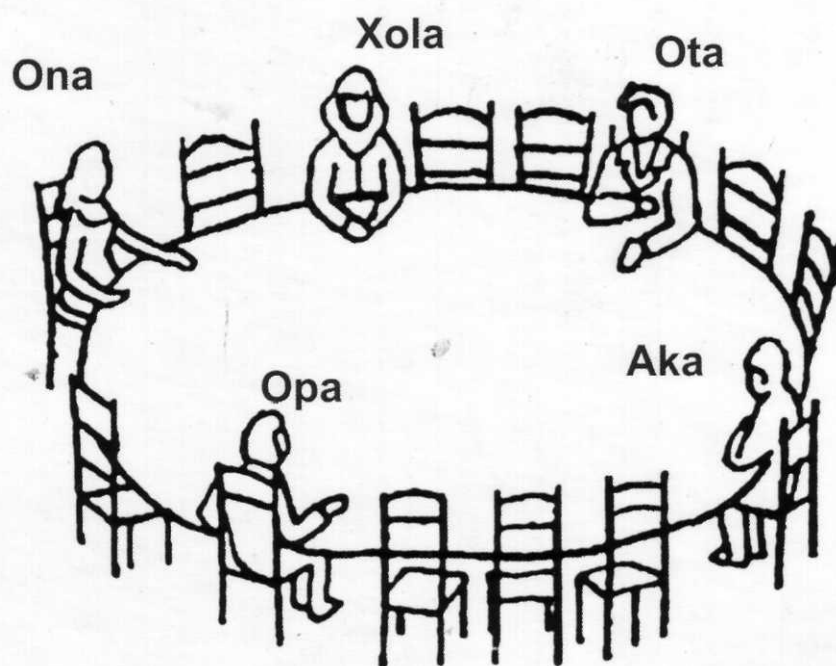
V

Социометрия

1. Мана турли кишилар ўтирган стол.
Сен ўзинг ўтирадиган жойга Х белгисини қўй.

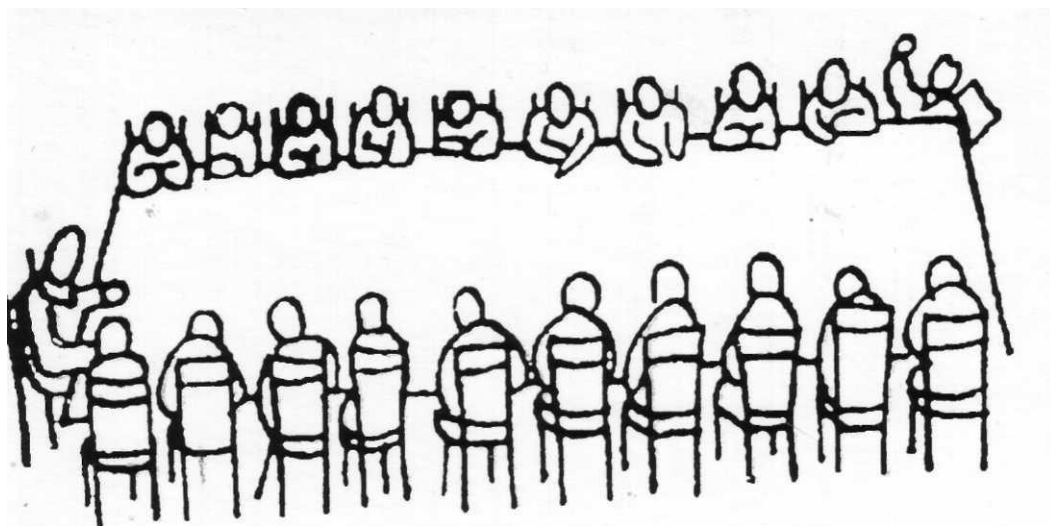
I
II
III
IV
V
VI
VII

2. Ўзинг ўтирган жойга Х ни белгилаб қўй.

II
III
IV

5. Мана шу столнинг бошида сен яхши биладиган киши ўтирибди. Сен қаерга ўтирган бўлардинг? Бу киши ким?

II
IV
VII
VIII

Aka			Ota va ona
Opa			

6. Сен ёзги таътил вақтида ўз оиланг билан бирга катта уйлари бор хонадонда дам оласан, дейлик. Сизларнинг оилангиз бир нечта хонани эгаллаган. Ўзинг турадиган хонани танла.

III
IV

7. Танишларингникида кўпдан бери меҳмондасан.
 X белгиси билан ўзинг яшашга
 танлаган хонани кўрсат.

Ota va Ona			
Buvijon va Buvajon			

8. Яна танишларингникида меҳмондасан. X белгиси
 билан ўзингни ва бошқа оила аъзоларингни
 хоналарини кўрсат.

9. Бир кишига кутилмаган совға беришга қарор қилишди.
Сен шундай қилишни хоҳлайсанми? Кимга?
Эҳтимол, буни сенга фарқи йўқдир?
Қуйида ёзиб қўй:

I
II
IV
V
VI
VII
XI
XII

10. Сен бир неча кун дам олишга бориш имконига эгасан,
лекин сен борадиган жойда фақат битта жой бор:
биттаси-сен учун, иккинчиси-бошқа киши учун.
Сен ўзинг билан бирга кимни олган бўлардинг?

I
II
IV
V
VI
XI

11. Сен қандайдир қимматбаҳо нарсангни йўқотиб қўйдинг.
Сен бу нохуш хабарни биринчи бўлиб кимга айтган
бўлардинг? Қуйида ёзиб қўй:

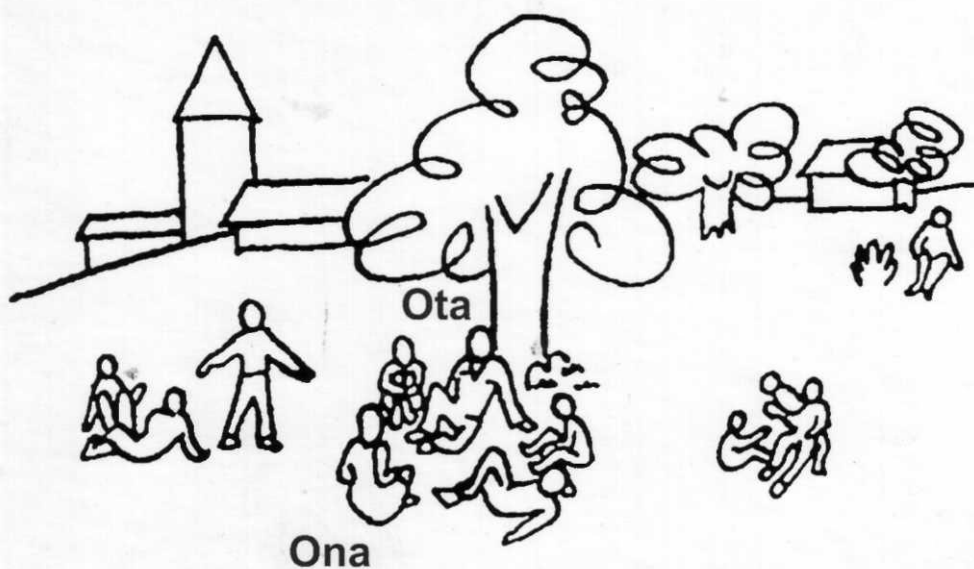
I
II
IV
V
VI
VII

12. Сенинг тишинг оғрияпти, дейлик, оғриган тишингни
олдириш учун тиш дўхтирига боришинг керак. Сен
ўзинг борасанми? Ёки бирор киши билан борасанми?
Агар бирор киши билан борадиган бўлсанг, бу киши ким?
Буни ёз.

I
II
IV
V
VI

13. Сен имтиҳон топширдинг. Бу ҳақда биринчи бўлиб
кимга айтасан? Қуйида ёзиб қўй.

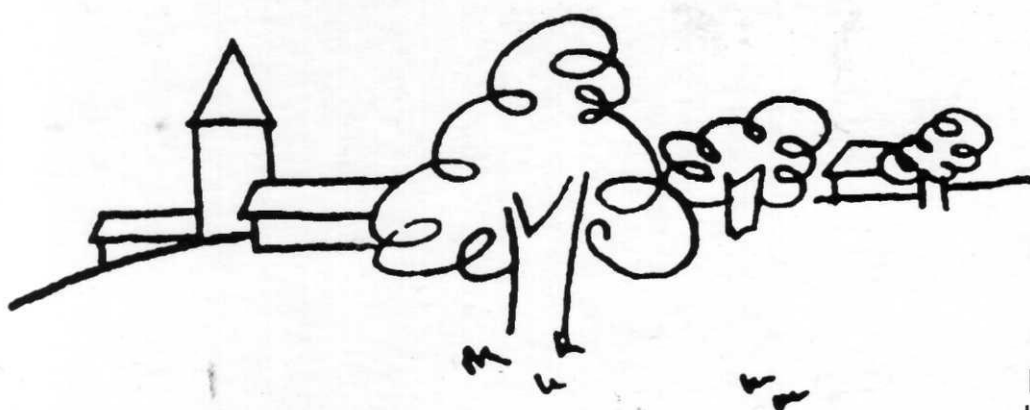
I
II
IV
V
VI
VII

14. Сен шаҳар ташқарисига сайрга чиқдинг.
Ўзинг қаерда эканлигига X белгисини қўй.

I
II
III
IV
VI
XI

17. Энди бу расмда бир неча кишини ва ўзингни жойлаштир.
Чизиб чиқ ёки X белгисини қўй. Улар қандай кишилар
эканлигини ёзиб чиқ.

I
II
III
IV
V
VI
VII
XI

18. Сенга ва бошқа айрим кишиларга совғалар беришди.
Кимдир бошқаларга қараганда яхшироқ совға олди.
Сен бу совғани олган ким бўлишини истар эдинг?
Эҳтимол, бу сен учун барибирдир? Ёзиб чиқ.

I
II
IV
V
VI

19. Сен узоқ йўлга отланаяпсан, туғишганларингдан
узоққа жўнаб кетасан. Ҳаммадан кўра кимни кўпроқ
соғинган бўлардинг? Қуйида шуни ёзиб қўй.

I
II
III
IV
V
VI
VII
XI

20. Мана, сенинг дўстларинг сайр қилгани кетишяпти.
Сен ўзинг қаерда эканлигингга Х белгисини қўй.

IX

21. Сен кимлар билан ўйнашни яхши кўрасан?

ёши сен билан тенг ўртоқларинг билан
сендан кичикроқлар билан
сендан каттароқлар билан

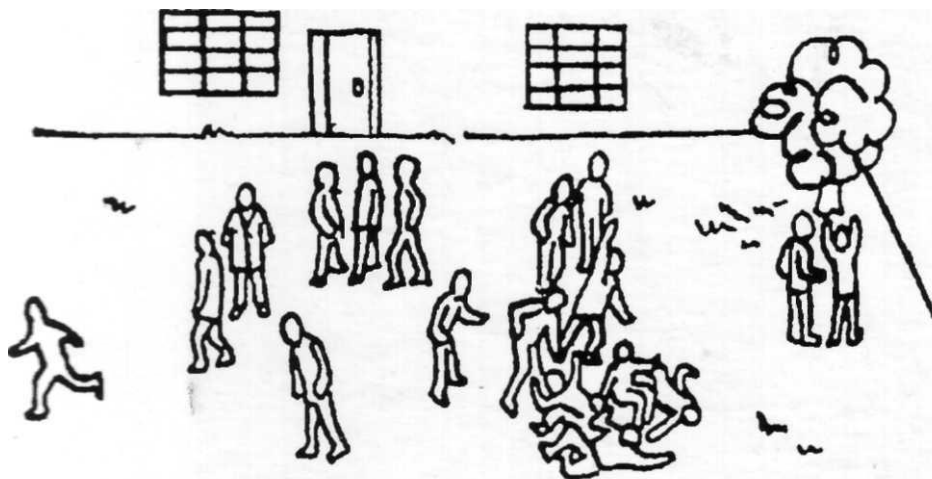
Бўлиши мумкин бўлган жавоблардан бирининг
остига чизиб қўй.

IX

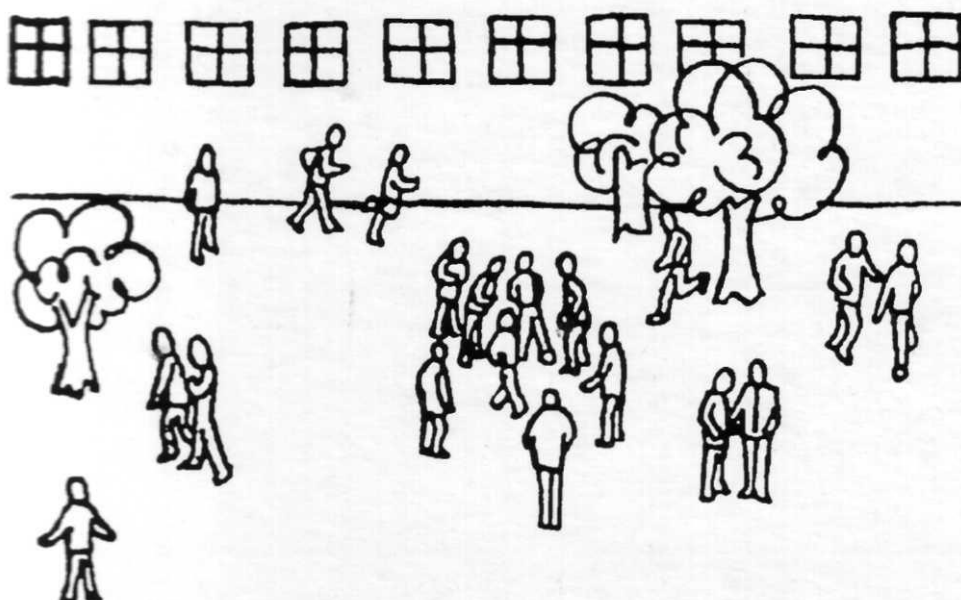
22. Бу- ўйин майдончаси.
Сен қаерда эканлигингга X белгисини қўй.

VIII
IX
X
XI

23. Булар сенинг ўртоқларинг. Улар сенга маъқул бўлмаган сабабга кўра жанжаллашиб қолишди. Шунда қаерда бўлишингга X белгисини қўй.

VIII
X
XI

24. Булар ўйин қоидаларини деб жанжаллашаётган ўртоқларинг. Ўзинг қаерда эканлигингни белгилаб қўй.

VIII
X
XI

25. Ўртоғинг сени атайлаб итариб юборди ва сен
йиқилиб тушдинг. Энди сен нима қилган бўлардинг:

йиғлайсан

ўқитувчига шикоят қиласан

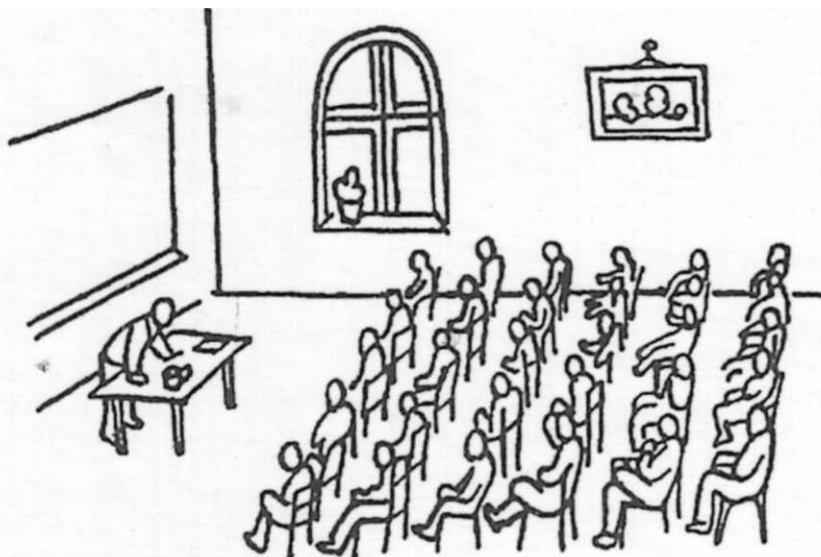
ўртоғингни урасан

уни огоҳлантирасан

ҳеч нарса демайсан

Бу жавоблардан бирининг остига чизиб қўй.

VI
XII

26. Мана бу-сенга яхши таниш бўлган киши.
У стулларда ўтирган болаларга нималарнидир
гапирмоқда. Сен уларнинг орасидасан. Қаерда
эканлигингга Х билан белгила.

VII
VIII

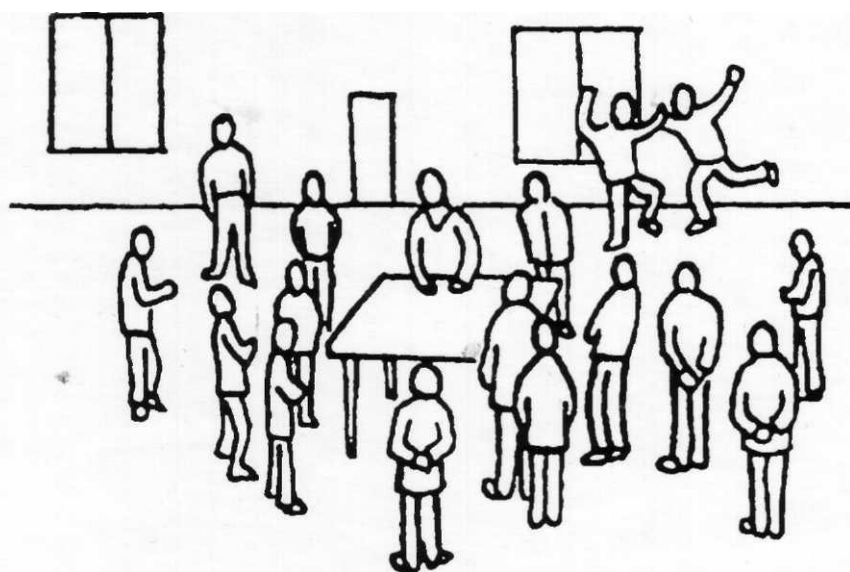
27. Сен ойингга кўп ёрдам берасанми?

Озми?

Камми?

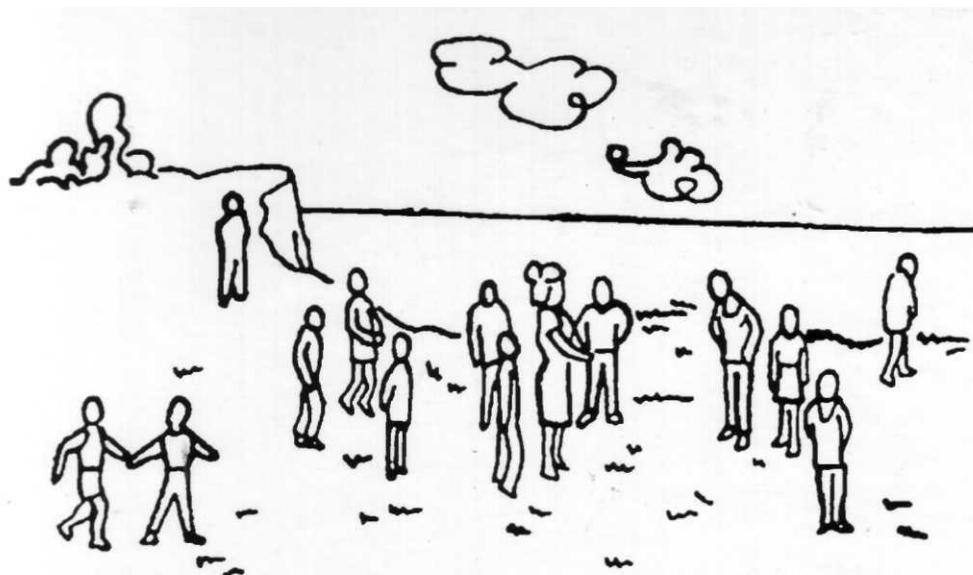
Жавоблардан бирининг тагига чизиб қўй?

I

28. Бу кишилар стол атрофида туришибди, улардан бири ниманидир тушунтирмоқда. Сен тинглаётганлар орасида турибсан. Ўзингни белгилаб қўй.

VII
VIII
XII

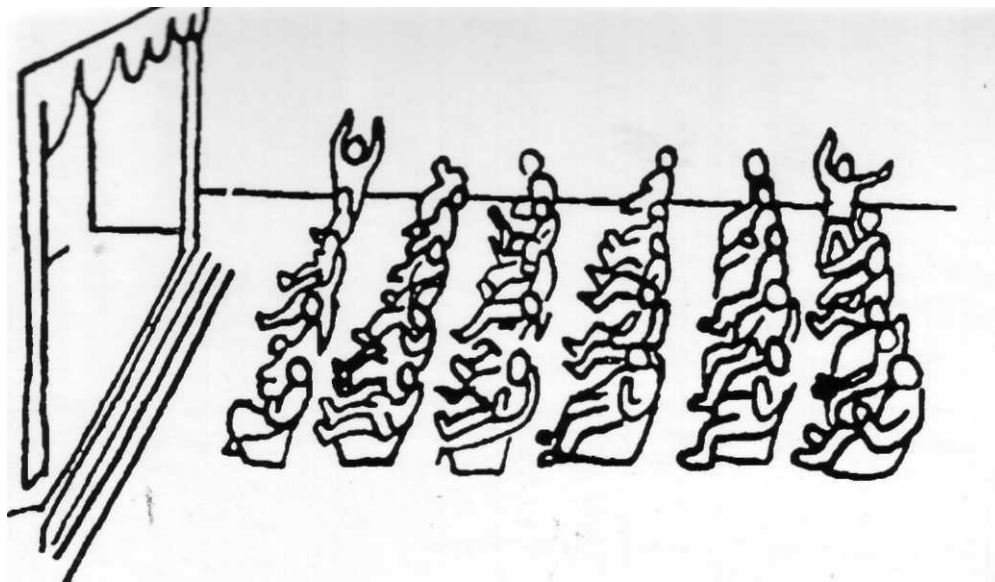
29. Сен ва ўртоқларинг сайрга чиққансизлар,
бир аёл киши нималарнидир тушунтирмоқда.
Сен қаерда турганлигингга X белгисини қўй.

VII
VIII
XI

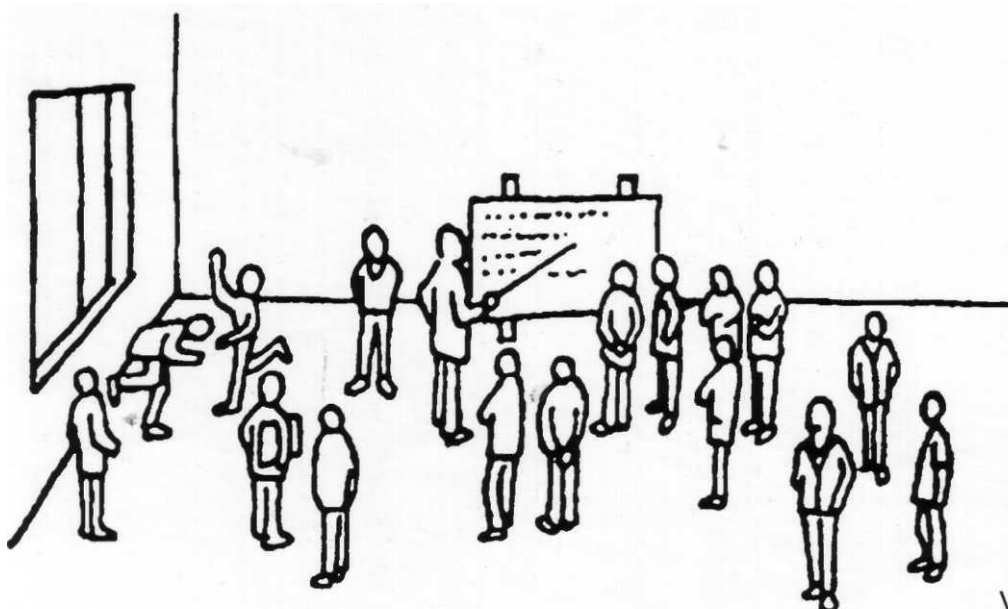
30. Сайр вақтида ҳамма ўтлар устига ўтирди.
Ўзинг қаерда эканлигингни белгилаб чиқ..

IV
V
VI
VII
VIII
XI

31. Бу кишилар спектакль томоша қилишяпти.
Ўзинг қаерда ўтирганингни X билан белгила.

VIII

32. Бу ерда жадвални томоша қилишяпти.
Ўзинг қаерда турганингни X билан белгилаб қўй.

VII
VIII
XII

33. Ўртоқларингдан бири сенинг устингдан кулаяпти.

Сен нима қиласан?

Йиғлайсанми?

Елкангни қисасанми?

Ўзинг унинг устидан куласанми?

Уни ҳақоратлаб, урасанми?

Бу жавоблардан бирининг остига чизиб чиқ..

VI
XII

34. Ўртоқларингдан бири дўстинг устидан кулаяпти?
Сен нима қиласан:

Йиғлайсанми?

Елкангни қисасанми?

Унинг устидан куласанми?

Уни ҳақоратлаб, урасанми?

Жавоблардан бирини остига чизиб қўй.

VI
XII

35. Ўртоғинг сенинг ручкангни рухсатсиз олиб қўйди.
Сен нима қиласан:

Йиғлайсанми?

Шикоят қиласанми?

Бақирасанми?

Тортиб олишга уриласанми?

Уни ура бошлайсанми?

Бу жавоблардан бирининг остига чизиб қўй.

VI
XII

36. Сен лото (ёки шашка, ёки бошқа бир ўйин) ўйнаяпсан,
икки марта кетма- кет ютқазасан. Сен бундан хафамисан?
Нима қиласан:

Йиғлайсанми?

Яна ўйинни давом эттирасанми?

Ҳеч нарса демайсанми?

Жаҳлинг чиқа бошлайдими?

Жавоблардан бирининг остига чизиб чиқ.

XII

37. Отанг сенга ўйнаб келишга рухсат этмайди.
Сен нима қиласан:

Ҳеч нарса демайсанми?

Қовоғингни соласанми?

Йиғлай бошлайсанми?

Норозилик билдирасанми?

Таъқиққа қарши боришга интиласанми?

Керакли жавобнинг остига чизиб қўй.

II
XII

38. Ойинг сенга ўйнаб келишга рухсат этмайди.
Сен нима қиласан:

Ҳеч нарса демайсанми?

Қовоғингни соласанми?

Йиғлай бошлайсанми?

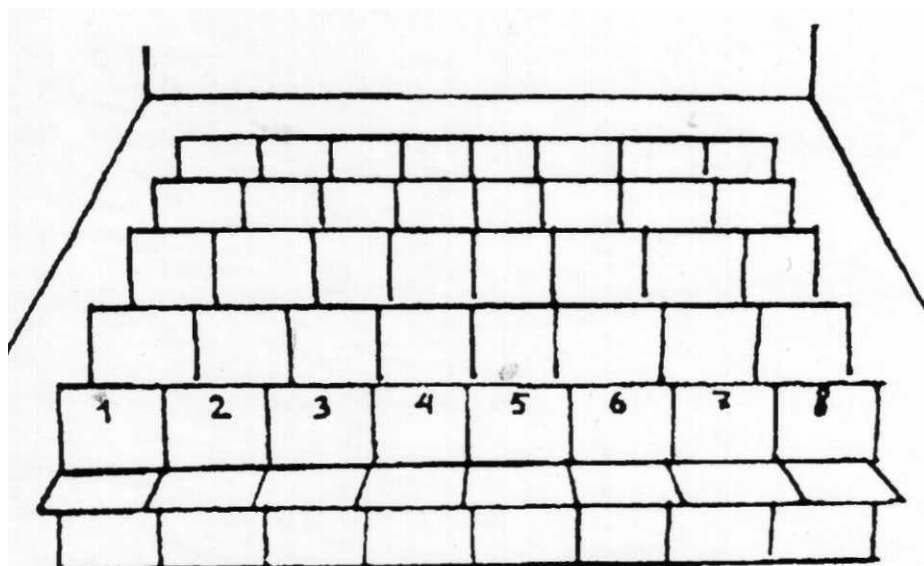
Норозилик билдирасанми?

Таъқиққа қарши боришга интиласанми?

Керакли жавобнинг остига чизиб қўй.

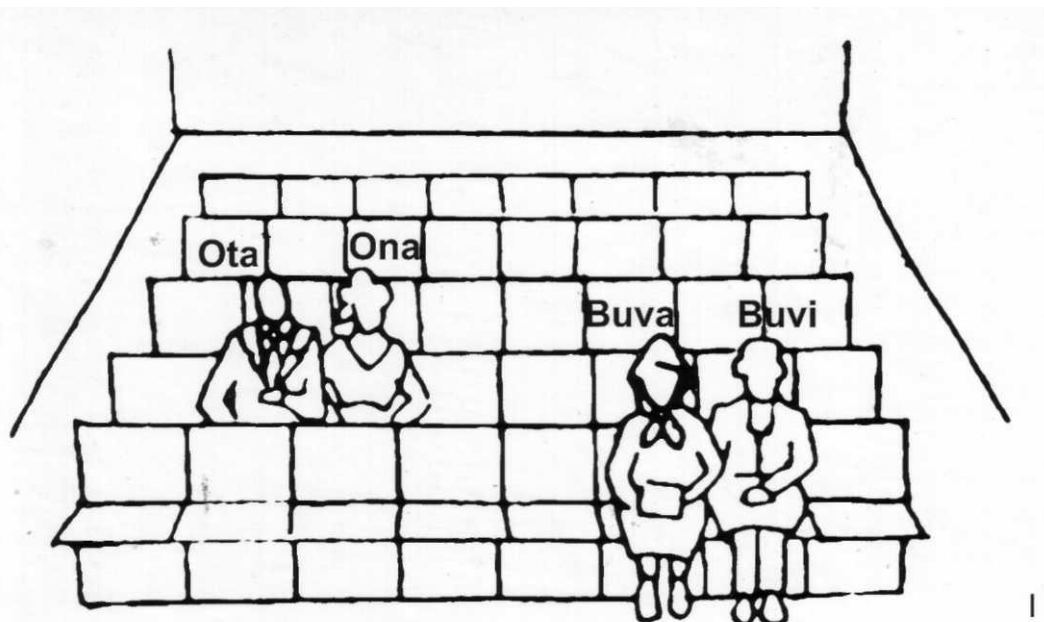
I
XII

39. Ўқитувчи ташқарига чиқиб кетди ва синфга қараб туришни сенга топширди. Сен бу топшириқни бажаришга қодирмисан? Қуйида ёзиб қўй

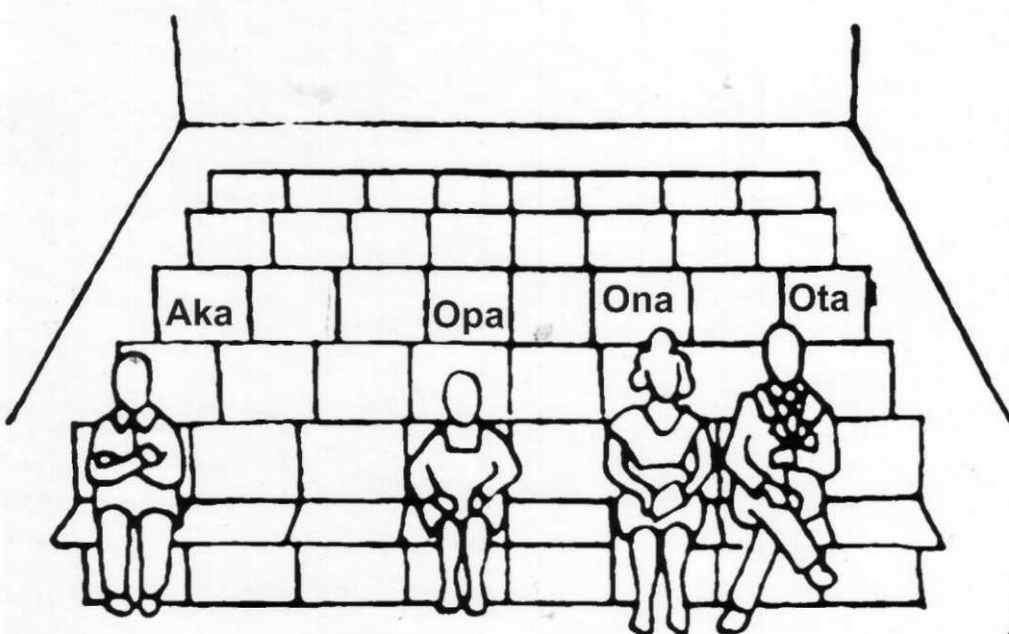
40. Сен оила аъзоларинг билан кинога бординг.
Кинотеатрда бўш жойлар кўп экан.
Сен билан бирга келганлар қаерда ўтиришади?

I
II
IV
V
VI
VII
XI

41. Кинотеатрда бўш жойлар кўп.
Қариндошларинг ўз жойларини эгаллаб бўлишди.
Ўзинг ўтирга жойга Х белгисини қўй.

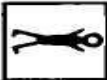
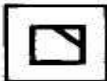
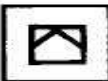
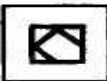
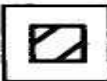
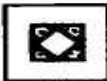
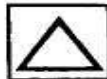
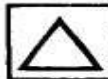
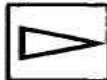
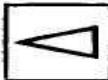
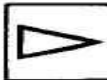
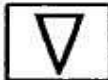
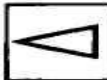
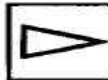
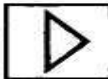
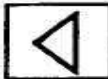
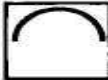
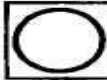
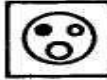
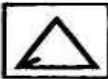
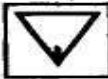
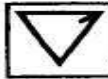
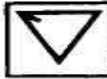
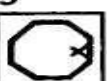
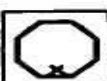
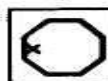
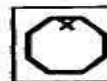
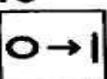
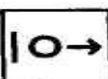
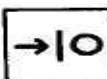
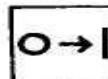
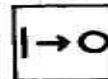
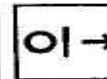
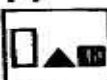
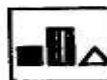
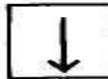
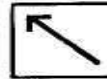
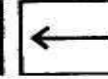
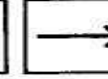
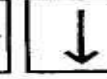
I
II
V
XI

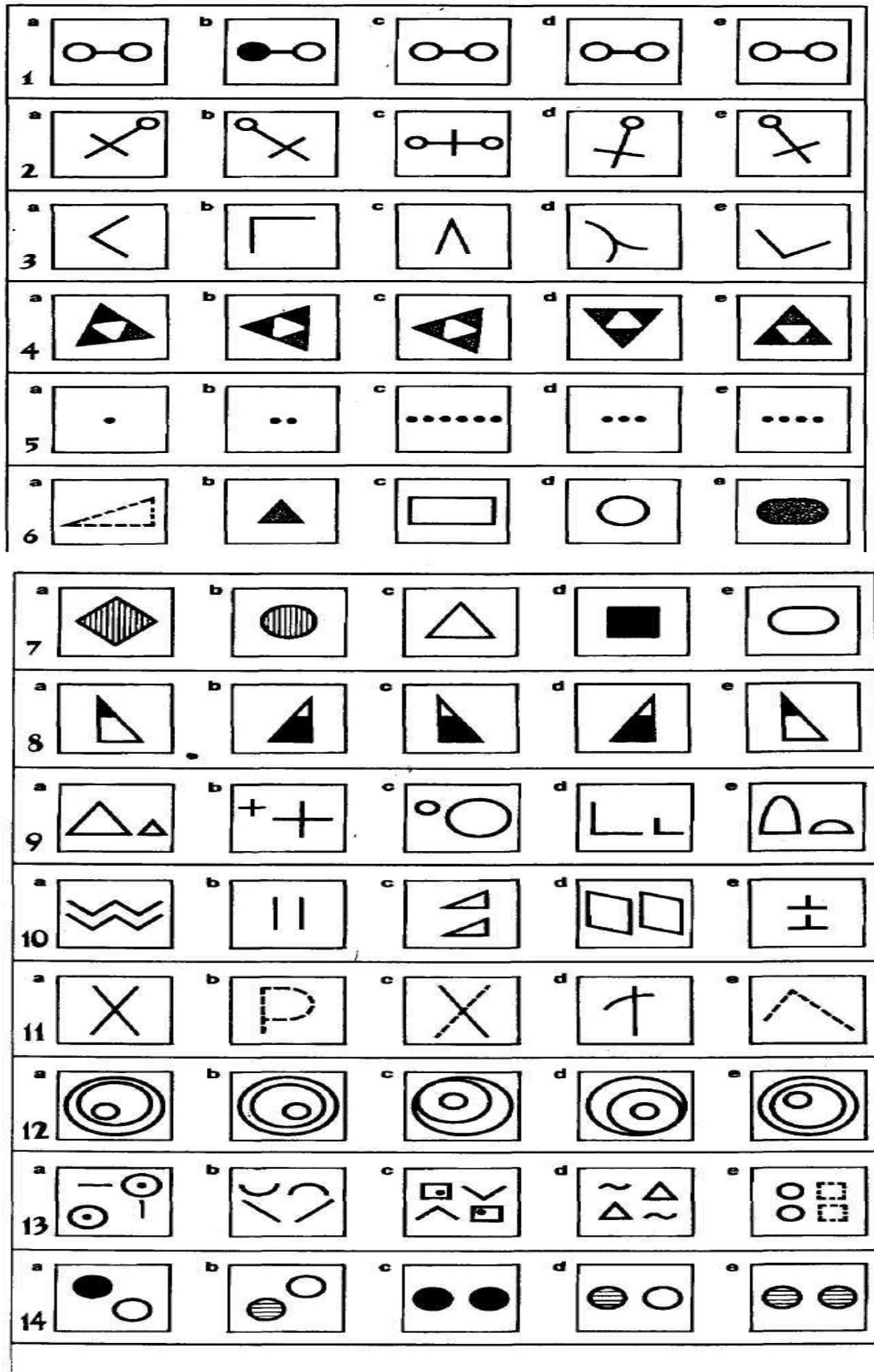
42. Яна кинотеатрда. Сен қаерда ўтирасан?

I
II
IV
XI

Тест 1

1	 	a b c d e
2	 	a b c d e
3	 	a b c d e
4	 	a b c d e
5	 	a b c d e
6	 	a b c d e
7	 	a b c d e
8	 	a b c d e
9	 	a b c d e
10	 	a b c d e
11	 	a b c d e
12	 	a b c d e

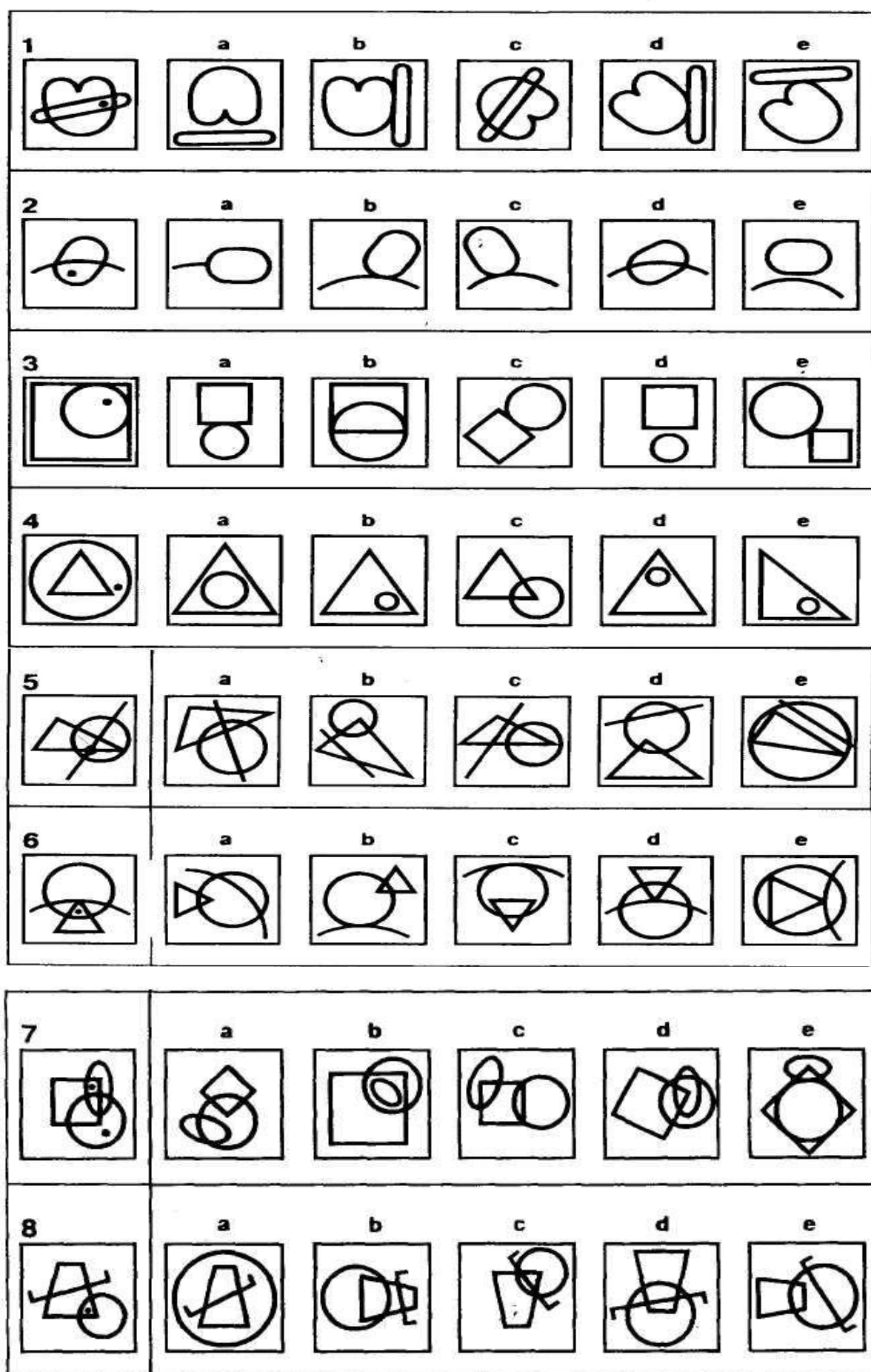
Тест 2

Тест 3

1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		
11		
12		

Тест 4

Ёлғизлик шкаласи

	Таъкидлар	Д оимо	Б аъзан	Ка мдан- ка м	Х еч қачон
	Шунча юмушлар билан якка ўзим шуғулланаётганимдан бахтсизман				
	Дардлашадиган инсоним йўқ				
	Ёлғизлигимга бардош беришим амримахол				
	Менга мулоқот етишмайди				
	Назаримда ҳеч ким мени тушунмаяпти				
	Кимдир менга кўнғироқ қилиб қолар ёки хат ёзиб юборар деб умид қиламан				
	Мен мурожаат қилишим мумкин бўлган ҳеч кимса йўқ				
	Ҳозир ҳеч ким билан яқин эмасман				
	Атрофимдагилар менинг қизиқиш ва дунёқарашимни қадрламайдилар				
	Ўзимни тарк этилгандек ҳис қиламан				
	Атрофимдаги инсонлар олдида ўзимни эркин сезиб улар билан мулоқотга тез кириша олмайман				
	Ўзимни жуда ёлғиз ҳис қилипман				
	Менинг ижтимоий алоқа ва муносабатларим юзаки				
	Улфатчиликни жуда ёқтираман				
	Аслида мени кимлигимни ҳеч ким билмайди				
	Ўзимни бошқалардан яккаланиб қолгандек ҳис этяпман				
	Мени рад этишганидан				

	жуда бахтсизман				
	Дўст орттиришим жуда қийин				
	Бошқалар мени ажратиб яккалантириб қўйгандек ҳис этяпман				
	Одамлар ёнимда бўлса ҳам улар мендан йироқда				

Тугалланмаган гаплар

1. Агар ҳамма менга қарши бўлса, мен

2. Мен доимо хоҳлардимки,

_____.

3. Келажак менга

_____ туюл

ади.

4. Тентаклигини биладану, аммо

_____ дан

қўрқаман.

5. Мен болалигимда

6. Аксарият бошқа оилаларга қараганда менинг оилам

7.

_____ ни унутиш учун барча нарсa қилишга тайёрман.

8. Ўйлайманки,

_____ ҳали

_____ амалга оширишга қодирман.

9. Агар

_____ -да эди, ўзимни жуда бахтли инсон деб ҳисоблардим.

10. Умид қиламанки,

11. Кўпчилик

дўстларим

мени

_____ дан кўрқимни билмайдилар.

12. Касал

бўлишимга

қадар

мен

13. Менинг

оилам

менга

_____ муносабатда.

14. Ҳаётимдаги энг катта хатоим бу

15. Ҳаётимдаги яширин ниятим бу

16. Бир кунмас — бир кун

17. Мен

_____дан қўрқмасликни
истардим.

18. Агар яна қайтадан ёшариб қолсам,

19. Менга маълум кўпчилик оилалар

20. Авваллари

_____учун ўзимни айбдор
ҳисоблардим.

21. Омадим юришмаганда мен

22.	Ҳаётимда	энг	кўп
-----	----------	-----	-----

хоҳлардим.

23.	Қариганимда
-----	-------------

24.	Хавфсирашларим	кўпинча	мени
-----	----------------	---------	------

25.	Болалигимдаги	энг	ёрқин	хотиралар
-----	---------------	-----	-------	-----------

26.	Болалик	чоғимда	оилам
-----	---------	---------	-------

27.	Умримда	содир	этган	энг	оғир	ишим	бу
-----	---------	-------	-------	-----	------	------	----

СНД

1. Хизмат шохсупасидаги кўтарилишлар инсон қобилияти ва интилишларига қараганда кўпроқ қулай вазиятларга боғлиқ.

2. Ажралишларнинг кўпчилиги эр-хотиннинг бир-бирига мослашишни хоҳламаганидан юз беради.
3. Касаллик бу вазият тақозоси; агар пешонада касал бўлиш битилган бўлса, буни ўзгартириб бўлмайди.
4. Одамларнинг ўзи атрофдагиларга қизиқиш ва ҳайрихоҳлик билдирмаганлари учун яккаланиб қоладилар.
5. Ниятларим амалга ошиши асосан омадга боғлиқ.
6. Ўзга инсонларга ёқиш учун қилинган ҳар қандай уриниш бефойдадир.
7. Ташқи вазиятлар, ота-она ва моддий таъминланганликнинг оила бахтли ҳаётига таъсири эр-хотин муносабатларига қараганда кам бўлмайди.
8. Мен билан содир бўлаётган нарсаларга таъсирим кучсизлигини ҳис қиламан.
9. Кўпинча раҳбарият қўлостидаги ходимлар хатти-ҳаракатини тўлиқ назорат қилиши уларнинг мустақил қарор қабул қилишига қараганда самаралироқ.
10. Мактабдаги баҳоларим менинг интилишларимга қараганда кўпроқ тасодифий воқеаларга (масалан, ўқитувчимнинг кайфиятига) боғлиқ бўлган.
11. Бирор нарсани режалаштирганимда кўпинча мен буни амалга ошира олишимга қатъий ишонаман.
12. Кўпчиликка омад ёки бахт бўлиб туюлган воқелик аслида мақсад сари узок ва сермашаққат интилишларнинг натижасидир.
13. Фикримча, соғлом ҳаёт тарзига амал қилиш врач ва дори-дармонларга қараганда кўпроқ ёрдам бериши тайин.
14. Агар одамлар бир-бирига мос бўлмасалар, улар қанчалик интилмасинлар, барибир оилавий ҳаётни йўлга қўя олмайдилар.
15. Кўпинча бошқа инсонлар мен қилган яхшиликларнинг қадрига етадилар.
16. Ота-оналар фарзандларини қандай тарбияласалар, улар шундай инсон бўлиб улғаядилар.
17. Менимча, қулай вазият ёки тақдирнинг аҳамияти ҳаётимда унчалик катта эмас.
18. Мен узокни кўзлаб режа тузишга ҳаракат қилмайман, чунки кўп нарса вазият қандай тус олишига боғлиқ.
19. Мактабдаги баҳоларим менинг интилишларим ва тайёргарлик даражамга боғлиқ бўлган.
20. Оилавий низоларда мен кўпинча қолган оила аъзоларини эмас, ўзимни айбдорроқ сезаман.
21. Одамлар ҳаёти асосан фалак гардишига боғлиқ бўлади.
22. Мен ўзим мустақил равишда қарор қабул қилишга асосланган бошқарувни маъқул кўраман.
23. Ўйлайманки, ҳаёт тарзимнинг касалликларимга алоқаси йўқ.
24. Айнан ноқулай вазиятларгина инсонларни муваффақиятга эришишларига ҳалақит беради.

25. Ташкилотнинг мувафакқиятсиз бошқарувида унда фаолият кўрсатаётган ходимларининг ўзи айбдор.
26. Аксарият ҳолларда оиламда вужудга келган шахслараро муносабатларга ҳеч қандай таъсир кўрсата олмаслигимни ҳис қиламан.
27. Агар буни жуда хоҳласам, истаган инсонни ўзимга ром эта оламан.
28. Келажак авлодга шунчалик кўп омиллар таъсир этадики, оналар фарзандлари тарбияси учун қилган сай-ҳаракатлари, интилишлари кўпинча бефойда кетади.
29. Ҳаётимда юз бераётган ҳамма воқеаларга ўзим сабабчиман.
30. Раҳбарлар нима учун бошқа эмас, айнан шу қарор қабул қилганларини тушуниш қийин бўлади.
31. Ўз ишида мувафакқиятга эришолмаган инсон бунинг учун етарлича сай-ҳаракат қилмаган.
32. Кўпинча мен оила аъзоларимдан нимани талаб қилсам ўшанга эришаман.
33. Ҳаётимда рўй берган нохушлик ва бахтсизликларга асосан ўзгалар сабабчи.
34. Агар болани тўғри парваришлаб иссиқ кийинтирилса, уни албатта шамоллаб қолишдан сақласа бўлади.
35. Оғир вазиятларда мен муаммолар ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетишини кутиб туришни афзал кўраман.
36. Мувафакқият қулай вазият ёки омадга боғлиқ эмас, балки машаққатли меҳнат маҳсулидир.
37. Оиламнинг бахти менчалик ҳеч кимга боғлиқмаслигини ҳис қиляпман.
38. Нима сабабдан баъзи одамларга ёқишиму, бошқаларга умуман ёқмаслигимни тушуна олмайман.
39. Мен бошқа инсонлардан ёки тақдирдан умидвор бўлганга қараганда ўзимга таянишни афзал кўраман.
40. Афсуски, одам кадр-қиммати у қанча ҳаракат қилмасин эътибордан четда қолаверади.
41. Оилавий ҳаётда шундай вазиятлар бўладики, уларни ҳал қилишга қанчалик ҳаракат қилмасинлар, уринишлар зое кетади.
42. Ўз имкониятларини рўёбга чиқаролмаган қобилиятли инсонлар бунда фақат ўзларини айблашлари лозим.
43. Ҳаётимдаги аксарият ютуқларим фақат бошқа инсонлар туфайли амалга ошган.
44. Ҳаётимдаги кўпгина мувафакқиятсизликлар билимсизлик ва дангасалик сабабли вужудга келиб, омад ёки омадсизликка унчалик боғлиқ бўлмаган.

“Ҳаёт моҳияти” тести

Ҳурматли Синалувчи! Қуйидаги тестда Сизга бир-бирига қарама-қарши фикрлар тақдим қилинган. Улардан ўзингизга энг мосини танланг.

Бунда:

3 - бутунлай қўшиламан;

2 - маълум даражада қўшиламан;

1 - аранг қўшиламан;

0 – ҳар иккала таъкид тўғри келади каби мазмунда фойдаланилган.

1. Одатда мен жуда зерикаман	3 2 1 0 1 2 3	Кўпинча мен ғайрат-шижоатга тўламан
2. Ҳаётни завқли ва ҳайратланарли деб ҳисоблайман	3 2 1 0 1 2 3	Ҳаётни жуда осуда ва ўзгаришсиз (бир хил) деб ўйлайман.
3. Ҳаётимда аниқ мақсад ва ниятларга эга эмасман.	3 2 1 0 1 2 3	Ҳаётимда аниқ мақсад ва ниятларим бор.
4. Ҳаётим менга мазмунсиз ва мақсадсиз бўлиб туюлади.	3 2 1 0 1 2 3	Ҳаётимни мазмунли ва аниқ мақсадли деб ҳисоблайман.
5. Ҳар бир кунни мен янги ва бетакрордек ҳис этаман.	3 2 1 0 1 2 3	Ҳар бир янги куним бошқа ҳар қандай одатий кунларимдан фарқ қилмайди.
6. Нафақага чиққанимда ўзим орзу қилган машғулот билан шуғулланаман.	3 2 1 0 1 2 3	Нафақага чиққанимда ўзимни ҳеч қандай ортиқча ташвиш билан овора қилмайман.
7. Ҳаётим орзу қилганимдек кечяпти.	3 2 1 0 1 2 3	Ҳаётим кўнглимдагидек кечмаяпти.
8. Ҳаётимдаги режаларимни амалга оширишда муваффақиятга эришганман.	3 2 1 0 1 2 3	Режалаштирган мақсадларимнинг аксариятини амалга оширишга улгурмаганман.
9. Ҳаётим зерикарли ва мазмунсиз	3 2 1 0 1 2 3	Ҳаётим қизиқарли машғулотларга бой.
10. Ҳаётимни сарҳисоб қиладиган бўлсам, уни сермазмун ўтган деб баҳолардим.	3 2 1 0 1 2 3	Ҳаётимни сарҳисоб қиладиган бўлсам, уни мазмунсиз ўтган деб таърифлардим.
11. Агар танлаш имконим бўлган-да эди, ҳаётимни қайтадан, ўзгача қурган бўлардим.	3 2 1 0 1 2 3	Агар танлаш имкониятим бўлса ҳам, ҳаётимни ҳозир яшаётганимдек қайта яшардим.

12. Атрофимдаги дунёга назар ташласам, у мени тахлика ҳамда саросимага солади.	3 2 1 0 1 2 3	Атрофимдаги олам менда тахлика ёки саросима ҳиссини уйғотмайди.
13. Мен сўзимнинг устидан чиқадиган (гапи ва амали бир) инсонман.	3 2 1 0 1 2 3	Ҳар доим ҳам гапимнинг устидан чиқавермайман.
14. Менинг фикримча, инсон ҳаёт йўлини ўзи танлаш ҳуқуқига эга	3 2 1 0 1 2 3	Менинг фикримча, инсон табиий имкониятлари ва маълум шароитлар таъсири туфайли танлаш имкониятидан махрум.
15. Мен ўзимни мақсадга интилувчан инсон деб ҳисоблайман.	3 2 1 0 1 2 3	Ўзимни мақсадга интилувчан инсон деб айта олмайман.
16. Ҳаётимда ҳали ўз ўрним ва аниқ мақсадларимни топмаганман.	3 2 1 0 1 2 3	Ҳаётимда ўз ўрним ва аниқ мақсадларга эгаман.
17. Ҳаёт ҳақидаги дунёқарашларим ҳали тўлиқ шаклланмаган.	3 2 1 0 1 2 3	Менинг ҳаётдаги дунёқарашларим деярли тўлиқ шаклланиб бўлган.
18. Ҳаётда ўз ўрнимни ва қизиқарли мақсадларимни топа олганман деб ўйлайман.	3 2 1 0 1 2 3	Ҳаётда ўз ўрним ва мақсадларимни топишимга базўр ишонаман.
19. Ҳаётим ўз қўлимда ва ўзим уни бошқара оламан.	3 2 1 0 1 2 3	Ҳаётим ташқи таъсирлар остида бошқарилади.
20. Кундалик юмушларим менда завқ ва қониқиш ҳиссини туғдиради.	3 2 1 0 1 2 3	Кундалик юмушларим менда фақат нохушликлар ва салбий кечинмаларни туғдиради.

Томас сўровномаси № 1

1. Болалигимда бирор нарсага рухсат беришмаса, мен
 - а) жуда қайғуриб йиғлардим;
 - б) баъзан қайғулардим;
 - в) дарров тинчланардим.
2. Мактабда ғашимга тегишса, мен
 - а) ғазабланардим;
 - б) бунга эътибор бермасдим;
 - в) ўзимни панага олардим.
3. Баҳслашаётган кишилар даврасида мен кўпинча
 - а) улар билан бирга ҳаяжонланаман ва ўз ҳис-туйғуларимни очик ифода этаман;
 - б) уларнинг гапига аралашиб, яраштиришга уринаман;
 - в) гапларини диққат билан тинглайман-у, аммо аралашмайман.
4. Менга ҳалақит бериб муҳим ишдан чалғитсалар,
 - а) аччиғланаман;
 - б) ғашимга тегса ҳам, буни билдирмайман;
 - в) бунга озми-кўпми вазмин ёндашаман.
5. Ишдаги омадсизликларим аламини
 - а) деб жуда кўп қайғураман;
 - б) деб кўпам қайғурмайман;
 - в) дарров унутаман.
6. Раҳбар билан суҳбат чоғида чиққан низо туфайли мен
 - а) жиззакилашаман;
 - б) ҳаяжонланаман, ранжийман;
 - в) раҳбар кайфиятига мослашаман.
7. Ўзимнинг энг орзу қилган ниятларимга эришар эканман, атрофдагиларнинг.....
 - а) хайрихоҳлигини ҳис этаман;
 - б) бефарқлигини сезаман;
 - в) ёмон муносабатини фаҳмлайман.
8. Агар кўпчилик инсонлар менга қарши бўлсалар, мен
 - а) бу деб оғир қайғураман;
 - б) ҳаяжонлансам ҳам, ўзимни қўлга олишга ҳаракат қиламан;
 - в) бунга хотиржам муносабатда бўламан.
9. Агар ҳамма менга қарши чиқса, мен
 - а) тушкунликка учрайман;
 - б) ҳаяжонлансам ҳам, ўзимни қўлга оламан;
 - в) қайғураман ва натижада вазминлик билан фикр юритиш қобилиятимни йўқотаман.
10. Кимдир билан урушиб қолсам, кўпинча
 - а) бундан ташвишланиб юраман;
 - б) қайғураман, аммо бу иккимизнинг мулоқот қилишимизга ҳалақит бермайди;
 - в) ўз ҳис-туйғуларимга эрк бермайман.
11. Рақибим барча далилларимни рад этса, кўпинча....

- а) руҳим тушиб кетади;
- б) унчалик қайғурмайман;
- в) эс-хушимни йўқотмайман.

12. Келажагим

- а) ғамгин
- б) ноаниқ
- в) бахтли бўлиб туюлади.

13. Агар менга адолатсизлик қилишса, мен....

- а) буни ниҳоятда оғир қайғураман;
- б) қайғураману, ҳеч ҳам умидсизланмайман;
- в) ҳақиқатни қидириб ортиқча кечинмалардан чалғийман.

14. Баҳс чоғида мени тушунмай қолсалар, ...

- а) ўзимни тутта олмайман;
- б) ҳаяжонлансам ҳам ўзимни идора қила оламан;
- в) муаммо моҳиятига қайтиб ўзимни тинчлантиришга уринаман.

15. Агар менга ҳамма нарсада айбдорлигимни таъкидласалар, мен

- а) узоқ қайғураман;
- б) қайғураману, ўз хисларимни жиловлай оламан;
- в) дарров тинчланаман.

Томас сўровномаси №2

1. Мактабда ғашимга тегишса, мен

- а) худди шу тарзда жавоб қайтарардим;
- б) эътибор бермасдим;
- в) ўзимни панага олардим.

2. Баҳслашаётган кишилар даврасида бўлганимда, кўпинча мен

- а) уларнинг гапларига аралашаман ва кимнингдир тарафини оламан;
- б) уларни яраштириш учун гапларига аралашаман;
- в) уларни диққат билан тинглайману аралашмайман.

3. Ишдаги омадсизликларим аламини

- а) бошқа одамлардан оламан;
- б) ҳеч кимдан беркитмайман ва ҳамма билан ўртоқлашаман;
- в) ўзимда сақлайман.

4. Ўзим орзу қилган ниятларимга эришар эканман, атрофдагиларнинг.....

- а) далда ва тушунишини ҳис этаман;
- б) айримлари мени қўлласа, бошқалари хусумат қилади;
- в) ҳасад қилишини сезаман.

5. Атрофимдаги инсонларда аввало мен

- а) афзалликларини
- б) ҳам афзаллик, ҳам камчиликларини
- в) камчиликларини пайқайман.

6. Низо ёки жанжал чиқиш эҳтимоли пайдо бўлса, мен

- а) дарҳол баҳс га киришаман;

- б) кайфиятимга қараб иш тутаман;
- в) юзаки бўлса ҳам муросага келаман.

7. Одамлар билан муомалада бўлганимда

- а) уларга доимо ишонқирамайман;
- б) шароитга кўра ишонаман ёки шубҳага бораман;
- в) уларга доимо ишонч билдираман.

8. Кишилар билан муомалада бўлганимда

- а) мен уларга хуш кўришим ёки ёқтирмаслигимни аниқ билдираман;
- б) шароитга кўра баъзан ўз муносабатимни беркитаман, баъзан бунинг

акси;

- в) ўзимнинг салбий муносабатимни яшираман.